МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 1

Одеса
2016

Головний редактор:

Наумкіна С. М. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Заступник головного редактора:

Музиченко Г. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Відповідальний секретар:

Ростецька С. І. – к.політ.н., доц., доцент кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Члени редекційної колегії:

Арабаджиєв Д. Ю. – д.політ. н., доц., професор кафедри соціальної роботи
(Запорізький національний технічний університет)

Аркадіуш Адамчик – проф. д-р габ. політології (Університет ім. Яна Кохановського в Келцах, РП);

Бабкіна О. М. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова)

Гедікова Н. П. - д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Горбатенко В.П. – д.політ.н., проф., заступник директора (Інститут держави і права НАН України імені В. М. Корецького)

Долженков О. О. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Залевськи Єжи – проф. д-р габ. політології (Варшавський університет, РП)

Монолатій І. С. – д.політ.н., проф., професор кафедри політології (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)

Парух Вальдемар – проф. д-р габ. політології (Університет ім. Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, РП);

Романюк А. С. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Яковлев Д. В. – д.політ.н., проф., декан факультету правової політології та соціології
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

Ярова Л. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського, протокол 10 від 28 квітня 2016 року.

Науковий журнал «Політикус» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21499-11299Р від 18.08.2015 р.)

ISSN 2410-3045

© Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського, 2016

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

У 2015 році було видано 2 номери журналу «Політикус», який у 2016 році зареєстрований як фаховий у галузі політичних наук.

Працюючи над задумом журналу, редакційна колегія мала на меті створення дійсно новаторського, незаангажованого періодичного наукового видання, яке відповідало б критеріям науковості й креативності, плюралізму думок і широти діапазону дослідження актуальних проблем сучасного політичного простору.

Діюча на кафедрі політичних наук і права аспірантура й докторантура, спеціалізована вчена рада із захисту докторських (кандидатських) дисертацій, створення Центру соціально-політичних досліджень «Політикус» обумовили доцільність наукового періодичного видання, яке має стати відображенням зусиль науковців і практиків щодо розробки спільних рішень із метою подальшого проведення прикладних аналітичних досліджень актуальних проблем соціально-політичного розвитку регіону, країни та світу.

На сторінках журналу будуть представлені статті як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Редакційна колегія сподівається на цікаві, самостійні, творчі матеріали, які відповідатимуть вимогам нашого журналу та будуть цікавими не лише фахівцям, а й широкому колу читачів.

З повагою,
Світлана Наумкіна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Андрощук І.М.
Ультраправі політичні партії, їхнє походження, ідеологічне позиціонування та місце в партійній системі Чехії (1990–2015 рр.) 7

Васильєва І.А.
Значення анархізму як типу політичної свідомості в рамках синергетики 13

Мартиняк Ю.О.
Спатіалізація як базова характеристика простору політичного 16

Міщенко А.М.
Особливості інтерпретації моральної дилеми в політиці на прикладі концепції Майкла Оукшота 21

Пальшков К.Є.
Ліберальні вчення Людвіґа фон Мізеса та Мілтона Фрідмана як теоретичне підґрунтя реформування планової економіки 25

Панчак-Бялоблоцька Н.В.
Феномен урядів меншості в парламентських демократіях: історія дослідницького інтересу, підстави наукового виокремлення і сутність 29

Потерейко О.О.
Теоретико-методологічні підходи аналізу детериторіалізації у контексті віртуалізації держави 38

Сичик К.Б.
Нові виміри політичного у добу комунікаційного перенасичення 41

Стоцький В.В.
Плюралізм як індикатор демократичності соціально-політичних перетворень у суспільстві 47

Травлос Т.
Теоретико-методологічні підходи у дослідженні феномена політичного протесту 50

Угрин Л.Я.
Ідентичність як категорія аналізу сепаратизму: український контекст 55

Хлівнюк Т.П.
Основні визначення терміна «політичний активізм» у сучасному політичному дискурсі 60

Шафиев У.А.
Особенности развития современного электорального поведения 64

Швець С.Л.
Теоретико-концептуальні засади вивчення моделей міграційної політики 70

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Арабаджиєв Д.Ю.
Спеціальні політологічні методи дослідження громадського моніторингу виборчого процесу 74

Бабарикіна Н.А.
Участь громад в самоврядуванні як необхідна умова процесу децентралізації 77

Вовк С.О.
Динаміка громадянських війн 80

Воробйова Г.Ю.
Особливості використання політичних метафор у тоталітарних та демократичних суспільствах 84

Ворчакова І.Є.
Проблеми та перспективи розвитку лобізму як політичного інституту в Україні..... 88

Ємельянова Г.І.
Аналіз діалогу та фасилітації в аспекті розвитку гражданських ініціатив..... 92

Згурська В.Л.
Організаційна структура соціальних рухів: можливості та обмеження..... 96

Меженська О.В.
Сучасний стан наукового дослідження проблеми державних переворотів..... 100

Мірчук І.С.
Електоральний процес за змішаною системою (на прикладі виборів
до Верховної Ради України від Волинської області у 1998, 2002, 2012 та 2014 рр.)..... 104

Мірчук І.Л.
Політична самоідентифікація молоді Східної та Західної України
після Майдану (на матеріалах соціологічного дослідження)..... 109

Naumkina S.
The positive and negative consequences of the local self-government development
in Ukraine in the context of European experience..... 114

Палазова Т.М.
Елітарна демократія..... 118

Перегуда Є.В., Місержи С.Д.
«Комунальна революція»: деякі параметри громадянської участі..... 122

Проноза І.І.
Гібридна російсько-українська війна як загроза європейській безпеці..... 126

Ростецька С.І.
Еволюція теорії ідентичності в суспільних науках..... 131

Сандул В.А.
Місце та роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності..... 136

Сарбаш К.О., Кисленко Р.В.
Специфіка еволюції політико-режимних трансформацій посткомунізму..... 141

Тімашова В.М.
Нова якість політичного класу в Україні..... 150

Ткачук Ю.В.
Особливості стратегії інтеграції України до Європейського Союзу
та правове регулювання міграційних процесів..... 155

Юсифзаде А.М.
Особенности механизма выборов в Азербайджанской Республике..... 160

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Аббасова З.М.
«Арабская весна» и женский вопрос..... 165

Дмитрашко С.А.
Специфіка формування та функціонування ідеології націонал-соціалізму..... 169

Крижантовский А.В., Каранфилова Е.В.
Внутренняя обусловленность системного кризиса в Украине..... 174

Шедяков В.Е.
Политическая рефлексия ценностно-смыслового пространства
и осуществление геостратегической самоидентификации..... 178

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Байрамов И.М.
Сепаратизм как крайнее проявление этнической идентичности.....186

Балацька О.Б.
Роль насилля у процесі суспільного розвитку в марксистській політичній теорії.....194

Басняк Ю.А.
Загрози та виклики сучасному трансатлантичному простору безпеки і «українське питання».....199

Єремєєва І.А.
Проблеми миротворчості ООН в умовах трансформації міжнародних безпекових інститутів.....204

Звездова О.О.
Де-факто держави Південного Кавказу як дестабілізаційний чинник регіональної системи міжнародних відносин.....210

Маєвська О.М.
Сучасні тенденції діяльності провідних «мозкових центрів» США.....215

Маслов Ю.К.
Позитивні і негативні наслідки трансформаційних перетворень в країнах Центральної і Східної Європи (кінець XX – поч. XXI ст.).....218

Ржевська Н.Ф.
Роль глобалізації в транснаціоналізації політичної експертизи та прогнозування.....223

Седляр Ю.О.,

Стадніченко О.І.
Зовнішньополітичний аналіз: предметне поле дослідження та етапи становлення.....228

Скриль С.А.
Політичні процеси в державах Центральної та Східної Європи в умовах європейської інтеграції.....233

Худолій А.О.
Регіональні та глобальні виклики в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.....237

Черник П.П.
Стратегічні прорахунки Російської Федерації в розв’язанні війни в Україні навесні 2014 року.....242

РОЗДІЛ 5. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Рябінін Є.В.
Механізми попередження етносепаратистських конфліктів.....247

Семко В.Л.
Інституціонально-політичні форми організації етнічних спільнот.....252

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Андрощук І.М.

Ультраправі політичні партії, їхнє походження, ідеологічне позиціонування та місце в партійній системі Чехії (1990–2015 рр.)

У статті проаналізовано особливості ультраправих політичних партій в Чехії упродовж 1990–2015 рр. Розглянуто історію та етапи походження ультраправих партій в Чехії, окреслено параметри їхнього ідеологічного позиціонування, а також ідеологічні типи чеського правого екстремізму. Доведено, що піком популярності чеського правого екстремізму були 90-ті рр. XX ст. Також з'ясовано, що сьогодні ультраправі партії в Чехії перебувають на маргінесі та не впливають на структуризацію партійної системи країни.

Ключові слова: *партія, правий екстремізм, ультраправа партія, націоналізм, партійна система, Чехія.*

В статье проанализированы особенности ультраправых политических партий в Чехии в течение 1990–2015 гг. Рассмотрены история и этапы происхождения ультраправых партий в Чехии, определены параметры их идеологического позиционирования, а также идеологические типы чешского правого экстремизма. Доказано, что пиком популярности чешского правого экстремизма были 90-е гг. XX в. Также выяснено, что сегодня ультраправые партии в Чехии находятся «на обочине» и не влияют на структурирование партийной системы страны.

Ключевые слова: *партия, правый экстремизм, ультраправая партия, партийная система, национализм, Чехия.*

The article is dedicated to analyzing the features of far-right political parties in the Czech Republic in 1990–2015. The author reviewed the history and origin of far-right parties in the Czech Republic, outlined the parameters of their ideological positioning and ideological types of the Czech right-wing extremism. The research has proven that the "peak" of popularity of the Czech right-wing extremism was the 90's of XX century. Instead, the author traced that contemporary far-right parties in the Czech Republic are marginalized and do not effect on the structuring of the party system.

Key words: *party, right extremism, far-right parties, nationalism, party system, the Czech Republic.*

УДК 32.019.52 + 323.272 + 323.3.01 + 329.051 + 329.052 + 329.055 + 329.058

Андрощук І.М.,
викладач кафедри політології
Рівненського державного гуманітарного університету

Ключовою ознакою й детермінантою міжпартійної конкуренції і політичної структуризації партій та партійної системи в Чехії є їхня соціально-економічна соціо-політична зумовленість, інкорпорована в дихотомії «ліві – праві». Однією зі сторін такої особливості політичної структуризації партій і партійної системи в Чехії, як свідчить історично-політичний досвід, є виділення партій ультраправого ідеологічного спрямування, або партій, які репрезентують сутність чеського правого екстремізму. Виокремлення партій окресленого ідеологічного спектру у Чехії доволі специфічно-зумовлене, адже вони, на відміну від аналогічних партій в інших країнах Центрально-Східної Європи, почали формуватися та ставати доволі популярними і навіть релевантними відразу після краху комуністичного режиму в 1989 р. та дезінтеграції Чехословаччини в 1992–1993 рр. І тільки згодом партії, які репрезентують правий екстремізм у Чехії, почали маргіналізуватись, повністю поступившись у правій частині ідеологічного спектру правоцентристським та правим політсилам. Але в інших країнах Центрально-Східної Європи, а найбільшою мірою в країнах Вишеградської групи (дещо менше це стосується Словаччини), ультраправі партії почали формуватися в ході та за наслідками інтеграції країн регіону до Європейського Союзу, а також під час початку та подолання наслідків фінансово-економічної кризи наприкінці 2000-х – на початку 2010-х рр.

Про це зазначено в деяких публікаціях, які присвячені проблематиці партій ультраправого/правоекстремістського спрямування в Чехословаччині та Чехії й інших країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в розвідках А. Романюка та В. Литвина [1], Г. Альберта [2], М. Бастла, М. Мареша та Й. Смоліка [3; 11–19; 28], Я. Кілусека і Й. Смоліка [10], О. Цакла і р. Воллманна [4], А. Церкерової [5], Я. Харвата [6], М. Крейдла і К. Влахової [9], Я. Марсака [20], М. Мінкенберга [22], Л. Мусіла, Л. Рабусіка та П. Мареша [23], Ї. Пернеса [25], Я. Ратая [26], М. Стрміски [30] тощо.

Окреслений вище висновок підтверджує і досвід формування/функціонування ультраправих партій у Чехії/Чехословаччині впродовж 1990–2015 рр. Найбільш успішними й свого часу (зокрема в 90-х роках XX ст.) релевантними були такі правоекстремістські партії, як «Рух за автономну демо-

кратію» – Партія для Моравії та Сілезії (HSD-SMS) й «Асоціація для Республіки» – Республіканська партія Чехословаччини (SPR-RSČ).

Перша функціонувала впродовж 1990–1996 рр. і в цей період була релевантною [24]. Крім того, у 1990–1992 рр. партія входила до складу коаліційного уряду П. Пітхарта, а в 1993 р. була спочатку перейменована в Рух за самоврядну демократію Моравії і Сілезії (HSDMS) [30], а згодом, 1994 р., – в Чехоморавську центристську партію (ČMSS). Не здобувши мандатів за результатами парламентських виборів 1996 р., партія припинила своє існування [25]. Але, будучи свого часу релевантною, вона описувалась як автономістська, федералістська, націоналістична (моравістська) та виступала з принципів самоврядної демократії [23].

Друга функціонувала впродовж 1989–2013 рр., але релевантною (та неурядовою) була лиш у 1992–1998 рр. Це націонал-консервативна, республіканська, антиемігрантська, ромофобська, антинімецька і євроскептична ультраправа партія, яка дотримувалась принципів австрійської школи економіки. Вона строго опонувала Європейському Союзу, НАТО і чинній чеській міграційній політиці. Політсила у своєму розвитку пройшла три етапи. Перший тривав від моменту формування партії в 1989 р., коли політсила називалась «Асоціацією для Республіки» – Республіканською партією Чехословаччини (SPR-RSČ) [18, с. 2], до 2001 р. і, як вказано вище, саме в цей час окреслювався найбільшими виборчими успіхами. Другий тривав з моменту переформатування політсили у 2001 р. в партію «Республіканці Мирослава Сладека» (RMS) до 2008 р., коли стара організація припинила діяльність, і окреслювався електоральною непопулярністю. Третій тривав від моменту відновлення старої назви партії SPR-RSČ 2008 р. (після об'єднання RMS з іншими республіканськими партіями) до 2013 р., коли політсилі судом (внаслідок ненадання нею формально обов'язкового щорічного фінансового звіту) було заборонено вести діяльність [5]. У той самий час, а точніше в 2010 р., від SPR-RSČ відокремилась Республіканська партія Богемії, Моравії і Сілезії (RSČMS), яка теж не спромоглась стати електорально впливовою та релевантною [3, с. 240].

Поряд з HSD-SMS і SPR-RSČ в 1990–2015 рр., іншими, однак зовсім не релевантними, ультраправими партіями в сучасній Чехії є чи раніше були такі політичні сили, як «Патріотичний фронт» (VF – з 1993 р.), «Національний альянс» (NA – 1998–2000 рр.), «Республіканська молодь» (RM – 1998–2002 рр.), Чеський соціал-демократичний рух (ČSDH – 1999–2002 рр.), Національна партія (NS – 2002–2011 рр.), Робітнича партія (DS – 2002–2010 рр.), Чеський рух за національну єдність (ČHNJ – з 2002 р.), Робітнича партія соціальної справедливості (DSSS – з 2004 р.), «Національна демократія» (ND – з 2005 р.), Республіканська партія Богемії, Моравії та Сілезії (RSČMS – з 2010 р.) тощо. Ще менш популярними і тривалими були/є такі чеські правоекстремістські партії та рухи, як Патріотична республіканська партія (VRS), Націонал-соціальний блок (NSB), Чеська націонал-соціалістична партія (ČSNS), «Права альтернатива» (PA), «Вільна молодь» (SM), «Національний опір» (NO), «Вільний опір» (SO), «Автономні націоналісти» (AN) тощо [4; 10; 11; 17; 19].

Загалом апелюючи до переважно історичних (90-ті рр. XX ст.) особливостей ідентифікаційного й ідеологічно-поляризаційного виміру політичної структуризації партій і партійної системи в Чехії крізь призму ультраправих політсил, розуміємо, що вони не зуміли стати стабільно-визначальним патерном партійної системи Чехії впродовж всього періоду після колапсу Чехословаччини. Як зазначено вище, ультраправі партії в Чехії релевантними були тільки в 90-х роках XX століття, а також умовно (більшою мірою йдеться не про ультраправі, а про праві політичні партії з елементами ідеологічних принципів правого екстремізму) в 2013–2015 рр. І це навіть попри той факт, що сучасний спектр ультраправих політичних партій і так званого правого екстремізму в Чехії почав формуватися відразу після краху комуністичного режиму в 1989 р., але має історичні традиції, які ґрунтуються на досвіді партійної та протопартійної системи, а також принципах націоналізму й аграрного республіканізму в період чеського розвитку в Австрійській та Австро-Угорській імперіях, а також в Чехословаччині у міжвоєнний період [16; 18, с. 2].

Відомо, що ультраправими в різний історичний період до 1989 р. були такі історичні чеські і чехословацькі політичні партії, як «Націонал-демократія» (ND, 1919 р.), Чехословацька національна демократія (ČSND, 1919 р.), Національна фашистська спільнота/Національна фашистська ліга (NOF, 1926 р.), «Прапор» (V, 1928 р.), «Національна єдність» чи «Національне об'єднання» (NS, 1934 р.), Партія національної єдності (SNJ, 1938 р.) (в дужках вказано роки їхнього формування), а також ціла низка радикальних партій національних меншин, особливо помітною серед яких була Судетська німецька партія (SdP) [16]. Але вони детермінувались вкрай незначною електоральною популярністю (за винятком SdP), а тому були на маргінесі партійної системи Чехословаччини. Тільки в 1938–1945 рр., в період окупації Чехословаччини нацистською Німеччиною, вплив, але неелекторальний, ультраправих сил в країні зріз, однак був різко-негативним і «кишеньковим» (адже Чехословаччина перебувала під протекторатом Німеччини). 1945–1989 рр. правий екстремізм як політичний феномен в Чехословаччині був різко скритикований та заборонений, а тому відображався винятково у дисидентській формі.

Внаслідок і після колапсу комуністичного режиму в Чехословаччині у 1989 р. головними факторами, які детермінували відновлення, формування й ідеологічне позиціонування, але очікувані електоральні невдачі чеських ультраправих партій були, як зауважує М. Мареш, такі: 1) ідеологічна фрагментація, яка була зумовлена різноманітними інтерпретаціями наближення різних течій правоекстремістських ідей до чеських історичних традицій і сприйняття їхніх перспектив у майбутньому; 2) перманентні політично-електоральні неуспіхи ультраправих партій в Чехії (Чехословаччині) у 1918–1938 рр., а також їх цілковита дисфункціональність в 1945–1989 рр. Ці фактори ще наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. дали можливість спрогнозувати вкрай негативне сприйняття феномена правого екстремізму в Чехословаччині й Чехії і, як продемонстрував досвід та зауважено вище, небезпідставно [12, с. 283–284].

Проте, як вказано вище, впродовж 1990–1998 рр. ультраправі партії в Чехії були найбільше популярним та навіть релевантними, на підставі чого М. Мареш назвав цей період політичного розвитку Чехії «золотою ерою» правого екстремізму [12]. Мотивом успіху ультраправих сил була використана їх лідерами можливість інтеграції різних соціальних груп, зокрема: а) нових політиків, які значною мірою були ознайомлені з історичними моделями чеського і прикладами сучасного західноєвропейського правого екстремізму; б) активістів, котрі ще в докомуністичний період брали участь в ультраправих організаціях, або людей, які опирались на ідеї та принципи правого екстремізму в своїх сім'ях й оточенні; в) політичних вигнанців, які повернулись до Чехії, а особливо прихильників ідей американського ультрареспубліканського консерватизму та антисемітизму; г) прихильників молодіжної расистської субкультури (скінхедів), які почали з'являтись в Чехословаччині в другій половині 80-х рр. XX ст. і були натхненні досвідом молоді країн Західної Європи; д) індивідів, які спершу з демократичним захопленням приєднались до «магістральних» антикомуністичних революційних структур, однак вже невдовзі були розчаровані, що їхні амбіції та очікування не виправдались, а тому й спрямували свої можливості проти нового демократичного режиму; е) частини догматичних католиків, які були вкрай різко невдоволені становищем політичного католицизму в новому плюралістичному середовищі, негативно ставились до тенденцій і процесу секуляризації й декадентських проявів вестернізації, зокрема явищ проституції, порнографії, підйому ЛГБТ-руху тощо.

Також ультраправі політсили (зокрема HSDSMS і SPR-RSČ) на початку – в середині 90-х рр. XX ст. були доволі популярними із огляду на те, що невдовзі після колапсу комуністичного режиму вони, традиційно (особливо SPR-RSČ) не будучи включеними в урядові кабінети, почали піддавати різкій критиці новий демократичний режим за корупційну практику та нібито незадовільний спосіб боротьби з комуністичною спадщиною. Додаткову популярність SPR-RSČ дала її дуже чітка і різка антиміграційна риторика, спрямована передусім проти в'єтнамців, які працювали в Чехії на основі договорів між комуністичними країнами, а також проти ромів [8, с. 213–214]. Все це аргументує те, що популярність ультраправих партій у Чехії на початку – в середині 90-х рр. XX ст. була наслідком яскраво відображеної та свідомої антисистемно-популістської й провокаційної позиції і політики. Але найпримітніше, що базовим електоратом екстремістських правих партій у Чехії в цей період були виборці саме правоцентристських і правих партій, які після колапсу комунізму стали найбільш популярними і релевантними, а тому піддавались систематичній критиці (внаслідок чого їхній електорат інколи значно «розсіювався»).

Але такої інтегративної можливості чеського правого екстремізму в подальшій (після 1998 р.) історії Чехії більше не прослідковано. Дуже значною мірою цьому посприяли виділені вище фактори, які детермінували формування, ідеологічне позиціонування й очікувані електоральні невдачі чеських ультраправих політсил. Примітно й інше, зокрема факт того, що названі вище фактори є визначальними не тільки в зрізі визначення причин невдач партій ультраправого спрямування, однак й у контексті сприйняття сутності правого екстремізму та його «коріння». Справа в тому, що ідеологічна спадщина чеського правого екстремізму тяжіє ще до періоду XV ст. і майже наскрізною лінією проходить крізь всю політичну історію Чехії. Проте вона є надмірно диференційованою і гетерогенною, що особливою мірою проявляється на підставі «поділу чехів» з приводу їхнього ставлення до нацистської спадщини, пангерманізму й арійства. Попри те, що чеські націоналісти нібито відмовляються схвалювати німецький нацизм і будь-які його панарійські прояви, вони не уніфіковані в своїй позиції з приводу того, до яких традицій повинна тяжіти чеська політична історія. Перша течія націоналістів (і не тільки сьогодні, а й історично), яку Я. Ратай [26, с. 176] називає інтегральною, апелює до боротьби гуситів проти хрестоносців у XV ст. і до спадщини чеського прогресивного національного відродження XIX ст. й чеського націонал-соціалізму першої половини XX ст., а саме тому й позиціонується як дуже нетолерантно-екстремістська. Друга течія націоналістів, яку йменують інтегрально-католицькою, спирається на консервативно-авторитарну традицію чеської історії [26, с. 177], однак у її екстремістській інтерпретації. Вкрай радикальним варіантом цієї течії є чеський фашизм, що дотримується ідей та принципів першої течії націоналізму.

Але менш радикальним є консервативний авторитаризм, який поєднується з ідеями й принципами інтегрального католицизму і догматичного універсалізму, тому інкорпорований у релігійний ненаціоналістичний екстремізм. Третя ж течія націоналістів, яку йменують неонацистською, звикло опирається на спадщину нацизму та войовничості і дотримується ідей включення Чехії у новий німецький «четвертий рейх» та осягнення чехами рівних позицій з іншими панарійськими націями [12, с. 284].

Тому в концептуальному зрізі чеський ультраправий партійно-ідеологічний спектр можна і треба, як аргументує М. Мареш [12], конфігурувати з трьох частин: націоналістичної (націоналістів), неонацистської (неонацистів), а також «нової» ультраправої («нових» ультраправих). Зокрема, націоналістичну групу чеського ультраправого партійно-ідеологічного спектру становлять три ключові концепції: а) неогуситства, заснованого на ідеях «етосу» гуситського революційного руху; б) ультраконсерватизму, заснованого на реакційній традиції в чеській історії; в) інтегрального католицизму, пов'язаного з принципами клерикального фашизму. А неонацистську групу чеського ультраправого ідеологічного спектру становлять такі концептуальні ідеї та принципи, як принципи закріплення традиційної нацистської ідеології; служіння ідеї Німеччини нацистського періоду; зв'язки з традиціями судетського німецького нацизму; догмат «білої сили» – ідейного конструкту сучасного неонацизму, що закріплює чудове становище для чеської нації. «Нову» ультраправу групу ідеологічного спектру репрезентують такі принципи, як принципи прагматичного поєднання різних ідеологічних трендів; екстремальної версії панівних/визначальних чеських традицій; ідеологічно невизначеного фокуса на приматі «білої раси»; ідентичності, заснованої на ксенофобії.

Водночас межі між різними типами/підтипами чеського правого екстремізму й ультраправого партійно-ідеологічного спектра часто є невизначеними, умовними та розмитими, внаслідок чого окреслені типи/підтипи можуть співіснувати в межах одних й тих самих партій та рухів. Річ, наприклад, у тому, що чеський неонацизм є «екстернальною» категорією, адже неонацисти часто йменують себе націоналістами/націонал-соціалістами [16, с. 4]. Але означення націонал-соціалізму в чеському політичному дискурсі також неоднозначне, адже традиційний чеський націонал-соціалізм, який виник в кінці XIX ст., як правило, розуміється як відображення лівоцентристської частини ідеологічного спектра [14]. Ще однією особливістю ультраправих партій в Чехії є той факт, що вони традиційно не є моноконцептуальними, адже з прагматичних причин об'єднують різні ідеологічні течії та охоплюють ідеологічно-антагоністичні екстремістські рухи [17, с. 221].

Так, наприклад, функціонуюча свого часу SPR-RSČ ідеологічно поєднувала принципи чеського націоналізму і нових ультраправих тенденцій, а її молодіжне крило «Республіканська молодь» (RM) – вищезгадані принципи й ідеї неонацизму [15, с. 215–218]. Крім того, сила концентрувалась на принципах антиклерикального націоналізму, католицького фундаменталізму, неофашизму. Додатково діяльність SPR-RSČ проявлялась в тому, що вона критикувала сформовану посткомуністичну еліту, брала участь у різко-расистських випадах проти циганського (ромського) населення, виступала проти членства Чехії в НАТО і ЄС, протистояла вимогам судетських німців (а зокрема їхнім домаганням скасування декретів Бенеша, визнання їхнього права на батьківщину та повернення/компенсацію втраченого ними майна), домагалась возз'єднання (з Чехословаччиною) Підкарпатської Русі, яка була анексована Радянським Союзом в 1945 р. [17, с. 209]. Після маргіналізації (з кінця 90-х рр. XX ст.) і припинення діяльності партії сформовані на її ідеологічній й організаційній спадщині політсили також характеризувались програмною та концептуальною диверсифікацією, а тому не спромоглись стати консолідованими й успішними. Ідеологічно диверсифікованою, наприклад, була така, ніяк не релевантна, політична сила, як Робітнича партія (DS), а також виокремлена з неї в 2004 р. Робітнича партія соціальної справедливості (DSSS) [13], які сформувались з колишніх членів SPR-RSČ і партії «Республіканці Мирослава Сладека» (RMS). Ці політичні сили компонували або компонують ідеологічні принципи націоналізму, гуситства, ксенофобії, екстремізму, неонацизму й антиромського шовінізму [3, с. 164; 6; 15], а також в деяких питаннях тяжіли чи тяжіють до ультралівого ідеологічного профілю й пошуку внутрішнього та зовнішнього ворога [11, с. 34].

Відповідно, зрозуміло, і це підтверджують зроблені раніше М. Марешом [12] наукові висновки, що соціально-інтегративна особливість ультраправих партій в Чехії та розмитість чи штучність їхнього ідеологічного профілю відіграли вкрай неоднозначну роль в їхньому електорально-політичному поступі, бо в 90-х рр. XX ст. окреслені детермінанти сприяли зростанню електоральної популярності й релевантності правого екстремізму, а з 1998 р. спричинили дуже різку маргіналізацію ультраправих ідей в Чехії. Цьому сприяв і той факт, що існуючі в Чехії ультраправі партії, передусім SPR-RSČ, характеризувались авторитарним типом лідерства, що в умовах соціально-політичної гетерогенності відштовхувало від їхнього «ядра» різних догматичних сателітів. Додатковим фактором занепаду радикальних правих ідеологій в Чехії стала зміна політичної культури, внаслідок чого виборці незначно (менше, ніж раніше) схильні сьогодні симпатизувати будь-яким альтернативам

ліберальної демократії. Свідченням, як вказують М. Крайдл і К. Влахова [9, с. 343] був, наприклад, дрейф частини симпатиків SPR-RSČ/RMS до інших, в тому числі й лівих і ультралівих, політичних партій. Внаслідок цього вже в середині 2000-х рр. електорат чеських ультраправих сил став нестабільним та розпорошеним, бо, за даними різних науковців [7, с. 26], ще наприкінці 90-х рр. XX ст. вже третина симпатиків, наприклад, SPR-RSČ, характеризувалась вкрай «прохолодним» ставленням до політсили. Ще складнішим для чеських правих екстремістів виявляється залучення нових симпатиків і тих виборців, які б за ультраправі партії проголосували вперше.

Як наслідок, з 1998 р. спектр ультраправих партій в Чехії виявився вкрай нерелевантним/фрагментованим і відобразився у формі дуже значної кількості груп, які мали по декілька десятків членів у кожній. Виняток, починаючи з 2001–2002 рр., становила RMS, яка складалась з декількох сотень членів. Це з метою отримання влади змусило правих екстремістів формувати ситуативні (дезінтегративні) виборчі коаліції та блоки, однак, як свідчить досвід, вони виявились неефективними [20]. Цьому була об'єктивна причина, яка полягала в тому, що ультраправі партії були різноідеологічними і не шукали реальних соціо-політичних «точок дотику» (як це було на початку 90-х рр. XX ст.). Відповідно, формовані ними під різні політичні події ситуативні коаліції і союзи (приміром, «Національна коаліція», «Національна п'ятірка», «Національні сили», «Право і справедливість») були тимчасовими, короткотривалими і непродуктивними [10, с. 87–88; 26, с. 188].

У 2006–2012 рр. правий екстремізм в Чехії був суттєво модифікований і почав (суплементарно) характеризуватись такими патернами та трендами, як намагання зробити націонал-соціалізм і неонацизм більш привабливими в очах молоді; ухил в сторону посилення антикапіталістичної революційної риторики; поєднання спектру націоналізму та неонацизму у формі проведення маршів та інших заходів; посилена інтернаціоналізація правого екстремізму; максимальне привернення уваги засобів масової інформації; пошук зовнішньої підтримки через створення воєнізованих та парамілітарних формувань (зокрема «Національної гвардії» за угорським зразком [2, с. 31–32; 21, с. 51; 29, с. 7]). У цей час, порівняно з 90-ми рр. XX ст., чеські ультраправі стали більш ідеологічно детермінованими і намагались зайняти перманентну «нішу» в партійній системі, а тому й почали апелювати до вузького кола виборців та симпатиків. Вони почали звертатись до усталених тем чеського соціо-політичного розвитку, зокрема антициганських (антиромських) настроїв у місцях підвищеної міжетнічної напруженості [16, с. 11–12]; критики міграційних процесів, особливо через помірковану ісламофобію [28] (висновок про поміркованість робимо тому, що чимало ультраправих організацій в Чехії підтримували чи підтримують ісламську боротьбу проти Ізраїлю й США, а тому позиціонують антисемітизм винятково як антисіонізм); ідеї «посиленого закону і порядку», оформленої у формі боротьби проти легалізації наркотиків та «політичної коректності», а також у формі боротьби за запровадження смертної кари, обмеження концепції прав людини і громадянина (зокрема ЛГБТ-спільнот) тощо. У своїх програмах й висловлюваннях правоекстремістські партії жорстко критикують чинні/релевантні політичні партії та наявний державний апарат, звинувачуючи їх в корупції і недбалості крізь призму незахищеності «інтересів простих людей». Вони критикують сили безпеки за бездіяльність у боротьбі зі злочинністю (особливо етнічною злочинністю), а також за нібито необґрунтовані заходи проти екстремістів. Більше того, ультраправі партії в Чехії відмовляються від сучасного трактування Європейського Союзу, а натомість дотримуються ідеї і концепції «Європи націй». За аналогією, правоекстремісти виступають проти членства Чехії в НАТО і будь-яких іноземних військових місій чеських збройних сил [14, с. 41–42].

Але такі ідеологічні принципи/гасла чеських ультраправих партій не знаходять уніфікованої і далекосяжної підтримки серед виборців [27, с. 2]. З іншого боку, вкрай мала кількість виборців впевнена в тому, що саме правоекстремістські партії спроможні вирішити заявлені ними проблеми. Тому цілісно схарактеризувати соціальну базу чеських ультраправих партій доволі проблематично. Як зазначають М. Крайдл та К. Влахова [9, с. 344, 350], ультраправі популярні в середовищі з високим рівнем безробіття і злочинності, частіше знаходять симпатиків у сільській, а не міській місцевості. Також, що цілком очевидно, ультраправі більш популярні в місцевостях, у яких проживає титульна чеська більшість і ромська/циганська меншість, зокрема у Північній Богемії [12]. Симпатики правоекстремістів частіше є чоловіками, а не жінками; людьми, які мають лише початкову та професійно-технічну освіту; людьми, які є погано та середньо забезпеченими; робітниками та безробітними; людьми у віці від 18 до 29 років тощо [16, с. 15].

Електоральну успішність чеських ультраправих політсил значною мірою послаблюють й чеські правоцентристські та праві, а також ультраліві партії, які апелюють до деяких суміжних питань: ромського [2, с. 23–24], антикорупційного і євроскептичного [12]. Також деякими ультраправими ідеями користуються чи користувались окремі популістські партії в Чехії, зокрема Блок «Суверенітет Яна Бобошикова», «Партія гідного життя», Партія вільних громадян, партія «Зв'язки з громадськістю»

тощо. Тому сучасний розвиток та електоральна успішність ультраправих політичних партій в Чехії окреслені їх нерелевантністю. Так, станом на 2012–2015 рр. найбільш успішною, як зазначає М. Мареш [18, с. 3], була Робітнича партія соціальної справедливості (DSSS), котра в складі мала лише приблизно 600 членів й користувалась підтримкою близько/трохи більше одного відсотка голосів виборців. Однак й вона функціонувала за усталеними в Чехії патернами крос-концептуальності, бо дотримувалась ідеологічних принципів «нових правих», націоналізму, а також неонацизму. Інші ультраправі політичні партії в Чехії у цей період взагалі були маргінальними та досить часто навіть неелекторальними або зосереджували свою діяльність винятково на освітній і просвітницькій сферах (наприклад, Патріотичний фронт). Але значно поширенішим був формат зосередженості правого екстремізму на інформаційній діяльності, зокрема в мережі Інтернет. Прикладами були такі організації, як «Білі ЗМІ», «Вільний опір», «Вільна молодь», «Автономні націоналісти» (AN) тощо [31]. Всі вони фокусувались на регулярних утисках ромського населення, мігрантів, лівих активістів, а також будь-яких противників неонацизму. До такої ситуації довкола ультраправих партій в Чехії привела й техніка так званого санітарного кордону. Це своєрідна домовленість щодо політичної ізоляції екстремістських партій і організацій, суть якої полягає у взаємній згоді усталених (релевантних) партій не співпрацювати з ультрарадикальними (правими/лівими) політсилами [1]. У 2009 р. парламентські партії навіть підписали маніфест, згідно з якому вони дистанціювались від правого та лівого екстремізму і зобов'язались йому різко протистояти. Суплементарно ультраправі політичні партії піддаються тиску з боку держави, оскільки доволі часто переслідуються за відвертий нацизм, шовінізм і расизм.

Підсумовуючи, розуміємо, що в тій частині партійно-ідеологічного спектру, що має протяжність від його центристської до його ультраправої частини, остання репрезентується партіями, які релевантними є випадково, тимчасово або ж зовсім не є релевантними, а замість того є маргінальними [22]. Це означає, що такі партії до парламенту зовсім не потрапляють (потрапляли лише в 90-х рр. XX ст.), а тому й не мають визначального впливу на політичний процес. Відповідно, ультраправі партії в Чехії є відносно ізольованими у партійно-ідеологічному спектрі і зовсім не окреслюють особливостей партійної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Романюк А. Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах Центрально-Східної Європи / А. Романюк, В. Литвин // Studia Politologica Ucraino-Polona («Українсько-польські політологічні студії»). – 2014. – № 4. – С. 130–144.
2. Albert G. Hatred is the cheapest fuel: political power, not economics, is behind rising Czech nationalism / G. Albert // Roma Rights Journal. – 2009. – Vol. 15. – No.1. – P. 23–33.
3. Krajní pravice a krajní levice v ČR / [M. Bastl, M. Mareš, J. Smolík, P. Vejvodová]. – Prague : Grada, 2011. – 288 s.
4. Cakl O. Czech Republic / O. Cakl, R. Wollmann // Mudde C. Racist Extremism in Central and Eastern Europe / Cas Mudde. – Routledge, 2005. – P. 30–57.
5. Cerqueirová A. Republikáni : šokující odhalení / A. Cerqueirová. – Unholy cathedral, 1999. – 165 s.
6. Charvát J. Soucasny politicky extremismus a radikalismus / J. Charvát. – Praha : Portal, 2007. – 184 s.
7. Ceska spoleccnost / [J. Hartl, J. Juk, V. Haberlova]. – Praha : Management Press STEM, 1999. – 260 s.

Васильєва І.А.

Значення анархізму як типу політичної свідомості в рамках синергетики

У статті розглядається феномен анархізму в системі політичної свідомості, робиться спроба осмислити анархізм з точки зору категорій синергетики. Політична свідомість сприймає, відображає об'єктивну багатогранну діалектику хаосу та порядку та, в свою чергу, проектує пізнавані закономірності, гіпотези про цю діалектику на практико-політичну реальність. Проблемами самоорганізації та організації, діалектики хаосу та порядку в різних системах займається синергетика. Тому представляється досить перспективним використання даних синергетики і стосовно дослідження системи політичної свідомості.

Ключові слова: *анархізм, політична свідомість, етатизм, синергетика, самоорганізація, онтологія, диференціація, інтеграція.*

В статье рассматривается феномен анархизма в системе политического сознания, делается попытка осмыслить анархизм с точки зрения категорий синергетики. Политическое сознание воспринимает, отражает объективную многогранную диалектику хаоса и порядка и, в свою очередь, проецирует познаваемые закономерности, гипотезы об этой диалектике на практико-политическую реальность. Проблемами самоорганизации и организации, диалектики хаоса и порядка в различных системах занимается синергетика. Поэтому представляется весьма перспективным использование данных синергетики и применительно к исследованию системы общественного политического сознания.

Ключевые слова: *анархизм, политическое сознание, этатизм, синергетика, самоорганизация, онтология, дифференциация, интеграция.*

The article considers a phenomenon of anarchism in the system of political consciousness, makes an attempt to comprehend the anarchism from point of view the categories of synergetics. A political consciousness reflects objective polyhedral dialectics of chaos and order and, in return, projects the cognizable regularities, hypotheses about the dialectics on practical and political reality. The synergetics deals with the problems of self-organization and organization, the dialectics of chaos and order in different systems. Therefore it is represented perspective the use of datas of synergetics in context of research the system of social political consciousness.

Key words: *anarchism, political consciousness, etatism, synergetics, self-organization, ontology, differentiation, integration.*

УДК 321.01.019.5:001.5

Васильєва І.А.,
аспірант кафедри
політичних наук та права
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Рухи протесту стають всякий раз реакцією частини суспільства на певні кризові явища тієї чи іншої форми економічного розвитку та політичного урегулювання та пропонують свої варіанти методів та шляхів вирішення проблем, що виникли. При цьому спектр шляхів, що висуваються, досить широкий: від кардинальної «зміни суспільної системи» до її реформування в бік більш соціально справедливої та більшої участі «рядових людей» в прийнятті вагомих рішень. Навіть у тих випадках, коли їм не вдається досягнути поставлених цілей і вони залишаються всього лише засобом опору тим методам виходу з кризи, котрі застосовує правлячий істеблішмент. Рухи опору накладають відбиток на відносини, норми, традиції та систему цінностей у суспільстві.

Цій проблематиці було присвячено досить багато робіт В. Дамьє [4; 5], П. Рябова [8], К. Фрумкіна [11], анархічний тип політичної свідомості та синергетику як соціальну систему, що самоорганізується, досліджували В. Бранський [2], В. Голованов [3], Д. Поляков [7], С. Ударцев [9; 10] та інші.

Стаття має на меті розглянути протестний рух анархізму, його суть як підсистеми політичної свідомості та визначити роль соціальної самоорганізації в рамках синергетики.

Парадокс епохи, що ми переживаємо, полягає в тому, що анархізм, котрий і в кращі свої часи часто сприймався як курйоз та безумство, сьогодні несподівано для самих анархістів стає актуальним.

В минулому, в епоху, коли анархізм був сильний своєю інтегрованістю в культуру, зв'язком як з масами (селянами, робітниками, народними релігійними рухами та ін.), так і з мистецтвом, наукою, поезією, філософією, релігією, він був сильний і фундаментальністю своєї вкоріненості в суспільстві. Зараз спостерігається нестача анархічної теорії (а не просто зміна на новий лад старих схем, міфологем, ідеологем та лозунгів), а також необхідність її кардинального оновлення.

Активісти анархо-руху майже повністю нехтують теорією, її вивченням, розвитком, відходячи або в герметичну субкультуру, або в безглуздий активізм. Тому лібертарний дискурс майже не присутній в суспільній свідомості. Практика присутня, але вона має незначний розрізнений характер в повному відриві від теорії [8, с. 23].

Анархічна свідомість дещо ширша самої теорії анархізму. Вона включає в себе елементи свідомості й іншого рівня, і різноманітної теоретичної та образної концентрації, і досить суперечливі ідейні формування зі змінним сенсом в контексті, що еволюціонує [9].

В анархічній думці, на жаль, переважає диференціація над інтеграцією. Тобто зазвичай виникає «анархізм з приставками» – анархо-примітивізм,

анархо-екологізм, анархо-фемінізм, анархо-біокосмізм тощо.

Анархізм буде актуальним, поки існує прагнення людей до самоорганізації, солідарності, свободи, подолання будь-якої влади та відчуження.

Звичайний спосіб боротьби з державою – децентралізація. Згідно з анархізмом норми, які регулюють життя людей, повинні встановлюватися не централізованою владою – нехай навіть на підставі демократичних процедур, – а самим громадянином чи невеликою самоврядною громадою [11].

За останні 10–15 років кількість людей, які вважають себе анархістами, значно збільшилась. З іншого боку, якщо подивитися на якісну складову анархічного середовища, великого прогресу не спостерігається, а скоріше виявляється відступ назад. Відбулося збільшення кількості за рахунок розмиття якості. Під якістю мається на увазі ступінь переконаності, ідейності та ясності розуміння цілей серед більшості учасників сучасного анархістського руху, так і те, наскільки цей рух усвідомлює себе.

Сучасне суспільство – це масове суспільство: суспільство, в якому розмиті колишні соціальні структури; воно соціально аморфно, розпалося на окремі атомізовані індивіди. При цьому не змінився його соціальний стан, класи не зникли, відносини між експлуататорами та експлуатуючими не зникли. Але зникла класова свідомість майже безповоротно. Люди усвідомлюють себе, з одного боку, як громадян, тобто підданих держави (не обов'язково активних), а з іншого – як споживачів. В цих умовах соціального розпаду відбулася катастрофа анархізму, оскільки він втратив свою соціальну базу. Якщо згадати, чим був анархізм спочатку та що він являв собою в епоху масових анархістських рухів, коли мав можливість впливати на події, що відбувалися в світі, то можна побачити, що це був рух трудящих мас, котрі відстоювали як свої повсякденні права та інтереси, так і нову систему цінностей, альтернативну по відношенню існуючої цивілізації. До тих пір, поки анархізм був крайнім та найбільш радикальним засобом вираження цих ідеалів, він мав потенціал масового руху [5, с. 62].

Наявність різноманітної теоретичної бази анархізму, в рамках якої співіснують різні, а інколи і протиставні напрями, ускладнює виділення загального ідейного пласту (окрім заперечення держави) цього руху. Історичні коріння анархізму сходять до того ж часу, коли в суспільстві з'явились перші зачатки державності. Наряду з формуванням етатичного (державницького) типу політичної свідомості (та політичної свідомості як такої) формується і протилежний полюс сприйняття політичних процесів, який полягає в запереченні необхідності державного регулювання суспільного та індивідуального життя. Таким чином, анархізм, за справедливим зауваженням більшості його теоретиків, не є вигадкою окремих інтелектуалів, а представляє собою вираз досить певного загальнолюдського світосприйняття, яке в різних історичних умовах набуває характер народних хвилювань, революцій тощо [7, с. 41].

Відштовхуючись від вищезазначеного, можна навести приклад визначення анархічного типу політичної свідомості, яке дав С. Ударцев: «анархізм як тип, полюс політичної свідомості – це складна підсистема суспільної політичної свідомості, що еволюціонує та базується на методологічному плюралізмі та гносеологічному релятивізмі, що заперечує політико-юридичні форми організації суспільства, моделює багато в чому утопічний ідеал вільного, бездержавного, самоорганізуючого ладу, виражаючи інтереси та сподівання соціально нестійких верств і груп [7, с. 43].

Анархічний тип політичної свідомості, який є підсистемою біполярної суспільно-політичної свідомості загалом, знаходиться в певному взаємозв'язку з іншим його полюсом / типом – етатизмом. За справедливим зауваженням А. Амона [1], «якщо пробігти подумки всі ряди від найпалкішого поборника свободи до найбільш впертого державника, то доведеться визнати повну неможливість встановлення якої-небудь демаркаційної лінії між окремими типами». Це зауваження найбільш красномовно виражає сутність діалектики порядку та хаосу, котрі, з точки зору синергетики, не можуть існувати незалежно одне від одного. А тому роль анархізму в системі суспільно-політичної свідомості замовчана або не помічена, повинна отримати більш широке висвітлення у зв'язку з науковим інтересом.

Політична свідомість ідеально сприймає, відображає об'єктивну багатогранну діалектику хаосу та порядку та, в свою чергу, проектує закономірності та гіпотези, що конструюються про цю діалектику в свідомості (пізнання та самопізнання) на практико-політичну реальність [10, с. 43].

На початку 1970-х років на базі успіхів кібернетики склалась нова наукова дисципліна – синергетика. Вона вивчає спільну дію багатьох підсистем невпорядкованих систем найрізноманітнішої природи (фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних, соціальних тощо), в результаті якої відбувається самоорганізація системи, а також загальні принципи та закономірності самоорганізації. Досліджується і зворотній процес – перехід системи від стану порядку до хаосу. Використання даних синергетики представляється перспективним і стосовно дослідження системи суспільної політичної свідомості.

Самоорганізація, як показує синергетика, є природною властивістю живих систем (в тому числі і соціальних). Завдання сучасного анархізму поля-

гає в тому, щоб поволі змінювати хід історії, максимально розширюючи горизонти людської свідомості, тобто завдання настільки ж революційне, наскільки просвітницьке.

Такі фундаментальні для сучасної науки відкриття, як «принцип додатковості» Н. Бора, теорема Гьоделя («складна система неповна, якщо вона не суперечлива»), ймовірнісна логіка Бейєса, можуть служити науковою опорою для анархічного образу мислення [3].

Досвід всесвітньої історії переконливо свідчить на користь того, що роль спонукаючої сили, відповідальної за самоорганізацію, грає соціальний відбір. Він робить зрозумілим як спонтанний, так і стохастичний характер соціальної самоорганізації.

На онтологічному рівні самоорганізація проявляється у формі диференціації та інтеграції соціальних інститутів (установ). Соціальна самоорганізація являє собою дуже складну та тонку взаємодію диференціації та інтеграції соціальних інститутів, з диференціацією та інтеграцією соціальних ідеалів. Оптимальність та екстремальність (дві крайності в рамках соціальної самоорганізації) на онтологічному рівні – це тоталітаризм (культ порядку) та анархізм (культ свободи) [2, с. 117].

Соціальна синергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто взаємини соціального порядку та соціального хаосу. В першому приближенні ці поняття можуть бути визначені таким чином. Під «порядком» зазвичай мається на увазі безліч елементів будь-якої природи, між якими існують стійкі («регулярні») відносини, які повторюються у просторі чи в часі, або в обох вимірах. Відповідно, «хаосом» називають безліч елементів, між якими нема стійких (повторюваних) відносин. Оскільки самоорганізація є якісною та структурною зміною деякої об'єктивної реальності, то синергетика є теорією розвитку.

Якщо брати до уваги, що розвиток – це закономірне чергування порядку та хаосу, то можна зрозуміти, що хаос володіє творчою силою (здатністю) породжувати новий порядок. При цьому суттєво, що з синергетичної точки зору породження нового порядку з хаосу не потребує якоїсь зовнішньої (по відношенню до цієї реальності) сили, а має спонтанний характер. Ось чому синергетика є теорією самоорганізації (а не організації).

Таким чином, анархізм як тип політичної свідомості представляє собою один з двох взаємопов'язаних елементів фундаментальної опозиції порядку та хаосу, що виражає стихійний початок у природі, суспільстві та свідомості.

Для існування анархістського суспільства, що самоорганізується, передбачається: наявність безлічі різноманітних об'єднань та асоціацій, що координують дії своїх учасників та грають роль параметрів порядку. Контроль знизу та імперативний мандат – одночасно і умова нестабільності, і засіб, за допомогою якого частина може впливати на ціле та змінювати значення параметрів порядку [10].

Отже, у суспільстві як системі самоорганізації існують різні зв'язки типів політичної свідомості зі станами «хаосу» та «порядку»; відношення до держави та деяких інших політичних інститутів виступає як конкретна основа, ціннісний елемент «розведення», «розподілу» ідей, концепцій, доктрин в політичній свідомості за їх зв'язком з явищами «хаосу» та «порядку». Виявлення зв'язку феномену анархізму з загальним початком «хаосу» і розгляд його як форми вираження, проявлення хаосу та самоорганізації в суспільній політичній свідомості дає змогу побачити новий порядок суті цього явища та краще зрозуміти його еволюцію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амон А. Социализм и анархизм: социологические этюды / А. Амон. – М. : Заратустра, 1906. – 120 с.
2. Бранский В. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. Бранский // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 101–115.
3. Голованов В. Анархизм: от идеи к движению, от движения – к массам / В. Голованов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://v-nalimov.ru/community/communityarticles/654.
4. Дамье В. Движения протеста против мирового капиталистического кризиса / В. Дамье // Прямухинские чтения – 2012. – М. : Футурис, 2013. – 378 с.
5. Дамье В. Состояние и перспективы либертарного движения в современной России / В. Дамье // Прямухинские чтения – 2010. – М. : Футурис, 2012. – 216 с.
6. Назаретян А. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика исторического процесса / А. Назаретян. – М., 1996. – 184 с.
7. Поляков Д. Анархизм как выражение онтологического хаоса, его роль в биполярной системе политического сознания / Д. Поляков // Вестник Краунц. – 2013. – № 2 (22). – С. 52–64.
8. Рябов П. Современный анархизм: соотношение теории и практики (критический взгляд) / П. Рябов // Прямухинские чтения – 2011. – М. : Футурис, 2012. – 100 с.
9. Ударцев С. Анархическое сознание и хаос (о природе одного феномена) / С. Ударцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://new-anarchy.narod.ru/anaixaos.html.
10. Ударцев С. Политическая и правовая теория анархизма в России / С. Ударцев. – М. : Форум-М, 1994. – 382 с.
11. Фрумкин К. Актуальность анархизма / К. Фрумкин // Новый мир. – 2014. – № 5. – С. 88–96.

Мартиняк Ю.О.

Спатіалізація як базова характеристика простору політичного

У статті акцентовано на визначенні простору політичного як симбіозу політичної, географічної, соціальної, урбаністичної та культурної складових. Розкрито феномен політичної спатіалізації. Систематизовано підходи до простору політичного за схемою «територія – місце – потік». Визначено головні принципи розуміння просторового виміру політичного, застосування яких до аналізу політичних феноменів може сприяти їхньому переосмисленню у контексті викликів сьогодення.

Ключові слова: *простір політичного, спатіалізація, соціальний простір, територія, політична суб'єктивація.*

В статье акцентировано на определении пространства политического как симбиоза политической, географической, социальной, урбанистической и культурной составляющих. Раскрыт феномен политической спатиализации. Систематизированы подходы к пространству политического по схеме «территория – место – поток». Определены главные принципы понимания пространственного измерения политического, применение которых к анализу политических феноменов может способствовать их переосмыслению в контексте вызовов современности.

Ключевые слова: *пространство политического, спатиализация, социальное пространство, территория, политическая субъективация.*

The article focused on a definition of the political space as a symbiosis of political, geographical, social, urban and cultural components. Disclosed is a phenomenon of political spatialization. Systematic approach to space policy on a "a territory – a place – a stream". Defined the main principles of the political understanding of the spatial dimension, the application of which to the analysis of political phenomena can contribute to their reconsideration in the context of modern challenges.

Key words: *political space, spatialization, social space, territory, political subjection.*

УДК 32.01:114:316.06

Мартиняк Ю.О.,
аспірант кафедри
теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Питання необхідності осмислення простору політичного яскраво ілюструє цитата П. Сорокіна: «Положення президента Гардінга в геометричному просторі різко змінилося, коли він перемістився з Вашингтона на Аляску, тоді як його соціальне становище залишилося тим же, що і у Вашингтоні. Людовик XVI у Версалі і Микола II в Царському Селі залишалися в тому ж геометричному просторі, хоча їх соціальне становище в один момент круто змінилося» [28, с. 4]. Йдеться про те, що політичний простір й простір політичного не можна зводити ні до виключно географічних вимірів, ні до соціального простору, ні до простору діяльності держави як інституту.

Осмислення простору політичного потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує у собі власне політичну, соціальну, убраністичну, культурну складові. Власне поняття спатіалізації дозволяє ці складові поєднати. Серед дослідників феномену спатіалізації варто виокремити А. Лефевра, М. Фуко (опосередковано), О. Маршарта. Серед українських дослідників про спатіалізацію згадує Ю. Герман, проте в контексті концептуалізації категорії космічного простору в сучасній геополітичній науці. Серед російських дослідників можемо виокремити О. Тинянову. Тема спатіалізаційних властивостей простору політичного також ґрунтовно артикулюються у межах постмодерних культуральних студій.

Метою статті постає розкриття феномену політичної спатіалізації як базової характеристики простору політичного. Мета зумовлює такі завдання: систематизувати підходи до соціального простору, визначити відмінність політичного простору та простору політичного, окреслити підходи до феномена політичної спатіалізації, визначити типи простору політичного.

Недостатність лише фізичної характеристики простору (а також часу) стала особливо помітною в науці XX століття. Низка соціологічних теорій XX століття – початку XXI століття намагається звести політичне до максимально концентрованих виявів соціального. С. Маккуайр зазначає, що електрифікація міста разом з впровадженням нових транспортних засобів, наприклад, поїздів й автомобілів, і нових медіа, таких як кіно, телефон та радіо, була, мабуть, найбільш наочним проявом паралельного зміщення соціальних відносин простору і часу [11, с. 119]. Д. Мессі зауважує, що уже в 70-х рр. XX століття (зокрема й завдяки марксистським студіям) класичним було твердження про те, що простір є соціальним конструктом. Йдеться про те, що простір вже не трактують як попередньо задану субстанцію або незмінну територію, що існувала постійно, натомість специфічна структура простору розглядається як результат соціальних, економічних та політичних процесів. А у 80-х рр. XX століття підхід ще більше радикалізувався – не лише простір розглядали як соціальний конструкт, а навпаки, сам соціум трактувався як просторово сконструйований. Тобто «головна відмінність між переконаннями 1970-х й 1980-х (і 1990-х) рр. полягає в тому, що в першому випадку простір досі розглядається як пасивна маса, тобто як результат процесів соціального будівництва, тоді як у другому випадку сам простір бере на себе роль соціального суб'єкта» [23, с. 42].

Що ж до політичного простору, то він апріорі сприймався як такий, що розташовується у межах географічного. Так, якщо Г. Семигін трактує політичний простір як реальну протяжність території, на яку поширюється історично обумовлене політичне

життя або політичний вплив [15], то А. Мельвіль вже вказує на «зжаття простору», коли розмивається прив'язка політичного простору до конкретної території, він перестає трактуватись як територія поліції [13]. Поряд із геополітикою з'являються такі дисципліни, як світознавство (World Studies) та глобалістика (Global Studies), поширюється теза «географія зникла», а замість концепту «час – простір» (Time – Space) виокремлюють «час – швидкість» (Time – Speed), все більше уваги приділяючи категорії часу.

Простір політичного як розрив соціального корелює із соціальним простором. Г. Пушкарьова зазначає, що об'єкти фізичного простору ми сприймаємо візуально, соціальні дистанції ми розпізнаємо лише тому, що володіємо запасом знань про базові принципи організації соціальної реальності [14, с. 167]. Для П. Бурдьє соціальний простір ілюструє відносини розподілу та диференціації у суспільстві: з одного боку, йдеться про соціальну позицію як сконструйовану одиницю соціального простору, з іншого – про соціальну топологію як динамічну структуру простору соціальних відмінностей» [3, с. 49]. Для Р. Аллена ж соціальний простір репрезентує просторові владні диференціали, постаючи простором взаємодії уявного та реального [21].

У найзагальнішому значенні політичний простір визначають через такі властивості: 1) універсальність, здатність впливати на всі сфери життя, елементи суспільства, відносини, події; 2) включеність, тобто можливість безмежного проникнення в усі сфери життя; 3) атрибутивність – здатність поєднуватися з неполітичними суспільними явищами, відносинами та сферами [6]. Проте такий підхід окреслює політичний простір, визначаючи його через гетерономність та геополітичність як детермінації через незалежний, зовнішній закон та причинність, з одного боку, й визначення взаємодії між класичними інститутами у праксеологічній та більшою мірою технологічній, стратегічно-тактичній площині між політичними акторами, з іншого боку. Очевидно, що простір політичного та політичний простір корелюють між собою, проте не тотожні. З одного боку, політичний простір визначають як такий, що похідний від дій політичних акторів [4], з іншого – політичний простір розглядають ключовим у творенні ідентичностей, коли ідентичності розуміються, як породження специфіки місця у територіальному й соціальному контекстах [8]. Простір політичного не редукується ні до виключно простору здійснення політики певною державою, ні до територіальних вимірів останньої, ні до механізмів взаємодії державних та недержавних акторів. Тобто, якщо простір політики постає простором діяльності суб'єктів політики та визначається межами їхнього впливу, то простір політичного постає простором не політичних суб'єктів, а політичної суб'єктивації, будучи таким чином простором розриву, межевості, тим, де концентрується контингентність, а гегемонійний тип організації співжиття у такому трактуванні трактується не як інваріант, а як один з можливих. Простір політичного виступає простором розриву. В контексті того, що політика завжди намагається свого роду до самозаперечення, припускаємо, що чим меншим є простір політики, тим більшим стає простір політичного.

Ще раз наголосимо на тому, що простір локалізації політичного – простір меж, де максимально концентровано культурні, цивілізаційні розриви суспільств. З підходу лінгвістичної обумовленості, простір політичного може бути окреслений, з одного боку, комунікативними можливостями акторів чи суб'єктів політики або ж комунікативними суперечностями та розривами в контексті політичної суб'єктивації з агоністичної та антагоністичної точки зору, з іншого боку, простір політичного може бути окресленим як простір загального фрейму розуміння дійсності та простором того, де цей фрейм розривається.

Отже, загалом виокремимо дві передумови трактування простору політичного.

По-перше, йдеться про хорос та топос, тобто простір можна розглядати як сукупність природно даних чи об'єктивно існуючих матеріальних об'єктів і як сукупність ідей і уявлень про нього, виражених в репрезентаціях, переважно дискурсивних. «У першому випадку простір виявляється не більш ніж «контейнером», всередині якого відбуваються соціальні процеси. У другому – виключно культурним/соціальним конструктом, який не має властивостей окрім тих, що ми йому присвоюємо» [10]. О. Маршарт крізь призму мистецького виміру окреслює цю дихотомію таким чином: «мистецтво у публічному просторі» може означати як мінімум дві речі: – з одного боку, у поєднанні з архітектурою і художнім міським обрамленням (outfitting), з іншого боку, йдеться про публічне мистецтво як «мистецтво у громадських інтересах» [22].

По-друге, виходячи з того, що, як зазначає А. Лефевр, простір політичного постає не лише об'єктом, а й самостійним актором, відповідно, виникає необхідність дослідження історії простору [9, с. 11]. З точки зору еволюції поглядів на політичний простір, можемо говорити про зміну уявлень від його ототожнення із виключно територією в контексті фізико-гегерафічного виміру і до заперечення простору як такого в контексті теорій інформаційного суспільства, де на заміну «часу – простору» (Time – Space) прийшов «час – швидкість» (Time-Speed).

Власне тут доходимо до поняття спатіалізації. Термін «спатіалізація» вводить р. Шилдз у передмові до праці А. Лефевра «Виробництво простору» переводячи його англійською мовою з французького терміна "l'espace" [25]. Спатіалізація може бути потрактована як просторові форми, де борються соціальні активності й матеріальні речі, феномени або процеси [25]. До речі, П. Розенвалон зазначає, що ще К. Маркс вказує на те, що територія перестає бути лише пасивним носієм політичного суверенітету, гео-

фізичними рамками повноважень; вона стає динамічним й активним знаряддям побудови держави – особливого способу політичного взаємозв'язку між простором та суспільством [24]. Когнітивні карти, за О. Маршартом, є одним із аспектів спатіалізації, що також включає повсякденну практику, інституціоналізовані репрезентації й уявлення про можливі простори [22]. Зокрема, цей метод для аналізу ситуації в Україні й Росії використовує В. Чернецький [20].

Отже, повернемось до А. Лефевра, що говорить про «виробництво простору». Його концепція постає свого роду спробою переосмислення марксистської концепції базису та надбудови. Відповідно, її можна трактувати як концепцію пост-1968 р., коли, як стверджує Е. Соджа, А. Лефевр вказував на необхідність переорієнтації історичного матеріалізму на просторову проблематику [26]. Питання спатіалізації у науковця в найзагальнішому значенні пов'язане із необхідністю теоретичного осмислення відносин між територією, урбанізмом й архітектурою, що корелюють у формах імплікації –конфлікту [9]. Простір у такому контексті виникає, формується, впливає нерівномірно й повсюдно на різних рівнях, пов'язуючи й координуючи усі аспекти практики. А. Лефевр вказує на парадоксальну ситуацію: політична влада, правлячи «людьми», панує над простором, який вони займають як «суб'єкти», проте не владна над причинами й мотивами, що пересікаються у цьому просторі, іншими словами, інтенсивна політизація підриває сама себе, а безперервне політичне життя суперечить умовам власного існування – йдеться про соціальні групи, що через політику рухаються до революцій або ж через революції до політичного життя [9]. У такому контексті простір політизується, що викликає необхідність його деполітизації. Політизований простір руйнує власні політичні умови, бо управління ним і його привласнення суперечать державі й її політичним партіям, що, у свою чергу, вимагають управління у формі «самоврядування». При цьому А. Лефевр зазначає, що будь-яка група, клас або частина класу складається і отримує визнання як суб'єкт, тільки виробляючи якийсь простір, а будь-які ідеї, репрезентації, цінності, яким не вдається вписатися в простір, виробляючи відповідну морфологію, висихають, перетворюючись в знаки, зводяться до абстрактних розповідей, перетворюючись у фантоми [9]. Для нього боротьба політичними засобами проти політики ведеться у двох формах: як розділення (дискримінація, дроблення простору) і як змішування (народи, регіони всередині держав).

А. Лефевр виділяє такі риси сучасного для нього простору: гомогенність, фрагментація, ієрархічність. Причому намагання гомогенності (що під виглядом інформації приховує реальні відносини і конфлікти) продукує фрагментарність, а остання робить можливою ієрархію. Власне така організація централізованого простору слугує політичній владі, а суспільні класи виявляються у ньому в ієрархії зайнятих ними просторів. А. Лефевр вказує на те, що соціальний простір має в основі фізичний вимір, на який накладаються різного роду шари, проте в процесі розвитку жоден із просторів не зникає [9]. Соціальні відносини для нього завжди мають просторовий характер, а їхня зміна взаємодетермінована. Відповідно, в такому контексті простір постає одночасно інструментом, метою, засобом, завданням. За думкою вченого, кожне суспільство через насилля (війни й революції), політичні й дипломатичні засоби, працю здійснювало «виборництво» простору. Таким чином, А. Лефевр вважає, що соціальний простір може бути осмислено тільки як особливий рід «діалектично пов'язаної тріади», що включає в себе три моменти: просторову практику (як сприймається простір), репрезентацію простору (що розуміється під простором) і простір репрезентації (як проживається простір), або ж три різних поля: фізичне (природа, космос), ментальне (включаючи логічні і формальні абстракції) і соціальне [9]. При цьому соціальний простір виступає як третє, відмінне, але включає в себе два інших. Р. Шилдз вказує на те, що теорія А. Лефевра прагне наблизитись до проблематики повсякденного життя, намагаючись охопити таким чином спеціалізацію соціальних відносин в цілому, через суб'єктність просторовості соціальна боротьба все більше укорінюється у цій просторовості й, відповідно, культура у такому контексті постає також конкретною практикою в просторі [25].

Актуальним у межах дослідження спатіалізації постає доробок М. Фуко. Для нього остання пов'язана із переведенням соціальної активності та речей матеріальної культури у просторові форми, які приводять до виникнення нових культурних форм, різних за масштабом та рівнем: від жестів та тілесних манер аж до геополітичних відносин держав, будучи постійно змінюваним результатом боротьби щодо оцінки місцевості та змістовного наповнення місць [19]. М. Фуко пропонує поняття гетеротопії, яке протиставляє утопії. На відміну від утопій, що, хоч і не мають реального місця, але все ж таки мають місце в просторі уяви, і тим самим вписані в дискурс, одержують вираження в просторі мови, гетеротопії, не пропонують можливості знайти спільний простір – загальне місце, топос для слів і речей [1]. Як зазначає О. Беззубова, в пізніших роздумах М. Фуко, присвячених проблемі дисциплінарних практик, «технікам себе» і темі спатіалізації суб'єктивності, важливого значення набуває поєднання у межах єдиного проблемного поля питання про мову, мислення та простір, що, зокрема, знайшло своє вираження у понятті дисциплінарних просторів [1].

Актуальним для розуміння феномену спатіалізаціїтакож постає поняття «третього простору» Е. Соджа. Для нього третій простір – це простір, куди входять різного роду розташування, що можуть бути побачені одночасно з усіх можливих точок зору, причому такий простір пов'язаний із розривом у порядку

дискурсу: подібний комплексний простір неможливо описати за допомогою слів і текстів, таким чином, дискурс не може повністю виразити «сенс людської просторовості» [26].

О. Маршарт трактує спатіалізацію як складний взаємодетермінований зв'язок соціальної активності, матеріальної культури та простору, своєрідне змістовне наповнення місць, коли спатіалізація постає політичною категорією [22]. Вчений вказує на особливу близькість культуральних студій до політичної теорії в англо-американському світі, на відміну від німецькомовного простору. Він зазначає, що за допомогою категорій «центру – периферії – кордону» та «політки локації/розташування» радикальні географи та урбаністи зробили категорію просторовості сильною та більш продуктивною як політичну категорію [22]. Вслід за Е. Лакло, диференціюючи соціальні науки та політичну філософію, О. Маршарт виокремлює три пари категорій (поза тим, що вони можуть розташовуватись на різних онтологічних рівнях), які можуть впливати на просторовість: 1) час і простір; 2) різного роду простори; 3) спатіалізація. Отже, у найзагальнішому значенні спатіалізація постає фіксацією в просторі культурних цінностей й важливих соціальних сенсів, що змінюються темпорально.

У такому контексті прикладом спатіалізації є глобалізація. За Т. Фрідманом, із виникненням глобалізації 3.0, остання «скорочує світ із маленького розміру до крихітного і водночас вирівнює поле» [18, с. 9]. На зміну концепції «глобального села» приходить концепція «сплощеного світу»: якщо глобалізація 1.0 – країни, 2.0 – ТНК, то глобалізація 3.0 – потенція індивідів співпрацювати та змагатися глобально (власне співпрацювати як асоціативний та змагатися як дисоціативний підходи). Тобто простір корелює із тими межами, котрі пов'язані із діяльністю суб'єктів політичного простору та політичною суб'єктивацією простору політичного. Якщо за державної суб'єктності простір політичного можна було окреслити, виходячи із територіальних та інституційних вимірів останньої, з одного боку, та міждержавних і наддержавних інтеракцій, з іншого боку; за поширення глобалізації, глокалізації та концепції «глобального села» простір політичного як простір розриву соціального можна ідентифікувати із аналізу діяльності державних та недержавних акторів, ТНК, то «сплощений світ» – це світ, де превалює антропологічний вимір. Звідси, услід за А. Філліповим, можна виокремити три елементи, через які окреслюємо простір політичного: 1) територія; 2) місце; 3) потік [17].

Елементи простору політичного, поряд із темпоральним виміром політичного та антропологічним виміром як конституючим, постають атрибутами політичного. Симптоматичним видається погляд на кореляцію російського дослідника О. Тинянової. Для неї територія (земля) є універсальним ресурсом першого порядку. Універсальними ресурсами другого порядку, що забезпечують доступ до ресурсу першого порядку, а також виробництво й розподіл всіх інших ресурсів, є людина (населення) і організація, а ресурсом третього порядку – інформація [16].

Отже, якщо простір політики – це простір буття гегемонійногодискурсу й фрейму, а також діяльності інститутів політки, то простір політичного – простір межевості. Топографічно простір політичного локалізується у межах дихотомічного розриву «Я – Чужий/Інший» не на межах кордонів у класичному розумінні (державних, геополітичних), а на межах відмінних усталених фреймів, кодів мовної детермінації як логіки порозуміння. С. Маккуайр зазначає, що, торкаючись політичного виміру, категорії є тим інструментом, який допомагає нам структурувати, класифікувати, що значить розділяти, соціальний і політичний простір [11]. Тут постає ще два важливих питання: 1) питання меж політичного, коли воно стає власне таким; 2) питання межевості політичного як однієї з його характеристик. В. Малахов вказує на проблему стилізації політичних меж під культурні або цивілізаційні, звертаючи увагу на поширені випадки пояснення меж/кордонів, що мають політичне підґрунтя, культурою [12, с. 6]. Тут йдеться не про категорії відображення об'єктивного світу, а категорії структування дійсності, і отже, розділення, іманентно містячи у собі як епістемологічну, так і політичну складову. Межевість політики у найзагальнішому значенні пов'язують із державними кордонами. Проте межевість політичного розширює такий підхід. А. Дністровий зазначає: «Реально ми стаємо свідками зародження нового типу ететизму – не експансивного (часів індустріальної модерності та авторитаризму), який підкорював і зовнішні простори: дрібні держави, народи й етноси, брутально втручаючись у приватне життя, а операційного, мультифункціонального» [7, с. 9]. Така мультифункціональність виносить на порядок денний переосмислення простору приналежності, що корелює як зі зміною координат (простір), так і зі зміною порядковості (час) соціального та політичного буття, коли сучасну добу у такому контексті описують як добу глобальної прикордонної зони. З цього приводу І. Кононов зазначає: «Актуальними стали уявлення про межі, які людству необхідно брати до уваги у своїй діяльності» [7, с. 58]. За П. Брокнером кордон відокремлює не менше, ніж об'єднує, «це не меншою мірою двері, ніж місток, що поєднує і лишається відкритим до того, від чого відокремлює нас» [2]. Причому для сучасного соціального простору межі – це й заборонені зони, системи безпеки, віртуальні обмеження, закриті квартали; «діряві кордони на одних рівнях протистоять новим формам тертя та розвитку нових механізмів нагляду і прикордонного контролю на інших» [11, с. 33]. Особливу роль у такому контексті сьогодні відіграють віртуальний простір та феномен медійного міста.

Медіа змінюють можливість політичної репрезентації у контексті політичної суб'єктивації – сьогодні «не існувати» великою мірою означає не бути репре-

зентованим у медіа. Феномен, пов'язаний із сучасними медіа та мережею Інтернет, – феномен медійного міста як симбіозу розсіювання та концентрації мереж, де «з одного боку, цифрові мережі сприяють все більш широкому поширенню економічної діяльності в географічному просторі; з іншого – підсилюють концентрацію впливу, оскільки командні пункти світової економіки зосереджуються в порівняно нечисленних «глобальних містах» [9]. Включення до простору політичного медійних міст ставить під сумнів надто радикальне твердження про анігіляцію «простору – часу», натомість вказує на необхідність переосмислення їхнього трактування. В такому контексті кореляцію із архітектурою та медіа сьогодні позначають як «розширену реальність», «розширений простір», заперечуючи у такому понятті повну детериторизацію, проте вказуючи на формування нових центрів, що перманентно визначаються у співвідношенні із іншими.

Отже, якщо простір політики постає простором діяльності суб'єктів політики та визначається межами їхнього впливу, то простір політичного постає простором не політичних суб'єктів, а політичної суб'єктивації, постаючи таким чином простором розриву, межевості, тим, де концентрується контингентність, а гегемонійний тип організації співжиття трактується не як інваріант, а як один з можливих. Причому простір політичного, як і політичне, може бути потрактований в асоціативному та дисоціативному аспектах. Простір політичного постає не лише об'єктом, а й самостійним актором, й у такому контексті базовою характеристикою простору політичного постає спатіалізація. Такий погляд на простір політичного крізь призму політичної спаталізації дає змогу глибше зрозуміти сучасні політичні процеси.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беззубова О. «Другие пространства» Мишеля Фуко: современные стратегии интерпретации / О. Беззубова// Вестник гражданскихинженеров. – 2011. – № 2 (27). – С. 199–204.
2. Брокнер П. Тиранія каяття / П. Брокнер. – К. : Темпора, 2013. – 216 с.
3. Бурдье П. Социальноепространство: поля и практики / П. Бурдье. – СПб. : Алетейя, 2007. – 367 с.
4. Гришин Н. Политическое пространство как объект теоретических и прикладних политических исследований / Н. Гришин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cheloveknauka.com/politicheskoe-prostranstvo-kak-obekt-teoreticheskih-i-prikladnyh-politicheskih-issledovaniy#ixzz46vECIiJi.
5. Дністровий А. Глобус Карла Маркса: Есеї з соціальної та політичної критики / А. Дністровий. – Львів : ЛА «Піраміда», 2015. – 156 с.
6. Коврига С. Детермінанти політичного простору / С. Коврига [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27420/16-Kovryha.pdf?sequence=1.
7. Кононов І. Соціологія і проблема просторової організації суспільства / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 57–78.
8. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 107–124.
9. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр. – М. : StreikePress, 2015. – 432 с.
10. Львовский С. Рецензия: Анри Лефевр «Производство пространства» / С. Львовский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.strelka.com/ru/magazine/2015/04/10/review-henri-lefebvre-the-production-of-space.
11. Маккуайр С. Медийный город: медиа, архитектура и городское пространство / С. Маккуайр. – М. : Институт медиа, архитектуры и дизайна «Стрелка», 2014. – 207 с.
12. Малахов В. Культурные различия и политические границы в епоху глобальных миграций / В. Малахов. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 232 с.
13. Мельвиль А. Пространство и время в мировой политике / А. Мельвиль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.intelros.ru/pdf/cosmopolis_2_18_2007/18-10.pdf.
14. Пушкарева Г. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации / Г. Пушкарева // Полис. Политические исследования. – 2012. – № 2. – С. 166–176.
15. Семигин Г. Политическое пространство / Г. Семигин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iph.ras.ru/elib/2473.html.
16. Тынянова О. Концепция организованного пространства: инфраструктурная организация приграничных ТВД в постклассическую епоху / О. Тынянова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-organizovannogo-geopoliticheskogo-prostranstva-infrastrukturnaya-organizatsiya-prigranichnyh-tvd-v.
17. Филиппов А. Пространство политических событий / А. Филиппов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.intelros.org/lib/statyi/fillipov1.htm.
18. Фрідман Т. Світ плаский: Глобалізований світ у XXI столітті / Т. Фрідман. – Х. : Акта, 2008. – 675 с.
19. Фуко М. Пространство, знание и власть / М.Фуко // Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. – Ч. 3. – М. : Праксис, 2006. – С. 215–236.
20. Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури / В. Чернецький. – К. : Критика, 2013. – 430 с.
21. Allen R. The Socio-Spatial Making and Making of "Us": Toward a Critical Postmodern Spatial Theory of Difference and Community/ R. Allen // Social Identities. – 1999. – Vol. 5. – № 3. – P. 249–277.
22. Marchart O. Art, Space and the Public Sphere(s). Some basic observations on the difficult relation of public art, urbanism and political theory / O. Marchart [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eipcp.net/transversal/0102/marchart/en.
23. Massey D. Politics and Space –Time / D. Massey //New Left Review. – 1992. – № 196. – P. 65–84.
24. Shields R.Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity / R. Shields. – London : Routledge, 1991. –352 s.
25. Soja E. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory / E. Soja. – London : Verso Press, 1989. – 266 p.
26. Sorokin P. Social Mobility / P. Sorokin. – London : Routledge. Thoemmes Press, 1998. – 567 p.

Міщенко А.М.

Особливості інтерпретації моральної дилеми в політиці на прикладі концепції Майкла Оукшота

У статті проаналізовані погляди щодо вирішення моральної дилеми в політиці видатного британського політичного філософа Майкла Оукшота. Як представник ціннісно-нейтрального підходу до співвідношення політики та моралі він відстоював думку про те, що рефлексивна моральна свідомість породжує в політиці нетерпимість і фанатизм.

Ключові слова: *політика, мораль, моральна дилема в політиці, ціннісно-нейтральний підхід до співвідношення політики та моралі, Майкл Оукшот.*

В статье проанализированы взгляды на решение моральной дилеммы в политике выдающегося британского философа Майкла Оукшотта. Как представитель ценностно-нейтрального подхода к соотношению политики и морали он отстаивал мысль о том, что рефлексивное моральное сознание порождает в политике нетерпимость и фанатизм.

Ключевые слова: *политика, мораль, моральная дилемма в политике, ценностно-нейтральный подход к соотношению политики и морали, Майкл Оукшотт.*

The article analyzes the views to resolving conflicts between politics and morality by the famous British philosopher Michael Oakeshott. As a representative of value-neutral approach to the relationship between politics and morality he defended the idea that reflexive moral consciousness generates policy intolerance and fanaticism.

Key words: *politics, morality, moral dilemma in politics, value-neutral approach to the relationship between politics and morality, Michael Oakeshott.*

УДК 321.01:172.1

Міщенко А.М.,
аспірант кафедри політології
філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Проблема інтерпретації моральної дилеми в політиці залишається каменем спотикання у філософському та політичному дискурсах протягом багатьох століть. Усі концепції і підходи до вирішення моральної дилеми в політиці умовно можна розділити на три великі групи: ціннісно-нейтральний підхід, етизація політики та компромісний підхід. Одним з найбільш популярних підходів до вирішення моральної дилеми в політиці залишається ціннісно-нейтральний. Його прибічники вважають, що політику не варто розглядати в етичних категоріях, адже це може зашкодити як політиці, так і моралі. Ці сфери мають настільки різні цілі й засоби їх досягнення, що фактично є неспівставними. Тобто будь-які намагання інтерпретувати політику в межах її етизації розглядаються як штучні й небезпечні, тому що несуть у собі непередбачувані наслідки. Виклики останніх десятиліть змушують більш детально вивчати концепції, присвячені інтерпретації моральної дилеми в політиці. Одним з тих, хто досліджував підняту проблематику в рамках ціннісно-нейтрального підходу, був британський політичний філософ Майкл Оукшот.

Підхід до вирішення моральної дилеми М. Оукшота варто аналізувати через розроблений ним теоретико-методологічний інструментарій. «Основу пізнавального методу М. Оукшота становить складний синтез скептицизму, критицизму і діалектики» [5, с. 84]. Скептицизм несе в собі розуміння обмеженості й відносності будь-якого судження і передбачає відповідальність за сказане. В політології такий підхід пов'язаний з постійними сумнівами щодо всього, що намагається зафіксувати політичну реальність, зробити її непорушною; насамперед йдеться про сумнів в будь-яких ідеологічних постулатах. Такий підхід заперечує можливість органічного поєднання моралі та політики, адже це передбачає базування останньої на «етичному каркасі», який має бути незмінним і універсальним. Критичний підхід пов'язаний вже не так з рефлексією, як з реальними діями, тому ним варто керуватися, щоб уникнути ідеологізації, догматизму та редукціонізму. Діалектичний підхід передбачає розуміння неідеальності світового устрою і обмеженості пізнавальних можливостей, а також відсутність абсолютних істин й ідеалів. Таким чином, всі зазначені підходи заперечують можливість застосування етичних універсалій до політичного життя, адже це означало б цілковиту його ірраціоналізацію.

Моральне життя М. Оукшот визначає як життя серед людей. «Моральне життя – це людські відчуття і поведінка, детерміновані не природою, а мистецтвом. Це така поведінка, якій є альтернатива» [1, с. 111]. Насамперед йдеться про вибір між добром і злом, при цьому вибір може бути зроблений несвідомо. «Моральна поведінка – це мистецтво, а не природний дар: вона є здійсненням набутого вміння. Але вміння в цьому випадку полягає не у знанні того, як отримати бажане з найменшою витратою енергії, а у знанні того, як вести себе так, як ми повинні поводитися: вміння не в області бажання, а в схваленні і вчиненні того, що схвалюється» [2, с. 153]. Вчений розрізняє три види моральної мови: мораль громадських зв'язків (вважається, що будь-яка діяльність носить суспільний характер, а люди розглядаються тільки як члени суспільства), мораль індивідуальності (акцент робиться на індивідуальному виборі людини, а мораль визначається як мистецтво взаємного пристосування), мораль загального блага (критерій правильності – суспільна користь, мораль розумі-

ється як мистецтво досягнення і підтримки загального блага).

М. Оукшот вважає, що мораль суспільства – це поєднання двох крайнощів, ідеальних типів (які дуже мало відрізняються від реально існуючих): відповідно до першої моральне життя – це звичка відчуття та поведінки, а друга є рефлексивним застосуванням морального критерію. Тобто мораль, за М. Оукшотом, існує у двох формах. Перша виражається у звичних емоційних уподобаннях і поведінці; друга – у свідомому прагненні до моральних ідеалів і виконання моральних правил.

Аналізуючи першу форму морального життя, філософ робить висновок, що в сучасному світі поведінка часто є актом узгодження з певним звичаєм, що існує. Вона є нерефлексивною, тобто не вимагає роздумів і вантажу сумнівів, людині достатньо лише слідувати традиціям. У такій поведінці вчинення дій кількісно рівне відсутності цих вчинків. Важливо розуміти, що кожна форма морального життя залежить від освіти. Люди засвоюють звичаї, живучи з іншими людьми (так само, як і рідну мову) і неможливо визначити точний момент, коли починається цей процес. Тут відсутній момент завчання правил, їх не потрібно формулювати. «Освіта, за допомогою якої ми засвоюємо звички відчуття та поведінки, не тільки народжується одночасно зі свідомим життям, але й безперервно здійснюється в практиці й спостереженні, в кожен момент нашого неспання, а можливо, навіть у наших снах, і те, що починається як імітація, продовжується як вибіркове підпорядкування великій різноманітності традиційної поведінки» [1, с. 113]. Такий тип світопізнання, на думку М. Оукшота, неминучий, і це невід'ємна частина освіти як такої. Хоча такий тип моральної освіти не може дати людині цілісного знання, оскільки вона отримує лише певний навик, але не розуміння того, чому саме він є оптимальним. Щоб показати це, вчений використовує метафору з грою: людину, згідно з цим типом освіти, можна навчити грати в гру, не порушуючи правил, однак вона не знає самих цих правил, тому ніколи не буде усвідомлювати, чи насправді не порушує їх. У реальності виходить, що людина може діяти без зайвих роздумів і сумнівів, проте пояснити свою поведінку не здатна. Така форма моралі сприяє стабільності суспільства, оскільки в ній немає поля для різких поривів і змін. «Відсутність усвідомленої стійкої системи (наприклад, системи абстрактних моральних ідеалів), відмінної від самих способів поведінки, не веде до такого типу руйнування, яке випливає з виявлення деякого недоліку в системі моральних ідеалів або її суперечливості. Теоретична помилка щодо моральних ідей чи думок не компрометує моральне життя, міцно вкорінене у звичаї поведінки» [1, с. 114]. Тобто така система є гнучкою, що дає змогу їй не руйнуватися, а пристосовуватися до змін. Цьому сприяє те, що в ній немає нічого незмінного і вона допускає як певні зрушення, так і незначні зміни.

Друга форма морального життя включає в себе два способи прояву: у свідомому прагненні до моральних ідеалів і в рефлексивному виконанні моральних правил. Рефлексивною активністю при такій формі морального життя є, окрім іншого, і втілення правил в життя відповідно до ситуації. Моральний ідеал, необхідні правила при цьому типі освіти вербально виражаються, вони повинні бути зрозумілі і недвозначні. Відповідно, з'являється можливість критики тих чи інших форм поведінки і моральних ідеалів. Що стосується безпосередньо типу освіти, який відповідає другій формі морального життя, то вона вимагає набагато більших зусиль, ніж просто спостереження: це інтелектуальна вправа з виявлення та розуміння моральних ідеалів, вправа в мистецтві інтелектуального оперування ідеями і вправа в застосуванні ідеалів до конкретних ситуацій. «Така форма морального життя може у всій повноті здійснюватися тільки тим, хто частково є філософом і частково аналітиком, який піддається самоаналізу: метою цієї моральної освіти є поведінка як результат культивованих спільнотою рефлексивних здібностей кожного індивіда» [1, с. 117]. Подібний тип освіти набагато небезпечніший, ніж перший, оскільки він не забезпечує людині впевненості в діях. Вона може бути впевнена у своєму моральному ідеалі, однак це не наблизить до розуміння того, як треба діяти в конкретних ситуаціях. На противагу першій формі морального життя, мораль ідеалів не є гнучкою, тому вона не схильна до змін, що приводить до краху і заміни. Ще однією небезпекою як для індивіда, так і для суспільства є те, що ця форма морального життя культивує фанатизм і заперечення всіх інших точок зору.

Оскільки обидві ці форми є ідеальними типами, в реальності переважає їх поєднання, проте воно теж може бути двох видів: з перевагою звичаю або з переважанням рефлексії. У християнському світі переважає поєднання, коли культивується прагнення до моральних ідеалів, що породжує нетерпимість і фанатизм, прикриваючи моральне помутніння. Відмінною рисою європейської моралі є і те, що прагнення до ідеалів вважається тут найкращою формою на противагу моралі звичаєвої поведінки як примітивної форми. Створюється ілюзія того, що пропагується «наукова» мораль, що насправді не є правдою.

Для Європи до XVI століття характерна була общинна мораль, яка з цього періоду трансформується в мораль індивідуальну. Це привело до появи специфічного типу людей, які самі не здатні приймати рішення, весь час намагаючись перекласти відповідальність на когось іншого, в тому

числі на правителів. «Мораль «антиіндивідуалізму» – мораль «рівності» та «солідарності»; ядро цієї моралі – «спільне благо». Формою співжиття людей є не «асоціація», а «община»» [7, с. 142]. Таке неприйняття моралі індивідуальності вплинуло на розвиток колективістської моралі й навіть на інститут держави, спровокувавши появу прообразу соціальної держави. Аналізуючи в цьому контексті праці Т. Гоббса, М. Оукшот доходить висновку, що в них набагато більше ліберальних ідей, ніж прийнято вважати. Це пов'язано з тим, що авторитаризм Т. Гоббса набагато сумісніший з індивідуалізмом, ніж з колективізмом. Також важливим моментом є те, що Т. Гоббс розмежовував раціональну та моральну поведінку. Це розмежування можна інтерпретувати як штучне нав'язування моралі, проте вчений цього не робить.

М. Оукшот зазначає, що найпоширенішою інтелектуальною течією в сучасній Європі є раціоналізм, тому важливо зрозуміти, чим для раціоналістів є мораль. «Мораль раціоналіста – це мораль свідомого слідування ідеалам моральності, цієї моралі навчають шляхом приписів, шляхом викладення і роз'яснення моральних принципів. І все це подається як більш висока моральність («мораль вільної людини» та інші голосні фрази), ніж та, що виражається у звичці, несвідомому дотриманні традиції моральної поведінки; насправді ж раціоналістична мораль є не чим іншим, як зведенням моралі до техніки; оволодіти такою мораллю можна через засвоєння ідеології, а не через моральне виховання» [3, с. 36]. Раціоналізм передбачає руйнування тих підвалин, що існують, і зведення на їх місці нових, які відповідали б цьому типу мислення і мали б вигляд доктрини. По відношенню до моралі це означає перекреслення звичок і традицій, які передавалися від покоління до покоління, результатом якого є нинішній стан суспільної звичаєвості. Також важливо розуміти, що моральні судження (схвалення або осуд) є частиною моральної діяльності, а не її причиною або наслідком. Оскільки діяльність завжди здійснюється за певним шаблоном, можна зробити висновок, що традиції і є частиною цього шаблону. Деякі події можуть підривати нормальний розвиток морального життя і поставити під сумнів його ефективність, і тоді слід шукати вихід із ситуації за допомогою незмінних максим.

Розмірковуючи про політичне владарювання, М. Оукшот з великої кількості влучних метафор обирає чотири, які справили найбільший вплив як на філософське осмислення, так і на буденне розуміння цього процесу: порівняння з веденням господарства, діяльністю головнокомандуючого, виховною діяльністю та діяльністю спортивного арбітра. Найцікавішою, виходячи з теми дослідження, є порівняння з виховною діяльністю. Управління порівнюється з учінням, настановою. «Одразу виникає запитання: чому правителі вчать своїх підданих? На це запитання є багато відповідей, найпоширеніша з них говорить, що правити – це прививати звичаєвість і вчити доброчесному життю» [4, с. 78]. Проте раніше ця функція не належала державі, а була привілеєм церкви. Коли ж світське правління, після втрати церквою авторитету й монополії на виховання звичаєвості, частково перебрало цю функцію, вона почала втілюватися в уявленнях про верховенство закону. Проте М. Оукшот вважає, що ця діяльність, по суті, є нав'язуванням, адже функцію виховання можна перекласти на інших виконавців. Якщо саме держава матиме монополію на надання пріоритету тим чи іншим цінностям, це призведе до втрати плюралізму й підлаштування всіх людей під єдиний ціннісний стандарт. І навіть якщо цей стандарт відповідатиме інтересам більшості людей, він ніколи не задовольнить потреби усіх. Держава, яка виконує функцію нав'язування колективістської моралі, робить це або у вигляді релігії, або як продукування ідей про національне будівництво, або ж через розподільчу функцію і пропагування рівності. Тому, на думку вченого, саме остання метафора, тобто порівняння правління з діяльністю спортивного арбітру, є найбільш вдалою, адже тоді правитель виконує стабілізуючу функцію. В такому випадку не потрібно направляти суспільство й прискорювати його розвиток. Проте саме це розуміння заперечує можливість надання державі виховної функції, адже вона не передбачає єдності централізованої влади навколо себе, як це випливає з функції арбітражу. Таким чином, надання державі функції виховання населення не є адекватним реальності, тому що це може породжувати нестабільність суспільства або намагання підвести все населення під єдиний стандарт, який би влаштовував владу.

Отже, основними цінностями для М. Оукшота є множинність точок зору і можливість обирати. Абсолютні моральні цінності, на його думку, є несумісними з політикою і не можуть бути універсальним критерієм оцінювання вчинків в політиці. Держава не повинна брати на себе виховну функцію, адже тоді виникає небезпека стандартизації моральних норм, а, отже, і людської поведінки, що є ознакою авторитарних суспільств. Крім того, мораль не є однорідним і універсальним явищем, вона аналізується через призму способів становлення людини в суспільстві, через соціалізацію. Відповідно, мораль може бути заснована на звичці та на рефлексії. Домінування першої форми є гарантом стабільності суспільства й моральних ідеалів. Проте в Західному світі прийнято вважати мораль, засновану на звичці, примітивною формою, тому популяризується рефлексивна мораль, що призводить до постійних криз звичаєвості, які породжують авторитарні й тоталітарні ідеології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Оукшот М. Вавилонская башня / М. Оукшот // Рационализм в политике. – М., 2002. – С. 110–127.

2. Оукшот М. Моральная жизнь в сочинениях Томаса Гоббса / М. Оукшот // Рационализм в политике и другие статьи. – М. : Идея-Пресс, 2002. – С. 153–196.

3. Оукшот М. Рационализм в политике / М. Оукшот // Рационализм в политике и другие статьи. – М. : Идея-Пресс, 2002. – С. 7–37.

4. Оукшотт М. Современные представления о политическом господстве / М. Оукшотт // Вестник Московского университета. Сер.12. Политические науки. – 2009. – № 1. – С. 73–81.

5. Чамаева Н.А. Майкл Оукшотт об исследовании политической реальности / Н.А. Чамаева // Вестник Московского университета. Серия 12 «Политические науки». – 2009 . – № 1 . – С. 82–89.

6. Чамаева Н.А. Политическая теория Майкла Джозефа Оукшотта (1901–1990 гг.) : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория и философия политики, история и методология политической науки» / Н.А. Чамаева ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2010. – 250 с.

7. Якубіна В.Л. «Масова людина» – кожен з нас? Розмисли над працею Майкла Оукшота «Маси в представницькій демократії» / В.Л. Якубіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2003. – Вип. 52/53. – С. 142–143.

8. Oakeshott M. Morality and Politics in Modern Europe: The Harvard Lectures, 1958 / M. Oakeshott. – New Haven, 1993.

9. Oakeshott M. Religion, Politics, and the Moral Life / M. Oakeshott. – New Haven, 1993.

Пальшков К.Є.

Ліберальні вчення Людвіґа фон Мізеса та Мілтона Фрідмана як теоретичне підґрунтя реформування планової економіки

У статті розглядаються окремі положення вчень Людвіґа фон Мізеса та Мілтона Фрідмана, які у другій половині XX ст. стали на захист класичних ліберальних цінностей та заклали концептуальне підґрунтя ринкової економіки сучасного зразка. У працях вчених вихваляються фундаментальні для економіки західного типу цінності: вільний ринок, приватна власність, економічна і політична свобода та конкуренція. Водночас системно критикується економіка, побудована на планових засадах, як така, що не здатна забезпечити сталий соціально-економічний розвиток. Із падінням соціалізму ідеї Людвіґа фон Мізеса та Мілтона Фрідмана виступили ідейним підґрунтям для провідних реформаторів країн Східної Європи.

Ключові слова: *лібералізм, економіка, економічна свобода, політична свобода, конкуренція, соціалізм, капіталізм, власність.*

В статье рассматриваются отдельные положения учений Людвига фон Мизеса и Милтона Фридмана, которые во второй половине XX в. стали на защиту классических либеральных ценностей и заложили концептуальное основание рыночной экономики современного образца. В трудах ученых восхваляются фундаментальные для экономики западного типа ценности: свободный рынок, частная собственность, экономическая и политическая свобода, конкуренция. Одновременно системно критикуется экономика, построенная на плановых началах, как такая, которая не способна обеспечить устойчивое социально-экономическое развитие. С падением социализма идеи Людвига фон Мизеса и Милтона Фридмана выступили идейным основанием для ведущих реформаторов стран Восточной Европы.

Ключевые слова: *либерализм, экономика, экономическая свобода, политическая свобода, конкуренция, социализм, капитализм, собственность.*

The article deals with some provisions of the teachings of Ludwig von Mises and Milton Friedman, which asserted classical liberal values in the second half of the XX century and has laid the conceptual foundations of the modern market economy model. In the writings of these thinkers praised fundamental for the economy of western-style values such as the free market, private property, economic and political freedom, competition. At the same time, the planned economy criticized as an unable to achieve sustainable socio-economic development. With the fall of socialism ideas of Ludwig von Mises and Milton Friedman became the ideological basis for the leading reformers of Eastern Europe.

Key words: *liberalism, economy, economic freedom, political freedom, competition, socialism, capitalism, property.*

УДК 329.11

Пальшков К.Є.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

Із руйнуванням соціалістичного табору велика кількість держав, що протягом багатьох десятиліть була вимушена сповідувати ідеї соціалізму та комунізму, отримала змогу змінити ціннісні орієнтації в організації суспільно-політичного життя та обрати інший шлях розвитку. Ще на ранніх етапах посткомуністичної трансформації більшістю постсоціалістичних країн Східної Європи та Балтії в тому чи іншому ступені було підтримано західний вектор інтеграції. Для національних економік цих країн таке рішення означало проведення системних реформ на протилежних плановому мисленню ідейних засадах. Багато в чому таке ідейне підґрунтя склали вчення одних з провідних економістів та політичних філософів XX ст. Людвіґа фон Мізеса та Мілтона Фрідмана.

Мета статті полягає в огляді основних положень вчень Людвіґа фон Мізеса та Мілтона Фрідмана як продовження розробки класичних ліберальних цінностей та підґрунтя постсоціалістичних перетворень.

Як свідчать особисті зізнання провідних реформаторів, що безпосередньо керували та впроваджували демократичні перетворення в країнах Східної Європи та Балтії, значний вплив на їхні дії та рішення справили засадничі принципи ліберальної доктрини.

У таких зізнаннях, зокрема, згадуються імена представника австрійської економічної школи, філософа й політичного мислителя, одного із засновників та керівників Товариства Монт-Пелерин – Людвіга фон Мізеса, та найвідомішого діяча Чиказької економічної школи, лауреата Нобелівської премії з економіки (1976 р.) – Мілтона Фрідмана.

Так, аналізуючи дебати щодо ефективності соціалізму («дебати про соціалістичну калькуляцію»), колишній заступник прем'єр-міністра та міністр фінансів Польщі (1989–1991 рр., 1997–2000 рр.) та президент Національного банку Польщі (2001–2007 рр.) Лєшек Бальцерович зазначив: «Мене вразила наївність «соціалістичної сторони» у тих дебатах, що її представляв, зокрема, Оскар Ланґе, як і обґрунтованість позицій «антисоціалістичного» табору, що їх репрезентували Людвіґ фон Мізес та Фрідріх фон Гаєк. Я цілком поділяв іронічне пророцтво фон Мізеса про те, що ефективне реформування соціалізму передбачає, зрештою, повернення до капіталізму» [1, с. 37].

Як пише колишній віце-прем'єр-міністр та міністр фінансів Болгарії (2008–2013 рр.) Сімеон Дянков: «Ранніх реформаторів, таких як Лєшек Бальцерович, Вацлав Клаус та прем'єр-міністр Естонії Март Лаар, надихали на їхні зусилля праці Фрідріха фон Гаєка та Мілтона Фрідмана» [1, с. 276–277].

Таким чином, праці Л. фон Мізеса та М. Фрідмана справили значний вплив на осягнення безальтернативності ринкового шляху розвитку. У статті автор пропонує звернутися до вихідних положень вчень Л. фон Мізеса та М. Фрідмана, які відстоювали у XX ст. ідеї класичного лібералізму. Із доктринальних міркувань автор не подає у публікації огляд вчення згаданого вище Фрідріха фон Гаєка, що вимагає окремого аналізу. Так, цей мислитель, вихваляючи ліберальні цінності, також перебував на неоконсервативних позиціях.

Л. фон Мізес витлумачував лібералізм як доктрину, що спрямована лише на поведінку людей у цьому світі. Учений писав: «Лібералізм – не релігія, не світогляд, не партія з особливими інтересами. Він не є релігією, оскільки не вимагає не віри, не відданості; у ньому немає нічого містичного і ніяких догм. Він не є світоглядом, оскільки не намагається пояснити світобудову, нічого не говорить і не прагне говорити про значення і мету людського існування. Він не є партією з особливими інтересами, бо не надає і не прагне надати якихось особливих переваг певній людині або групі. Лібералізм є чимось абсолютно іншим. Він є ідеологією, доктриною взаємин між членами суспільства й одночасно втіленням цієї доктрини в поведінці людей у реальному суспільстві» [5, с. 18].

Лібералізм, на думку Л. фон Мізеса, не має на меті нічого іншого, окрім підвищення зовнішнього, матеріального добробуту людей, у жодному разі не переймається їхніми духовними потребами. Лібералізм не обіцяє людям щастя чи вдоволення, що «залежать не від їжі, одягу чи притулку, а над усе від того, що людина плекає сама в собі» [5, с. 4], а лише надає можливості для задоволення всіх тих бажань, що можна задовольнити за допомогою речей матеріального світу.

Завзято обстоюючи ліберальні цінності (раціоналізм, приватна власність, свобода, мир, рівність, терпимість тощо, на яких засновані капіталізм і демократія), Л. фон Мізес піддавав нищівній критиці засадничі принципи соціальної держави з розширеними повноваженнями, визнаючи наявність центрального уряду в мінімальних формах. При цьому мислитель наголошував на тому, що йдеться не про безпідставне обмеження повноважень держави, а про необхідну міру, спричинену необхідністю захисту приватної власності. Філософ стверджує: «Було б неправильним представляти ставлення лібералізму до держави, говорячи, що він хоче обмежити сферу можливої діяльності останньої або що він у принципі має відразу до будь-якої діяльності з боку держави в економічному житті. Про таку інтерпретацію загалом не може бути мови. Позиція, яку лібералізм посідає стосовно проблеми функцій держави, є неминучим наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва» [5, с. 10]. Дбайливе та шанобливе ставлення до приватної власності несумісне з одночасним визнанням права на власність держави й породжує необхідність обмеження впливу останньої.

Л. фон Мізес доводить переваги приватної власності на засоби виробництва, порівнюючи таку формацію з іншими типами організації економіки. У своєму вченні мислитель виокремив п'ять типів організації економічного життя суспільства: система приватної власності на засоби виробництва, де передбачено її періодичну конфіскацію та подальший перерозподіл; система синдикалізму; система державної власності на засоби виробництва (соціалізм або комунізм); інтервенціонізм (від лат. interventio – втручання), під яким дослідник розумів державне втручання в економічне життя; система приватної власності на засоби виробництва, яку в розвиненому вигляді варто розуміти як капіталізм.

Система приватної власності на засоби виробництва, що передбачає скасування нерівності в прибутках і достатку через її періодичний перерозподіл, за висловом Л. фон Мізеса, очевидно, призводить до зменшення продуктивності людської праці. Таких наслідків можна не помітити лише там, де землю (щодо якої ця система власне й має досвід практичного застосування) обробляють у найпримітивніший спосіб. Стосовно ж індустріально розвинених суспільств така система є взагалі абсурдною, оскільки «цілком безглуздо розформовувати молочну ферму, яка має весь комплекс сучасного технічного обладнання».

Нежиттєздатним, на думку Л. фон Мізеса, є й синдикалізм, що уособив ідею реалізації рівномірного розподілу майна до умов сучасної масштабної промисловості, через надання права власності на засоби виробництва працівникам, зайнятим у певній галузі промисловості. Рівність у розподілі власності в цьому випадку не може бути досягнута з огляду на нерівномірні пропорції матеріальних і людських чинників у різних галузях виробництва. Тому спроба застосування синдикалізму неодмінно призведе до того, що частки власності, які отримують представники різних виробництв, виявляться не різними. Мислитель зазначав: «Насправді синдикалізм як суспільний ідеал є настільки абсурдним, що лише недалекі люди, які недостатньо роздумували над проблемою, наважувалися захищати його в принципі» [5, с. 15].

Під соціалізмом або комунізмом Л. фон Мізес розумів економічну систему, за якої власність і

право використовувати будь-які засоби виробництва зрештою належать державі. У цьому випадку неважливо, як розподілені суспільні дивіденди – рівною мірою або в якийсь інший спосіб. На ідентифікацію певного суспільства як соціалістичного також не впливає те, чи право власності на засоби виробництва формально передано державі, чи приватні власники номінально зберігають його за собою, у той час як їх використання можливе лише в регламентованому директивами держави порядку. В обох випадках декларування приватної власності набуває номінального характеру, оскільки, коли лише держава вирішує, що і як треба виробляти та кому і за якою ціною продавати, сутність інституту приватної власності спотворюється. Крім того, зникає капіталізм, що втрачає свій основний рушій – прагнення підприємців до отримання прибутку.

Л. фон Мізес трактував інтервенціонізм як тип організації економіки держави, де «система приватної власності, регульована, контрольована й керована окремими владними постановами (актами інтервенції)», та який умовно перебуває між соціалізмом і капіталізмом. Попри те, що ця економічна система умовно розташована вище за комуністичну, державне регулювання містить величезну кількість ризиків для ринку. Мислитель зазначає: «Держава, цей суспільний апарат примусу й насильства, є, за необхідністю, гегемоністичним органом» [4, с. 492]. Якби держава мала змогу посилити свій вплив на власний розсуд, вона б скасувала ринкову економіку, замінивши її тоталітарним соціалізмом.

Отже, за міркуваннями Л. фон Мізеса, єдиною здатною до існування системою є приватна власність на засоби виробництва. Суспільне виробництво в ній означає, що в межах вільного ринку індивід не зобов'язаний комусь підкорятися чи ставати володарем над кимось. Даючи щось іншим людям, він діє з власної волі заради отримання винагороди з боку тих, хто одержав товари або послуги від нього. Він вільно обмінюється товарами й послугами, не виконуючи примусової праці та не сплачуючи данину. Втім, у цьому випадку індивід не є повністю незалежним. В умовах вільних ринків він залежить від інших членів суспільства, і така залежність взаємна. Покупець залежить від продавця, тоді як продавець – від покупця.

У разі системи з приватною власністю на засоби виробництва умовами існування суспільства слугують воля та свобода, яку, за переконанням Л. фон Мізеса, можна характеризувати лише в межах суспільних відносин між людьми. При цьому, як зазначено, абсолютна незалежність індивіда в межах суспільної системи неможлива. У суспільстві кожен індивід залежить від розміру внеску, що готові зробити інші індивіди в його добробут, в обмін на внесок цього індивіда у примноження їхнього доходу. Сутність суспільства в такому випадку полягає у взаємному обміні послугами. Громадяни є вільними лише тією мірою, якою вони можуть робити вибір. Отже, власне свобода існує лише там, де індивіди можуть обирати варіант поведінки. Якщо ж люди вимушені погоджуватися з умовами обміну або на них чинять тиск, варто говорити про відсутність свободи.

Маючи переконання в тому, що свобода є неподільною, Л. фон Мізес зазначає, що в разі втрати економічного суверенітету індивід втрачає й політичний суверенітет. Планова економіка, що підміняє вільний ринок, у політичній сфері заснована на однопартійності, яка унеможливлює політичну незалежність громадян. Філософ стверджує, що людина, яка не має права робити вибір із різних консервів або з мила, також позбавлена права робити вибір із різних політичних партій та програм, а також обирати посадових осіб.

Безальтернативно обстоюючи принцип "laissez-faire" (невтручання), Л. фон Мізес наголошує на тому, що його застосування не передбачає дії бездушних механічних сил. У цьому випадку кожна особа має право обирати спосіб, у який вона бажає брати участь у суспільному розподілі праці. Водночас споживачі мають самостійно визначати, що повинні виробляти підприємці. Заперечення ж цього принципу й застосування державою плану як засобу регулювання економіки означають формування всіх правил урядом і забезпечення їх виконання силою апарату примусу та насильства.

М. Фрідман, поділяючи ідеї та цінності класичного лібералізму, заперечував окремішність економічної й політичної свобод, обґрунтовуючи існування тісного зв'язку між ними. Критикуючи популярний на той час «демократичний соціалізм», дослідник акцентував увагу на неможливості одночасного існування індивідуальної свободи та економічної моделі соціалістичного зразка. Вчений доводив, що соціалістичне суспільство не може гарантувати індивідуальну свободу, життєздатними є лише певні комбінації економічних і політичних моделей.

Вихваляючи економічну свободу, М. Фрідман також характеризував її як необхідну умову політичної свободи. Постаючи засобом досягнення політичної свободи, капіталістичний економічний устрій впливає на концентрацію й розосереджує політичну владу. Це відбувається тому, що тип економічної системи, який забезпечує ринкову свободу й конкуренцію всіх суб'єктів ринку (капіталізм), відмежовує економічну владу від політичної, надаючи в такий спосіб змогу одній збалансувати іншу. Водночас М. Фрідман зауважував, що наявність економічної свободи не є достатньою умовою для затвердження політичної свободи. Незважаючи на те, що фашистський режим в Італії, Іспанії, Німеччині та імперський лад Росії в десятиліття

перед Першою світовою війною, у Японії – перед Першою та Другою світовими війнами відрізнялися широкою реалізацію економічної свободи, назвати ці устрої політично вільними не можна.

М. Фрідман доводив неможливість реалізації політичної свободи індивіда в соціалістичному суспільстві, порівняно з капіталістичним, вдаючись до прикладів. У капіталістичному суспільстві людина може вільно агітувати на користь змін у структурі суспільства, зокрема реформування типу економічних відносин у напрямі, який вона вважає за потрібне, наприклад, соціалізму. Таку діяльність, що безпосередньо фінансують заможні люди, які вбачають у цих «інвестиціях» доцільність, у вільному суспільств,і визнають абсолютно законною, аби тільки вона не була підкріплена заходами силового впливу. У соціалістичному ж суспільстві перед людиною, яка хоче вільно агітувати за капіталізм, постає низка проблем. Зокрема, виникає проблема грошей, які за соціалізму важко накопичити в достатній для широкої агітації кількості. Навіть якщо й припустити, що в суспільстві є люди, у яких наявні чималі заощадження, практично неможливо уявити фінансування ними «підривної» за своєю суттю агітаційної діяльності.

Надмірна державна участь дискредитує й інші економічні моделі. М. Фрідман привертає увагу до промовистого прикладу з В. Черчиллем. Незважаючи на те, що В. Черчилль був відомим британцем, членом парламенту, екс-міністром уряду, йому з 1933 р. й до початку Другої світової війни не давали змоги виступити на британському радіо, що перебувало під державною монополією, яку реалізувала Британська корпорація радіомовлення. Отже, людині, чия позиція здавалася «суперечливою», забороняли звертатися до широкої аудиторії співвітчизників, аби запобігти загрозі з боку фашистської Німеччини.

На окрему увагу заслуговують положення М. Фрідмана щодо ролі уряду у вільному суспільстві. Учений визнавав потребу в уряді, який має існувати у вигляді форуму, регламентувати «правила гри», виконувати роль судді, що роз'яснює правила та забезпечує їх виконання.

Перешкоду на шляху до економічного зростання дослідник убачав у розширенні соціальних видатків держави, кошти на які надходять від оподаткування суб'єктів ринку.

Підтримуючи право кожної особи на базову освіту, М. Фрідман уважав, що держава не повинна фінансувати надання послуг із професійної й технічної освіти, це мають робити публічні та приватні заклади на конкурентних засадах.

У межах валютної системи М. Фрідман підтримував гнучкий або плаваючий курс валюти, що визначають на вільному ринку, керуючись угодами між приватними валютними дилерами. На думку економіста, валютний курс потрібно визначати подібно до цін на будь-які інші товари й послуги, що змінюються постійно. Виступаючи, крім того, за скасування обмежень у міжнародній торгівлі, М. Фрідман уважав, що лише такими заходами можливо збалансувати економіку, забезпечити процвітання світової спільноти, заснованої на вільній багатосторонній торгівлі [2, с. 701].

В більшій або меншій мірі концептуальні ідеї Л. фон Мізеса та М. Фрідмана були вдало використані у реформуванні національних економік всіма постсоціалістичними країнами Східної Європи та Балтії, а саме: Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Болгарією, Румунією, Латвією, Литвою та Естонією. Про правильність ідейного підґрунтя посткомуністичної трансформації вказаних країн свідчать їх значні політичні та економічні успіхи. Зокрема, всі наведені країни досягли стратегічної мети у вигляді інтеграції до європейської демократичної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом / [А. Аслунд, Л. Бальцерович, К. Бендукідзе та ін.]. – Л. : Видавництво старого лева, 2015. – 436 с.
2. Історія політичної думки : [підручник] / [за заг. ред. Н. Хоми, І. Алєксєєнко, Т. Андрущенко, О. Бабкіна та ін.]. – Л. : «Новий Світ – 2000», 2016. – 1000 с.
3. Мизес Л. Свобода и собственность / Л. Мизес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://r-e-e-d.com/wp-content/uploads/2014/08/116r_Mises_Liberty_and_Property.pdf.
4. Мізес Л. Капіталізм, ринок і свобода / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 489–495.
5. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 3–19.
6. Мізес Л. Сутність принципу laissez-faire / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 759–761.
7. Фрідман М. Взаємозв'язок між економічною і політичною свободою / М. Фрідман // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 496–503.
8. Фрідман М. Роль уряду у вільному суспільстві / М. Фрідман // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 774–783.
9. Шахай А. Философия политики / А. Шахай, М. Якубовски. – Х. : Гуманитарный Центр, 2011. – 234 с.

Панчак-Бялоблоцька Н.В.

Феномен урядів меншості в парламентських демократіях: історія дослідницького інтересу, підстави наукового виокремлення і сутність

Стаття присвячена розгляду феномена урядів меншості у парламентських демократіях. У дослідженні розглянуто історію дослідницького інтересу до урядів меншості, а також етапи та підстави їх наукового виокремлення. З політологічної позиції аргументовано, що урядові кабінети меншості є одним із варіативних наслідків ситуацій меншості. Детерміновано, що урядом меншості є урядовий кабінету, який складається з осіб, що діють як представники парламентських партій чи парламентських груп, але сумарно не контролюють більше половини всіх мандатів у парламенті чи відповідній палаті парламенту, перед якими за конституцією відповідальний урядовий кабінет.

Ключові слова: *уряд, урядовий кабінет, уряд меншості, уряд більшості, ситуація меншості, ситуація більшості, парламентська демократія.*

Статья посвящена рассмотрению феномена правительств меньшинства в парламентских демократиях. В работе рассмотрены история исследовательского интереса к правительствам меньшинства, а также этапы и основания их научного выделения. С политологической позиции обосновано, что правительственные кабинеты меньшинства являются одним из вариативных последствий ситуаций меньшинства. Доказано, что правительством меньшинства является кабинет, состоящий из лиц, которые действуют в качестве представителей парламентских партий или парламентских групп, суммарно не контролируя больше половины всех мандатов в парламенте или соответствующей палате парламента, перед которыми по конституции ответственный правительственный кабинет.

Ключевые слова: *правительство, правительственный кабинет, правительство меньшинства, правительство большинства, ситуации меньшинства и большинства, парламентская демократия.*

The article deals with the phenomenon of minority governments in parliamentary democracies. The study examines the history of research interest to minority government and the stages and the grounds for their scientific isolation. From the positions of Political Science, the researcher argues that minority government is one of the varied effects of minority situations. The author determines that a minority government is a governmental cabinet, which consists of the persons acting as representatives of the parliamentary parties and parliamentary groups, but not in total control more than half the seats in the parliament or the relevant chamber of parliament, to whom by the constitution a government is responsible.

Key words: *government, governmental cabinet, minority government, majority government, minority situation, majority situation, parliamentary democracy.*

УДК 321.015+321.72+328.122+328.131 +328.183+328.187+342.529

Панчак-Бялоблоцька Н.В.,
кандидат політичних наук,
викладач Вищої школи
регіональної економіки в Кутно
(Республіка Польща)

Уряди меншості, як свідчить зарубіжний досвід та порівняльна статистика, стали «нормальним» явищем політичного процесу й владно-виконавчих відносин, бо, за різними даними, сьогодні, наприклад, понад 30 відсотків усіх європейських (зокрема у парламентських демократіях країн Західної та Центрально-Східної Європи) урядових кабінетів становлять саме однопартійні та коаліційні кабінети меншості. Водночас політична наука у своєму сприйнятті феномена, сутності та доцільності урядів меншості пройшла декілька етапів розвитку, перш ніж уряди меншості набули атрибутів «нормальності». Відповідно, їх розгляд і детермінація, виокремлення й окреслення їх сутності потребують детального й докладного обговорення, результатом якого повинно бути поглиблення політологічних знань про сам феномен урядів меншості.

Як зазначає К. Стром, феномен уряду меншості на зорі порівняльного аналізу парламентських демократій, а особливо тих, в яких урядові кабінети меншості були рідкістю, досить часто трактувався як такий наслідок політичного процесу, за якого вибори проводили результат, проте не проводили уряду й урядового кабінету [70, с. 1]. Це актуально було у випадку вестмінстерського і консенсусного типів парламентських демократій, де перманентно формувались однопартійні та коаліційні урядові кабінети більшості, а урядові кабінети меншості (особливо однопартійні), як ситуативні кейси, натомість тлумачили як «найгірші можливі результати» [9] партійно-електорального, а також урядово-формотворчого процесу. Річ в тому, що у вестмінстерських демократіях, для яких традиційно властиві системи двопартійності, уряди меншості становили контраверсійні відхилення від патернів партійно-урядової політики. Але і у вестмінстерських, і у консенсусних демократіях, де кількісно абсолютно превалювали уряди більшості, феномен урядів меншості сприймали з острахом та як такий, що є «нездоровим і неефективним» [70, с. 2]. Значною мірою це було зумовлено тим, що з другої половини XX ст., коли у світі масово почали виникати/консолідуватись парламентські демократії, увагу політичної науки було здебільшого зосереджено на дослідженні поведінкових аспектів політичного процесу (в зрізі так званої хвилі радикального активізму й біхевіоральної революції), а не класичних і новітніх форм вияву політичних інститутів, зокрема урядів та урядових кабінетів.

Ситуація (у публічному і дослідницькому дискурсі) суттєво змінилась лише після того, як вдалось прослідкувати, порівняти та оцінити політичні, соціально-економічні тощо наслідки функціонування урядових кабінетів меншості, особливо у контексті їхнього зіставлення з урядами більшості. А також після повернення політичної науки в «лоно» інституціоналізму, коли було повторно регламентовано «важливість» політичних інститутів, зокрема в контексті дослідження урядів й урядових кабінетів крізь призму груп інтересів і корпоративізму (наукові розвідки С. Бергера [2], Ф. Шміттера і Г. Лехмбрача [25; 48–50], О. Моліни і М. Родеса [39; 46], В. Стріка і Л. Кенворзі [64–67] тощо), соціальних та політичних революцій (зокрема, дослідження Т. Скокпол [61–63]), демократичної стабільності (праці А. Лейпхарта [26–31], Б. Пауелла [42; 43] тощо), законодавчих ініціатив та рішень (особливо розвідки К. Шепсла, М. Лейвера та Б. Вейнгаста [53–60]), виборів та виборчих систем (праці В. Богданора та Д. Батлера [6], Б. Грофмана, А. Лейпхарта та інших [15–18; 26; 38]), партійних, парламентських та урядових коаліцій (дослідження М. Лейвера [20–24], К. Бенойта [13], П. Мейра [34–36], Н. Шофілда [51; 52], Я. Баджа, Х. Кемана та Дж. Волдендорпа [8; 23; 72; 73], Д. Прідхема [44], а також Г. Люебберта [33]). Але зростаюче визнання важливості урядових інститутів не означало повернення до формалізму традиційного/«старого» інституціоналізму, оскільки сучасні (після кінця Другої світової війни) уряди і урядові кабінети виявились більш різноманітно-інноваційними. Це, як наслідок, зумовило і з часом інституціоналізувало вимогу цілісного окреслення політичною наукою феномена урядів меншості, їхньої сутності, ознак і особливостей, особливо в інституційних параметрах сучасних різновидів демократії.

У демократичних режимах, особливо в парламентських демократіях, феномен урядів меншості визначається різними параметрами, але насамперед взаємним співвідношенням між законодавчою і виконавчою гілками влади, що очевидно з розуміння самої сутності парламентської демократії, незалежно від того, в якій формі і системі державного правління вона реалізована. Ніщо у цьому ракурсі не може бути більш політичним, аніж відносини між різними гілками влади в системі внутрішньополітичних взаємин відмінних систем державного правління. Річ у тім, що виконавчо-законодавчі відносини завжди лишаються в центрі демократичної політики розвинених країн світу. Наприклад, у межах різних країн це проявляється в тому, що конституційні відносини між законодавчою та виконавчою гілками влади є основою задля диференціації між типами демократії, а також формами і системами державного правління, які орієнтовані на «уніфіковану»/«спаяну» чи «розподілену» модель влади. Це відповідає дистинкції демократичних політичних режимів на парламентські та президентські, форм державного правління – на монархічні і республіканські, а інституційно-конституційних систем державного правління – на президентські, напівпрезидентські та парламентські.

Аналітично концентруючись здебільше на кейси парламентських демократій, які звикло апробовані у формі парламентських (монархічних і республіканських) та напівпрезидентських (тільки республіканських) систем правління, зауважуємо, що феномен колективної та індивідуальної відповідальності урядів і урядових кабінетів як органів виконавчої влади перед парламентами або провідними палатами парламентів як органами законодавчої влади часто є неоднозначним. Але навіть попри це, відповідальність урядів перед парламентами традиційно зводиться до міжінституційних відносин підзвітності, згідно з якими уряд (як виконавча влада) зобов'язаний достроково припинити свої повноваження та піти у відставку, якщо він більше не користується підтримкою/довірою з боку парламенту (законодавчої влади) [70, с. 4]. Тобто відмова парламентом урядові в довірі (чи вотумі довіри), зокрема з приводу прийняття будь-якого «важливого» законопроекту, що ініціює урядовий кабінет, достатня, щоб відправити уряд у відставку.

Водночас в окремих кейсах повноваження законодавчої влади стосовно дострокового припинення повноважень виконавчої влади є суттєво обмеженими. Окреслену ситуацію значною мірою ускладнює і той факт, що лише окремі частини/складові виконавчої влади політично відповідальні перед законодавчою владою. Наприклад, традиційно парламентська відповідальність уряду стосується лише політично призначених членів урядового кабінету і кабінету міністрів, але зовсім чи здебільшого не стосується кар'єри державних службовців. Це означає, що парламент не впливає чи впливає частково на відповідальність бюрократично-урядового апарату, але від підтримки парламенту повністю залежить перебування на своїх посадах політично-урядового апарату: глави уряду, міністрів уряду тощо. Політична специфіка відповідальності уряду проявляється і в тому, що вона своїм суб'єктом має лишу всенародно обраний парламент в умовах однопалатності або ту палату/палати парламенту, які обрані всенародно в умовах двопалатності. Порівняно рідкісні винятки становлять кейси відповідальності урядів і урядових кабінетів в умовах бікамералізму перед обома палатами парламенту, які обирають за ідентичною чи схожою виборчою системою. Неоднозначними є й особливості кількісної інтерпретації відносин довіри між урядами й парламентами, адже вони реалізуються за підтримки урядів як на підставі відносної, так і на підставі абсолютної більшості депутатів парламенту чи відповідної палати пар-

ламенту (крім того, можливі кейси реалізації відносин довіри між урядами й парламентами на підставі негативної більшості чи взагалі кейси «мовчазної» довіри парламентів до урядових кабінетів).

Відповідно, як каже К. Стром [70, с. 5], застосування принципу парламентської більшості або більшості у парламенті в контексті політичної відповідальності урядових кабінетів є не зовсім простим. Річ у тому, що в парламентській демократії урядовий кабінет за різних умов має бути наділений підтримкою парламентської більшості – хоча б для того, щоби виконувати свої конституційні функції. Це проявляється у таких двох інструментах парламентської довіри до урядів, як вотум довіри та голосування за законопроекти, які ініціює та підтримує уряд. Відповідно, уряд у парламентській демократії має бути спроможним завойовувати голоси, які йому потрібні для вотуму довіри. У цьому контексті слід зазначити, що внутрішня природа вотуму довіри також може бути різною: по-перше, вона може безпосередньо залежати від вимоги самого уряду і урядового кабінету; по-друге, вона може безпосередньо залежати від вимоги парламентської опозиції; по-третє, вона може бути передбачена і зумовлена нормами конституції. Урядові кабінети в парламентських демократіях традиційно уповноважені ініціювати вотуми довіри в будь-який належний для них час. Часто вотуми довіри можуть супроводжуватись постановкою питання про ймовірний розпуск парламенту або провідної палати парламенту. А парламентська опозиція звикло обмежена в можливості ініціювати вотум довіри урядовому кабінету. Конституційний варіант вотуму довіри (чи так званого вотуму інвеституры) полягає у тому, що урядовий кабінет розпочинає свою діяльність лише після того, як він буде підтриманий більшістю (відносною чи абсолютною) депутатів у парламенті/відповідній палаті парламенту або проти цього не виступить більшість (абсолютна) депутатів у парламенті чи відповідній палаті парламенту [22]. Якщо уряд отримує вотум довіри парламенту, він, залежно від природи вотуму довіри, вважається сформованим або продовжує функціонувати, а якщо ж ні – то несформованим або припиняє функціонувати.

Але існування уряду і урядового кабінету зовсім не є гарантією виконання ним своїх конституційних функцій, бо у парламентській демократії уряд завжди стикається з проблемою своєї стабільності й ефективності. У будь-якому разі стабільний та ефективний урядовий кабінет має бути наділений можливістю регулярно і за короткий проміжок часу зібрати парламентську більшість/більшість у парламенті для прийняття своїх законодавчих і бюджетних рішень, а також для здійснення своїх призначальних повноважень. Внаслідок цього у політичній науці вироблене уявлення, що задля того, щоби уряд був одночасно стабільним і ефективним, він зобов'язаний спиратись на ідентичну парламентську більшість (однопартійну або коаліційну) як у процесі забезпечення своєї стабільності, так і своєї ефективності; спиратись на таку парламентську більшість, всі політичні партії якої (або урядова більшість) репрезентовані посадами міністрів в урядовому кабінеті. Іншими словами, уряд є стабільним і ефективним, якщо його підтримує ідентична урядова і парламентська більшість чи коли більшість з приводу питань парламентсько-політичного і урядово-посадового характеру збігається, тобто коли сторони, що забезпечують підтримку уряду в парламенті й отримують портфелі в уряді, є еквівалентними. Іншими словами, стабільні та ефективні однопартійні і коаліційні уряди мають бути, на думку В. Хермана і Дж. Поупа, «переможними» [19, с. 191], тобто такими, де сума парламентських мандатів урядових партій (члени яких наділені портфелями міністрів в кабінетах) становить абсолютну більшість усіх мандатів у парламенті [1; 10; 12; 45; 71]. При цьому під урядовою партією або партією уряду (чи урядового кабінету), тобто під партією як членом уряду (урядового кабінету) звикло розуміють (необов'язково у парламентській демократії), зі слів А. де Сваана [10, с. 431], будь-яку політичну силу, член або члени якої ідентифікуються з участю партії в урядовому кабінеті, однак за умови, що їхня участь в кабінеті сприяє його підтримці та стабільному функціонуванню.

Але, як зауважує К. Стром [70, с. 5], жодне з цих уявлень та припущень не є цілком вірним, бо партії, не маючи міністерських портфелів в урядовому кабінеті, можуть ефективно підтримувати уряд у контексті вотуму довіри та голосування урядових ініціатив у парламенті. Це особливо характерно у кейсі парламентських партій, які, зовсім не маючи міністерських портфелів, тобто не будучи складовою урядової більшості, перманентно або ж ситуативно беруть участь у діяльності парламентської чи так званої законодавчої більшості, оскільки часто голосують за законопроекти, автором яких є саме урядовий кабінет. Парламентські партії, не репрезентовані в урядовому кабінеті та кабінеті міністрів, інколи навіть можуть отримувати суплементарні урядові посади, зокрема у формі підпорядкованих урядовому кабінетові відомств, рад і колегій або взагалі у формі призначень в громадському секторі. А парламентські партії, які мають міністерські посади чи є складовою урядової більшості, ймовірно, будуть постійно або частіше членами парламентської чи так званої законодавчої більшості. Тому саме вони традиційно повинні голосувати за законопроекти, котрі ініційовані урядовими кабінетами. Відповідно, вважають, що партії, які не є членами урядової більшості, є ситуативними членами парламентської/законодавчої більшості, адже гарантують лише ситуативну

довіру урядовому кабінету. Партії ж, які є членами урядової більшості (однопартійної/коаліційної), звісно, є перманентними членами парламентської або законодавчої більшості, відповідно, гарантують постійну довіру урядовому кабінету.

Це безпосередньо означає, що парламентська/законодавча (тобто політична) більшість (однопартійна чи коаліційна) може бути розмірно більшою, ніж урядова (тобто посадова) більшість (однопартійна чи коаліційна). Це може бути відтворено як на рівні деяких депутатських мандатів, так і на рівні цілих парламентських партій/фракцій. Наприклад, у межах однієї каденції парламенту та одного складу кабінету урядова більшість може бути однопартійною, а парламентська/законодавча більшість – двопартійною. Але частіше буває так, що кількість партій в урядовій і парламентській/законодавчій більшості (однопартійній чи коаліційній) є однаковою. Перший сценарій у політологічному контексті цікавий з огляду на формування як урядів більшості, так і урядів меншості, а другий сценарій – винятково у контексті формування і функціонування урядів більшості. Це значною мірою впливає як на стабільність, так і на ефективність різних типів урядів, а також на позиціонування і дистинкцію проблематики урядів більшості й меншості у сучасній (неоінституціональній) порівняльній політології.

Крім того, це всіляко регламентує потребу дефінітивного відокремлення ситуацій більшості від ситуацій меншості, а також урядів більшості від урядів меншості. Розуміючи таку потребу, у дослідженні ми оперуємо визначеннями «ситуацій більшості» і «ситуацій меншості» В. Хермана та Дж. Поупа [19, с. 192]. Ситуація більшості – конструкція розподілу мандатів у парламенті чи провідній палаті парламенту, за якої будь-яка одна партія парламенту чи провідної палати парламенту має хоч б абсолютну більшість мандатів (у такому разі неможливе формування урядового кабінету меншості). Ситуація меншості – це така конструкція розподілу мандатів у парламенті чи провідній палаті парламенту, за якої жодна одна партія парламенту або провідної палати парламенту не має хоча б абсолютної більшості мандатів (у такому разі можливе формування як урядів більшості, так і урядів меншості, однак неможливе формування однопартійних урядів більшості) (детально див. рис. 1).

У межах кожної з таких ситуацій як результати виокремлюють різні типи урядових кабінетів. Магістральною дистинктивною лінією розподілу урядових кабінетів є виокремлення кабінетів більшості і кабінетів меншості.

Оперування визначенням К. Строма [70, с. 6] описує кабінет більшості як будь-який урядовий кабінет, який відповідає усім конституційним вимогам й композиційно складається з осіб, які діють як представники парламентських партій/парламентських груп, що сумарно контролюють більше половини всіх мандатів у парламенті/відповідній палаті парламенту, перед якими за конституцією відповідальний урядовий кабінет. Це визначення допускає можливість існування та функціонування формату уряду та урядового кабінету, який не наділений підтримкою урядової більшості, хоча й може бути наділений постійною або ситуативною підтримкою парламентської або законодавчої більшості.

Тобто формату урядового кабінету меншості як такого урядового кабінету, який відповідає усім конституційним вимогам та композиційно складається з осіб, що діють як представники парламентських партій чи парламентських груп, що сумарно не контролюють більше половини всіх мандатів у парламенті чи відповідній палаті парламенту, перед якими за конституцією відповідальний урядовий кабінет [69, с. 199]. Іншими словами, уряд меншості в умовах багатопартійної системи у політичній науці традиційно розуміють як урядовий кабінет, партія або партії якого (тільки ті партії, які входять до складу уряду) не становлять абсолютної більшості місць/мандатів у парламенті/провідній палаті парламенту; як інституційний випадок, за якого парламентська партія самостійно чи в коаліції з іншими парламентськими партіями, частка мандатів яких становить менше половини від номінального складу органу законодавчої влади, формує уряд; як урядовий кабінет, що складається із представників парламентських партій, які колективно контролюють менше половини (половину та менше половини – *Н. П.-Б.*) мандатів у парламенті (або ж у палаті парламенту, котра наділена повноваженнями достроково відправляти урядовий кабінет у відставку, тобто припиняти діяльність кабінету) [68, с. 6]. Відповідно, частка мандатів партій, які не входять до складу уряду меншості, становить понад п'ятдесяти відсотків від номінальної кількості депутатів парламенту чи провідної палати парламенту.

Проте треба чітко розуміти, що підставою формування і подальшого функціонування уряду меншості повинна бути довіра/інвеститура (підтримка) більшості (абсолютної, відносної, негативної або «мовчазної») повного складу парламенту або провідної палати парламенту, що визначено конституційно (але незалежно від форми/системи правління) у всіх типах/прикладах парламентських демократій як передумова і підстава «початку» й «пролонгації» кожного нового і чинного урядового кабінету [41] (інколи дослідники вважають, що в окремих парламентських демократіях не окреслено процедури отримання урядами вотумів довіри/інвеститури, однак потрібно, скоріше, говорити про інституційно різні варіанти вотумів довіри/інвеститури урядам, зокрема позитивний та негативний чи «мовчазний» [3; 4; 32; 47]).

Відповідно, перше враження, яке звикло складається в людей, необізнаних у проблематиці урядів меншості, полягає в тому, що такі уряди обов'язково є «слабкими, схильними до ризиків парламентської поразки, опортуністичними, а також такими, яким бракує повноважень і підтримки для опрацювання серйозних проблем» [11, с. 87], або ж що «кожний уряд меншості є небажаним симптомом кризи» [5, с. 570], тобто що урядовий кабінет меншості формується в умовах політичної кризи, урядової і/чи політичної нестабільності, значної фракціоналізації (фрагментації) і поляризації партійних систем, а також глибоких соціополітичних конфліктів.

Але К. Стром [68, с. 6] зазначає, що уряди меншості можуть слугувати раціональною відповіддю «критичних» політичних партій на конкретні випадки непривабливості формування того чи іншого уряду, а також що партії повинні зважати на очікуване несхвалення виборців. Іншими словами, формування урядів меншості значною мірою відображає очікування електоральної підзвітності політичних партій. Більше того, у тих країнах, де уряди меншості формуються доволі або дуже часто, вони не є «симптомами кризи». Також слід звернути увагу на те, що уряди меншості звикло не формуються у винятково нестійких або ж кризових суспільствах. Уряди меншості можуть навіть частіше зустрічатись у суспільствах, партійні системи яких менш фракціоналізовані/фрагментовані та поляризовані, ніж у тих суспільствах, де традиційно формуються уряди більшості (особливо коаліційні). Це означає, що уряди меншості не завжди доцільно трактувати як останні можливі рішення, які продукують особливо складні та затяжні процеси переговорів про формування урядів більшості. Все це аргументує, що уряди меншості – це не обов'язково «патологічні» феномени, які є «попередниками» політичної «загибелі та мороку» [68, с. 6].

В аналітичному ракурсі особливо цікаво, що урядові кабінети більшості та урядові кабінети меншості (загалом як партійні урядові кабінети) теоретично й практично спільно не виключають можливості реалізації функцій і політичної відповідальності урядів у парламентських демократіях, що не властиво непартійним/технократичним урядам. Одночасно базові відмінності урядових кабінетів більшості і меншості ґрунтуються на відокремленні однопартійних та коаліційних урядів, які зазвичай формуються в різних інституційних та партійно-виборчих передумовах. Однопартійні уряди звикло (а також емпірично істотно) формуються у випадку ситуацій більшості (тобто коли одна партія контролює більшість мандатів у парламенті), а коаліційні уряди – у разі ситуацій меншості (тобто коли одна партія не контролює більшості мандатів у парламенті). Але це не означає, що однопартійні уряди в зрізі композиції урядової більшості не можуть бути кабінетами меншості чи коаліційні уряди – кабінетами більшості. Відповідно, це окреслює доцільність запропонованого раніше виокремлення таких типів партійних урядів, як однопартійні більшості та однопартійні меншості, а також коаліційні більшості та коаліційні меншості.

Зазвичай формуються (мають формуватися) уряди більшості (однопартійні чи коаліційні).

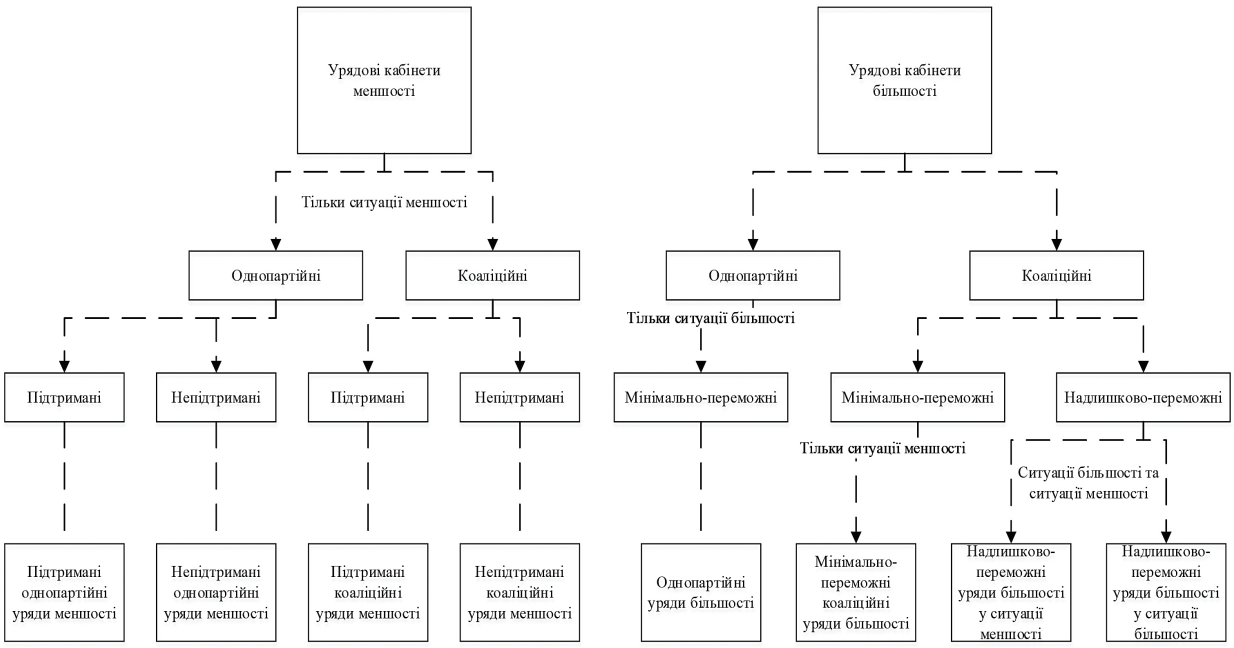

Рис. 1. Ситуації більшості і меншості та різновиди урядів більшості і меншості у парламентських демократіях (модель В. Хермана та Дж. Поупа [19, с. 192])

Вони відображають сценарії, коли урядова партія чи коаліція партій уряду мають більшість у парламенті (урядово-парламентську більшість), бо цього достатньо для вираження довіри будь-якому новому чи функціонуючому уряду [40]. Проте сценарій партійного/міжпартійного консенсусу притаманний не завжди (не у кожному складі парламенту чи провідної палати парламенту), бо інколи у ситуаціях парламентської меншості можемо спостерігати складності узгодження інтересів і позицій потенційних суб'єктів парламентської/коаліційної (або урядово-парламентської) більшості. Як наслідок, ймовірність (якщо цього не заборонено чинним законодавством тієї чи іншої країни) формування урядів меншості в умовах відмінностей парламентських партій, що в умовах ситуацій меншості може стати «виходом» з парламентської чи «системної» політичної кризи тієї чи іншої країни і її основних політичних акторів. Водночас у деяких парламентських демократіях формування різних конструкцій урядів меншості сьогодні є нормою, а не тільки способом узгодження міжпартійних протиріч у парламенті чи провідній палаті парламенту. А в інших країнах уряди меншості формуються тільки у виняткових ситуаціях, коли всі інші способи міжпартійних домовленостей про створення того або іншого типу уряду вже проведені, а розпуск парламенту чи провідної палати парламенту є небажаним.

Сутність урядів меншості у цьому зрізі детермінована тим, що вони значною мірою порушують традиційне для парламентських демократій правило про те, що урядова/виконавча й парламентська/законодавча більшість ідентична. Однак особливість урядових кабінетів меншості полягає в тому, що якщо ця відмінність урядової/виконавчої та парламентської/законодавчої більшості й існує, вона дуже складно проявляється у політичній практиці. Це породжує цілу низку запитань про сутність і особливості урядів меншості. Наприклад, чому та чи інша партія, яка не отримує міністерських портфелів, погоджується підтримувати урядовий кабінет своїми голосуваннями в парламенті. Або ж чому парламентська опозиція, що в умовах урядового кабінету меншості дійсно наділена в парламенті більшістю, не відправить такий уряд меншості у відставку та не сформує, натомість, уряд більшості. Ці питання значною мірою і на перший погляд показують, що урядові кабінети меншості можуть трактуватись та досить часто (а інколи й помилково) трактуються як «нелогічні» інституційні явища у межах сутності парламентської демократії. А особливо це притаманно країнам, де перманентно формуються уряди більшості, а уряди меншості неінституціоналізовані, неапробовані, з ними мають справу вперше чи вдруге тощо.

Однак, як аргументує К. Стром [69, с. 199], часто урядові кабінети меншості позиціонуються як раціональні варіанти вирішення певних питань і проблем взаємодії політичних сил у межах парламентських демократій. Річ у тому, наприклад, що буває так, що уряди меншості формуються навіть тоді, коли опозиційні партії парламенту можуть визначально впливати на парламентсько-законодавчу діяльність. Крім того, у своїй діяльності уряди меншості (незалежно від типу уряду меншості) виконують ті ж функції, що й уряди більшості. Суттєва відмінність полягає у тому, що глава уряду меншості має постійно зважати на загрозу можливої дострокової відставки. А це означає, що значну частину своєї уваги/діяльності глава уряду меншості приділяє взаєминам з парламентськими (урядовими, неурядовими, опозиційними й тими, котрі забезпечують підтримку урядові меншості) політичними партіями і непартійними депутатами, що невластиво або менш властиво для урядів більшості (особливо однопартійних). Річ у тому, що недостатня увага з боку глави урядового кабінету, наприклад, до неурядових партій та непартійних депутатів парламенту чи провідної палати парламенту, які забезпечують формальну та неформальну/«мовчазну» підтримку уряду меншості (в контексті вирішення ними своїх передвиборчих обіцянок), може обернутись відмовою у вотумі довіри такому уряду.

Через це зрозуміло, що уряди меншості більш інституційно еластичні у здійсненні політичного курсу, а також більше відкриті у контексті врахування інтересів основних партійно-політичних (зокрема парламентських) груп, ніж уряди більшості [40]. Крім того, в ракурсі урядів меншості особливого значення набуває трактування політичної, особливо парламентської, опозиції, зокрема такого її аспекту/ракурсу, як опозиційна/неурядова більшість у парламенті/провідній палаті парламенту. Цікаво, що сьогодні в деяких парламентських демократіях партії все частіше реалізують свої програми не тільки з урядового кабінету, а й завдяки парламентській опозиції в умовах забезпечення такими партіями вотумів довіри (інвеститури) урядам меншості. Річ у тому, що згода парламентських партій на формування урядів меншості ґрунтується на широких можливостях комітетів та комісій парламентів впливати на політичний процес у тій чи іншій країні.

Тому відповіді на поставлені в дослідженні питання мають бути окреслені детальним з'ясуванням сутності урядів меншості як таких, зокрема й у різних демократичних політичних режимах, тобто в різному інституційному середовищі. Доцільність наукового окреслення сутності та природи урядів меншості в тих країнах, котрі є парламентськими демократіями, резонується тим, що: а) уряди меншості є поширеними, оскільки вони мають тенденцію до повторювального формування у деяких політичних системах; б) уряди меншості є суперечливими, адже дехто сприймає,

а дехто не сприймає їх як життєздатні й ефективні урядово-формотворчі та управлінські рішення в парламентських демократіях, де «життєвий цикл» і «політичне виживання» урядів як таких залежить від парламентської чи законодавчої більшості; в) уряди меншості концептуально важливі для позитивної та нормативної політичної теорії.

Особлива актуалізація та детермінація урядів меншості проявляється також у тому, що вони є, з першого погляду, прикладами порушення принципів більшості, іманентних для усіх парламентських демократій. Унаслідок цього уряди меншості ґрунтуються на вкрай специфічній легітимності своєї влади. Окрім того, уряди меншості, зі слів К. Строма [69, с. 201], конституюють доцільність творення різних, зокрема й більш раціональних, теорій формування кабінетів у парламентських демократіях. Особливо з огляду на те, що в класичних теоріях формування урядів факт наявності розміру більшості у парламенті або провідній палаті парламенту розглядають як функціональну вимогу та фундаментальне завдання акторів, які беруть участь у «грі» з формування урядів. І це правда, бо, на думку Е. Брауна [7], з погляду теорії коаліцій уряди меншості звично трактують як найбільш несподівані та неочікувані, однак й «найменш адекватні» проводити ефективні управлінські рішення. Але Л. Массікотте й Г. Леві зауважують, що урядові кабінети меншості є більше чутливими до громадських та соціальних потреб, менш «самовпевненими» і «зарозумілими» стосовно політичної (парламентської) опозиції, й саме тому змушені реалізовувати більш доброзичливі сценарії свого функціонування [37]. З огляду на окреслені умови та причини, уряди меншості, а також причини, передумови й особливості їх формування та відповідальності заслуговують дистинктивної політологічної уваги навіть у тих країнах, де вони не формуються чи формуються зрідка, а тому, зокрема, й в українській політичній науці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Axelrod R. Conflict of interest: a theory of divergent goals with applications to politics / R. Axelrod. – Chicago : Markham, 1970. – 216 p.
2. Berger S. Organizing interests in Western Europe: pluralism, corporatism, and the transformation of politics / S. Berger. – New York : Cambridge University Press, 1981. – 440 p.
3. Bergman T. Constitutional design and government formation: the expected consequences of negative parliamentarism / T. Bergman // Scandinavian Political Studies. – 1993. – Vol. 16. – № 4. – P. 285–304.
4. Bergman T. Formation rules and minority governments / T. Bergman // European Journal of Political Research. – 1993. – Vol. 23. – № 1. – P. 55–66.
5. Beyme K. Die parlamentarischen regierungssyteme in Europa / K. Beyme. – Munich : Piper. – 1024 p.
6. Bogdanor V. Democracy and elections: electoral systems and their political consequences / V. Bogdanor, D. Butler. – CUP Archive, 1983 p. – 267 p.
7. Browne E. Government coalitions in western democracies / E. Browne, J. Dreijmanis. – New York : Longman, 1982. – 384 p.
8. Budge I. Parties and democracy: coalition formation and government functioning in 22 democracies / I. Budge, H. Keman. – Oxford : OUP, 1993. – 256 p.
9. Butler D. British general election of February, 1974 / D. Butler, D. Kavanagh. – Macmillan, 1974. – 368 p.
10. Swaan A. An empirical model of coalition formation as an n-person game of policy distance maximization / A. de Swaan // Groennings S. The study of coalition behaviour / Sven Groennings, E.W. Kelley, M. Leiserson. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1970. – P. 424–444.
11. Finer S. Adversary politics and electoral reform / S. Finer. – London : Wigram, 1975. – 374 p.
12. Gamson W. A theory of coalition formation / W. Gamson // American Sociological Review. – 1961. – Vol. 26. – № 3. – P. 373–382.
13. Giannetti D. Intra-party politics and coalition governments / D. Giannetti, K. Benoit. – London : Routledge, 2008. – 256 p.
14. Grofman B. Electoral laws and their political consequences / B. Grofman, A. Lijphart. – New York : Agathon Press, 1986. – 335 p.
15. Grofman B. Information, participation and choice: an “economic theory of democracy” in perspective / B. Grofman. – Ann Arbor, Michigan : University of Michigan Press, 1995. – 285 p.
16. Grofman B. Legislative term limits: public choice perspectives / B. Grofman. – Boston, MA : Kluwer, 1996. – 386 p.
17. Representation and redistricting issues / [B. Grofman, A. Lijphart, R. McKay, H. Scarrow]. – Lexington, MA : Lexington Books, 1982. – 282 p.
18. Grofman B. The evolution of electoral and party systems in the Nordic countries / B. Grofman, A. Lijphart. – New York : Agathon Press, 2002. – 313 p.
19. Herman V. Minority governments in western democracies / V. Herman, J. Pope // British Journal of Political Science. – 1973. – Vol. 3. – № 2. – P. 191–212.
20. Laver M. Cabinet ministers and parliamentary government / M. Laver, K. Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1994. – 318 p.
21. Laver M. Making and breaking governments: government formation in parliamentary democracies / M. Laver, K. Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1996. – 301 p.
22. Laver M. Multiparty government: the politics of coalition in Europe / M. Laver, N.Schofield. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – 308 p.
23. Laver M. Party policy and government coalitions / M. Laver, I. Budge. – London : Sage, 1992. – 448 p.
24. Representative government in Western Europe / [M. Laver, M. Gallagher, P. Mair]. – New York : McGraw Hill, 1992. – 330 p.
25. Lehmbruch G. Patterns of corporatist policy-making / G. Lehmbruch, Ph. Schmitter. – London, 1982. – 292 p.
26. Lijphart A. Choosing an electoral system: issues and alternatives / A. Lijphart, B. Grofman. – New York : Praeger, 1984. – 273 p.

27. Lijphart A. Democracies: patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries / A. Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1984. – 229 p.

28. Lijphart A. Democracy in plural societies: a comparative exploration / A. Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1977. – 248 p.

29. Lijphart A. Institutional design in new democracies: Eastern Europe and Latin America / A. Lijphart, C. Waisman. – Boulder : Westview Press, 1996. – 265 p.

30. Lijphart A. Parliamentary versus presidential government / A. Lijphart. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 257 p.

31. Lijphart A. Patterns of democracy: government forms and performance in thirty-six countries / A. Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 351 p.

32. Louwerse T. Unpacking “positive” and “negative” parliamentarism / T. Louwerse // Paper presented at the workshop “The Evolution of Parliamentarism and Its Political Consequences” of the European Consortium of Political Research. – Salamanca, April 2014. – 18 p.

33. Luebbert G. Comparative democracy: policymaking and governing coalitions in Europe and Israel / G. Luebbert. – Columbia University Press, 1986. – 341 p.

34. Political parties and electoral change: party responses to electoral markets / [P. Mair, W. Müller, F. Plasser]. – London : Sage, 2004. – 280 p.

35. Mair P. Party systems and alternation in government, 1950–2000 years: innovation and institutionalization / P. Mair // Gloppen S. Globalization and democratization: challenges for political parties / S. Gloppen, L. Rakner. – Bergen : Fagbokforlaget, 2007. – P. 135–153.

36. Representative government in modern Europe: institutions, parties, and governments / [P. Mair, M. Gallagher, M. Laver]. – New York : McGraw-Hill, 2005. – 560 p.

37. Massicotte L. Minority Government in Canada and Quebec: Contrasting Experiences / L. Massicotte, G. Levy // Paper presented to the Joint Conference of the Association for Canadian Studies in the United States (ACSUS) and The American Council for Québec Studies (ACQS). – Quebec City, 2008. – 32 p.

38. Merrill S. A Unified Theory of Voting: Directional and Proximity Spatial Models / S. Merrill, B. Grofman. – New York : Cambridge University Press, 1999. – 213 p.

39. Molina O. Corporatism: the Past, Present and Future of a Concept / O. Molina, M. Rhodes // Annual Review of Political Sciencею – 2002. – Vol. 5. – P. 305–331.

40. Panchak-Białobłocka N. Minority governments in Central-Eastern European countries: causes of formation, political consequences, parameters of stability (1990–2013) / N. Panchak-Białobłocka // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej : Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Gospodarki Krajowej w Kutnie. – 2014. – Nr. 1. – S. 103–116.

41. Panczak-Białobłocka N. Rządy mniejszościowe w europejskich demokracjach parlamentarnych: analiza empiryczna i teoretyczno-metodologiczna, w opraciu o przykłady państw europy zachodniej i środkowej / N. Panchak-Białobłocka // Rozwój polityczny i społeczny państw Europy Środkowej i Wschodniej : Praca zbiorowa pod redakcją Zbigniewa Białobłockiego i Anatoliya Romanyuka. – Kutno, 2013. – S. 125–148.

42. Powell B. Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence / Bingham Powell. – Cambridge : Harvard University Press, 1982. – 279 p.

43. Powell B. Party Systems and Political Performance: Participation, Stability and Violence in Contemporary Democracies / Bingham Powell // American Political Science Review. – 1981. – Vol. 75. – № 4. – P. 861–879.

44. Pridham G. Political Parties and Coalitional Behavior in Italy / G. Pridham. – Routledge, 1988 – 443 p.

45. Riker W. The Theory of Political Coalitions / W. Riker. – New Haven : Yale University Press, 1962. – 300 p.

46. Rhodes M. The Political Economy of Social Pacts: “Competitive Corporatism” and European Welfare Reform / M. Rhodes // Pierson P. The New Politics of the Welfare State / Paul Pierson. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 165–194.

47. Russo F. The Adoption of Positive and Negative Parliamentarism : Systemic or Idiosyncratic Differences? / F. Russo, L. Verzichelli // ECPR Joint Sessions of Workshops. – Salamanca, April 2014. – 29 p.

48. Schmitter P. Still the Century of Corporatism? / Ph. Schmitter // Review of Politics. – 1974. – Vol. 36. – № 1. – P. 85–131.

49. Schmitter P. The Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future / Ph. Schmitter, J. R. Grote // EUI Working Paper SPS. – 1997. – № 4. – 22 p.

50. Schmitter P. Trends Toward Corporatist Intermediation: Contemporary political sociology / Ph. Schmitter, G. Lehmbruch. – London : Sage Publications, 1979. – 328 p.

51. Schofield N. Multiparty Democracy: Elections and Legislative Politics / N. Schofield, I. Sened. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 223 p.

52. Schofield N. Political Economy of Governance: Institutions, Democracy and Elections / N. Schofield, G. Caballero. – Springer, 2015. – 393 p.

53. Shepsle K. A Theory of Minority Government in Parliamentary Democracy / K. Shepsle, M. Laver // Scharpf F. Games in Hierarchies and Networks / F. Scharpf. – Boulder : Westview, 1993. – P. 429–447.

54. Shepsle K. Coalitions and Cabinet Government / K. Shepsle, M. Laver // American Political Science Review. – 1990. – Vol. 84. – № 3. – P. 873–890.

55. Shepsle K. Government Accountability in Parliamentary Democracy / K. Shepsle, M. Laver // Democracy, Accountability, and Representation / [A. Przeworski, S. Stokes, P. Manin]. – New York : Cambridge University Press, 1999. – P. 279–297.

56. Shepsle K. On the Size of Winning Coalitions / K. Shepsle // American Political Science Review. – 1974. – Vol. 68. – № 2. – P. 505–518.

57. Shepsle K. Political Equilibrium / K. Shepsle, P. Ordeshook. – Boston : Kluwer-Nijhoff, 1982. – 228 p.

58. Shepsle K. Positive Theories of Congressional Institutions / K. Shepsle, B. Weingast. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1995. – 314 p.

59. Shepsle K. Representation and Governance: The Great Legislative Trade-off / K. Shepsle // Political Science Quarterly. – 1988. – Vol. 103. – № 3. – P. 461–485.

60. Shepsle K. The Institutional Foundations of Committee Power / K. Shepsle, B. Weingast // American Political Science Review. – 1987. – Vol. 81. – № 1. – P. 85–104.

61. Skocpol T. Democracy, Revolution, and History / T. Skocpol. – Ithaca : Cornell University Press, 1998. – 273 p.

62. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World / T. Skocpol. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1994. – 354 p.

63. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China / T. Skocpol. – New York ; Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 407 p.

64. Streeck W. From National Corporatism to Transnational Pluralism / W. Streeck, Ph. Schmitter // Politics and Society. – 1991. – Vol. 19. – № 1. – P. 133–164.

65. Streeck W. Theories and Practices of Neo-Corporatism / W. Streeck, L. Kenworthy // A Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization / [Th. Janoski, R. Alford, A. Hicks, M. Schwartz]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 838 p.

66. Streeck W. The Rise and Decline of Neocorporatism / W. Streeck // Labour and an Integrated Europe / [L. Ulman, B. Eichengreen, W. Dickens]. – Washington D.C. : The Brookings Institution Press, 2010. – P. 80–86.

67. Streeck W. The Study of Interest Groups: Before “The Century” and After / W. Streeck // Schmitter Ph. Retirement from the European University Institute / Ph. Schmitter. – Florence, 2005. – 45 p.

68. Strøm K. Democracy, Accountability, and Coalition Bargaining / K. Strøm // CSD Working Papers. – 1997. – 11 p.

69. Strøm K. Minority Governments in Parliamentary Democracies: The Rationality of Non-winning Cabinet Solutions / K. Strøm // Comparative political Studies. – 1984. – Vol. 17. – № 2. – P. 199–227.

70. Strøm K. Minority Government and Majority Rule / K. Strøm. – New York : Cambridge University Press, 1990. – 315 p.

71. Taylor M. On the Theory of Government Coalition Formation / M. Taylor // British Journal of Political Science. – 1972. – Vol. 11. – № 3. – P. 361–373.

72. Handbook of Democratic Government / [J. Woldendorp, H. Keman, I. Budge]. – Springer Science & Business Media, 2012. – 119 p.

73. Party Governments in 48 Democracies, (1945–1998 years) / [J. Woldendorp, H. Keman, I. Budge]. – Kluwer, Dordrecht, 2000. – 580 p.

Потерейко О.О.

Теоретико-методологічні підходи аналізу детериторіалізації у контексті віртуалізації держави

Проаналізовано особливості концепції детериторіалізації, її основні характеристики у контексті віртуалізації держави. Досліджено процес детериторіалізації на основі теорії світових і вітчизняних учених, предметом вивчення яких є феномен детериторіалізації під впливом глобалізаційних змін. Визначено чинники, які дають можливість охарактеризувати детериторіалізацію як складову процесу віртуалізації держави.

Ключові слова: *детериторіалізація, глобалізація, віртуалізація держави.*

Проанализированы особенности концепции детерриториализации, ее базовые характеристики в контексте виртуализации государства. Исследован процесс детерриториализации на основе теории мировых и отечественных ученых, предметом изучения которых является феномен детерриториализации под влиянием глобализационных изменений. Определены факторы, которые дают возможность охарактеризовать детерриториализацию как составляющую процесса виртуализации государства.

Ключевые слова: *детерриториализация, глобализация, виртуализация государства.*

Specialties of concept deterritorialization and its main characteristics in the context of virtualization state are analyzed. Investigated the process of deterritorialization which based on theory international and domestic scientists, its subject is study the phenomenon of deterritorialization under the influence of globalization changes. Determined the factors that make it possible to characterize deterritorialization as part of the process of virtualizationof state.

Key words: *deterritorialization, globalization, virtualisation state.*

УДК 321.22

Потерейко О.О.,
аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
філософського факультету
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Метою наукового дослідження є аналіз теоретичних підходів до вивчення детериторіалізації як характеристики віртуалізації держави, аналіз теорій детериторіалізації, її особливостей у контексті віртуалізації держави під впливом глобалізаційних змін. У нашій науковій розвідці ми зробимо спробу довести змінюваність соціально-просторової організації держави під впливом процесу віртуалізації (інформаційно-комунікаційних змін).

Глобалізація, стрімкий технологічний процес, які супроводжуються детериторіалізацією, закріпили універсальний характер постійного застосування новітніх інформаційних технологій у повсякденному житті. Процес віртуалізації держави зумовлюється впливом сукупних виявів на державу. Одним із виявів цього процесу є детериторіалізація, що зумовлює втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору. Вона є втратою природних зв'язків між культурою, географічною та соціальною територією. На сьогодні актуальним науковим питанням є дослідження змінюваності (процесу детериторіалізації) під впливом інформаційно-комунікаційних технологій.

Аналіз детериторіалізації охоплює значимі дослідницькі напрацювання. Детериторіалізація є предметом наукових розвідок А. Аппадураї, З. Баумана, Р. О'Бріна, Ф. Джеймсона, С. Елдена, К. Омае, М. Уотерса, Дж. Шольте та ін. Філософське підґрунтя детериторіалізації заклали французькі постмодерністи Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі. З позицій хронополітики вивчають мінливість території французький постмодерніст П. Віріліо та вітчизняні представники дромології М. Андрущенко та О. Якубін. А. Матвієнко одним із перших у вітчизняній політичній науці проаналізував процеси детериторіалізації в умовах глобалізації.

Поняття «детериторіалізація» вперше було вжито Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі у праці «Різома», де це поняття протиставляється поняттю «структура» як систематизований й ієрархічно упорядкований принцип організації. Зв'язки залишаються, але вони не між речами і явищами, вони самоцінні, ситуаційні та подієві. Вони нелінійні, гетерономні, плюральні і можуть приймати будь-які конфігурації. Різомне середовище є не кібернетичним (управління з центру), а синергетичним. Якщо структурі відповідає образ світу як космосу, то різомі – «хаосмосу». Інше, схоже на різому поняття, яке використовується в постмодерністській культурі – лабіринт. У ньому теж немає центру та периферії, воно не підкоряється лінійній логіці, в ньому нескінченна кількість входів, виходів, тупиків і коридорів. Тобто, на думку французьких постмодерністів, відтепер ми живемо в лабіринті з невідомим виходом [1, с. 70].

Розробка проблем глобалізаційних процесів у суспільстві має свою історію розвитку. Аналіз накопиченого «знання» як один із можливих способів його періодизації дає змогу виділити в рамках теорії глобалізації три «хвилі» або «лінії» концептуалізації суспільних змін. У рамках єдиної глобалізаційної парадигми доцільно виділити модель детериторіалізованої соціальності, що репрезентує найбільш поширений у соціальних науках тип теорій глобалізації, представлений роботами А. Аппадураї і М. Уотерса. Ця модель наполягає на постмодерністській культуралізації, естетизації економіки та політики, робить акцент на транскультурному капіталізмі і демократії [2, с. 231].

У роботі М. Уотерса «Глобалізація» глобалізація розглядається як сукупність тенденцій, що приводять до детериторіалізації соціального, яка зумовлюється експансією символічних обмінів. Фундаментом теорії глобалізації, за М. Уотерсом, є концепція відносин між соціальною організацією та територіальністю, які в кожний історичний момент детермінуються одним із трьох типів обміну: матеріальним (економічним), політичним, символічним:

матеріальні обміни мають тенденцію до локалізації соціальних відносин: виробництво товарів передбачає концентрацію в одному місці робочої сили, капіталу, сировини; взаємодію в режимі «віч-на-віч» під час управління процесом праці та під час надання послуг;

політичні обміни мають тенденцію до інтернаціоналізації – територіальної експансії соціальних відносин: здійснення влади передбачає контроль за підлеглим населенням, що мешкає на конкретній території, і надання гарантій суверенності цього контролю, які одержуються внаслідок взаємодії з інституціями влади за межами цієї території;

символічні обміни мають тенденцію до вивільнення соціальних відносин від просторової референції: процес утворення та трансляції інтелектуальних і естетичних символів може відносно легко переміщуватись, здійснюватись між територіально віддаленими індивідами/групами [3, с. 7].

А. Аппадураї розглядає глобалізацію як детериторіалізацію – втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору. У теоретичній моделі А. Аппадураї первинна дихотомія «локальне/глобальне» заміщується дихотомією «територіальне/детериторіалізоване», а глобальність і локальність виступають як дві складові глобалізації [4, с. 4].

П. Віріліо поняття «детериторіалізації» трактує як форму глобалізації. Він стверджує, що прискорення комунікації привело до заміни географічного простору часом і зазначає: «Проблема кінця століття – детериторіалізація» [5]. У праці П. Віріліо «Машина бачення» можна прослідкувати деструктуризацію можливостей як вияв детериторіалізації. Дослідник аналізує зміни, згадуючи роздуми М. Мерло Понті: «Усе, що я бачу, в принципі досяжно для мене (принаймні, для мого погляду), присутнє на карті «я можу». У цій фразі Мерло-Понті точно описує те, що знищується телетопологією. «Насправді суть того, що я бачу, вже не є для мене досяжним, не потрапляє з необхідністю на карту «я можу», моїх можливостей». Тобто, П. Віріліо тяжіє до підходу «детериторіалізації» як абстрактного, того, що існує у свідомості і знищується у зв'язку із впровадженням непізнаної новизни [6, с. 95].

Вітчизняна дослідниця Т. Бєльська також притримується лінії розгляду детериторіалізації як одного з проявів (характеристик) глобалізації [7, с. 2]. Глобалізація як детериторіалізація, на її думку, приводить до «реконфігурації» географічного простору, коли прийняття рішень відбувається на великій відстані від тих, кого вони стосуються. Географічна відстань стає менш важливою, аніж донедавна. Локальне може трансформуватись у глобальне та навпаки, виходячи за межі локальності, цінності, символи, традиції можуть отримати глобальне розповсюдження та стати глобальними.

На думку О. Висоцької, детериторіалізація є процесом освоєння територій шляхом зміни їхніх структурних характеристик [8, с. 160]. Детериторіалізація є трансформацією територій у нові, більш широкі узагальнюючі просторові конфігурації.

Н. Хома зазначає, що «домінуючим підходом в аналізі питань територіального є визначення детериторіалізації як невід'ємної характеристики глобалізації» [9, с. 31].

Ж. Бодріяр у праці «Симулякри і симуляції» зазначав, що «відтепер територія більше ані передує карті, ані живе довше за неї, але карта передує території». Панування інформаційних технологій і мас-медіа як засобів комунікацій в епоху постмодерну приводить до настільки прискореного поширення інформації та створюваних образів, що сприяє «детериторіалізації культури» та побудови форм соціальної ідентичності, строго не пов'язаних із визначеним місцем [8, с. 108]. За Ж. Бодріяром, відбувається прискорення циркуляції знаків і образів, які не просто формують наш світ, а й самі стають об'єктивною реальністю. Світ симуляцій дає нам можливість входження у світ знаків; більш того, довести саму реальність та її істинність тепер практично неможливо.

Суспільство модерну було «оформлено» потужною структурою соціальних і державних інститутів. Розрив звичних соціальних взаємодій і усталених традицій викликає деінституціалізацію суспільства в постмодерні. Настає політична криза; багато інститутів зникають (можливо, це мав на увазі Ж. Бодріяр, кажучи про «смерть» соціального), деякі втрачають довіру громадян («Політика з великої літери» у категоріях З. Баумана).

Інформаційні підстави виділяють домінанту розвитку постмодерністського суспільства, де визначальним стають мас-медіа з новою структурою, стратифікацією, динамічною циркуляцією переданих повідомлень. Мас-медіа значно впливають на віртуалізацію об'єктивної реальності, в цілому перетворюючись на засіб осягнення світу, а іноді навіть і заміщаючи саму реальність. У цьому світі панує текст, в тому числі створюваний мас-медіа. «Світ як текст» стає одним із найбільш значущих принципів постмодернізму. У трансформації суспільства від модерну до постмодерну поступово втрачається представленість/репрезентативність оригінальних артефактів в образах і знаках культури. Настає криза репрезентації, що приводить до виникнення принципів детериторіалізації й атемпоральності культури постмодерну.

Постмодернізм націлений на миттєвість, проте він повинен виражатися в актуальних і оригінальних формах тексту, мови, видах мистецтва. Звідси простежується відмінність набувають великого значення ці зміни у порівнянні з попереднім етапом модерну, де велику роль грають лінгвістичні патерни, а соціум представлений як гра безлічі мовних моделей (за Ж.-Ф. Ліотаром).

На основі аналізу можна виділити два підходи до розуміння сутності детериторіалізації, які у своїй сутності також містять підвиди.

Виникнення детериторіалізації на підставі глобалізації та розвитку новітніх інформаційних технологій; віртуалізація територій відбуваються під впливом електронних комунікативних засобів. Віртуальні території не мають географічно-територіальної прив'язки, виникають у зв'язку з детериторіалізацією світового простору, тобто виходу політичних процесів за межі географічних територій у сферу віртуальних комунікацій.

Детериторіалізація відбувається у свідомості людей, що призводить до деструктуризації можливостей навіть за достатності ресурсів. Це можна описати так: насправді суть того, що я бачу, вже не є для мене досяжним, не потрапляє з необхідністю на карту «я можу», моїх можливостей.

На підставі викладеного матеріалу слід зробити висновок про те, що процес детериторіалізації розглядався багатьма вітчизняними і зарубіжними вченими. У зв'язку з цим можна виділити два підходи, які у своїй сутності також містять кілька розгалужень. Це виникнення детериторіалізації на підставі глобалізації та розвитку новітніх інформаційних технологій процесу віртуалізації територій під впливом електронних комунікативних засобів. Іншим підходом є те, що детериторіалізація відбувається у свідомості людей, що призводить до деструктуризації можливостей навіть за достатності ресурсів.

Детериторіалізація, за своєю природою, є процесом, який зумовлює втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору. Між соціальною організацією та згаданим вище фізичним простором існують процеси обміну, які, в свою чергу, слід поділяти на матеріальні, політичні та символічні. Вдалим слід назвати вираз «проблема кінця століття – детериторіалізація», адже прискорення комунікації дійсно поступово приводить до заміни географічного простору часом. Причиною цієї заміни є втрата зв'язку між матеріальним і нематеріальним, тобто соціальним.

Ми погоджуємося з тим, що детериторіалізація є втратою природних зв'язків між культурою, географічною та соціальною територією. Її можна визначити як характеристику віртуалізації – інформаційно-комунікаційних змін держави. Підставами виникнення детериторіалізації є глобалізація та розвиток новітніх інформаційних технологій під впливом електронних комунікативних засобів, а також перетворення у свідомості людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Делез Ж. Ризома / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – М. : Философия эпохи постмодерна, 1996. – 360 с.

2. Чечельницький О. Глобалізаційні процеси у сучасному суспільстві / О. Чечельницький // Гілея. – 2014. – Вип. 87. – С. 229–232.

3. Water M. Globalização / M. Waters. – Oeiras, 1999. – 265 p.

4. Appadurai A. Grassroots Globalization and the Research Imagination / A. Appadurai. – M. : PublicCulture, 2000. – 341 p.

5. Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана / П. Вирилио. – М. : Гносис , 2002. – 187 с.

6. Вирилио П. Машина зрения / П. Вирилио. – СПб. : Наука, 2004. – 144 с.

7. Бєльська Т. Глобалізація / Т. Бєльська // Політологія : [навч. енциклопед. словник-довідник] / [за наук. ред. Н. Хоми, В. Денисенко, О. Сорба, Л. Угрин та ін.]. – 2-ге видання, стереотипне. – Л. : Новий Світ-2000, 2015. – С. 97–99.

8. Висоцька О. Детериторіалізація / О. Висоцька // Політологія : [навч. енциклопед. словник-довідник] / [за наук. ред. Н. Хоми, В. Денисенко, О. Сорба, Л. Угрин та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – С. 160–161.

9. Хома Н. Детериторіалізація та ретериторіалізація: підходи до визначення ролі територій в умовах глобалізації / Н. Хома // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2015. – Вип. 17. – С. 28–32.

10. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр ; пер. з фр. В. Ховхун. – К. : Основи, 2004. – 118 с.

11. Лалл Д. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід / Д. Лаллс. – К. : К.І.С, 2002. – 254 с.

Сичик К.Б.

Нові виміри політичного у добу комунікаційного перенасичення

У статті розглядаються базові аспекти аксіології динаміки суспільства комунікаційного перенасичення. Аналізується інституційний та предметно-практичний вимір сучасного ІКТ-суспільства. Досліджуються особливості класового розподілу та суспільної фрагментації в контексті появи регіонів інформаційної бідності. Систематизуються аспекти соціально-політичної теорії, що розкривають сутнісні ознаки якісних змін ціннісного та інституційного вимірів динаміки політичних систем сучасного світу. Дається обґрунтування необхідності включення досліджень електронної демократії та інформаційних воєн в контексти політичних досліджень українського сьогодення.

Ключові слова: *суспільство комунікаційного перенасичення, електронна демократія, інформаційна бідність, соціальна фрагментація, інформаційно-комунікаційні технології, Інтернет.*

В статье рассматриваются базовые аспекты аксиологии динамики общества коммуникационного перенасыщения. Анализируется институциональное и предметно-практическое измерение современного ИКТ-сообщества. Исследуются особенности классового деления и общественной фрагментации в контексте появления регионов информационной бедности. Систематизируются аспекты социально-политической теории, раскрывающие сущностные признаки качественных изменений ценностного и институционального аспектов динамики политических систем современного мира. Дается обоснование необходимости включения исследований электронной демократии и информационных войн в контексты политических исследований украинской действительности.

Ключевые слова: *общество коммуникационного перенасыщения, электронная демократия, информационная бедность, социальная фрагментация, информационно-коммуникационные технологии, Интернет.*

In the article the basic aspects of the dynamics of values society communication glut. Analyzes the institutional and subject-practical dimension of modern ICT-society. The features of class division and social fragmentation in the context of the emergence of regional information poverty. Systematized aspects of social and political theory, revealing the essential features of qualitative changes of values and institutional dimensions of political dynamics of the modern world. We give a rationale for the inclusion of e-democracy research and information warfare in the context of Ukrainian political studies today.

Key words: *society glut communication, e-democracy, information poverty, social fragmentation, information and communication technologies, Internet.*

УДК 061.327

Сичик К.Б.,
аспірант кафедри теорії
та історії політичної науки
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Метою теоретичного екскурсу у природу політичного є зміна середовища його існування, викликана реаліями сьогодення, а саме суспільством комунікаційного перенасичення. Фахівці із галузі соціально-політичного знання можуть як завгодно довго сперечатися щодо початку, темпів розвитку, змісту, тривалості та масштабу інформаційної революції, але ніхто вже не сперечається щодо її спрямованості на новий світовий порядок, трансформацію соціального життя й людини в напрямі до тотального утвердження так званого суспільства комунікаційного перенасичення.

У 1962 році відбулась перша в історії всесвітня супутникова трансляція – трансляція з Beatles, Марією Каллас, Маршаллом Маклюеном, Пабло Пікассо, яку в прямому ефірі подивилися майже 400 мільйонів осіб. Сьогодні ми маємо електронні книги, захмарні обчислення, сканери, розумні годинники й окуляри, твіти, стільникові телефони, що перетворилися на супутникові навігатори, музичні інструменти, розраховані на велику кількість користувачів відеочати. Незрозуміло, що буде далі, однак ці та інші винаходи у сфері комунікації й медіа, що з'явились протягом останніх десятиліть, переконали багатьох у тому, що ми живемо в революційну епоху комунікаційного перенасичення.

Революційна епоха комунікаційного перенасичення, яку символізує Інтернет, структурується новою світовою системою взаємопов'язаних медіа-пристроїв. Уперше в історії ці пристрої, створені на базі дешевих мікропроцесорів, об'єднують тексти, звуки й образи в цифровій, компактній, легко відтворюваній і транспортабельній формі. Комунікаційне перенасичення дає змогу відправляти й отримувати повідомлення через інтерфейси з великою кількістю користувачів у заданий час (як реально, так і з відстрочкою) у рамках модульних, але врешті-решт глобальних мереж, які доступні й у фінансовому відношенні, і фізично декільком мільярдам людей, які розсіяні по всій земній кулі.

Потенціал цього нового способу комунікації вражає, однак не можна переоцінювати і його руйнівну силу, і його позитивні наслідки. Більшість людей «бере участь» у цій глобальній комунікаційній революції лише побічно. Невблаганні факти комунікаційної бідності не можна ігнорувати: велика частина світового населення (сьогодні наближається до семи мільярдів людей) усе ще занадто бідна, щоб купити книгу; принаймні третина ніколи не телефонувала, і тільки третина має доступ до Інтернету, картина розподілу відрізняється значною нерівномірністю й розривом між тими, хто

має доступ до його інструментів і технік, та «інтернет-спецами».

У найбільш насичених медіа-середовищах, наприклад, у суспільствах Ісландії, Південної Кореї та Сінгапуру, цифрові межі, обумовлені відмінностями у віці, статі, класі, національності та фізичних можливостях, помітні неозброєним оком. Навіть серед молоді, яка в багатьох суспільствах вважається найбільш грамотною в цифровому відношенні верствою населення, соціальна нерівність у доступі й способах застосування цифрових медіа просто вражає.

Усі ці моменти мають «витвережувати» нас. Однак революція, що нині відбувається в галузі комунікацій, – це всесвітній феномен, який ставить під сумнів звичайні розмови про поділ між бідними й багатими, між Північчю й Півднем. У найрізноманітніших регіонах спостерігається вибухове зростання інформаційних потоків. У глобальному масштабі сьогодні, за загальними оцінками, щодня породжується 2,5 квінтильйони байтів нових даних; приблизно 90% наявних сьогодні даних були створені за останні два роки; очікується, що в період до 2020 року завдяки все більшому поширенню використання смартфонів, планшетів, соціальних мереж, електронної пошти та інших форм цифрової комунікації глобальний обсяг цифрової інформації буде подвоюватися кожні два роки.

Під впливом подібної динаміки деякі локальні тренди приводять до вельми дивних результатів: наприклад, сьогодні африканцям мобільні телефони більш доступні, ніж чиста питна вода; у Південній Африці, що відрізняється найбільш енергійною на континенті економікою, яка, однак, досі страждає від сильного класового поділу, зі значною часткою (приблизно 40%) людей, що живуть у бідності, агреговане використання мобільних телефонів різко зросло впродовж останнього десятиліття: більш ніж у чотири рази (приблизно із 17% 2000 року до 76% 2010 року), так що тепер значна частина південноафриканських громадян віддає мобільним телефонам (якщо вони їм по кишені) пріоритет перед радіо, телебаченням або персональним комп'ютером [17].

В інших державах, навіть таких різних як Індія, США, Південна Корея й країни Європейського Союзу [9], усе більше даних, що вказують на те, що багато людей постійно відчувають зрушення й прогрес у способах комунікації, що впливає й на побутові дрібниці. Подобається це людям чи ні, старі звички, пов'язані з широкомовними засобами інформації, відмирають. Показовим прикладом є Індія: до 1991 року в країні був тільки один державний телеканал, однак подальше стрімке поширення незалежних супутникових каналів привело не тільки до збільшення кількості новинних каналів, а й до появи інших жанрів, серед яких можна назвати регулярні ток-шоу на політичні теми, мультфільми й лялькові постановки з елементами політичної сатири, щоденні опитування громадської думки через SMS-повідомлення. І все це супроводжується поширенням «цивільних журналістів», які надсилають свої відеокліпи через комп'ютери та мобільні телефони. В Індії, як і в інших демократичних країнах, радіо, телебачення й звичайна балаканина все ще залишаються головними джерелами новин та розваг для багатьох громадян; у різних частинах світу це єдині засоби інформації, доступні людям.

Однак в епіцентрі комунікаційного перенасичення масова аудиторія, що постійно стежить за широкомовними радіо- та телепередачами, стала винятком. Замість неї розвиваються численні аудиторії різних форм і розмірів, яким допомагають розподілені комунікації, що радикально збільшують можливості вибору: тепер люди можуть обирати, коли, яким чином і на якій відстані спілкуватися один із одним.

Революція комунікацій, яка дала світу телеграф і телефон, викликала небувале пожвавлення комунікацій. На тематичних панно в Бостонській бібліотеці, виконаних відомим художником XIX ст. Пюві де Шаванном, телеграф і телефон зображені у вигляді двох жіночих фігур, які витають над електричними дротами; підпис стверджує: «За сприяння електрики мова мчить через простір і з блискавичною швидкістю доносить до нас хвилі хороших і поганих новин». Комунікаційне перенасичення викликає те ж саме гарячкове відчуття бродіння й спеки, що відображене на цій картині. Здається, що теперішнє обтяжене радикальною невизначеністю, яка не дає змоги передбачити майбутні тренди [9].

Досягнення у сфері новітніх технологій багато в чому змінили характер і політичних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття політичної комунікації та політичного інформаційного простору. Істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого стала активно обговорювана й поступово впроваджувана в практику багатьох країн проблема «електронної демократії» [6, с. 19]. Без інформаційного супроводу функціонування сучасних демократичних інститутів може бути істотно ускладненим, а забезпечення рівного доступу до політичних мереж за певних умов може сприяти закріпленню демократичних стандартів і їхньому розвитку. При цьому з'ясовується, що сучасні інформаційні технології у міру розширення їхньої сфери застосування в повсякденному житті суспільства створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й для тотального контролю за приватним життям і маніпулятивного впливу на особистість.

В умовах існування відкритих, легкодоступних і легконаповнюваних інформаційних мереж вини-

кає проблема обмеження інформації, яка вважається соціально й економічно небезпечною; проблема електронного поширення персональних даних, проблема інформаційного елітаризму, коли лише частина населення отримує доступ до новітніх технологій та інформаційних ресурсів і здатна реалізувати цю перевагу; проблема інформаційного імперіалізму, коли ту ж проблему доступу до інформації та управління нею великі країни використовують проти малих; проблема дотримання авторських прав і прав виробників електронної інформації. Особливу проблему, як уже зазначалося, складає питання інформаційно-бідних країн [6, с. 14].

Ще 2005 року на другому Всесвітньому Саміті з інформаційного суспільства як одне з головних обговорювалося питання інформаційної нерівності країн і трансформація поняття економічно бідних країн в інформаційно бідні [9]. В інформаційному суспільстві виникають принципово нові загрози для особистості, суспільства й держави. Тому життєво важливого значення набувають міждисциплінарні і насамперед соціально-політичні дослідження проблем інформаційної безпеки, кіберзлочинів, інформаційного протиборства та інформаційних воєн. І це лише частина принципово нових соціально-політичних проблем, що виникають при визначенні національної стратегії інформаційної політики держави в контексті змін, що відбуваються.

Отже, актуальність досліджень інформаційного суспільства пов'язана з необхідністю теоретичного усвідомлення та ефективного політичного управління процесами, які виникають під впливом інформаційно-комунікативних технологій. У контексті становлення інформаційного суспільства відбуваються глобальні зміни, які трансформують усю соціальну структуру, впливаючи на політичні, економічні, культурні та соціальні процеси. Глибоко змінюється соціально-економічна структура суспільства.

У соціально-економічній сфері перші ознаки серйозних змін почали проявлятися до кінця 50-х років XX ст. у промислово найрозвиненішій країні світу – США. Соціологи підрахували, що із загальної кількості зайнятих у сфері виробництва, кількість «білих комірців», які працюють з інформацією на технічних посадах клерків і менеджерів з управління, вперше перевищила кількість «синіх комірців» – робітників, які виробляють промислові товари [12, с. 225].

Зміни у структурі зайнятості й характері праці – один із головних економічних показників глибинних соціально-економічних трансформацій у суспільстві. У наступні десятиліття зазначена різниця в структурі зайнятості почала стрімко зростати. Уже до 2000 року в США понад 80 відсотків зайнятого трудового населення мало справу з виробництвом та обробкою інформації, а фабричний пролетаріат істотно скоротився й склав не більше ніж 12 відсотків від працездатного населення. Статистичні дані іноземних дослідників показують неухильне зростання історичного процесу «розмивання» основних класів: спочатку «селянства», а згодом і «робітничого класу» – головних виробників суспільного багатства й об'єктів експлуатації в аграрних та індустріальних суспільствах [12].

На початку XIX ст. в сільському господарстві США було зайнято майже 75 відсотків від усієї робочої сили; за півстоліття ця частка скоротилася на одну десяту – до 67 відсотків, а за наступні 100 років впала вже в 3,5 рази – до 20 відсотків. Але й це було лише прелюдією: за останні 40 років частка зайнятих в аграрному секторі США зменшилася ще у вісім разів і склала сьогодні, за різними підрахунками, від 2,5 до 3 відсотків [16].

У результаті з 1994 року статистичні органи Сполучених Штатів перестали враховувати частку фермерів у складі населення через її «незначущість». Подібні процеси розвиваються і в більшості європейських країн. Експерти прогнозують, що в найближчі десять років 25 із 26 створених робочих місць у США припадуть на сферу послуг, а загальна частка зайнятих у ній складе до 2012 року 86 відсотків від сукупної робочої сили. Так, ще на початку 1980-х років частка працівників, безпосередньо зайнятих у виробничих операціях, не перевищувала в США 12 відсотків; сьогодні вона скоротилася до 10; у Японії подібні цифри становлять 15 і 12 відсотків відповідно [15].

Отже, у міру становлення інформаційного суспільства, згідно з наведеними даними, частка промислових робітників у виробництві матеріальних благ неухильно падає [14]. Як наслідок, постає закономірний висновок про фактичне зникнення фабричного пролетаріату в тому його розумінні, яке вкладали в це поняття К. Маркс і його послідовники (попри те, що фабричний пролетаріат – головна продуктивна сила в марксизмі й основний клас революційних соціально-політичних перетворень суспільства).

Звичайно, сам факт скорочення зайнятості промислових робітників в інформаційному суспільстві не означає зниження ролі й значення матеріальної складової сучасного господарського життя. Обсяг вироблених і споживаних суспільством благ не знижується, а зростає. Сучасне виробництво з надлишком забезпечує потреби населення і у традиційних, і в принципово нових товарах; споживчий ринок розвинених країн перенасичений різноманітними продуктами, а промисловість забезпечена необхідною мінеральною й сільськогосподарською сировиною.

В доіндустріальних суспільствах праця була головним ресурсом виживання й «олюднення» людини [14]. Низька продуктивність доіндустріальної праці пояснюється тим, що фізичні можливості

людини були обмежені. Господарська діяльність людини була спрямована на самозабезпечення, на підтримку існування. Протягом аграрного періоду розвитку людина освоїла основну частину природних матеріалів, якими ми користуємося й сьогодні та без яких подальший розвиток цивілізації був би неможливим. Це рослинна, тваринна й мінеральна сировина, переробка якої забезпечувала населення продовольчими продуктами, необхідними для життя.

Використання нових ресурсів, а саме енергії пару й електрики, спричинило першу й другу технологічні революції. Завдяки цим революціям відбувся перехід від аграрного суспільства до індустріального. Виробничі можливості, які значно зросли, зумовили бурхливий розвиток товарного виробництва, призначеного для продажу, а не для безпосереднього життєзабезпечення. З'явився новий, не відомий раніше ресурс – капітал. Вкладення капіталу у виробництво – відмінна риса розвитку індустріального суспільства [14].

Таким чином, праця й сировина – головні ресурси аграрного суспільства, енергія й капітали – індустріального. Тому було би помилковим (якщо не абсурдним) зробити висновок, що праця й сировина зникають або втрачають своє значення в індустріальний період. Навпаки, вступ цивілізації у нову індустріальну фазу свого розвитку спричиняє підйом в аграрному секторі економіки, виводить його на якісно новий рівень. Наприклад, трактор як продукт індустріальної епохи різко підвищує продуктивність саме аграрної праці. У результаті сільськогосподарське виробництво стає в індустріальну епоху ефективнішим, врожайність збільшується, зростають обсяги тваринництва. З'являється можливість вивільнення людської праці зі сфери сільського господарства. Саме тому з часом різко скорочується кількість працівників аграрної сфери.

Із другої половини XX ст. ця тенденція набуває характеру закономірності й проявляється на новому рівні. В індустріальні технологічні процеси починають вбудовуватися нові ресурси: знання та інформація. Ці нові інформаційні ресурси виробництва сприяли безпрецедентному зростанню соціальної мобільності й динамічності індустріального сектора, що здавався важким і неповоротким. Змінився характер «конвеєрно-фабричної» індустріальної праці: він став високотехнологічним. Праця все більшою мірою здійснюється на основі реалізації наукових знань [2].

У цілому відбувається інтелектуалізація праці й зростає її творчий характер. Отже, як праця й капітал були центральними змінними в індустріальному суспільстві, так інформація та знання стають вирішальними змінними інформаційного суспільства. Наведені дані свідчать про глибинні трансформації у сфері трудової зайнятості, що завжди відбивається на змінах у соціальній структурі. Але, попри всю свою могутність, технологічні та економічні сили самі собою не забезпечать соціальних умов, за яких комунікаційні та інформаційні ресурси максимально ефективно служили б нашим потребам. Необхідні нам рішення виходять далеко за межі технологічної та економічної проблематики. Зрештою головні проблеми – політичні проблеми.

Перші теоретики інформаційного суспільства приділяли особливу увагу прийдешнім змінам у політичних відносинах. Фундаментальні зміни у сфері політики Е. Тоффлер, один із найвідоміших американських письменників і футурологів, наприклад, вбачає в конвертації трьох основних ресурсів влади: Сили, Багатства й Знання. У кожній із Трьох хвиль історико-цивілізаційного розвитку ці базисні ресурси одночасно відігравали важливу роль. Однак масштаб і сфера їхнього впливу на різних етапах були різними [12].

Так, на зорі людської цивілізації, у період Першої аграрної хвилі (до XVIII ст.), панівним ресурсом влади була фізична сила, яка була одночасно й джерелом формування влади, і способом її підтримки. Політична антропологія дає багатий матеріал, що підтверджує цей висновок. Перші вожді в племінних суспільствах могли досягти влади й утримувати її виключно фізичною силою. Згодом фізична сила доповнювалася іншими джерелами влади.

Під час Другої індустріальної хвилі (до 50-х років XX ст.) фізична сила продовжувала відігравати важливу роль [12, с. 165]. Але тепер вона поступалася місцем багатству й праву, що виникло й раціонально виправдовувало застосування політичного насильства через закон в індустріальних суспільствах.

У Третій інформаційній хвилі панівним ресурсом влади є знання, по відношенню до якого політичне насильство й капітал поступаються своїм пріоритетним місцем [12, с. 190]. У цьому контексті істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого стала активно обговорювана й поступово впроваджувана в практику багатьох країн проблема електронної демократії. Що мається на увазі під терміном «електронна демократія», який почали часто вживати ті, хто використовує комп'ютерні технології в політичному процесі?

«Електронна демократія» означає перш за все застосування сучасних інформаційних технологій у різних і насамперед інтерактивних формах демократичної взаємодії між владою та суспільством [4, с. 106]. Поява Інтернету в початковий період породила безліч оптимістичних надій на формування досконалішого соціального порядку. Передбачалося, що загальна доступність інформації поступово скоротить соціальну нерівність,

функції держави будуть зведені до мінімуму, а підконтрольність владних інститутів суспільству різко зросте. Однак поступово рівень оптимізму помітно знизився.

Серед причин скептицизму, що зростає, можна виділити проблему «цифрової нерівності», а також реальне усвідомлення можливості використання новітніх технологій для розширення контролю держави над своїми громадянами. Під «цифровим розривом» розуміють ставлення до нерівності в доступі до Інтернету, що стає додатковим джерелом соціальної нерівності з усіма наслідками, що звідси випливають. І все ж, незважаючи на неоднозначні й суперечливі тенденції (від крайнього оптимізму до крайнього скептицизму), загальне сприйняття Інтернету як засобу побудови принципово нового порядку широко розповсюджене [3].

Перш за все безсумнівним є той факт, що перемогти в боротьбі за владу, не маючи доступу до електронних і друкованих ЗМІ, неможливо. Досвід виборчих кампаній у багатьох країнах показав, що новий спосіб впливати на думку електорату – через мережу Інтернет – значно ефективніший [3]. Він має низку переваг: легкість і практична миттєвість опублікування будь-якої інформації, відсутність просторово-часових меж, можливість тематичного пошуку й швидкого зв'язку для моніторингу ситуації тощо.

Питома вага віртуальної інформаційної складової через Інтернет-мережу в політиці має стійку тенденцію до зростання. Вочевидь цей процес буде продовжуватися й у майбутньому: кількість сайтів політичних партій і рухів буде збільшуватися, інформаційна роль Інтернету – зростати. Не виключена можливість того, що через свій інтеграційний характер web-мережа стане в недалекому майбутньому провідним джерелом політичної інформації, відтіснивши традиційні ЗМІ на другий план. Додатковим аргументом на користь цього твердження може слугувати той факт, що традиційні засоби масової інформації працюють переважно в режимі інформаційного монологу (односторонньої комунікації), за допомогою якого відповідні структури впливають на людей і підтримують контроль над підвладними суб'єктами.

Комп'ютерні технології, у свою чергу, відкрили можливість багатосторонньої комунікації. Кожен, хто має доступ до мережі, є одержувачем і відправником інформації. Більшість спостережливих політиків давно звернули увагу на переваги політичної пропаганди в Інтернеті. Тексти та відеофайли в мережі можуть існувати місяці й навіть роки, тим більше, що в умовах посилення фінансового контролю за передвиборчою рекламою та подорожчання рекламних послуг традиційних ЗМІ Інтернет надає помітні переваги. Глобальна мережа дає змогу забезпечити постійний суспільно-політичний диспут з електронним зворотним зв'язком в реальному часі між владою та громадянами, подолати ієрархічність владних структур.

Отже, залежність громадян від інституціональних посередників, партійних організацій і груп інтересів теоретично має знижуватися й фактично може бути зведена до мінімуму. Інтернет може сприяти подоланню тенденції до зниження рівня політичної участі (а також може її імітувати), що спостерігається в сучасних умовах, оскільки спрощує можливість прямих контактів громадян та уряду. Інтернет відкриває великі можливості для висловлення опозиційних поглядів та організації протестної поведінки різного політичного змісту.

Узагальнюючи, зазначимо, що інформатизація, або становлення інформаційного суспільства, – не тільки техніко-технологічна, а й соціально-технологічна та інтелектуально-гуманітарна трансформація всієї системи суспільних відносин. Фахівці можуть сперечатися щодо початку, темпів розвитку, змісту, тривалості та масштабу інформаційної революції, але ніхто не сперечається щодо її спрямованості на новий світовий порядок, трансформацію суспільного життя й людини в напрямі до інформаційного суспільства.

Викладені концепції пов'язують майбутнє усіх держав з тим, наскільки вони зуміють у найближчому майбутньому теоретично усвідомити й політично направити глобальні процеси інформатизації в русло інтересів власного розвитку. Тільки в такий спосіб вони зможуть посісти гідне місце в новому інформаційному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Окинавская Хартия глобального информационного общества от июля 2000 года // e-Europe 2005: Information Society for all [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.europe.eu.int.

2. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский ; пер. с англ. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 288 с.

3. Билерова А. США: мифы электронной демократии / А. Билерова [Електронний ресурс].– Режим доступу : www.communist.ru.

4. Богдановская И. Электронное государство / И. Богдановская // Общественные науки и современность. – 2004. – № 6. – С. 105–111.

5. Британским чиновникам не нравится электронное правительство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cnevvs.rU/newsline/index.shtml72003/l 1/18/151815.

6. Вайнштейн Г. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 7–8. – С. 13–21.

7. Внедрение электронного правительства: как нам оценивать успехи? // Государство в XXI веке, Электронное правительство: достижения и перспективы развития – Вып. 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.microsoft.com/Rus/Government/Newsletters/Issue24/03.mspx.

8. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.

9. Информационное общество для всех. Шведская ИТ-политика / REGERINGSKANSLIET, SE-103 33 Stockholm, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.industry.ministry.se.

10. Использование ИКТ в государственном управлении / Учебный модуль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://modulc.ddi.uz/chapter2.htni.

11. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 217–225.

12. Тоффлер О. Война и антивойна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / О. Тоффлер. – М. : АСТ, 2005. – 412 с.

13. Фукуяма Ф. Главенство культуры / Ф. Фукуяма // Русский журнал. – 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.russ.ru/journal/peresmot/97-07-14/fuku.htm.

14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 368 с.

15. Dutton W. Digital democracy: electronic access to politics and services / W. Dutton // Society on the Line. Information Politics in the Digital Age. – Oxford : Oxford University Press, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bit.ly/1NBiduf.

16. Murru M. E-Government: from Real to Virtual Democracy / M. Murru / Brussels : Boston University, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNPAN/UNPAN011094.pdf.

17. UKonline [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukonline.gov.uk/online/ukonline/home.

Стоцький В.В.

Плюралізм як індикатор демократичності соціально-політичних перетворень у суспільстві

Розглядається допустимий у суспільстві плюралізм у соціальній, політичній, освітній, культурно-виховній, релігійній сфері як показник демократичності перетворювального процесу. Показано, що плюралізація сприяє індивідуалізації та встановленню постмодерної реальності.

Ключові слова: *плюралізм, толерантність, традиції, стабільність, демократія, міжкультурний діалог, полікультурність, політична криза.*

Рассматривается допустимый в обществе плюрализм в социальной, политической, образовательной, культурно-воспитательной, религиозной сферах как показатель демократичности преобразовательного процесса. Показано, что плюрализация способствует индивидуализации и установлению постмодерной реальности.

Ключевые слова: *плюрализм, толерантность, традиции, стабильность, демократия, межкультурный диалог, поликультурность, политический кризис.*

Considered permissible pluralism in society in social, political, educational, cultural, educational, religious spheres as an indicator of the democratic transformation process. It is shown that the pluralization and individualization promotes the establishment of postmodern reality.

Key words: *pluralism, tolerance, traditions, stability, democracy, intercultural dialogue, multiculturalism, political crisis.*

УДК 316.722

Стоцький В.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук і права
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Індикатором демократичності є забезпечення рівня ідеологічного плюралізму, свободи світогляду й віросповідання. Закріплений у Конституції України принцип плюралізму (ст. 15) сприяв утвердженню ідеологічного різноманіття. Конституція України гарантувала рівність прав і свобод незалежно від будь-яких ознак (ст. 24), право на свободу думки та вільне вираження поглядів і переконань (ст. 34), а також закріпила право на свободу світогляду й віросповідання (ч. 1 ст. 35).

П. Бергер і Т. Лукман вважають: «Плюралістична ситуація приходить разом з умовами соціальної зміни, і саме плюралізм є чинником прискорення через те, що сприяє підриву традиційних визначень реальності, яка чинить опір змінам» [1, с. 204]. Такі трансформаційні процеси характерні також для України.

Чверть століття незалежного політичного розвитку України зробило відчутними кількісні та якісні зрушення в багатьох сферах життєдіяльності, зокрема й релігійній сфері, яка була найбільш «зачиненою» в радянські часи. Релігійний плюралізм, що прийшов на зміну атеїзму, привів до зростання кількості релігійних громад та організацій. Згідно з даними Державного комітету статистики за понад 10 років кількість релігійних організацій зросла на 10 тис., досягнувши 34,6 тис. [2, с. 18]. Зростання конфесійного різноманіття представники церков розцінюють як таке, що розмиває духовні засади народу, його культуру й національну самобутність. Існує думка, що процес плюралізації сприяє «руйнуванню» національних систем світоглядних цінностей. Дійсно, плюралізація супроводжується послабленням колективної релігійної свідомості. Хоча важливим визнається також процес розширення простору для індивідуальної релігійної свідомості й ідентичності.

Плюралізація сприяє індивідуалізації та встановленню постмодерної реальності. Релігійний плюралізм виключає територіальну гегемонію тих чи інших конфесій. Зміцненню співробітництва між конфесіями має слугувати міжконфесійний діалог, організацію якого повинна брати на себе держава. Ідеться про розвиток релігійного різноманіття, а не про керований конфесійний плюралізм.

Дотримання плюралізму стосується свободи слова, діяльності засобів масової інформації (далі – ЗМІ), свободи політичної діяльності, чинниками обмеження яких можуть бути лише визначені судом факти розпалювання етнічної ворожнечі, пропаганди насильства, сепаратизму, повалення конституційного ладу та інші випадки, передбачені ст. 110 Кримінального кодексу України. Однак Інститут Медіа Права та Неурядова міжнародна організація «Freedom House» виступили із заявами, що це створює загрозу для діяльності ЗМІ й громадських організацій в Україні. Президент «Freedom House» Д. Крамер зазначив, що не збережено баланс між безпекою та правами людини, що дає Раді національної безпеки і оборони драконівські повноваження щодо обмеження діяльності ЗМІ й телекомунікаційних мереж на розмитих критеріях і без належного нагляду [3].

З конституційним правом на «свободу світогляду» (ст. 35 Конституції України) корелює право на «свободу від втручання в особисте життя» (ст. 32 Конституції України), право на «свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації». Згідно з даними Державної статистичної служби з 1995 р. кількість легалізованих об'єднань громадян зросла майже у 80 разів та на початок 2014 р. налічувала 67 155 об'єднань і 599 громадських спілок [4, с. 146].

Згідно з даними Центру О. Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені

І. Кучеріва з 2008 р. до 2013 р. громадянська активність українців зростала в 2 рази [5]. Київські події листопада 2013 р. – лютого 2014 р. активізували навіть пасивних українців. Чинниками зростання активності стали дії попередньої влади, особливо прийняття «законів 16 січня», що радикалізувало вуличні (майданні) протести проти авторитарно-олігархічного режиму В. Януковича як режиму «недотиранії» (за визначенням М. Шелії).

Гуманітарна катастрофа 2014 р., недовіра до влади підвищують вірогідність продовження протестів. Залишається неоднозначним ставлення населення до питань щодо форми територіально-політичного устрою, статусів мов і культур у державі, ідеологізації й етнізації соціального середовища, інтеграційних пріоритетів держави тощо.

Незважаючи на високу активність, оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси є невисокою: погодились із тим, що мають вплив, лише 13,7% опитаних. Спостерігаються патерналістські очікування більшості громадян України, які займають позицію спостерігачів, здійснюючи «диванний» протест у соціальних мережах, уникаючи демонстрації власної позиції. Редактор громадсько-політичного видання «Правий поступ» О. Машлай зазначає: «Ми – українці <…> звикли, що хтось за нас зробить» [6].

Проте освітні й культурно-виховні об'єднання разом з об'єднаннями охорони пам'яток, історії та культури складають форму діяльності етнокультурних спільнот. Їх розвиток демонструє статистика: якщо в 1990 р. в Україні було 84 такі організації, у 1995 р. – 260, то в 2010 р. – уже понад 1 500, 33 з яких мали всеукраїнський статус [7].

В Україні діє понад 1 200 громадських товариств національних меншин, понад 30 центрів національних культур. Держава орієнтується на розвиток міжкультурної взаємодії, підтримуючи організацію культурно-мистецьких акцій. За наказом міністра культури від 6 червня 2014 р. розпочато формування культурних проектів під назвою «Взаєморозуміння», які отримують підтримку з державного бюджету.

Ознакою плюралізації є ставлення населення до полілінгвізму, а в умовах України це питання реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин. Мовне питання постає в двох формах: як визнання природного права народу на мовну єдність та як право громадянина на збереження власної мови як засобу повсякденного спілкування.

У 1997 р. В. Темненко запропонував покласти в основу «природної регіоналізації» України «мовний індекс українців» – відсоток українців, які вважають українську мову рідною. Відповідно, виділялись три групи територій:

1) 14 областей, 21 млн громадян із високим рівнем індексу(понад 95%);

2) 8 областей і м. Київ, 20 млн громадян із середнім показником;

3) 2 області (Донецька і Луганська) і Крим – 11 млн громадян із низьким показником (50–65%) [8, с. 27–28].

Е. Вілсон розподілив суспільство на російськомовних росіян (22%), російськомовних українців (33%) та україномовних українців (40%) замість розподілу на етнічних росіян та українців. При цьому були «загублені» інші етнічні групи в Україні. Коментуючи такий розподіл, І. Прибуткова зазначила, що в Україні етнонаціональна й мовна більшість не співпадають [9, с. 62]. На Півдні та Сході України україномовне населення є «меншиною в меншині».

Згідно з переписом 2001 р. в Україні російська мова визнавалась «рідною» майже для однієї третини (29,6%) населення країни. У 2014 р., за даними Центру О. Разумкова, за українську мову як єдину державну виступають 91,8% жителів Західної України, 83,3% Центру України, 50,2% жителів Півдня України (43,7% жителів Півдня України підтримують ідею двох державних мов). На Сході України 52,7% виступають за дві державні мови, а 44% – за єдину українську державну мову [10].

У розвитку освіти в Україні враховуються інтеграційні процеси, що відбуваються в країнах Європейського Союзу. Прикладом є діяльність Центру освітніх досліджень та інновацій ОЕСР, утвореного в 1968 р., спільні дії країн Європейського Союзу щодо реалізації програм із професійного навчання, вищої й загальноосвітньої школи, які набули авторитету в Україні («Сократ», «Леонардо да Вінчі», «Молодь»). У Білій книзі національної освіти вказано: «Удосконалення освітньо-виховного процесу має розглядатись у контексті виховання громадянина-патріота, яке здійснюється завдяки формуванню духовної єдності населення України, формуванню толерантного ставлення до інших» [11, с. 143].

Згідно з даними статистики 2 млн дітей навчались в Україні мовами меншин. За даними Міністерства освіти і науки України на 2015 р. у загальноосвітніх навчальних закладах навчання здійснювалось 10 мовами, зокрема 8 мовами національних меншин; вивчалась 31 мова, у тому числі 19 мов національних меншин. В Україні діяло 16,3 тис. освітніх закладів з українською мовою навчання (у них навчалось 3,4 млн осіб), 1,2 тис. з російською мовою навчання (у них навчалось 694 тис. осіб), 82 з румунською мовою навчання (у них навчалось 18 тис. осіб), 66 з угорською мовою навчання (у них навчалось

15 тис. осіб), 15 із кримськотатарською мовою навчання (у них навчалось 5,4 тис. осіб), 6 із молдовською мовою навчання (у них навчалось 3,2 тис. осіб), 5 із польською мовою навчання (у них навчалось 1,5 тис. осіб), 1 з англійською мовою викладання [12, с. 64–65]. Ці дані ілюструють факт, що в Україні забезпечено право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження їх ідентичності, а також відбувається процес подальшої плюралізації в цьому напрямі.

Інформаційні потреби задовольняють 169 видань, які виходять мовами меншин, з них 46 є загальнодержавними. До парламентської газети «Голос України» додатками виходять «Роден край» (для болгар), «Дзєннік Кійовскі» (для поляків), «Конкордія» (для румунів), «Арагац» (для вірмен), «Єврейські вісті» (для євреїв), «Голос Криму» (для татар). Що стосується останнього видання, то у зв'язку з тимчасовою окупацією Криму його фінансування з державного бюджету України призупинено з 25 квітня 2014 р. [13].

Згідно з резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи основні виклики в Європі назрівають у галузі освіти та культури. Особливого значення набуває виховання толерантності. У ст. 4.2 Декларації принципів толерантності, прийнятої ООН у 1995 р., проголошується: «Виховання в дусі толерантності варто розглядати як імператив. Політика в галузі освіти має сприяти покращенню взаєморозуміння як між людьми, так і між групами та націями» [14, с. 231].

Дослідники визнають, що Україна є нетиповою багатоетнічною країною з багаторівневою структурою меншин та іммігрантів. Серед областей України варто виокремлювати багатоетнічні й багатокультурні, фактично моноетнічні з двомовною культурою, біетнічні з мономовною культурою.

Отже, українське суспільство є багатоскладовим і багатокультурним. Тому плюралізм у всіх сферах життєдіяльності, міжкультурний діалог і полікультурність, толерантність повинні отримати ідейне й політичне обґрунтування в Україні задля її стабільності.

Водночас в умовах внутрішньої політичної кризи, посилення зовнішньополітичних впливів та у зв'язку із загрозою зростання інспірованих ззовні автономістських і сепаратистських настроїв Україна намагається зберігати національну єдність, запроваджуючи суспільно-політичну «моду» на українське як етнонаціональне. Отже, очевидними є зрушення на користь запровадження асиміляційної моделі інтеграції суспільства з його плюралізмом і традиційністю водночас.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Україна в цифрах 2014 р.: статистичний збірник / за ред. О. Осауленка ; відп. за випуск О. Остапчук. – К. : Державний комітет статистики, 2015. – 250 с.
3. Правозахисники: закон про санкції дозволить українській владі ввести цензуру // Новини Радіо Свобода. – 2014. – 12 серпня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/article/26527672.html.
4. Україна в цифрах 2014 р.: статистичний збірник / за ред. О. Осауленка ; відп. за випуск О. Остапчук. – К. : Державний комітет статистики, 2015. – 250 с.
5. Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? (динаміка 2008–2013 рр.): соціологічне опитування Центру досліджень О. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367.
6. Машлай О. Сторінка редактора / О. Машлай // Громадсько-політичне видання «Правий поступ». – 2010. – № 16. – С. 3.
7. Перелік Всеукраїнських громадських організацій національних меншин // Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m/.
8. Темненко В. Три Украины / В. Темненко // Таврические ведомости (журнал). – Симферополь, 1997. – № 1. – С. 27–28.
9. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 58–66.
10. Результати соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики держави» від 1 липня 2014 р. / Центр соціологічних досліджень О. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=490.
11. Біла книга. Сили змін та вектори руху до нової освіти України / упор. В. Громовий. – К. : Міжнародний благодійний фонд «Україна – 3000», 2009. – 156 с.
12. Освіта в Україні – 2012: інформаційно-аналітичний звіт про діяльність Міністерства освіти і науки, молоді і спорту у 2012 р. / уклад. : О. Удод та ін. – К., 2013. – 416 с.
13. Муталупова З. «Голос Крыма» лишен финансирования / З. Муталупова // Голос Крыма. – 2014. – 25 апреля. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.goloskrima.com/index.php?cat=6.
14. Давид р. Основные правовые системы современности / р. Давид ; пер. с фр. и вступ. статья В. Туманова. – М. : Прогресс, 1988. – 496 с.

Травлос Т.

Теоретико-методологічні підходи у дослідженні феномена політичного протесту

У статті розглянуті основні теоретико-методологічні підходи до дослідження феномену політичного протесту. Виділено етапи і особливості вивчення політичного протесту, визначено основні тенденції в розвитку методології дослідження факторів, що детермінують протестну поведінку. Обґрунтовано наукову і практичну значимість дослідження теоретико-методологічних проблем вивчення протесту для більш глибокого осмислення цього феномена з метою подальшого використання в політичній практиці для зниження політичної та соціальної напруженості в суспільстві.

Ключові слова: *політичний протест, політична участь, колективна поведінка, мобілізація ресурсів, громадські рухи.*

В статье рассмотрены основные теоретико-методологические подходы к исследованию феномена политического протеста. Выделены этапы и особенности изучения политического протеста, определены основные тенденции в развитии методологии исследования факторов, детерминирующих протестное поведение. Обоснована научная и практическая значимость исследования теоретико-методологических проблем изучения протеста для более глубокого осмысления этого феномена с целью дальнейшего использования в политической практике для снижения политической и социальной напряженности в обществе.

Ключевые слова: *политический протест, политическое участие, коллективное поведение, мобилизация ресурсов, общественные движения.*

The article describes the main theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of political protest. Stages and features of the study of political protest identified the main trends in the development of the methodology of the study of factors that determine the behavior of the protest. A scientific and practical significance of the study of theoretical and methodological problems of studying the protest for better understanding of this phenomenon with a view to use in political practice to reduce political and social tension.

Key words: *political protest, political participation, collective behavior, resource mobilization, social movements.*

УДК 316.485

Травлос Т.,
аспірант кафедри
політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

У сучасних умовах різко зріс інтерес до неінституціоналізованої політики, викликаний як широким розповсюдженням в різних країнах нових громадських рухів, так і збільшенням уваги до перспектив політичного розвитку країн, що модернізуються.

Необхідність дослідження політичного протесту продиктована як методологічними складнощами до визначення самого поняття, так і суперечливістю інтерпретації емпіричних результатів. Дослідження проблем політичного протесту донині супроводжується бурхливими теоретичними дискусіями, що знайшли відображення в ряді концептуальних підходів і пояснювальних моделях. Саме різноманітність і суперечливість наявних точок зору зобов'язує ще раз повернутися до цієї проблеми.

Звернення до вивчення протесту як специфічної сторони соціального життя можна датувати серединою XIX століття, коли досвід Французької революції був уже багато в чому осмислений, а хвиля революційних виступів, що прокотилася в кінці 1840-х років по Європі, показала найвищу ступінь актуальності цієї проблеми – проблему протестної поведінки в політиці. Слід відзначити велику роль Макса Вебера в становленні як сучасних досліджень політичного протесту, так і суспільних наук взагалі. У його теорії категорія соціальної дії є центральною, поняття дії і поняття сенсу існує у М. Вебера в єдності, він вважає, що дією можна назвати акти людської поведінки в соціологічному значенні лише у випадках, коли діючий індивід чи індивіди пов'язують з ними суб'єктивний сенс. При цьому соціальною М. Вебер називає «таку дія, яка за передбачуваним дійовою особою або дійовими особами змістом співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на неї».

Дії політичного протесту можна розглядати як дії групи однодумців (тобто індивідів, орієнтованих один на одного), спрямовані проти політичної системи або окремих її елементів, значення (суб'єктивний сенс) яких полягає в тому, що вони сприймаються як перешкоди життєдіяльності групи.

Установка М. Вебера на сенс соціальної дії означає, що саме сенс пов'язує індивіда з іншими, це підстава, на якій люди об'єднуються в масу. Характер масового руху в значній мірі визначається змістовними установками, якими керуються складові маси індивіди. Так, вивчаючи дії масового політичного протесту (наприклад, демонстрації, мітинги), потрібно не стільки вивчати поведінку учасників демонстрації як таку, скільки аналізувати установки і мотиви, які змусили індивідів брати в ній участь.

Розглядаючи теорію соціальної дії М. Вебера, необхідно враховувати категорію соціального порядку, яка є однією з центральних. Порядок необхідний, щоб регулювати поведінку окремих членів суспільства. Вебер підкреслює нормативний компонент взаємодії суспільства і держави. Тобто індивіди орієнтовані на підтримання громадського порядку, а держава виступає регулюючим механізмом, гарантом його підтримки і збереження. З цієї точки зору, політичний протест розглядається як стихійно виникаюча реакція, спрямована на руйнування сфор-

мованих очікувань, рольових зразків і громадських норм, порядку в цілому [1, с. 234].

Дійсно, ослаблення суверенітету державної влади є найважливішим джерелом політичного протесту в рамках відповідного політичного співтовариства. Державна влада, яка не має монополії на насильство, частіше за все не здатна ефективно виконувати поставлені перед нею завдання. Порушення порядку веде до порушення, а часто і руйнування соціальної структури суспільства. У суспільстві виникають різні центри влади, які використовують в боротьбі один з одним насильницькі засоби. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бунтами, повстаннями та іншими формами політичного протесту.

Широко поширений в політичній науці підхід, за яким протест розглядають і класифікують, виходячи з положення про те, що протестна поведінка є різновидом політичної участі.

Політична участь як форма громадсько-політичної активності та індикатор розвитку політичної системи досліджувалася Г. Алмондом і С. Вербою, В. Бортніковим, Г. Іовчу, М. Каазе, П. Кузьміним, Л. ЛеДюк, А. Маршом, Р. Мертоном, Л. Мілбрайтом, П. Норріс, Н. Ротар, В. Тітовим, О. Чабаном та ін. Автори досліджували політичні системи та процеси їх демократизації шляхом диверсифікації форм політичної участі та наближення регламентації громадсько-політичної активності до демократичних стандартів. Зокрема, С. Верба та Г. Алмонд у праці «Громадянська культура» (1963 рік) вперше проаналізували категорію «політична участь» як показник типу політичної культури [2]. А у 1965 році було опубліковано дослідження Л. Мілбрайта щодо аналізу політичної участі. У 1977 році Л. Мілбрайт подав нову редакцію цієї роботи. Він виокремив активну, помірну, спостережну форми політичної участі та апатичну поведінку до політики, а відносно до чинних державних законів визначив конвенціональні і неконвенціональні форми політичної участі [4, с. 239]. Видами конвенціональної активності він назвав голосування; участь у роботі партій та організацій; участь у політичному житті громади (у зборах, референдумах тощо); контакти з офіційними особами; а видами неконвенціональної – відмову коритися несправедливим законам, активність у формі демонстрацій, мітингів та інших формах протесту з порушенням закону [4, с. 240].

До неконвенціональної участі відносять такі форми політичної діяльності, які не відповідають чинним в політичній системі нормам (несанкціоновані мітинги, бойкоти, захват приміщень та заручників), що пов'язані з висловленням вимог, спрямованих проти системи. Отже, формами активної протестної поведінки є реформістська та активістська участь. Різниця між ними у виборі мети і методів дії. Якщо реформістська діяльність ставить за мету поступове покращення політичної системи і намагається впливати на владу, виступаючи стороною в діалозі, то активістська участь має більш радикальний характер. Методи політичної діяльності орієнтовані на примушення влади виконувати вимоги протестантів, які представлено у формі ультиматумів, акцій залякування, політичних погроз, шантажу або акціоністських дій з метою епатувати публіку.

Л. Мілбрайт лише розподіляв неконвенціональні дії на ненасильницькі та насильницькі, але у 1980-х роках дехто з дослідників зараховував до неконвенціональних форм участь у розв'язанні специфічних проблем; участь в акціях громадянської непокори; політично-мотивовані насильницькі дії; незаконні дії як можливі стратегії політичної поведінки громадян [4, с. 24].

Так, конвенційна участь, спрямована на підтримку влади або здійснення впливу на неї, відповідає загальноприйнятим зразкам політичної поведінки та не суперечить правовим нормам. Прикладами є участь громадян у виборах, їх комунікація з представниками владних структур, громадські ініціативи, спрямовані на розв'язання суспільно важливих питань, участь у мітингах та інших мирних заходах тощо. Неконвенційною участю є несанкціоновані владою дії, які суперечать загальноприйнятим зразкам політичної поведінки або чинному законодавству. Але не можна погодитися з дослідниками, які лише стосовно неконвенційної участі зазначають, що формою такої участі є протестна активність громадян, бо у реальному політичному житті протестна активність громадян може виливатися і у санкціоновані владою дії (цілком легальні мирні заходи, подання скарг, петицій, звернень), які не суперечать ні загальноприйнятим зразкам політичної поведінки, ні нормам чинного законодавства. Тому маємо всі підстави стверджувати, що протестна активність громадян є формою як неконвенційної участі, так і конвенційної.

Так, в науковій літературі можна виділити ще інші групи теоретичних моделей, які претендують на пояснення суспільних рухів і протесту. Найбільш поширеною є концепція колективної поведінки. Йдеться про відносно стихійну і неорганізовану поведінку людей, що реагують на невизначену або загрозливу ситуацію. Серед теорій колективної поведінки слід назвати теорію зараження Г. Лебона [6], теорію конвергенції Г. Олпорт [9], суть якої полягає в тому, що учасники спільних соціальних акцій збираються і діють відповідно до тих схильностей, що вже існують, а колективна поведінка розглядається як наслідок повсякденного життя, але не впливу натовпу; теорія виникнення норм В. Тернера [7], сенс якої полягає в поясненні колективної поведінки як результату, що приймається більшістю внаслідок освоєння норм, характерних для невели-

кої групи осіб. І нарешті, теорія приросту цінності Н. Смелзер [8], яка пояснює колективну поведінку прагненням змінити панівні соціальні умови шляхом проходження послідовних етапів, починаючи зі зміни структурних факторів колективної поведінки, появи структурної напруженості і закінчуючи мобілізацією до дій і встановленням соціального контролю. Головна особливість цих теорій полягає в тому, що при всіх відмінностях між ними колективна поведінка розглядається як щось особливе, не типове, не повсякденне, а скоріше як екстраординарне. Кожна з цих теорій пояснює різні аспекти цієї нетиповості. Прихильники теорії колективної поведінки ставлять поняття «протест» в один ряд з таким поняттям, як «натовп». Деякі автори (Г. Блумер, З. Фрейд, Г. Лебон, Г. Тард,) інтерпретують протест як соціально-психологічний феномен, розуміння сутності якого слід шукати в проблемах психологічного порядку: в психології натовпу і маси. На думку дослідників, цього напряму протести – це рух радикально налаштованих, революціонізованих, «активного натовпу», які порушують громадський порядок і закони. Найбільш руйнівна форма масового протестної поведінки – революція, яку Г. Лебон вважав проявом масової істерії, тріумфом ірраціональності [9].

Інші автори також розглядають організований протест як одну з форм колективної поведінки, вважають, що протестна поведінка зумовлена соціальними умовами, а не психологічними факторами. Показовим в цьому відношенні є підхід Н. Смелзера, який, вивчаючи природу протестної поведінки, надає великого значення певним соціальним умовам і діяльності представників влади. Дослідник вважає: «Протест – це спроба змінити соціальне середовище. Він включає такі загальні (для колективної поведінки) елементи, що пояснюють його природу: масові соціально-політичні заворушення як основна умова; руйнування довіри, ворожість у відносинах між певними соціальними суб'єктами і представниками влади; поширення в певних соціальних колах переконаності у ворожому, упередженому ставленні влади до цього соціального суб'єкта; різні активізуючі фактори, ситуативні каталізатори (прецеденти) масових виступів; мобілізація до дій – процес «збирання» соціального суб'єкта («натовпу»); неадекватний соціальний контроль – позиція і реакція представників влади, що провокують стихійну масову поведінку» [10, с. 47].

Протест розглядається і в теорії мобілізації ресурсів, в рамках цього підходу громадський рух визначається як притаманна тому чи іншому суспільству сукупність установок на соціальні зміни.

Ця теорія розглядає соціальні рухи як нормальний, раціональний, інституалізований політичний виклик незадоволених груп. Межа між конвенційною політикою і соціальним рухом розмивається, але не зникає зовсім. Громадський рух – це конфліктний тип колективної дії, коли конфлікт виникає між інтересами влади і соціальних суб'єктів. Фундаментальні соціально-економічні зміни створюють умови для виникнення рухів, оскільки змінюються домінуючий тип організаційної структури і положення соціальних сил в суспільстві. Якщо ці зміни усвідомлюються лідерами руху, то можуть використовуватися в якості ресурсу мобілізації.

Рівень матеріального добробуту і економічного розвитку суспільства, як вважають Дж. Маккарті і М. Зальда, також впливає на розвиток суспільних рухів. В багатих суспільствах сектор громадських рухів більше, вони носять вузькоцільовий реформаторський характер. У бідному суспільстві поширені більш радикальні рухи з широкими цілями. У багатьох суспільствах вільний час і гроші є ресурсами руху, при цьому можливо спонсорство. Існують фінансові фонди, які дають можливість організувати нові рухи. Лідери – антрепренери таких рухів – провокують соціальне невдоволення.

Політичні умови розвитку громадських рухів переважно пов'язані з розвитком політичного конфлікту в суспільстві. На думку А. Обершола, соціальний конфлікт виникає як реакція на невдоволення системою, яка існує. Політичне невдоволення може мати кілька причин. По-перше, воно виникає в соціальних групах, які перебувають під зовнішнім, найчастіше іноземним, правлінням, або як наслідок зменшення владних повноважень місцевих регіональних груп влади внаслідок політики уніфікації і централізації. Це конфлікт між елітами різного рівня. Населення зазвичай підтримує в подібних рухах опору свої старі еліти, не знаючи, чого можна очікувати від нових.

По-друге, причиною політичного невдоволення може стати вимога соціальних груп або суб'єктів великих владних повноважень прав і визнання з боку влади. Результатом зазвичай стають рух колективного протесту і опозиція.

По-третє, невдоволення виникає, коли владні повноваження знаходяться у групи, яка втратила свою легітимність, але намагається втриматися при владі неправомірними способами, найчастіше шляхом фальсифікації виборів.

По-четверте, невдоволення може бути реакцією на ситуацію, коли режим був встановлений нелегітимним способом і утримує владу за допомогою силових методів. При тоталітарному режимі забороненої опозиції нічого не залишається, як вийти зі своїми вимогами на вулицю [11, с. 25].

Нарешті, політичне невдоволення може викликати неефективна влада, яка не здатна забезпечити вирішення найбільш важливих своїх завдань, наприклад, захистити єдність території і національні інтереси від домагань іноземних спільнот. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бун-

тами, повстаннями та іншими формами політичного протесту.

Ч. Тіллі зазначає, що в суспільстві завжди присутній сегмент населення, незадоволеного владою і пристроєм взаємин в суспільстві. Однак невдоволення носить латентний характер аж до того моменту, коли виникають нові політичні можливості і ресурси для мобілізації незадоволених груп і активної колективної дії для зміни ситуації.

Представниками теорії мобілізації ресурсів вироблена модель структури політичних можливостей, яка допомагає оцінити, наскільки можлива в цьому суспільстві мобілізація невдоволення і який характер буде носити саме суспільний рух. Структурі політичних можливостей притаманний ряд показників.

1) Ступінь відкритості політичної системи. У відкритій системі існує високий ступінь реакції влади на вимоги, що висуваються знизу. У закритій системі застосовуються репресивні заходи у відношенні до будь-яких ініціатив і колективних дій. До показників ступеня відкритості системи відносяться число політичних партій, фракцій і груп, які здатні перекладати вимоги різних соціальних груп офіційною мовою парламентською політики, при цьому чим їх більше,тим менша ймовірність формування руху, вимоги якого не вписувалися б у політичний спектр вимог політичних партій; поділ виконавчої та законодавчої гілок влади; нерегламентований характер зв'язків між виконавчою владою і групами інтересів; наявність механізму об'єднання і узгодження вимог (відкритість системи зменшується, якщо відсутній механізм формування компромісів).

У відкритих системах руху носять конкретно-цільовий і реформаторський характер, вони використовують мирну політику і діють в рамках інститутів, які існують. В закритих системах виникають більш радикальні рухи з конфронтаційної тактикою.

2) Ступінь політичної стабільності в суспільстві. Індикаторами для вимірювання стабільності є розкол чи згода в структурах влади, загострення або згасання соціальних або міжнаціональних конфліктів, ступінь електоральної стабільності.

3) Можливості придбання впливових політичних союзників.

Використовуючи ці індикатори, можна оцінити ступінь політичних можливостей, якими володіє громадський рух, а також пояснити, з яких причин воно обрало ті або інші тактики і стратегії колективної дії [10, с. 193].

Ядром теорії мобілізації ресурсів є поняття соціальної організації [11, с. 92], яка розвивається за тими ж законами, що й будь-яка інша. Для її успішного існування необхідні ресурси, що роблять можливими спільні протестні дії, сприяють зміні орієнтації на цілеспрямовану діяльність.

Учені розрізняють зовнішні і внутрішні ресурси соціальної організації. Серед зовнішніх слід назвати такі різнопорядкові фактори, як ступінь правового розвитку суспільства, наявність демократичних традицій, розвиненість інфраструктури, достатній рівень багатства суспільства, його фінансові можливості. Внутрішні ресурси – це люди, зайняті в русі; час, витрачений на організацію; гроші, що знаходяться в її розпорядженні.

Завдання будь-якої організації полягає в мобілізації ресурсів за допомогою перегрупування аудиторії: в збільшенні числа учасників за рахунок прихильників,прихильників – за рахунок спостерігачів, перетворення супротивників на спостерігачів.

Соціальні організації існують в умовах певної атмосфери, створюваної суспільством. Загальний соціальний фон може гальмувати або стимулювати розвиток громадських рухів. При тоталітарному режимі соціальні організації існують тільки у вигляді невеликих підпільних груп, термін діяльності яких надзвичайно малий, а соціальне охоплення яких вузьке. Можна сказати, що в цих умовах організація існує, а руху немає. При лібералізації суспільства рухи починають зароджуватися, набуваючи все більш відкритого характеру. У демократичних державах традиційно існує великий сектор громадських рухів різної спрямованості. Чим він більший, тим динамічніше суспільство. Такий підхід до дослідження громадського руху дає змогу розглянути його в рамках певної соціальної структури.

Таким чином, в політичній науці існують різні концептуальні напрями і підходи до визначення моделей і форм політичного та соціального протесту, факторів формування ротесаног активності. При цьому в дослідженні цієї теми існує ряд невирішених проблем. Тому перспективними дослідженнями є визначення чинників, що впливають на зміну форм політичного протесту, визначення характеру традиційних і нових форм політичної протесаної поведінки в суспільстві. В подальших наукових розвідках потребується розробка проблеми потенціалу політичного протесту на регіональному рівні. Певний рівень ротесаного потенціалу є важливим показником соціального неблагополуччя в соціумі, поширення настроїв невдоволення ситуацією в тій чи іншій сфері політичного та суспільного життя. У зв'язку з цим теоретико-методологічне дослідження проблеми політичного протесту особливо актуально для корекції стратегії регіональної політики з метою попередження і зниження рівня політичної соціальної напруженості в суспільстві, запобігання руйнівних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нерсесянц В. История политических и правовых учений / В. Нерсесянц. – 4-е изд., перераб. И доп. – М. : Норма, 2004. – 944 с.

2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 97–105.

3. Каазе М. О политическом действии и не только / М. Каазе // Доклад на специальной пленарной сессии Президента МАПН на XX Всемирном конгрессе Международной ассоциации политической науки «Работает ли демократия?» (13 июля 2006 года, Фукуока (Япония)) ; пер. с англ. Л. Сморгунова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.politex.info/content/view/308/30.

4. Милбрайт У. Типология политического участия, политический протест, абсентеизм / У. Милбрайт // Учебно–методический проект «Хрестоматия по культурологии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm.

5. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : [монографія] / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

6. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон [Електронный ресурс]. – Режим доступу : http://lib.ru/politolog/lebon/psihologia.txt.

7. Тэрнер В.Символ и ритуал / В. Тэрнер – М. : Наука, 1983. – 277 с.

8. Смелзер Н. Теория коллективного поведения / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

9. Oberschall A. The decline of the 1960s social movements/ A. Oberschall// Research in Social Movements, Conflict and Change. – 1978. – Vol. 1. – P. 21–29.

10. Tilly Ch. From Mobilization to Revolution / Ch. Tilly. – N.Y. : Random House, 1978. – 289 p.

11. Здравомыслова Е. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е. Здравомыслова. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2006. – 161 с.

Угрин Л.Я.

Ідентичність як категорія аналізу сепаратизму: український контекст

Проаналізовано особливості сепаратизму на Сході України в контексті конфліктності гіпертрофованої регіональної ідентичності Донбасу, сформованої на позаетнічній основі, і загальноукраїнської, неконсолідованої національно-державної ідентичності, процес конструювання якої не завершився через слабкість держави, фрагментованість політичної еліти, розірваність, дихотомічність ціннісної й символічної систем. Конфлікт між ними й зумовив сепаратистські настрої однієї частини населення, яка активно підтримала агресію РФ, й апатію іншої.

Ключові слова: *ідентичність, регіональна ідентичність, сепаратизм, регіоналізм, регіональне розрізнення.*

Проанализированы особенности сепаратизма на Востоке Украины в контексте конфликтности гипертрофированной региональной идентичности Донбасса, сложившейся на внеэтнической основе, и всеукраинской, неконсолидированной национально-государственной идентичности, процесс конструирования которой не завершился из-за слабости государства, фрагментированности политической элиты, разорванности, дихотомичности ценностной и символической систем. Конфликт между ними и обусловил сепаратистские настроения одной части населения, которая активно поддержала агрессию РФ, и апатию другой.

Ключевые слова: *идентичность, региональная идентичность, сепаратизм, регионализм, региональное различие.*

This analysis includes features of Eastern Ukraine separatism in the context of conflict hypertrophied by the regional identity of Donbass, formed on the basis of ethnical variety, nation wide phenomenon, non-consolidated nation-state identity. The design process is not completed because of the state's weakness, political elite fragmentation, discontinuity, dichotomy value sand symbolic systems. Therefore, the conflict between them hassled to separatist sentiments of one part of the population that actively supported the aggression of Russian Federation and the apathy of another.

Key words: *identity, separatism, regional identity, regionalism, regional differences.*

УДК 32:001 342.1 316.6

Угрин Л.Я.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії
та історії політичної науки
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Особливістю розвитку сучасної політичної науки є актуалізація та концептуалізація нематеріальних суб'єктивних детермінант політичних процесів, що відображає нові цивілізаційні тенденції розвитку сучасних спільнот. Політична теорія більше уваги приділяє «проблемам, котрі виникають у зв'язку з тим, що картини в головах людей не є механічним відображенням оточуючого їх світу» [6, с. 51]. Проблема, на яку вказав учений ще в 50-х рр. минулого сторіччя, набуває ще більшого звучання в умовах інформаційного суспільства. Відповідно, у категоріальній структурі політичної науки вагоме місце посідають поняття, які відображають їхній вплив, – ідеї, дискурси, наративи, ідентичності, символи, смисли, образи. Важливе місце серед них ми відводимо ідентичності, що синтезує їх і є невід'ємною характеристикою сучасних спільнот. Р. Брубейкер, попри критику багатозначності самого поняття, назвав ідентичність «ключовим терміном у загальновживаній ідіомі сучасної політики» [2, с. 61]. Його підтримав С. Холл: «… без неї певні ключові питання не можуть бути помислені» [11, p. 2]. Отже, поняття ідентичності, запозичене із психоаналізу в 70–80-х рр. XIX ст., вийшло за межі вузькоспеціалізованого знання й утвердилося в науковому дискурсі соціальних наук, стало необхідним інструментом пізнання та інтерпретацій сучасних подій і політичних процесів.

Ідентичність як категорія аналізу (Р. Брубейкер), на нашу думку, може стати важливим пізнавальним інструментом для дослідження такого складного й багатоликого явища, як сепаратизм. Отже, метою статті є з'ясування соціокультурних (ідентичнісних) аспектів сепаратизму в Україні, виявлення його об'єктивних і (чи) «уявлених» (сконструйованих) причин.

У широкому розумінні під сепаратизмом ми розуміємо політику і практики окремих груп населення, регіональних спільнот, політичних партій і рухів, спрямованих на територіальне відокремлення частини держави для створення або нового державного утворення, або приєднання до етнічно/релігійно спорідненої держави (kin-state) – історичної батьківщини, або підвищення її політико-правового статусу в межах держави через автономізацію, регіоналізацію, федералізацію. Сепаратизм виникає та виявляє себе в політичних практиках у культурно неоднорідних, багатоетнічних (мультикультурних) суспільствах, а тому загрожує практично кожній сучасній державі. Проте в одних він стає реальною загрозою національній безпеці, утілюється в сильних сепаратистських рухах, в інших – у маргінальних партіях чи організаціях, які суттєво не впливають на суспільно-політичне життя. У багатьох випадках сепаратизм існує як латентна проблема, яка починає сприймається суспільством і елітою реальною загрозою, коли маніфестується через радикальні дії.

Учені виокремлюють такі найважливіші чинники сепаратизму: соціально-економічні (диспропорції в господарському та економічному розвитку, що мотивують до відокремлення розвинутіші регіони); етнічний або (й) конфесійний (мотивують до відокремлення задля збереження етнічної та релігійної ідентичності); боротьба еліт за владу й політичний статус, що передбачає масову мобілізацію

на основі певних (часто маніпулятивних ідей); історичні (попередній історичний досвід окремого життя чи перебування в іншій державі, історичні образи); соціокультурні (відмінності в традиціях, повсякденних культурних практиках, мові). Ці внутрішні чинники формування сепаратизму наявні в більшості випадків у т. ч. й в Україні. Проте важливі й зовнішні чинники активізації сепаратизму – політична та інформаційна підтримка, дипломатичний і економічний (чи навіть військовий) тиск зовнішніх акторів (зазвичай держав, етнічно споріднених або зацікавлених у дестабілізації й фрагментації через підтримку сепаратистів). Нерідко така підтримка виявляється у фінансуванні сепаратистів, постачанні їм зброї, вводі регулярних військ, що й відбувається на Донбасі.

Сепаратизм зазвичай є наслідком впливу всіх або більшості окреслених чинників, проте всі вони тієї чи іншою мірою укорінені в соціокультурному контексті. Саме він зумовлює сприйняття проблем, міру їхньої гостроти, реальності чи уявності, формує сепаратистські настрої, на які опираються чи регіональні еліти, чи зовнішні суб'єкти для мобілізації прихильників і обґрунтування часто неправомірних із погляду національного та міжнародного права дій щодо порушення суверенітету й територіальної цілісності. Це ставить на порядок денний вивчення ролі колективних ідентичностей, у яких синтезуються та самоусвідомлюються соціокультурні характеристики спільнот і сприяють їх мобілізації.

Передумовами подій кінця 2013 – початку 2014 рр. в Україні також став складний комплекс внутрішніх соціально-політичних суперечностей, накопичених попереднім розвитком українського суспільства, відсутність інститутів і традицій їх вирішення, несамостійність українських еліт, їх залежність від зовнішніх ресурсів, небажання реформувати суспільство та дослухатися до його вимог і потреб. Очевидно також, що нездатність екс-президента В. Януковича та його оточення до діалогу з опозицією й суспільством на початку 2014 р. і стала безпосередньою причиною української кризи, якою скористалися РФ і на протікання якої безпосередньо впливає через своїх суб'єктів впливу в політичній еліті. Одним із виявів цієї кризи став радикальний сепаратизм, використаний елітами Донбасу та режимом В. Путіна, щоб відторгнути українські території.

Постають закономірні питання: чому сепаратизм в екстремістських (збройних) формах, що мали наслідком анексію Криму РФ й окупацію частини Донбасу, виявились лише на Донбасі та в Криму? мав сепаратизм глибокі історичні, культурні, соціально-економічні підстави чи був продуктом медійної (дискурсивної) мобілізації населення регіону. Осмислення причин сепаратизму й, головне, стратегій його подолання в Україні буде неповним без розуміння суперечливих процесів колективної ідентифікації та формування (конструювання) колективних ідентичностей.

Попри значну кількість літератури, присвячену сепаратизму й тероризму, проблема співвідношення сепаратизму і процесів ідентифікації ще мало опрацьована в українськими політологами. Вона розглядається більше в контексті домінування регіональних ідентичностей (Є. Рябінін, К. Сердюк, Л. Нагорна, М. Наконечний). Інші вчені, зокрема В. Рахмайлов, пов'язують сепаратизм з етнічною гетерогенністю, незавершеністю процесів націєтворення та формування еліти титульного етносу [8, с. 91], що, безперечно, має місце в Україні.

Ця ж проблема активно висвітлюється російськими авторами, більшість яких інтерпретують події на Сході України та в Криму з пропагандистських позицій як громадянську війну чи «відновлення історичної справедливості», а причиною називають внутрішню кризу, зумовлену Майданом, і, відповідно, заперечують агресію РФ. Така позиція характерна й для деяких західних учених. Наприклад, британський політолог Р. Саква в книзі «Україна на лінії вогню: криза в пограниччі» зображає Росію як потерпілу сторону, покладає провину за кризу на тих «українців, які прийшли до влади в лютому 2014 року», після повалення президента В. Януковича, а також на їхніх «покровителів із Північноатлантичного договору (НАТО) і Європейського Союзу» [12].

Для з'ясування впливу процесів ідентифікації на формування сепаратистських настроїв і їхніх екстремістських виявів у 2014 р. на Сході України розглянемо особливості формування макросоціальних і локальних ідентичностей в Україні.

По-перше, сучасний розвиток Української держави та суспільства об'єктивно позначений кризою ідентичності, оскільки після дезінтеграції СРСР суспільство, відмовившись від авторитарних стратегій, ідеологій і відповідних цінностей, перебуває в пошуках нових культурних і символічних кодів, дискурсів, нової системи самоусвідомлення й самоідентифікації, які б відповідали новим декларованим цілям і цінностям (демократія, національне відродження тощо). Перед Україною, як і перед будь-якими новими державами, за словами К. Гірца, постала мета пошуку «самобутності й вимога публічного визнання цієї самобутності як вагомого чинника, певного соціального самоствердження, прагнення «бути кимось у світі» [3, с. 302]. Вона доповнювались метою і сподіванням побудувати демократичну й ефективну державу. Останнє передбачає побудову спільної колективної ідентичності, яка є необхідним ресурсом суспільно-політичних та інституційних змін, їхнього сприйняття й легітимізації громадянами, одночасно запобіжником від її фрагментації, особливо в неоднорідних

соціумах. Процес формування української ідентичності на макрорівні не завершений досі.

По-друге, особливістю розвитку української держави є історично сформована регіональна роздільність з акцентуванням на дихотомічності ідентичностей Заходу та Сходу, яку символічно репрезентують Львів і Донецьк. С. Гантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій» писав про Україну як розколоту країну з двома різними культурами: «Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її центром ось уже кілька століть» [10, с. 255]. Сегменти української спільноти, як зазначав учений, «сили відштовхування розколювали на частини і притягували їх до цивілізаційних магнітів інших суспільств». Це формувало в них відчуття, що вони – різні народи й належать до різних територій [10, с. 209]. Варто визнати, що відмінність між Заходом і Сходом України має об'єктивний характер та основується на різному історичному досвіді населення, його цивілізаційно-культурній належності, дає підстави стверджувати про ціннісну розрізненість цих регіонів, яка виявляється в різних типах політичної культури, відповідно, індивідуалістичній (самоврядній) і колективістській (хоча їхня дихотомічність знівельована значним впливом радянської колективістської політичної культури). Саме ціннісне розрізнення, а не етнічні, мовні, конфесійні відмінності найдеструктивніше вплинули на політичний розвиток українського суспільства.

Проте регіональні ідеологічні та політичні розрізнення на сучасному етапі – результат не тільки впливу об'єктивних історичних, соціокультурних і геополітичних чинників, а й застосування політичними партіями та елітами технологій, які штучно відтворювали окремі відмінності й негативні стереотипи сприйняття двох регіонів і Центру для політичної мобілізації населення. Пік використання регіоналістських гасел припав на період кампанії по виборах Президента 2004 р. та парламентських виборів 2006 р., коли політичні партії такими гаслами, як мова, ЄС, ЄЕП, НАТО, маркували свою ідеологічну ідентичність, замість економічних чи соціальних пріоритетів, що відповідали б інтересам соціальних, а не регіональних груп. Дискурсивна репрезентація регіональних відмінностей приносила політикам неабиякі електоральні дивіденди, що на мікросоціальному рівні унеможливило вироблення елітою спільних політичних смислів, символів і дискурсів, як наслідок, спільної (національної) ідентичності.

Визнаючи вплив цієї дихотомічності на розвиток українського суспільства, варто зауважити: регіональна диференціація сучасної України набагато складніша, не можна не брати до уваги існування ще двох великих регіонів – Центру та Півдня, які характеризуються як спільними, так і відмінними рисами із Заходом і Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України. До того ж і Схід, і Захід також регіонально диференціюються, наприклад, на Заході вирізняють ще чотири субрегіони – Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Схід також негомогенний, особливо підкреслимо відмінність між міським і сільським населенням передусім в етнічному складі. Окрім того, сепаратистські настрої найсильніше сформувалися й, що головне, виявилися лише в Криму та на Донбасі. Розглянемо в цьому сенсі детальніше особливості формування регіональної ідентичності Донбасу.

Своєрідність ідентичності Донбасу – у її позаетнічній, позанаціональній основі, зумовленій особливістю історичного формування під впливом інтенсивної індустріалізації цієї території, що розпочалась в кінці XIX – поч. XX ст., пов'язана з діяльністю британського підприємця Джона Юза, який побудував там перший металургійний комбінат на Р. Кальміус (перші шахти в цьому регіоні були основані ще на початку XIX ст.). Простори Дикого поля завжди були заселені різнорідними групами населення – українськими та російськими переселенцями, різними групами козацтва, а часто й утікачами, злочинцями, які шукали розгулу та свободи [9]. Початок індустріалізації цього регіону потребував значної кількості робітників, яких звозили з усіх частин Російської імперії; нерідко це були кримінальні елементи, каторжники-втікачі. Індустріалізація Донбасу, Луганська, Запоріжжя тощо стала особливо інтенсивною в 30-х рр. XX ст., так само поповнювалися робочою силою з усіх куточків Радянського Союзу та селянами східноукраїнських сіл, які в роки Голодомору тікали в міста. Така сама тенденція збереглася й після війни. Наслідок такої політики – домінування в містах Донбасу урбанізованої культури, що сформувалася під політичним і культурним впливом спочатку Російської імперії, а потім радянського режиму і яка нівелювала цінність етнічної самобутності, загалом унікальності людини, підпорядковуючи інтереси людей виробничим чи класовим цілям.

Отже, регіональна ідентичність сучасного Донбасу формувалась на основі радянської ідентифікаційної матриці, у якій будь-які етнічні елементи нівелювалися та асимілювалися, що значною мірою зумовило безконфліктне сприйняття російської культурної традиції, передусім мови. Донбас став своєрідним плавильним тиглем, у якому були знівельовані етнічні, релігійні, культурні відмінності його мешканців. Позаетнічна ідентичність Донбасу найбільше була підживлена радянською ідентичністю. Тому саме в цьому регіоні було й залишається найбільше мешканців, які ідентифікують себе передовсім як радянських і ностальгують за часами СРСР, незважаючи на декларовану російськість. Відповідно, ідентичність Донбасу, її носії

не сприймали будь-яку модель ідентичності, конструйовану на національній основі.

Позанаціональний тип ідентичності Донбасу обґрунтував і японський дослідник Куромія Гіроакі: «Клас» і «нація» – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі» [5, с. 474]. Він стверджував, що особлива регіональна порубіжна ідентичність Донбасу «не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям – українській чи російській». Ситуація з Донбасом, доводив він, «демонструє концептуальну небезпеку надмірного зосередження на нації та/або класу за рахунок усіх інших ідентичностей» [4, с. 542]. Зазначимо, що для Заходу України й Центру основою формування регіональних ідентичностей стала етнічна ідентифікація.

Узагальнюючи, зазначимо, що Донбас (і меншою мірою Крим) стали окремими «уявленими спільнотами» (визначення Куромії Гіроакі), основні риси яких були сконструйовані політичними технологіями на основі радянської та російсько-імперської символічних систем, які опиралися на ментальність Дикого поля, в основі якої прагнення свободи, але «свободи від», заради якої може бути застосоване насилля. Відповідно, у процесі її конструювання на сучасному етапі Центр, інші регіони (передовсім Захід), загалом Українська держава сприймались не лише як значимі Інші, а як Чужі, що загрожують ідентичності Донбасу. Тому не сприймались формальні правила (закони) Українського держави, а перевага надавалась неформальним («понятіям»). Інститути Української держави як універсалізуючий і консолідуючий чинник формування загальнонаціональної ідентичності завжди мали мінімальну підтримку в цих регіонах (за винятком того періоду, коли вони очолювались представниками Донбасу). Події на Майдані в Києві кінця 2013 – поч. 2014 рр., втрата представником регіональної еліти В. Януковичем (який сприймався як «свій») президентської посади були сприйняті більшістю населенням Донбасу (70,5% в Донецькій і 61,3% в Луганській областях) як державний переворот, організований опозицією за підтримки західних держав; для порівняння: у Південно-Східному регіону регіоні такої думки дотримувались 46% [7]. Більше ніж половина громадян Донбасу вважали виконавчі органи влади, створені після Майдану, однозначно незаконними, більше ніж 30% нелегітимною вважали Верховну Раду України [7]. Якщо порівнювати ці цифри із середніми по Південному Сходу або іншими областями, то вони є значно вищими і свідчать про те, що ідентифікація з державою й усією українською спільнотою не стала основою ідентифікаційної матриці жителів Донбасу, а держава в їхній ієрархії політичних цінностей не мала пріоритету.

Отже, низький рівень ідентифікації мешканців Донбасу з макросоціальною спільнотою, Українською державою, її символічною системою, яка загалом заперечувала радянську, історичною пам'яттю за одночасного перебільшення унікальності й важливості «своєї» регіональної ідентичності зумовили нелояльність до власної держави, незначну підтримку влади та орієнтацію більшості мешканці на регіональні еліту й іншу державу, яку масова свідомість сприймала близькою культурно, політично, геополітично, а на рівні повсякденності «братнім» «одним» народом. Такі риси регіональної ідентичності Донбасу і стали вагомим підґрунтям, середовищем для формування сепаратистських настроїв, які на поведінковому рівні виявилися або в активній підтримці сепаратистських дій на фоні агресії РФ, або в однієї частини мешканців Донбасу – в апатії чи невтручання – іншої. Наприклад, під час опитування мешканців Південного Сходу у квітні 2014 р. на питання «Як Ви будете реагувати у випадку вторгнення російських військ» 55,4% мешканців Донецької області й 43,2% Луганської області відповіли, що мають намір «залишатися вдома і не втручатися», ще, відповідно, 15,6% і 26,1% опитаних не змогли визначитися [7]. На нашу думку, саме соціальна апатія, що межує з політичною аномією, відсутність традицій громадянськості, відповідальності, компромісу за домінування локальної («своєї») ідентичності стали й залишаються найнебезпечнішим джерелом сепаратизму на Донбасі, певною мірою в Криму. Представники соціального конструктивізму П. Бергер і Т. Лукман довели, що в процесі конструювання нових реальностей та ідентичностей як її вагомий елемент поведінка людини відповідає сформованому в її свідомості первинному образові світу, політики або зумовлена їх неприйняттям. Вони підкреслюють, що одного разу сконструйована реальність (точніше її образ, сприйняття) продовжує своє існування, а нові когнітивні елементи – смисли, установки, цінності – повинні накладатися на вже існуючу реальність [1. с. 227]. У випадку з ідентичністю Донбасу такі установки на рівні масової свідомості були практично протилежними іншим регіонам і загальноукраїнським, а тому не сприймалися, їх виявами і стали бунт або ж соціально-політична апатія.

Конфліктність колективних ідентичностей дискурсивно «перезавантажувалась» політичними партіями та елітами використанням маніпулятивних технологій з метою мобілізації населення в міжелітній боротьбі за ресурси й владу. Їх застосування, особливо під час виборчих кампаній або ситуацій загострення політичної боротьби, штучно відтворювали відмінності та негативні стереотипи сприйняття регіонів і Центру в умовах недостатньої внутрішньої міжрегіональної кому-

нікації й суспільної згоди. Тому, на наше переконання, попри існування об'єктивних передумов, значна частина мотивацій сепаратистських дій населення Донбасу була дискурсивно сконструйована та нав'язана населенню через соціальні мережі й ЗМІ, підконтрольні агентам зовнішнього впливу (представникам еліти та істеблішменту), і безпосередньо ЗМІ РФ.

Отже, криза ідентичності, конфліктність регіональних ідентичностей в Україні посідають вагоме місце серед сукупності внутрішніх і зовнішніх детермінант сепаратизму, оскільки опосередковують їх сприйняття через історично сформовані й технологічно сконструйовані смисли, цінності, дискурси. Безпосередньою причиною екстремістських (збройних) виявів сепаратизму на Сході України та в Криму став конфліктний характер взаємодії, з одного боку, між гіпертрофованою регіональною ідентичністю Донбасу, сформованою на позаетнічній основі, близькою до радянської й російської ідентичностей, що мають подібну природу формування; з іншого – між загальноукраїнською, неконсолідованою національно-державною ідентичністю (уявленим Центром) та іншими регіонами, передовсім Заходом, які сприймалися загрозою ідентичності Донбасу.

Розуміння ідентичнісного виміру розвитку й виявів сепаратизму в Україні необхідне для формування релевантних стратегій його подолання та реінтеграції в майбутньому окупованих територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

2. Брубейкер Р. Этничность без групп / Р. Брубейкер ; пер. с англ. И. Борисовой. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 408 с.

3. Гірц Кліфорд. Об'єднувальна революція: питомі настрої і цивілізована політика в нових державах / Кліфорд Гірц // Інтерпретація культур : 6 вибраних есе / пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.

4. Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? / Г. Куромія // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика : [хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів]. – Луганськ, 2002. – С. 541–554.

5. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Г. Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

6. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

7. Мнения и взгляды жителей Юго-Востока Украины: апрель 2014 года : исследование Киевского международного института социологии 8–16 апреля 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=302&page=9&y=2014.

8. Рахмайлов В. Сепаратизм і націоналізм: проблема співвідношення / В. Рахмайлов // Грані. – 2014. – № 7 (111). – С. 88–95.

9. Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1 (22). – С. 127–135.

10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 255 с.

11. Hall Stuart. Introduction: Who Needs "Identity?" / Stuart Hall // Questions of Cultural Identity ; eds. Stuart Hall and Paul du Gay. – London and Thousand Oaks : CA:Sage, 1996. – С. 1–17.

12. Sakwa Richard. Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands / Richard Sakwa. – London : I.B. Tauris & Co Ltd., 2015. – 320 p.

Хлівнюк Т.П.

Основні визначення терміна «політичний активізм» у сучасному політичному дискурсі

У статті розглядаються основні тлумачення терміна «активізм», його походження, місце в системі суміжних понять синонімічного ряду, основні відмінності та прояви в практичній політичній реальності. Обґрунтовується, що активізм у широкому розумінні є однією з форм суспільно-політичної участі, зокрема протестної.

Ключові слова: *активізм, суспільно-політична активність, політична участь, громадський рух, громадське суспільство, перформанс, флешмоб.*

В статье рассматриваются основные толкования термина «активизм», его происхождение, место в системе смежных понятий синонимического ряда, основные отличия и проявления в практической политической реальности. Обосновывается, что активизм в широком понимании является одной из форм общественно-политического участия, в частности протестного.

Ключевые слова: *активизм, общественно-политическая активность, политическое участие, общественное движение, гражданское общество, перформанс, флешмоб.*

In the article basic interpretations of term "activism", his origin, place in the system of contiguous concepts of synonymous row, basic differences and displays in practical political reality are examined. Grounded, that activism in the wide understanding is one of forms of social and political participation, in particular protest.

Key words: *activism, social and political activity, political participation, public motion, civil society, performance, flesh mob.*

УДК 343.163(4)+321.02

Хлівнюк Т.П.,
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальних теорій
Інституту інноваційної
та післядипломної освіти
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова

У політичній риториці пострадянських країн поряд зі звичними термінами «громадська діяльність», «громадський рух», «суспільно-політична активність», «політична участь», «лобіювання» тощо набув популярності термін «активізм», який фактично є американізмом. Цей синонімічний ряд поширено іншими новітніми термінами: «хактивізм», «слактивізм», «кібертероризм» тощо [1]. У зв'язку з поширенням терміна «активізм» постало питання його змістовної відмінності від термінів, які традиційно використовувались для визначення форм суспільно-політичної участі, у тому числі протестної. Дослідники дійшли висновку, що термін «активізм» у позаамериканському контексті означає різновид соціально-політичного екстремізму. Використання цього поняття пов'язують з експресивною дією, демонстративною опозиційністю системі, карнавальністю заперечення стереотипів, у тому числі стереотипу щодо процедур і форм реалізації «демократії».

За визначенням американських дослідників М. Брайана та П. Норіс, активізм – це постійна діяльність із певною метою, що здійснюється безкорисливо та з внутрішніх спонукань (підтримка прав меншин, підтримка руху проти дискримінації певних груп людей, захист природи, підтримка політичних партій або кампаній тощо) [2; 3]. Активізм складається із зусиль щодо сприяння чи створення перешкод прямим соціальним, політичним, економічним, екологічним змінам або застою. Водночас він може набувати широкого діапазону форм: від написання листа в газету до політичних кампаній, економічної чи демонстративної активності (бойкоти, мітинги, вуличні страйки, сидячі страйки, голодування тощо).

Використання терміна «активізм» у вітчизняному дискурсі супроводжувалось негативними конотаціями та набувало особливого аксіологічного значення (авантюризм, відчуття особистої й групової непогрішності, абсолютна впевненість в особистій або груповий правоті, політична безкомпромісність). Його почали використовувати як антиномічний термін до поняття «активність».

Уперше в XX ст. термін «активізм» було використано в роботі К. Хіллера «Про місце активізму» для позначення нових тенденцій у літературі, що увійшли в історію під назвою «експресіонізм» [4, с. 846–850]. К. Хіллер визначив активізм як рух нового літературного покоління, який має на меті підкреслити «відхилення» від стереотипів, виклик читацького резонансу, епатування публіки. Така «активістський», або «поведінковий», складник авангарду є невід'ємною частиною експресіоністського руху. У цьому разі активізм характеризують як «гносеологічний експеримент», як «епатуючу агресію» – ляпас «суспільному смаку», який є естетичною провокацією, що спонукає до рефлексії.

Отже, історія походження терміна «активізм» підкреслює зв'язок з експресивною дією, демонстративною опозиційністю наявній системі. В. Тітов та О. Газов стверджують: «У громадського активіста, який хоче займатися політикою <…> є три шляхи: шлях до мирних парламентських партій, шлях до навколополітичного «криміналу» або шлях до яскравої, проте <…> безперспективної «дві-жухи» [5]. Демонстративна опозиційність, безкомпромісне заперечення стереотипу супроводжує змістовні особливості будь-яких форм активізму. Згідно із цим виникає негативне сприйняття активізму як комплексної дії антисистемної спрямованості.

На особливості ідеологічного усвідомлення поняття «активізм» вказують автори словника з філософії за редакцією А. Івіна: «Активізм – це філософська концепція, яка вважає активність і

діяльність сутністю реальності; уявлення про те, що сутність людини не в спогляданні, а в діяльному перетворенні зовнішнього світу; моральна вимога завжди переходити від теоретичних висновків до практичних дій. Активізм означає переконання, що адекватне рішення проблеми істини не може бути знайдене за допомогою абстрактного теоретизування; предметна діяльність, що перетворює світ, є ключем до істини» [6].

Активізм виявляється в таких сучасних формах, як екоактивізм (О. Усачова, О. Яніцький), молодіжний активізм (Е. Омельченко, Т. Щепанська), медіаактивізм (А. Бєляков, О. Матвейчев, Д. Рашкофф), кіберактивізм (Д. Денинг), судовий активізм (Т. Комарова, Е. Хейвуд), правовий активізм (А. Ковлер, Т. Комарова, С. Шевчук), ЛГБТ-активізм (Д. Вершинина, О. Кондаков), традиційний активізм (П. Фрідман), крафтивізм, слактивізм тощо.

Наприклад, термін «судовий активізм», використаний А. Шлезінгером у 1947 р. в статті «Верховний суд: 1947», означав прагнення суддів виступати арбітрами в колізіях політичного характеру, не обмежуючись правотлумаченням [7]. При цьому виявлено ставлення до активізму як до демонстративної поведінки, заснованої на політичному упередженні.

Поняття «політичний активізм», звужуючи поняття «активізм» взагалі, пов'язане з феноменом системної дії активних суб'єктів, які спрямовують зусилля на усвідомлену, демонстративну участь у політиці.

В енциклопедичному словнику Д. Джері надано таке визначення: «Політичний активізм – це активне членство в політичній партії, групі тиску або спорідненій політичній організації, наприклад «активіст тред-юніонів» [8].

Автор методики боротьби проти диктатури за демократію, дослідник з Інституту імені А. Ейнштейна Дж. Шарп у роботі «Політика ненасильницьких акцій» визначив 198 форм ненасильницького політичного активізму, об'єднаних у групи: ненасильницького протесту й переконання, відмови від співробітництва (бойкоти та страйки), відмови від політичної співпраці, ненасильницького втручання. Серед форм визначено петиції, памфлети, написи в небі літаками або на землі (наприклад, висаджування рослин), роздягання, виставлення портретів, процесії, символічні поховання, мовчання, остракізм, бойкот, глузування з офіційних осіб, громадську непокору, студентські страйки тощо [9, с. 84].

Сучасний політичний процес зіткнувся з явищем надмірного використання поняття «акціонізм», у результаті чого традиційна активність перетворюється на екзальтовану експресіоністську форму – активізм. Під акціонізмом розуміють практику специфічних групових та індивідуальних дій, спрямованих на формування інформаційного послання, що мають риси театралізованої презентації. Для дослідження групових самопрезентацій застосовується інтерпретативна антропологія та її метод соціальної драматургії, розроблений І. Гофманом як база для аналізу публічних акцій [10]. І хоча І. Гофман розглядав соціальну драматургію щодо індивідуальної самопрезентації, під час чого складниками вистави є сценічна гра, сценічне оснащення, зона переднього й заднього плану, керування враженням, фрейм, глядачі, сучасні дослідники застосовують цей метод під час аналізу групових форм активізму.

І. Гофман звернув увагу на «безвідповідальну активність», яка не передбачає діалог, вважаючи його зайвим, оскільки відповіддю визнає власну дію, яка зводиться до демонстрації своєї «безапеляційної позиції». Учасники акцій не вважають себе учасниками «системи», займають «зверхню» позицію. В. Тишков зазначає: «Суспільствознавство аналізує процеси у звичайній дихотомії понять «влада» і «народ». Проте суспільна лібералізація породила нового актора середнього рівня – прошарок активістів, політичних підприємців, які діють поза інституційною владою й системними відносинами. У цьому полягає узурпація колективної волі тих, від чийого імені виступають активісти» [11, с. 17].

Можливості долучитись до політики «активізму без кордонів» у 1990-х рр. розробляли дослідники «революцій у соціальних мережах» і революцій за допомогою мобільного зв'язку М. Кик та К. Сікінк, які проаналізували методи моментального збирання великих груп людей, координації їх дій [12]. З'явилась практика використання вуличних перформансів – перетворення повсякденної реальності на виставу, флешмоб. Останній як «натовп, що миттєво спалахує» описано в 2002 р. в книзі Г. Рейнгольда «Розумний натовп: наступна соціальна революція» [13].

Серед робіт, які описували флешмоби як форми політизованого молодіжного активізму, з'явились праці В. Брязкун, А. Демидова, К. Клемент, М. Кордонського В. Костюшева, О. Мирясової, Л. Пападакі, р. Тополевського та інших авторів. У їхніх роботах, зокрема, зазначено, що керування флешмобом передбачає використання інформаційного впливу, подаючи його як гру, де «центр» повідомляє гравцям (моберам) параметри цієї гри. Як зазначає р. Тополевський, з позиції правового регулювання свободи зборів неможливо контролювати межі цієї «гри» [14, с. 17]. Вихід із вистави та залучення до політики шляхом акцій є спекулятивним і зрежисованим.

Послаблення ролі національної держави наприкінці XX ст. та приватизація примусу призвели до використання насильства недержавними структурами. Держава втрачає монополію на уособлення загальнонаціональної ідеї, що перетворюється на децентралізацію, конкуренцію змістів колективного існування, перенасиченість і переплетення змістів

усіх існуючих ідеологій, що призводить до колапсу в системі. Це означає перехід в епоху з новими етичними й естетичними нормами. Німецький філософ П. Козловські говорить: «Епоха постмодерну є часом, що залишається людям для того, щоб стати гідними загибелі» [15, с. 34]. Постмодернізм – це радикальна відмова від норм Просвітництва. Це стиль, у якому «все дозволено», це «апофеоз безпідставності». У ньому є лише судження, що формують безліч реальностей.

Постмодернізм здійснює деконструкцію традиційних структур, суспільство переорієнтовується на мережеву структуру комунікації. При цьому домінує масове мислення: універсальне (істинне) поступається «локальному» (інтерпретації істинного), відбувається «глокалізація». Постмодерн спричиняє руйнацію традиційних змістів, проте водночас містить енергію системного оновлення.

Отже, активізм є формою перенасиченого постмодерну. Виникнення активізму пов'язують із процесами деконструкції принципів модерну, зокрема й принципу універсальної раціональності. На противагу традиційній системі політичної участі та активності виникає беззмістовний активізм, коли активність вважається «стратегією» долання системності. На думку Р. Хестанова, звільнення одиничного від ярма «тотального», спроба подолати насильство виявились у новому насильстві. Карнавал гетерогенності закінчився примусовим культивуванням нової гомогенності [16]. Груповий активізм через акціонізм протистоїть «системі» як стандартизації, проте створює нову «систему», зорієнтовану на ізоляціонізм, а тому є перешкодою на шляху надгрупової єдності. Постмодерн втрачає механізм діалогу й компромісу. Учасники акцій прагнуть показати свою позицію та не вважають за потрібне «розуміти» іншу. Активізм стає синонімом «ненормативної позасистемної політичної присутності», однак не «залученості» та не «участі».

Аналогом імітації політичної участі є «слактивізм» – онлайнова активність, яка не має впливу на політичні й соціальні проблеми, проте створює в людей, які беруть у ній участь, ілюзію причетності до політичних процесів завдяки виконанню простих дій в мережі Інтернет (вступу до групи у «Facebook», підписання онлайн-петиції тощо). Сам термін, за визначенням американського дослідника нових медіа Є. Морозова, означає «активізм для ледачих». Учений висловлює побоювання, що люди, обираючи нові медіа, відмовляться від традиційних форм активізму (демонстрацій, страйків), які пов'язані з ризиком зіткнень із поліцією, арештами [17]. Фінський учений Г. Крістенсен вважає, що онлайновий активізм є малоефективним, а громадяни, які беруть у ньому участь, мають низький рівень політичної компетенції та не мають стратегії змін, є «вільними критиками влади» [18].

Історичним аналогом активізму є політичний луддізм – боротьба не за владу, а з нею. Луддісти не борються проти політики влади, а відкидають її як інститут, руйнуючи систему держави. Форми епатуючої політичної участі, які виникають у формі громадсько-політичного активізму, постають як альтернатива стандартам індивідуальної демократичної участі. Популярність епатуючого колективного активізму зростає через розповсюдження критики традиційних форм прямої демократії як «архаїчних» та «неефективних». Якщо розглядати систему політичної участі демократичних країн, то ознаками нормативного «демократичного перформансу» є відсутність прямого балотування як кандидата на виборах, пропорційна система, фіскальні бар'єри, лобіювання інтересів приватного чи корпоративного характеру (захист інтересів привілейованої меншості, а не більшості) тощо.

Таким чином, активізм є формою «відшкодування», «компенсації» громадської соціально-політичної незатребуваності в умовах неможливості реалізації форм стандартної, європейської демократії, виступаючи формою екстремальної дії – протесту проти «демократичного перформансу». В активізмі виявляється давня ірраціональна сутність «варварської» демократії, яка відшукує «раціональне» у зверненні до розпливчастого «духу» більшості, що згуртовується на великих майданах.

Відтак на межі XX – XXI ст. проблема розрізнення громадської дії та її імітації набула не лише наукової актуальності, а й практичної потреби політико-правової регламентації нових форм політичної активності в демократичному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Denning D. Activism, Hacktivism and Cyberterrorism: The Internet as a Tool for Influencing Foreign Policy / D. Denning // Website of RAND Corporation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR1382/MR1382.ch8.pdf.

2. Brian M. Activism, social and political Activism / B. Martin // Encyclopedia of Activism and Social Justice / [ed. by G. Anderson, K. Herr. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2007. – p. 19–27.

3. Norris P. Political Activism / P. Norris // Harvard University For: Developments in European Politics / [ed. : P. Heywood, E. Jones, M. Rhodes, U. Sedelmeier [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Political%20Activism%20EP2.pdf.

4. Хиллер К. О месте активизма / К. Хиллер // Семиотика и Авангард : [антология] / [Ю. Степанов, Н. Фатеева, В. Фещенко, Н. Сироткин] ; под общ. ред. Ю. Степанова. – М. : Академический Проект ; Культура, 2006. – С. 846–850.

5. Титов В. Политическое перекати-поле: куда податься политическому активисту, если он хочет заниматься политикой только по выходным /

В. Титов, А. Газов // Особая буква [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.specletter.com/politika/2013-05-02/politicheskoe-perekati-pole.html.

6. Фридман П. За пределами традиционного активизма / П. Фридман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dvslive.blogspot.com/2011/05/blog-post.html.

7. Шелія М. Феномен високої протестної активності в пострадянській Україні / М. Шелія // Інформаційне агентство «Zaxid.net» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?fenomen_visokoyi_protestnoyi_aktivnosti_u_postradyanskiy_ukrayini&objectId=1304964.

8. Джери Д. Большой толковый социологический словарь русско-английский, англо-русский : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : Вече ; АСТ, 1999– . – Т. 1. – 1999. – 544 с.

9. Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Стратегии и тактика освобождения (From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation) / Дж. Шарп. – М. : Новое издательство, 2005. – 84 с.

10. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман ; пер. с англ. и вступ. ст. А. Ковалева. – М. : Канон-Пресс ; Кучково поле, 2000. – 304 с.

11. Тишков В. Антропология российских трансформаций / В. Тишков // Этнографические обозрение. – 2000. – № 1. – С. 3–18.

12. Брязкун В. Флешмоб: развлечение для молодежи или способ управления / В. Брязкун // Офіційний сайт організації «Союз обдарованої молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://som.org.ua/k2344l2.html.

13. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; пер. с англ. А. Гарькавого. – М. : ФАИР ПРЕСС, 2006. – 416 с.

14. Тополевский Р. Правовое регулирование свободы собраний в системе источников права Украины: коллизии, недоразумение или злая шутка / Р. Тополевский // Правозащитная харьковская группа. – 2006. – № 5. – С. 15–19.

15. Козловски П. Культура постомодерна / П. Козловски. – М. : Республика, 1997. – 240 с.

16. Хестанов Р. Альтерглобализм как «вавилонское освобождение / Р. Хестанов // Русский журнал. – 2003. – 27 ноября. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.russ.ru/politics/20031127-hest.html.

17. Morozov E. The Brave New World of Slacktivism / E. Morozov // Foreign Policy. – 2009. – 19 May. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://foreignpolicy.com/2009/05/19/the-brave-new-world-of-slacktivism/.

18. Christensen H. Political Activities on the Internet: Slacktivism or Political Participation by other Means? / H. Christensen // First Monday. – 2011. – Vol. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/3336/2767.

Шафиев У.А.

Особенности развития современного электорального поведения

Политическое поведение является совокупностью реакций социальных субъектов на деятельность политической системы. Под понятием политической деятельности имеют в виду совокупность форм активности политических субъектов, политические позиции и интересы. Участие в политической деятельности оказывает влияние на функционирование политической системы, формирование политических институтов, на процесс подготовки и реализации политических решений. В современной политике предлагаются различные типологии политического поведения. Одним из широко распространенных типов политического участия является тип электорального поведения, представленный в статье социологической, рационально-инструментальной и социально-психологической моделями. Среди форм социального поведения и деятельности особое место также занимают формы протеста и насилия. В качестве политического протеста широко распространен электоральный абсентеизм. Факторами, влияющими на политическое поведение и деятельность, являются политическое развитие и особенности национальной культуры той или иной страны. В современном Азербайджане в условиях правового государства и гражданского общества, общенациональной идеологии консолидации азербайджанской национальной идеи усилено продолжается процесс политической социализации, когда люди имеют право свободного выбора и рационального политического участия.

Ключевые слова: *электоральное поведение, политическая система, выборная компания, абсентеизм, политическая активность, политическая группа, депривация.*

Політична поведінка є сукупністю реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи. Під поняттям політичної діяльності мають на увазі сукупність форм активності політичних суб'єктів, політичні позиції та інтереси. Участь у політичній діяльності впливає на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів, на процес підготовки та реалізації політичних рішень. У сучасній політиці пропонуються різні типології політичної поведінки. Одним з широко поширених типів політичної участі є тип електоральної поведінки, поданий у статті соціологічної, раціонально-інструментальної та соціально-психологічної моделями. Серед форм соціальної поведінки і діяльності особливе місце також займають форми протесту і насильства. В якості політичного протесту широко поширений електоральний абсентеїзм. Факторами, що впливають на політичну поведінку і діяльність, є політичний розвиток і особливості національної культури тієї чи іншої країни. У сучасному Азербайджані в умовах правової держави і громадянського суспільства, загальнонаціональної ідеології консолідації азербайджанської національної ідеї посилено триває процес політичної соціалізації, коли люди мають право вільного вибору і раціонального політичного участі.

Ключові слова: *електоральна поведінка, політична система, виборна компанія, абсентеїзм, політична активність, політична група, депривація.*

Political behavior is a complex of reactions of social subjects on the activity of political system. Political activity means a complex of forms of the activity of political subjects, political sides and interests. Participation in political activity has an impact on functioning of the political system, formation of political institutions, on the process of preparation and implementation of political decisions. Various typologies of political behavior are being offered in modern politics. One of the most widely spread types of political participation is the electoral behavior type, presented in this article by social, rational-instrumental and social-psychological models. Forms of protest and violence also take a special place among the forms of social behavior and activity. Electoral absinthism is very common as a form of political protest. Political development and peculiarities of national culture of a particular country are the factors that influence political behavior and activity. In modern Azerbaijan, under the conditions of a legal state and civil society, the conditions of nationwide ideology of consolidation of the Azerbaijani national idea, the process of political socialization continues intensely in that case when people have the right of option and rational political participation.

Key words: *political actions, electoral behavior, behavior of protest, terrorism, politics, political system, elective campaign, absinthes, political activity, political group, deprivation, political regime, political socialization.*

УДК 342.8:316.62

Шафиев У.А.,
доктор философии по социологии,
доцент кафедры социологии
Бакинского государственного
университета

Изучение особенностей и закономерности электорального поведения граждан имеет особое значение для устойчивого развития современного общества, является фактором стабилизации общественной жизни, а также инструментом достижения политического консенсуса. В статье исследуются электоральное поведение граждан в условиях политической трансформации современного общества, факторы, детерминирующие формирование электорального выбора, основные тенденции и особенности электорального поведения.

В условиях политического развития современного азербайджанского общества в результате проведения демократических выборов накоплен значительный опыт проведения выборов. В результате этого происходит формирование системы электоральных предпочтений граждан, наблюдается воспроизводство моделей электорального поведения в процессе выборов. Воз-

никает необходимость в комплексном анализе специфики и динамики электорального поведения граждан в условиях трансформирующегося современного азербайджанского общества.

Электоральное исследование представляет интерес для целого круга субъектов политического процесса еще и потому, что сами выборы представляют собой реальную возможность для граждан участвовать в принятии политических решений как относительно того пути, по которому развивается данное государство, так относительно и субъектов политической деятельности.

Изучение электорального поведения относится к началу XX века, когда в западной политической науке возникли первые концепции, рассматривающие осуществление избирателями политического выбора. В то же время были сформулированы теории электорального поведения, являющиеся концептуальной основой современных электоральных исследований.

Значительный вклад в развитие «классической» теории сделали такие западные ученые, как П. Лазарсфельд, С. Липсет, У. Миллер, Б. Берельсон, Ф. Конверс, А. Кемпбелл, Д. Сток, С. Роккам, заложившие основы экспрессивного подхода; Д. Райверс, М. Фиорин, Р. Кивет, М. Льюис-Бек, Э. Даука, разработавшие инструментальные концепции голосования; Р. Хаберле, Ф. Гогель, А. Зигфрид, исследовавшие пространственное своеобразие электорального поведения. Современные западные ученые занимаются также исследованием латентных и социально-психологических причин электорального выбора. К ним относятся М. Лодж, Д. Сираг, Ч. Тейбер, Р. Хакфельд. Широко известны работы А. Марша (“Political Action in Europe and the USA”, London, 1990), С. Вербы, Н. Ни (“Participation in Amerika”, 1972), Л. Милбрайта (“Political Participation”, Chicago, 1965), С. Липсета («Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей», 2004), Д. Аткинсона (“Motivation Determinants of Risk-taking Behavior”, 1957), предложившие более широкий подход к данной проблеме.

В статье применяются такие методы исследования, как системный подход, наблюдение и анализ сравнительных данных.

Результаты выборов являются отражением политических, демографических процессов, ответной реакцией на политику, проводимую государством. Результаты исследования электорального поведения – ценный информационно-аналитический ресурс не только для политических сил, но и для органов государственной власти и местного самоуправления при формировании социально-экономической политики, повышении уровня политической культуры в процессе проведения избирательной кампании, для законодателей и избирательных компаний.

В связи с тем, что в современном Азербайджане электоральные исследования находятся на стадии формирования, необходимо дальнейшее изучение проблемы идентификации факторов и базовых детерминаций. В условиях современного трансформирующегося общества, где стремительно меняется повестка избирательных кампаний и конфигурация альтернатив политического выбора, большой интерес представляет также моделирование динамики электорального пространства.

Политическое поведение – совокупность реакций социальных субъектов на деятельность политической системы. Политическое поведение можно разделить на такие виды, как политическая деятельность и бездеятельность (абсентеизм). Участие в политической деятельности оказывает влияние на функционирование политической системы, формирование политических институтов, а также на процессы подготовки и реализации политических решений. Американские политологи С. Верба и Н. Ни отмечают, что политическая деятельность – это, прежде всего, такой инструмент активности, посредством которого граждане стараются оказать влияние на государство и принятие государством нужных им решений [1, с. 145]. К политической деятельности относятся также посредническое воздействие компетентных представителей на предвыборные кампании, деятельность, направленная на поддержку кандидатов от политических партий, митинги и выступления, участие в воплощении в жизнь интересов партий и групп. Английский ученый А. Марш предложил более широкую группу типов политической деятельности [2, с. 30]. К осознанному типу политической деятельности А. Марш относит движения, обеспечивающие стабильное функционирование политической системы, а также требования, представленные в законной форме. Движения, не разрешенные законом и направленные против политической системы (поведение протеста), являются формой совершенного типа неосознанной деятельности. Наконец, А. Марш относит к политическому преступлению являющееся незаконным используемое поведение насилия. Выступающий с соответствующих позиций У. Милбрайт (США) делит политическую деятельность на конвенциональные, легальные, законные и неконвенциональные, легальные общественно положительные и отрицательные действия с точки зрения религии, группы [3, с. 239]. К первому типу относятся голосование, участие в работе партий и выборных компаний, в политической жизни общества, связь с официальными лицами. Ко второму типу можно отнести участие в демонстрациях, мятежи, бунты, решительные протесты против безнравственной деятельности правительства, власти, протест против несправедливых законов и

политических решений. Незаконная деятельность воплощается в жизнь в ненасильственных формах активности (демонстрации, пикеты, митинги) или в насильственных формах (терроризм, бунты и пр.). Политическое участие можно разделить также на группы по степени и уровню активности (активная, неактивная, признанный и непризнанный).

Политическое участие можно разделить также на автономные и мобильные группы. Независимое политическое участие – добровольная, свободная деятельность отдельных личностей, представляющих личные и групповые интересы. Мобильное участие носит сложный характер. В этом процессе определенную роль играют являющиеся стимулами политической активности страх, принуждение и т. д. Как правило, мобильное участие направленно на активное укрепление политической системы и целью его является одобрение проводимой политики, демонстрация (представление) единства народа и преданность правительства. Более широкое участие не может быть средством проведения в жизнь интересов групп. В определенном смысле его можно назвать ложной деятельностью.

Безусловно, оба типа могут считаться идеальными в том смысле, что в определенном обществе и политической системе могут принимать элементы того или иного типа. При авторитетных и тотальных решениях преобладает мобильный тип участия. При демократическом режиме основным является автономный тип, несмотря на то что и здесь также присутствуют элементы мобильного типа личностей. Например, во время выборных кампаний противостоящая индивиду сторона использует способ злоупотребления с целью повлиять на политическую позицию индивида.

Одним из наиболее широко распространенных типов политического участия является тип электорального поведения. Основным фактором, оказывающим влияние на направление этого типа, является бессистемное выстраивание во время выборов его позиции и позиции какой-либо партии или группы. Психологическая близость группе, упрощая политический выбор, ограничивает соответствующие критерии и возможности выбора.

Многочисленные исследования показывают, что на решение избирателей оказывают влияние многие факторы (пол, возрастные ограничения, особенности социального слоя). Вместе с тем необходимо остановится на некоторых моментах с точки зрения влияния на электоральное поведение. Так, в целом мужчины в большей степени, чем женщины, проявляют активное участие на выборах. Часто образованные граждане во время во время процесса выборов демонстрируют высокую политическую активность. Граждане в возрасте от 35 до 55 лет более активны, чем молодые и пожилые. Семейное положение и членство в какой-либо организации или его отсутствие не оказывают влияние на уровень активности людей. Женщины занимают более консервативные позиции, чем мужчины. Неработающие семейные женщины, тем не менее, защищают свои позиции в политических вопросах. Большая часть молодежи стремится к переменам и с удовольствием голосует за тех, кто обещает перемены в стране. Их критерии к выборам не соответствуют критериям большей части общества. Представители пожилого возраста наиболее склонны к левым партиям [143, с. 148].

Безусловно, отмеченные выше моменты нельзя считать обязательными. Избиратели часто меняют свои решения в зависимости от перемены настроения или под влиянием обстоятельств. Не случайно некоторые политологи, обладающие чувством юмора, сравнивают характер среднестатистического избирателя с характером женщины.

Модели электорального поведения как проблема, заслуживающая серьезного научного интереса.

В современных условиях существуют несколько концептуальных подходов к электоральному поведению. Каждая модель проявляет себя в определенных факторах электорального выбора. Ни одна модель не отрицает другую. Социологическая модель электорального поведения является одной из «классических» моделей такого поведения. Ее авторы исследуют конкуренцию политических партий и поведение избирателей, а также особенности группового голосования и их влияние на взаимосвязь группы политических партий. Этому посвящены исследования С. Липсета и С. Покка [5, с. 204–234]. По мнению авторов, имеющиеся между группами различия являются основой политического конфликта между ними. Они выделяют несколько различий: социальные, классовые, религиозной разрозненности, а также разницу между центром и провинцией. Взаимовлияние между политическими институтами завершается формированием социально-психологической модели электорального поведения.

Исследователи выдвигают следующие предположения: какой-то части избирателей свойственно чувство близости к какой-либо партии (партийная идентификация); основным агентом партийной идентификации является семья, именно здесь формируется партийная лояльность; эта идентификация помогает избирателю правильно комментировать политическую информацию и правильно голосовать. Партийная идентификация играет роль своеобразного фильтра; через этот фильтр информация подразделяется на три основных аспекта (кандидаты, их политические курсы, политические группы и партии). Например, избиратель, ощущая себя коммунистом, думает, что только коммунистическая партия наилучшим образом защищает интересы граждан.

В данной ситуации реализации конкурсных проблем на уровне избирателей не происходит. Представители теории рационального выбора в результате анализа исходят из двух основных постулатов. Во-первых, личность эгоистична, то есть стремится достичь своих целей. Во-вторых, личность рациональна, то есть сравнивает полезность полученных результатов. Представитель рационально-инструментальной модели Е. Даунс в работе «Экономическая теория демократии» показывает, что граждане голосуют за ту партию, которая им выгодна [6, с. 27]. Этот подход был развит в теории «ретроспективного голосования» (М. Фиорин) [7, с. 46]. Несколько упрощая данный подход, можно сказать, что для рядовых граждан не имеют значения детали внешней и внутренней политики руководителей, они знают: главное – как они живут под их руководством. Иначе говоря, существует прямая связь между экономикой и избирателями, и избиратели считают, что ответственность за экономику несет государство.

Среди форм социального поведения и деятельности особое место занимает форма протеста. Политический протест открыто показывает негативное отношение к политической системе, ее отдельным элементам, нормам, ценностям, принятым решениям. К формам поведения протеста относятся митинги, демонстрации, тайные движения, восстания, пикеты, массовые или групповые акции насилия. Поведение протеста отражает недовольство в обществе.

Депривация – это ситуация, порожденная недовольством в обществе в результате несоответствия между собственным внутренним положением субъекта и реальностью. Если это несоответствие является сильным, то оно рождает особый интерес для активного протеста и недовольство приобретает массовый характер.

Факторы депривации могут возникать в результате ухудшения экономической ситуации, резкого повышения налогов и цен, потери привычного социального статуса, исчезновения стандартных норм, реализации больших неожиданностей, неудовлетворительного результата при сравнении личностью своих успехов с достижениями других людей. Люди, испытывая депрессию при сравнении своего нынешнего положения с предыдущим, возможно, могут доходить до крайней степени поведения протеста. Как показывает политический опыт, недовольство порождает протест у тех людей, которые не потеряли надежды «выйти в люди» и неоднократно пытались улучшить свое положение.

Таким образом, поведение протеста более широко распространяется сред тех, кто нуждается, по сравнению с теми, положение которых является стабильным и которые работают для повышения своего жизненного уровня. Разные формы политического протеста могут активизироваться во время экономического роста, так как размеры ожиданий превышают возможности удовлетворения экономических потребностей. Однако если недовольство и является важной причиной, оно не является единственной причиной поведения протеста. Причиной возникновения и возрастания протеста могут быть радикальные идеологии, символические акции, недоверие к политическому расизму, утрата веры в возможности удовлетворения потребностей традиционными способами.

Понижение институционализации приводит к широким акциям массовых беспорядков, насилию, прямому противостоянию властям. Терроризм относится к политической деятельности и типу, имеющего характер поведения насилия. Понятие «терроризм» нельзя путать с понятием «террористическая активность». Под понятием терроризма имеется в виду разнообразная деятельность отдельных людей и экстремистских организаций, направленная на насилие с целью запугивания государства или населения. Терроризм отличает от профессиональных преступников той характерной чертой, что такие акты насилия могут приводить общество в состояние стресса, страха; это также, в свою очередь, порождая широкий резонанс, может повлиять на ход событий и принятие решений.

Существуют разные виды политического террора. По идеологическим критериям можно выделить правый (неофашизм, авторитаризм) и левый (революционный) терроризм. К методам терроризма относятся убийство политических деятелей, похищение, шантаж и угрозы, взрывы в общественных местах, захват зданий и организаций, захват заложников, подготовка вооруженных столкновений т. д.

Практика подтверждает, что основу террористических организаций составляют люди в возрасте от 20 до 30 лет. Среди них также немало студентов (в основном гуманитарной сферы). Люди старше 30 лет или руководят такой организацией, или же являются консультантами либо «экспертами». Комментировать агентов психологического терроризма по их психопатологическим свойствам было бы неправильно. Разбирательства с пойманными террористами показывают, что среди них немало психопатологических элементов. Чертами, характерными для террористов, являются несоответствие реальности, неуспешная реализация социальных функций, повышенная агрессивность, обвинение других в своих неудачах, эмоциональная неполноценность, нервозность, фанатизм и т. д. Участием в организации террора они своеобразно восполняют свои неудачи, преодолевают чувство одиночества.

Террорист отрицает признанные всеми культурные нормы. Распространение терроризма не

связано непосредственно с изменениями социально-экономической ситуации в обществе. Безусловно, ситуация кризиса и низкий уровень производства влияют на распространение террористической активности, однако террористические акции в благополучных в экономическом смысле странах также имеют место. На распространение терроризма активное влияние оказывает эмоционально-интеллектуальное настроение общества. Романтическое восприятие терроризма как организации, которая ведет борьбу за справедливость, способствует своеобразному «политическому робингудизму», оборачивается духовной поддержкой террористов и приводит к распространению ужасных преступлений.

Однако какое бы оправдание ни придумывал для себя политический терроризм, он все равно продолжает оставаться одним из самых тяжелых политических преступлений. Поэтому проблема борьбы с терроризмом со стороны международной общественности считается одной из основных проблем.

Абсентеизм является типом политического поведения, противоположного политической активности. Под понятием «абсентеизм» в политической жизни понимается пассивное поведение, потеря интереса к политике, ироничное, насмешливое отношение к политическим нормам. Ироничное поведение присутствует в каждом обществе. К причинам, порождающим абсентеизм, относятся отдаление личности от принятых в целом культурных норм. В результате личность воспринимает мир, находящийся за пределами его субъективной культуры, как чуждый и иллюзорный. Большое стремление к удовлетворению личных потребностей может привести к утрате интереса к политической жизни. Политическое равнодушие к существующим проблемам может способствовать человеческой беспомощности, недоверию к политическим институтам, стремлению во что бы то ни стало помешать принятию решений и т. д. Может возникнуть ослабление определенной группы норм абсентеизма, отсутствие чувства принадлежности индивида к определенной социальной группе, а также потеря личных социальных ценностей и целей и т. д.

Чувство безответственности перед исполнением служебных обязанностей в большей степени наблюдается у молодежи, а также у представителей других слоев, в основном малообразованных.

В нашей стране в условиях формирования правового государства и гражданского общества, создания единства граждан и государства, общенациональной идеологии консолидации азербайджанской идеи в целом продолжается нормальный процесс политической социализации. У людей есть возможности права свободного выбора, рационального политического участия. Это проявляет себя также в существовании многопартийной системы и разнообразных органов печати. В результате принятия необходимых мер со стороны государства могут представиться новые возможности в области просвещения общества, политической социализации людей и их участия в принятии решений.

Для представления феномена политического поведения используются понятия «политическая деятельность», «политическая активность». Под понятием политической деятельности имеется в виду совокупность форм активности политических субъектов, политические позиции, политические интересы. Своей политической деятельностью личность намеревается оказывать влияние на принятие политических решений в обществе. Известно, что разные люди различными способами демонстрируют политическую интенсивность: некоторые читают газеты, журналы, другие ходят на выборы, третьи ведут активную политическую работу. Некоторые же не могут проявлять никакой активности в политике (абсентеизм). Однако пассивные люди также остаются политическими субъектами.

Несмотря на проявления абсентеизма, в политике предлагаются различные типажи политического поведения. Можно различать экстенсивные (например, количество участников отличает поведение личности, в группах акторы и массы) и интенсивные (степень активности личности и др.) типы политического поведения. Другие критерии берут за основу уровень институционализации (путь от нетрадиционных акций до организаций, например, «традиционные» политические партии), в данном случае выделяют конвенциональное (деятельность в рамках новых ценностей и норм) поведение.

К конвенциональным формам можно отнести абсентеизм, газетное знакомство с политикой, обсуждение политических проблем с друзьями и близкими людьми, убеждение окружающих в голосовании определенным способом, выступления на митингах и собраниях, проявление активности политических деятелей и т. д. Неконвенциональными формами являются подготовка петиций, участие в запрещенных демонстрациях, митингах, бойкоты, уклонение от уплаты налогов, захват зданий, образование препятствий на дорогах, что является более распространенными формами. Среди трактовок политического поведения особенно отличается понимание Д. Макленда и С. Аткинса [8, с. 286; 9, с. 364]. Они выделяют три мотива в данной проблеме: обладание властью, достижение ее и мотив аффиляции (создание теплых дружественных отношений с другими людьми). По мнению авторов, эти и другие мотивы создают политическое поведение. Согласно теории рационального выбора, субъекты, участвуя в

политической жизни, хотят добиться какой-то прибыли, пользы, результата. В целом политическое развитие, особенности национальной культуры той или иной страны оказывают влияние на политическое поведение и деятельность.

Политическое поведение протеста.

Политическое поведение протеста является одной из форм политического поведения. В качестве политического протеста широко распространен электоральный абсентеизм. Другой формой поведения протеста является голосование за различные силы или голосование «против всех». Говоря об активности протеста, имеют в виду также создание различных форм препятствий для динамики политической активности граждан.

Теория депривации объясняет рост потенциала протеста. Представители данной теории причину протестующего поведения видят в депривации, то есть «субъект испытывает чувство недовольства самим собой». Причиной этого недовольства является то, что субъект не обладает никаким объектом, сравнивает себя с другими. Значит, для создания депривации недостаточно только какого-либо объекта как единственной причины, нужно стремиться к достижению объекта и должна появиться надежда на изменение ситуации.

Здесь большую роль играет то, в какой среде и по какой социальной причине появляется депривация. Поэтому мы говорим об относительной депривации. Значит, люди обращаются к политической активности протеста тогда, когда традиционное политическое поведение не дает никаких результатов. Однако здесь большую роль играет также то, что граждане верят в протестную деятельность и ее эффективность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Verba S. Participation in America / S. Verba, N. Nie. – N.Y., 1972. – P. 140–145.

2. Marsh A. Political Action in Europe and the USA / A. Marsh. London, 1990. P. 30

3. Milbrath L.W. Political Participation / L.W. Milbrath. – Chicago : Rand McNally, 1965. – p. 239.

4. Лебедева М.М. Вам предстоят переговоры / М.М. Лебедева. – М. : Наука, 1993.

5. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан // Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – М. : ИНИОН РАН : РАПН, 2004. – С. 204–234

6. Downs A. An Economic Theorv of Democracy / A. Downs. – New York, 1957. – P. 27–28.

7. Голосов Г.В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов / Г.В. Голосов // Полис. – 1997. – № 4. – С. 44.

8. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб., 2007. – С. 286.

9. Atkinson J.W. Motivational Determinants of Risk-taking Behavior / J.W. Atkinson // Psychological Review. – 1957. – Vol. 64. – Issue 6. – p. 364.

Швець С.Л.

Теоретико-концептуальні засади вивчення моделей міграційної політики

УДК 32 325.14

Швець С.Л.,
аспірант кафедри
політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

У статті розглянуто теоретико-концептуальні засади вивчення моделей міграційної політики, а також їх преваги й недоліки. Формування теоретичних концепції міграційної політики має важливе значення для держави, тому що це закладає основи міграційної політики загалом і формує певний напрям держави в цьому питанні.
Ключові слова: *міграція, модель, мультикультуралізм, плюралістична модель, класова модель, гравітаційна модель, неокорпоративізм.*

В статье рассмотрены теоретико-концептуальные основы изучения моделей миграционной политики, а также их преимущества и недостатки. Формирование теоретической концепции миграционной политики имеет большое значение для государства, потому что это закладывает основы миграционной политики в целом и формирует определенное направление государства в данном вопросе.
Ключевые слова: *миграция, модель, мультикультурализм, плюралистическая модель, классовая модель, гравитационная модель, неокорпоративизм.*

This article describes the theoretical-conceptual framework to study models of migration policy, as well as their advantages and disadvantages. The theoretical concept of migration policy is important for the state because it lays the Foundation for migration policies in General and forms the specific direction of the state in this matter.
Key words: *migration, model, multiculturalism, pluralist model, class model, gravity model, neocorporatism.*

Сучасний світ постає сьогодні як складне полісистемне утворення, що динамічно розвивається. Останніми десятиріччями тема міжнародної міграції стає все більш актуальною. Процеси глобалізації, нерівномірний економічний розвиток країн і регіонів, геополітичні зміни, політичні конфлікти – усе це призводить до посилення міграційних процесів. У наш час політична складова міграційних процесів поступово виходить на новий рівень. Украй складне завдання – прогнозування міграцій, особливо в умовах постійно мінливих соціально-економічних і політичних ситуацій.

Сама безпосередня залежність міграції від економічних, політичних, соціальних факторів припускає, що в основу прогнозу міграції потрібно покласти сценарій можливого розвитку в майбутньому зазначених факторів. Однак сьогодні не існує певного сценарію соціально-економічного та політичного розвитку багатьох країн, на основі якого можна розробляти більш або менш надійні перспективні оцінки міграції Для того щоб прогнозувати міграційну політику і створювати власні концептуальні засади міграційної політики сучасності, необхідно мати уявлення про теоретико-методологічні підходи щодо міграційних процесів. Для України, яка лише розробляє засади міграційної політики, дослідження наявних моделей міграційної політики має дуже велике значення, тому що це дає змогу створити власну ефективну модель міграційної політики, ураховуючи переваги та недоліки наявних.

У вітчизняній політичній науці проблеми міграції практично активно почали досліджуватися із 60-х рр. XX ст. Основний масив досліджень пов'язаний із вивченням соціально-демографічних, соціально-економічних і соціально-трудових проблем міграції.

Особливе місце в науковій літературі посів розвиток ідей Т.М. Заславської про міграційну поведінку, вплив суб'єктивного фактора на механізми прийняття рішень, пов'язаних із міграцією, і Л.Л. Рибаковського про тристадійний міграційний процес. Ці ідеї становлять послідовний ланцюжок подій. Першою стадією є формування передумов територіальної рухливості населення. Другий – власне переміщення, міграція, зміна територіального статусу. Третя стадія, стадія завершення міграційного процесу пов'язана з приживлюваністю переселенців на новому місці.

Необхідно відзначити науковий напрям – міграціологію, розроблений Б.С. Хоревим, В.О. Іонцевим, в основі якого лежить ідея комплексного підходу у вивченні загальної міграційної рухливості населення.

Загальної теорії міграцій та аналізу різних аспектів їх соціально-політичного значення присвячені роботи Г.С. Вітковської, Ж.А. Зайончковської, О.С. Вишневського (взаємозв'язок демографічних і міграційних процесів, а також проблеми вимушених міграцій), В.І Переведенцева та ін.

Цікавою є робота «Методология и методы изучения миграционных процессов» під редакцією Ж.А. Зайончковської.

Ця робота присвячена методологічним і методичним питанням дослідження міграції населення. Вона складається з двох частин. У першу частину включено статті відомих зарубіжних, у тому числі російських, учених із теоретичних аспектів вивчення міграційних процесів. Друга частина відображає специфіку підходу до вивчення міграції з позицій різних дисциплін.

Метою статті є вивчення теоретико-концептуальних моделей міграційних процесів і застосування їх до міграційної політики України.

Дослідження міграційних процесів зараз потребує міждисциплінарного підходу, тому що міграція викликана багатьма факторами та причинами.

Нині виокремлюється політична складова міграційних процесів і в сучасній науці є кілька підходів до контролю за міграційними процесами.

За класифікацією С.А. Триканової, на сьогодні в Європі можна виділити чотири моделі міграційної політики: імперську, етнічну, ліберальну та мультикультурну [11, с. 4].

Імперська модель передбачає, що всі члени нації є об'єктами єдиної влади або єдиного правителя. Жодна із сучасних ліберальних держав не належить до цього типу. Російська, Австро-Угорська й Оттоманська імперії – історичні представники цього типу.

Етнічна модель основує національну належність на спільності історичних коренів або спільності долі, виявляється в єдиній мові, культурі й належності до єдиної етнічної спільноти. За визначенням, цей тип виключає мігрантів із самобутньою культурою та іншими родовими корінням із числа повноправних членів нації. «Закон крові», або «закон походження», визначав подібного роду політику. Прийняття в громадянство передбачає тут абсолютну асиміляцію, не допускає жодних поступок [7, с. 68].

Республіканська модель визначає статус переважно за належністю до політичного співтовариства. Переселенці стають повноправними громадянами країни, якщо вони приймають її політичні встановлення. До громадянства тут ставляться як до передумови, що сприяє інтеграції в співтовариство, а не як до результату цього процесу (як це відбувається в етнічній моделі). Республіканський принцип найбільш помітно відображено в «законі ґрунту», який дарує громадянство будь-якій дитині, яка народилася на землях країни. Завдяки цьому законові, іммігранти іноземного походження можуть отримати громадянство відносно легко.

Мультикультурна модель основана на ідеї про те, що культурні відмінності всередині товариств – припустиме явище. Іммігранти тут є повноправними користувачами системи освіти, учасниками ринку праці й житла, а також повноправними учасниками демократичного процесу прийняття рішень. Для цієї моделі пріоритетним завданням є досягнення рівності перед законом, і тут практично всі засоби хороші. Багато в чому це забезпечується за допомогою нескладних законів про громадянство, але держави, які дотримуються цієї моделі, можуть і безпосередньо зрівнювати приїжджих іноземців і місцеве населення в політичних і громадянських правах [6, с. 74].

Таку політику можна назвати «політикою інтеграції». Саме таку модель підтримує Україна зараз. У більшості випадків це пов'язано з історичним розвитком нашої країни та багатонаціональним складом населення всередині країни. Але в умовах міграційної кризи така політика є недоречною, тому що підриває політичні та економічні засади всередині країни [5, с. 19].

Італійський дослідник Крістіано Коданьоне також виокремлює кілька моделей міграційної політики [1, с. 6].

Перша з них – плюралістична модель міграційної політики. У плюралістичних моделях громадяни мають виразні (зазвичай економічні) інтереси і втручаються в політичний процес, щоб захистити їх. Отже, міграційна політика є результатом змагання, переговорів і створення коаліцій. На їх конкретний зміст впливає диференційований розподіл влади і злагоди серед різних соціальних категорій. Держава сприймається як система, яка розділяє конфлікти, тоді як бюрократія – як сила, яка керує власними інтересами (збільшення бюджету й кількості) або діє в інтересах законодавчих органів. Імміграційна політика розглядається в цих межах як процес, у якому якась сукупність діючих сил – від підприємців до церков, від профспілок до етнічних асоціацій – намагається отримати конкретні вигоди, не звертаючи уваги на системну якість цілого [3, с. 58].

Плюралістичні моделі досить чітко показують, чому в демократичних країнах рівень імміграції вищий, ніж було б бажано суспільству: готовність до самоорганізації тих, хто користується вигодами міграції, набагато перевищує організаційну спроможність розосередженого населення, на яке лягають пов'язані з імміграцією витрати. Також такі моделі володіють перевагою, тому що трактують недостатню послідовність міграційної політики швидше як наслідок процесу прийняття рішень, ніж як ознаку її нелогічності. Методологічно, однак, досить легко виявити категорії, які можуть отримати вигоду з тієї чи іншої політики, і пояснити політичний успіх (або невдачі) конкретних аналізованих заходів їх втручанням [2, с. 354].

Інша модель міграційної політики – класова. Класові моделі визначають тиск групи як організованої фракції, що переслідують конкретні колективні інтереси. Порівняно з плюралістичними, класові моделі мають менше проблем із виявленням кіл, у чиїх інтересах діють політичні діячі, оскільки вони «об'єктивно» визначені та суворо пов'язані з економічними відносинами. Міграційна політика, згідно із цією моделлю, спрямована на приведення потреби резервів промислових робітників у відповідність із реальною необхідністю, щоб уникнути соціальних хвилювань і високого рівня конфліктності у відносинах між вітчизняними та іноземними працівниками [8, с. 35].

Класові моделі досі користувалися особливою популярністю при поясненні нелегальної міграції – політики «з чорного ходу» – як активної стратегії, що забезпечує наявність гнучкої робочої сили. Із цього погляду нелегальна міграція – наслідок не

слабкості держави у справі охорони своїх кордонів, а швидше «об'єктивної зацікавленості фірми в тому, щоб увозити іммігрантів у найбільш слабкому з юридичного погляду становищі» [9, с. 111]. Така модель є обмеженою в низці відносин. У теоретичному плані класові підходи встановлюють значно більш високий ступінь детермінованості й раціональності діючих сил, ніж дають змогу емпіричні дані та історичний досвід. За їх допомогою важко пояснити значні відмінності в поведінці таких колективних сил, як профспілки, позиція яких щодо нелегальних мігрантів коливається від абсолютного неприйняття (в США) до повного прийняття (в Італії та Іспанії).

Існують реалістичні моделі міграційної політики. Плюралістичні й класові моделі схильні розглядати державу головним чином як набір механізмів, що запускаються в дію та керовані в основному позаполітичними інтересами. Реалістичні моделі «повертають назад до держави»: вони розглядають її як конкретну організацію, яка має глибинні внутрішні й міжнародні інтереси, що самостійно переслідують особи, котрі визначають політику, і бюрократію. Дослідники, які дотримуються реалістичної точки зору, доводять, що державні міркування є ключем до розуміння того, як держави управляють міграційними потоками. Зближення політики європейських країн у галузі контролю над міграцією стає більш зрозумілим, якщо взяти до уваги те, що мається на увазі створення міжнаціонального поля, яке відкриває нові можливості для державних функціонерів і урядових відомств [10, с. 48].

Реалістичні моделі дають змогу аналізувати явища, які не піддаються визначенню, суворо ґрунтуються на економічних інтересах. Однак і реалістичні моделі не можуть виступати в ролі узагальнених моделей міграційної політики. Насамперед атрибуція політичних інтересів стикається з тими самими труднощами, які відзначаються для плюралістичних моделей із їхніми економічними інтересами. Під час розгляду певної політики майже завжди можна визначити політичний інтерес, який її пояснює.

Також існують корпоративістські та неокорпоративістські моделі. Корпоративістські моделі можна розглядати як поєднання плюралістичних (або класових) моделей, з одного боку, і реалістичного аналізу в процесі прийняття рішень – з іншого. Держава є посередником між конфліктуючими соціально-економічними колами, однак робить це згідно зі своїми політичними інтересами. Вигоди від посередництва, надання мережі органів управління обмінюються на передбачуване перетворення організованих інтересів державних службовців [1, с. 17–21]. У сфері міграційної політики неокорпоративістські моделі зосереджені на тому, як саме держава, що приймає мігрантів, погодить транснаціональні та міжнародні обмеження зі структурою своїх внутрішніх інтересів. Корпоративістські угоди мають довгу історію. Деякі дослідники вважають, що нинішні стратегії європейських країн у галузі контролю над міграцією можуть розглядатися як частина неокорпоративістського підходу до управління конфліктами. Але така модель міграційної політики не є досконалою, майже не використовується сучасними європейськими країнами.

Також існує гравітаційна модель міграційної політики.

Вона може використовуватись для теоретичного оцінювання обсягів міграції, але не розробляє теоретичну модель міграційної політики для держави. Гравітаційна модель міграції – теоретична модель, схожа з Ньютонівським законом тяжіння й застосовується в урбаністиці, яка використовується для передбачення темпів міграції між двома регіонами [6, с. 25–26]. Закон Ньютона говорить: «Будь-які два тіла притягуються одне до одного із силою, пропорційною добутку їхніх мас і обернено пропорційною квадрату відстані між ними». Географічна інтерпретація цього закону покладається на заміну понять «тіло» й «маса» поняттями «регіони» і «значущість», де значимість може бути виміряна в одиницях кількості населення, обсягу валового продукту або іншої відповідної величини [3, с. 76].

Гравітаційна модель міграції базується на ідеї про те, що зі збільшенням значимості регіонів рух людей між ними зростає, а зі збільшенням відстані за інших рівних умовах – знижується. Така модель може використовуватися для прогнозування темпів міграції на територію країни.

Дослідивши деякі з наявних моделей міграційної політики, можна зробити висновок, що серед дослідників не існує єдності й чіткої позиції в теоретичному моделюванні міграційної політики. Кожна модель має свої недоліки. Також багатьма дослідниками було доведено, що мультикультурна модель міграційної політики не завжди працює на практиці. Тому ми маємо орієнтуватися на більш нові концепції. Для створення теоретичної моделі міграційної політики Україна може орієнтуватися на реалістичну модель міграційної політики, але враховувати її недоліки. Також для прогнозування потоків нелегальної міграції можна використовувати класову й гравітаційну моделі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Витковская Г.С. Имиграционная политика западных стран: альтернативы для России / Г.С. Витковская. – М. : Гендальф, 2002. – 264 с.

2. Грубов В.М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма : [монографія] / В.М. Грубов. – К. : Тов. «Рада ЛТД», 2007. – 554 с.

3. Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Ж.Б. Дюрозель. – К. : Основи., 1999. – 904 с.

4. Зайончковская Ж.А. Методология и методы изучения миграционных процессов / Ж.А. Зайончковская. – М. : Центр миграционных исследований, 2007. – 370 с.

5. Куропятник А.И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ / А.И. Куропятник. – СПб., 2000. – 58 с.

6. Малиновська О.А. Біженці у світі та в Україні / О.А. Малиновська. – К. : Генеза, 2003. – 286 с.

7. Михайленко Е.Б. «Старый» и «новый» регионализм: теоретический дискурс / Е.Б. Михайленко. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. – 116 с.

8. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения / В.И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 231 с.

9. Рыбаковский Л.Л. Методологические вопросы прогнозирования населения / Л.Л. Рыбаковский. – М. : Статистика, 1978. – 208 с.

10. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения (Вопросы теории) / Л.Л. Рыбаковский. – М., 2003. – 235с.

11. Трыканова С.А. Вопросы организационно-правового регулирования управления миграционной политикой в кризисных ситуациях (опыт ЕС) / С.А. Трыканова // Миграционное право. – 2011. – № 3.

Арабаджиєв Д.Ю.

Спеціальні політологічні методи дослідження громадського моніторингу виборчого процесу

УДК 324

Арабаджиєв Д.Ю.,
доктор політичних наук, доцент
кафедри соціальної роботи
Запорізького національного
технічного університету

У статті подані визначення та охарактеризовані exit-poll та quick-count як методи громадського моніторингу виборчого процесу, що використовуються безпосередньо в день виборів для проведення паралельного підрахунку голосів та порівняння з офіційними результатами.
Ключові слова: *волевиявлення, exit-poll, quick-count, громадський моніторинг, демократія.*

В статье представлены определения и охарактеризованы exit-poll и quick-count как методы общественного мониторинга избирательного процесса, используемые непосредственно в день выборов для проведения параллельного подсчета голосов и сравнения с официальными результатами.
Ключевые слова: *волеизъявление, exit-poll, quick-count, общественный мониторинг, демократия.*

In the article the definitions of the exit-poll and quick-count those are used on the day of elections for a parallel vote counting and making comparison with the official results are given.
Key words: *declaration of intent, exit-poll, quick-count, public monitoring, democracy.*

Висока культура голосування, політична і правова культура – це одні з основних ознак демократичної, правової держави. Багато держав апелюють до того, що навчати людину розбиратись у політиці, виборах, владі, потрібно змалку. Стаття 21 Загальної декларації прав людини містить таке положення: «Волевиявлення народу будь-якої країни, виражене на виборах, є основою влади будь-якого демократичного уряду». Вказаний принцип також закріплений в сучасних конституціях та інших нормативно-правових актах по всьому світу, в тому числі і в Конституції України. Проте реалізація цього демократичного принципу часто виявляється неможливою.

Є багато країн, які мають багаторічний досвід проведення виборів на демократичних засадах. Проте є й досвід держав, у яких держслубцовці, що знаходяться на найвищому щаблі влади, застосовують підконтрольні їм державні установи та ресурси, засоби підкупу і залякування з метою маніпулюванння виборчим процесом, тим самим позбавляючи суперників права балотуватися на виборах, блокуючи проведення їх передвиборчої кампанії; обмежуючи їх доступ до засобів масової інформації тощо. Коли ця тактика виявляється недостатньою для того, щоб забезпечити собі перемогу на виборах, такі шахраї виборчого процесу прагнуть маніпулювати безпосередньо у день виборів процеси. Як правило, це відбувається шляхом:

– блокування доступу до виборчих дільниць представників суперника;
– організації незаконного голосування на їхню користь;
– маніпулювання під час підрахунку голосів;
– оголошення шахрайських результатів виборів;
– блокування належного правового захисту тощо.

Зрозуміло, що наслідками такого виборчого процесу стають насильство і політичне переслідування суперників по виборах, позбавлення справжніх переможців права зайняти певні державні посади. Такий розвиток подій також унеможливлює урядові країни йти демократичним шляхом розвитку, закладає основу для політичної нестабільності.

Отже, політичні партії та кандидати повинні розвивати навички контролювання великого розмаїття виборчих процесів та інститутів; вони повинні опанувати способи мобілізації громадської підтримки, сформувати навички ефективного використання механізмів розгляду скарг мирними засобами.

Громадські організації та інші інституції демократичного управління також повинні брати безпосередню участь у комплексних заходах з моніторингу довиборчого, виборчого та післявиборчого процесу, щоб зробити власний внесок у забезпечення чесних виборів. Вибори просто не можуть бути відокремлені від широкого політичного контексту країни, а отже, й зусилля щодо забезпечення їхньої чесності також повинні бути розгалуженими. А оскільки всі виборчі процеси набувають критичного значення саме у день виборів, то саме на цьому етапі виборчого процесу швидкі та надійні методи моніторингової діяльності відіграють вирішальну роль.

Точний та надійний звіт стосовно якості процесу голосування й підрахунку голосів, отриманий від випадкової статистичної вибірки виборчих дільниць, може слугувати засобом заспокоєння політичних конкурентів та цивільного населення. Своєчасне виявлення порушень може сприяти від-

повідному коригуванню та належній оцінці їх потенційного впливу на результат виборів. Дуже точне і швидке проектування результатів виборів, зібраних і зареєстрованих за вибіркою виборчих дільниць, може попереджувати випадки шахрайства, стримувати зростання напруженості, дати змогу тим, хто за результатами виборів обійме посаду, зробити це, ґрунтуючись на демократичних засадах. З іншого боку, систематична, неупереджена і точна перевірка результатів і якості виборчого процесу в день виборів може суттєво сприяти виявленню найбільш поширених порушень та спроб фальсифікувати результати виборів.

Взагалі моніторинг є невід'ємною частиною повсякденного життя сучасної людини. А в останні роки все більшого значення набуває громадський моніторинг. Громадський моніторинг найчастіше спрямований на органи влади як об'єкт моніторингу. А. Кондек визначає громадський моніторинг як діяльність формальних та неформальних громадських організацій (або об'єднань громадян) з метою внесення змін в громадське життя, пов'язану з контролем діяльності влади різного рівня [1].

Незважаючи на сформовану загальну правову основу громадського моніторингу в Україні, а саме конституційні положення про народ як єдине джерело влади в Україні (ст. 5), про право громадськості брати участь в управлінні державними справами (ст. 38) [2], в Україні термін «громадський моніторинг» не є широко вживаним поняттям. Однак це становище поступово змінюється.

Моніторинг може здійснюватися як щодо виконання своїх повноважень управліннями виконавчої влади органів місцевого самоврядування, так і щодо діяльності парламенту. На особливу увагу заслуговує моніторинг виборчого процесу.

До методів громадського моніторингу виборчого процесу у день виборів відноситься exit-poll, який є експрес-опитуванням у день голосування на виборчих дільницях одразу після здійснення акту голосування. Основним завданням такого виду опитування є контроль за результатами голосування, а також вивчення факторів реального вибору електорату.

Цей метод вперше було використано у США у 1967 році Джоном Файном. Основна мета застосування екзит-полу – здійснення точного прогнозу результатів виборів ще до офіційного підрахунку голосів.

Сьогодні екзит-пол виконує такі функції:

– прогностична функція, тобто передбачення прогнозування результатів виборів, але ця функція вирізняється швидкоплинністю;

– функція контролю за результатами волевиявлення громадян;

– функція теоретичної перевірки моделей поведінки електорату.

Остання функція у наш час набуває все більшої значущості та вагомості.

На думку ж В. Паніотто, зазначений метод не має використовуватися для контролю виборів в умовах демократії, але припустима можливість його використання за умови недостатньої кількості інших механізмів контролю [3].

Водночас цей метод можна розглядати як проекцію ставлення населення до політичної системи. Тут одним з ключових питань є питання довіри населення до результатів виборів, адже рівень цієї довіри визначає легітимність чинної влади. У ситуації високої довіри до інституту виборів питання використання екзит-полу для контролю результатів виборів просто не виникає [4].

Крім цього, здійснення подібного роду моніторингового дослідження виступає певним індикатором розвитку рівня політичної культури і демократизації суспільства, особливо якщо говорити про країни постсоціалістичного табору [5].

У нашій країні, враховуючи особливості перебігу історичних подій, що супроводжувалися соціальною, політичною кризою та кризою довіри до влади, екзит-пол виконує, насамперед, контрольну функцію. Результати цього методу громадського моніторингу виборчого процесу суттєво впливають на формування громадської думки щодо ступеня довіри до офіційних результатів, оголошених ЦВК. Втім, сама процедура екзит-полу має певні слабкі місця: так, процедура проведення дослідження охоплює досить невелику кількість ділянок, в порівнянні з їх загальною кількістю, а отже, страждає репрезентативність вибірки. Легкість, з якою може здійснюватися маніпулювання результатами екзит-полу, зводить нанівець таку функцію цього методу, як зовнішній контроль за демократичністю, прозорістю і законністю виборів, ставлячи на порядок денний функцію контролю за суб'єктами проведення екзит-полів.

Quick-count (метод швидкого статистичного підрахунку голосів) – це потужний метод для моніторингу подій, який також застосовується саме у день виборів. Цей метод громадського моніторингу виборчого процесу є ефективним при спостереженні за перебігом виборів. Сутність його полягає у тому, що спостерігачі, відстежуючи хід голосування і процес підрахунку на окремих виборчих дільницях, роблять відповідні записи ключової інформації у стандартизованих формах, а потім повідомляють свої висновки у центральний центру збору даних. Отже, квік-каунт (quick-count) використовується для оцінки загальної якості денних виборчих процесів і перевірки офіційних результатів виборів [6].

Квік-каунт (quick-count) може відігравати вирішальну роль, ускладнюючи або стимулюючи шахрайство на виборах; може стати у нагоді при встановленні довіри до виборчого процесу серед

електорату, або, навпаки, сприяти зневіренню у результатах. В будь-якому випадку цей метод потребує мобілізації чималих зусиль. До них відносять:

– мобілізацію добровольців;

– розробку надійних і швидких засобів зв'язку по всій країні;

– точний аналіз великих за обсягом даних в умовах високого тиску;

– здійснення мудрого політичного судження про те, як представити отримані дані та зроблені на їх основі висновки [6].

Що стосується методики quick-count, то вона спрямована на:

– забезпечення прозорості та відповідності виборів законодавству;

– дотримання громадянських прав і свобод, гарантованих не тільки національними правовими актами, а й міжнародними конвенціями і деклараціями, визначаючи status quo кожного повноправного громадянина в країні.

Методика quick-count передбачає стаціонарне спостереження за процесом голосування та підрахунком голосів на виборчих дільницях, обраних шляхом випадкової статистичної вибірки. Вона дає змогу при мінімальній статистичній похибці оцінити якість виборчого процесу та максимально точно спрогнозувати результати виборів.

На відміну від екзит-полу, при quick-count прогнозування результатів виборів здійснюється не шляхом опитування виборців, а на основі фактичних офіційних результатів, отриманих під час підрахунку голосів на дільницях.

У цілому використання прикладних методів у процесі громадського моніторингу за виборчим процесом є передумовою його успішного впровадження і поширення в нашій країні.

Екзит-пол і квік-каунт використовуються безпосередньо в день виборів для проведення паралельного підрахунку голосів та порівняння з офіційними результатами. Особливістю вказаних методів є високий ступінь довіри до їхніх результатів з боку громадськості, визнання значущості цих методів у контексті підтвердження або заперечення офіційно оголошених результатів виборів з боку експертів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кондек А. Общественный мониторинг у оснований / А. Кондек [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.civicportal.org/biblioteka/b/b_4.htm.

2. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

3. Паниотто В. Экзит-пол в Украине 2004 года: провал или успех? / В. Паниотто [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://club.fom.ru/article.php?id=12.

4. Баскакова Ю. Экзит-полл и его задачи / Ю. Баскакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/104/2011_104_4_Baskakova.pdf.

5. Винославская С. Exit-poll: методика исследования в оперативном режиме / С. Винославская, Н. Чурилов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/data/830/304/1208/10_Vinoslavskajax.

6. Quick-count – National Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://democracyinternational.com/sites/default/files/The%20Quick%20Count%20Election%20Observation.pdf.

Бабарикіна Н.А.

Участь громад в самоврядуванні як необхідна умова процесу децентралізації

У статті проаналізовано модель взаємодії громадян і держави шляхом децентралізації. Децентралізація сприяє розосередженню політичної влади. Ефективність врядування шляхом децентралізації збільшується за умови належної підготовленості органів місцевого самоврядування та громад.

Ключові слова: *громада, громадянин, місцеве самоврядування, демократія, децентралізація.*

В статье проанализирована модель взаимодействия граждан и государства путем децентрализации. Децентрализация способствует рассредоточению политической власти. Эффективность управления путем децентрализации увеличивается при надлежащей подготовленности органов местного самоуправления и общин.

Ключевые слова: *община, гражданин, местное самоуправление, демократия, децентрализиция.*

In the article the model of interaction between citizens and the state through decentralization. Decentralization helps disperse political power. The effectiveness of governance through decentralization increases provided adequate training of local government and communities.

Key words: *community, citizen, local government, democracy, decentralization.*

УДК 352.9:323.2

Бабарикіна Н.А.,
старший лаборант
кафедри соціальної роботи
Запорізького національного
технічного університету

Передача повноважень з центру на місця здійснюється шляхом децентралізації, що дає змогу привести послуги, які надає держава, у відповідність із потребами і запитами населення. Оскільки для процесу демократичного розвитку дуже важливий зворотний зв'язок між владою і громадянином – поінформованість громадян про дії влади та поінформованість влади про реальні потреби конкретного громадянина, то природно, що здійснити це найлегше на базовому рівні влади – місцевому, де громадяни і представники влади живуть поруч.

Теоретичні й практичні аспекти процесу децентралізації розглядали такі вітчизняні та зарубіжні вчені як О. Бориславська, І. Коліушко, А. Колодій, М. Мних, С. Телешун, А. Ткачук, В. Суперсон, В. Липинський, Д. Донцов, Б. Гурне та інші.

Головною метою дослідження є обґрунтування участі громад в самоврядуванні як необхідної умови процесу децентралізації.

Децентралізація у загальному вигляді означає передачу повноважень та відповідальності щодо надання публічних послуг від центрального уряду до регіональних структур (підпорядкованих або незалежних) або до приватного сектору. Децентралізація має три поєднані між собою складові: політична, адміністративна та фіскальна децентралізація.

Політична децентралізація спрямована на покращання активної участі населення у процесах прийняття рішень. Це передбачає, що обрані на місцевому рівні органи влади повинні нести більшу частину обов'язків стосовно до тих, хто їх обрав, а також краще представляти місцеві інтереси у процесах прийняття політичних рішень.

Адміністративна децентралізація розподіляє відповідальність за виконання обов'язків між урядовими структурами різних рівнів. Відповідальність за планування на регіональному й місцевому рівнях, оперативне управління, а також за фінансування інфраструктури та послуг передається від центру до регіональних й місцевих структур.

Фінансова децентралізація є суттєвою складовою кожної із форм децентралізації. Децентралізована структура не здатна виконати свої обов'язки без доступу до необхідних ресурсів та права прийняття фінансових рішень.

Без розвитку всіх складових (політичної, адміністративної та фінансової) реальна децентралізація навряд чи відбудеться. Тут необхідним є комплексний підхід і – що дуже важливо – сприйняття цінностей і принципів децентралізації і органами влади, і звичайними громадянами [6, с. 18–19].

Стандартної моделі децентралізації не існує, процеси та процедури відрізняються один від одного і залежать від основних цілей і завдань, а також від організаційної структури та механізмів реалізації.

Існують різні і водночас тісно пов'язані аспекти процесу децентралізації. Головний – це децентралізація управління між різними рівнями влади, від центральної до місцевої. Децентралізації управління виступає базовим аспектом проблеми процесу децентралізації, що включає в себе питання економічної та фінансової децентралізації, у вузькому сенсі. Децентралізація сприяє подрібненню і розосередженню політичної влади, оскільки реальністю є те, що влада все ще залишається, якщо не по суті, то потенційно, найбільш потужною інституцією суспільства.

Децентралізація вважається належним підґрунтям для виховання нових політиків, адміністраторів та державних службовців, а також знижує витрати на управління. В більшості країн, де було здійснено процес децентралізації, він супроводжувався аргументацією на користь підвищення легітимності місцевої влади як умови досягнення якісного управління. Це пояснюється тим, що участь громадян в управлінні на місцях підвищує легітимність місцевої влади та зміцнює її.

Децентралізація може привести до більш креативних, інноваційних та ефективних програм, дозволяючи собі місцеве експериментування. Вона може зміцнити політичну стабільність та національну єдність, надаючи можливість громадянам краще контролювати державні програми на місцевому рівні. Адміністративна відповідальність може передаватися на місцеві рівні без відповідних фінансових ресурсів, що може ускладнити справедливий розподіл або надання послуг. Це спільна проблема для багатьох країн. Органи місцевого самоврядування мають окремі повноваження на стягнення місцевих податків та зборів, але їх не завжди вистачає на виконання поставлених завдань. Крім цього, іноді органам місцевого самоврядування не вистачає кваліфікованого та підготовленого персоналу, і тому вони не в змозі функціонувати належним чином, навіть коли є фінанси. Часто, коли органам місцевого самоврядування передаються широкі повноваження від центральних органів влади, недостатність ресурсів, як фінансових, так і кадрових, набирає загрозливих розмірів. Тобто необхідно, щоб обсяг повноважень був збалансованим і підкріпленим відповідними ресурсами. Успіх децентралізації, тобто дійсне самоврядування, залежить в значній мірі від наявності достатніх ресурсів та можливостей автономно використовувати ці ресурси.

У більшості країн відповідний баланс централізації та децентралізації є необхідним для ефективної діяльності органів місцевої та центральної влади. При обговоренні питання децентралізації проблема справедливого розподілу є основною. Деякі регіони мають більше ресурсів, ніж інші, завдяки, можливо, своєму розташуванню чи наявності природних особливостей або розміру. Ось чому існує необхідність у розробці державної, національної програми щодо передачі ресурсів від багатих регіонів у бідніші для того, щоб всі громадяни отримували мінімальний рівень послуг, визначених державними стандартами, незалежно від місця проживання. Хоча політика не є рушійною силою децентралізації у більшості країн, децентралізація може бути одним з тих напрямів, де добра політика і добра економіка можуть слугувати одній кінцевій меті. Політичні цілі щодо посилення політичної відповідальності влади і підвищення ролі участі громадян у реалізації програм місцевого розвитку можуть співпадати з економічними цілями прийняття кращих рішень щодо використання суспільних ресурсів.

До переваг здійснення процесу децентралізації відносять можливість здійснення владних функцій органами влади, які є найбільш близькими до громадянина (ст. 4.3). Також органи місцевого самоврядування мають право в рамках національної економічної політики отримувати в достатньому обсязі власні фінансові кошти, якими вони можуть вільно розпоряджатися в межах своїх функцій (ст. 9.1). Щонайменше частина фінансових коштів органів місцевого самоврядування повинна надходити за рахунок місцевих зборів і податків, ставки яких органи місцевого самоврядування мають право встановлювати в межах, визначених законом (ст. 9.3) [4].

До основних переваг децентралізації відносяться:

– зміцнення демократії (особливо знизу, на місцях);

– захист свободи і прав людини через систему вертикальних стримувань і противаг;

– підвищення ефективності органів місцевої влади завдяки передачі повноважень на місця;

– підвищення якості комунальних послуг;

– підвищення соціального та економічного розвитку.

Найголовнішою перевагою є те, що децентралізація сприяє подрібненню і розосередженню політичної влади, оскільки реальністю є те, що влада все ще залишається, якщо не по суті, то потенційно, найбільш потужною інституцією суспільства. Вона не лише встановлює правила, якими керується економічний сектор, але влада і тільки влада має повноваження, здатність і право законним чином позбавити будь-кого багатства, власності і навіть життя [2, с. 4].

Досвід багатьох країн свідчить про те, що органи місцевого самоврядування мають потенціал функціонувати ефективніше, ніж центральні органи. У багатьох країнах одним з основних мотивів децентралізації є кращі перспективи місцевого розвитку.

Шанс покращити ефективність врядування шляхом децентралізації збільшується тоді, коли органи місцевого самоврядування достатнім чином підготовлені до виконання своїх завдань. Децентралізована влада у порівнянні з національним урядом може бути більш доступною, викликати більшу прихильність людей та швидше реагувати на місцеві потреби. На місцевому рівні програми та послуги можна легше адаптувати до особливих місцевих умов та потреб, тому що органи місцевого самоврядування краще ознайомлені з місцевою ситуацією, аніж влада, яка є далекою від реалій громад. Місцева влада краще володіє інформацією, необхідною для планування та виконання програм та послуг, вона є більш повною та доступною. Потенційно близькі стосунки між громадянами та владою сприяють кращій звітності. Вже доведено, що прийняття рішень за участю населення є прекрасним механізмом запобігання зловживанню владою, оскільки важче приховати корупцію посадовим особам, яких громадяни знають, порівняно з тими, які знаходяться далеко і є недоступними. Тому у посадових осіб органів місцевого самоврядування, як правило, менше мож-

ливості приховати корупційні наміри, ніж у посадових осіб в центральному уряді.

Головними, хто контролюватиме владу на місцях, є самі громадяни. В законі про місцеве самоврядування обов'язковими нормами є залучення мешканців – членів громад – до роботи спільно. Чим сильнішою буде громада, тим сильнішим буде місцеве самоврядування. Децентралізація прибирає штучні перешкоди для бізнесу і підприємницької діяльності: зайві дозволи, інстанції, надмірний контроль. Активні, спроможні та зацікавлені громади – головний рушій на територіальному рівні. Вони стануть підтримкою тих змін, над проведенням яких працює уряд.

Пострадянські і постсоціалістичні країни, які провели реформу, сьогодні значно випереджають Україну в соціально-економічному розвитку. Завдяки реформі вони включили в роботу те, що є найбільш цінним капіталом будь-якої держави, – інтереси людей. І навпаки, прибрали головну перешкоду на шляху успіху та добробуту – корупцію.

Поглянемо на досвід мешканців Центральної та інших країн Східної Європи. Коли децентралізація проходила у Польщі, падіння економіки на рік становило близько 10%, інфляція – близько 500% на рік. На кордонах стояли тоді ще радянські війська. І все ж Польща зробила цю реформу, а сьогодні готова допомогти українцям повторити успіхи та не припуститись помилок, які були на шляху децентралізації [3].

Практика самоорганізації населення притаманна більшості демократичних держав. Децентралізація стимулює людей до самоорганізації та вирішення значної кількості місцевих проблем самостійно. Повноцінне місцеве самоврядування покаже перспективи розвитку держави, дасть можливості кожній людині знайти своє місце і впливати на цю перспективу через участь в житті громади, в тому числі економічному. Головне – це поверне людям відчуття власної гідності та спроможності самореалізуватися в своїй країні.

Оскільки самоорганізація населення є повністю самодіяльною ініціативою людей, вона може бути не тільки досить ефективною для задоволення спільних інтересів тих осіб, що самоорганізувались, але й серйозною допомогою органам місцевого самоврядування. Орган місцевого самоврядування може приймати в межах власних повноважень рішення, обов'язкові до виконання усіма членами громади, незалежно від того, погоджуються вони з ним чи ні. Рішення органу самоорганізації населення виконується учасниками самоорганізації на добровільній основі та не підлягає примусу до виконання.

Громади повинні мати нагоду довести свою здатність узяти на себе додаткові повноваження і додаткове навантаження та відповідальність. Це реальний потенціал для ініціативи територіальних громад та їхніх лідерів, один із основних шляхів розвитку нашої країни й підвищення добробуту кожної людини. За такої організації влади, коли місцеве самоврядування є не придатком держави, а його основним і рівноправним партнером, людина, її права і свободи, здоров'я, честь і гідність справді є найвищою цінністю і змістом діяльності всіх владних структур.

Отже, демократизація та залучення громад до самоврядування є необхідною складовою процесу децентралізації. Здійснення децентралізації в Україні дасть змогу підвищити ефективність єдиної державної політики на всіх територіальних рівнях з урахуванням комплексу ризиків. Буде створено умови для гармонійного поєднання загальнодержавних та місцевих інтересів, сприяння становленню та розвитку місцевого самоврядування зі збереженням статусу сільських рад та їхніх голів. За державного управління на демократичних засадах буде створено умови для ефективної діяльності децентралізованої влади з розвинутою системою дієздатного місцевого самоврядування. Контроль за державою з боку громад, місцевого самоврядування, громадянського суспільства здатен забезпечити оздоровлення держави і державного управління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко та ін.] ; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO. – К. : ТОВ «Софія», 2012. – 128 с.
2. Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне ; пер. з франц. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1994. – 165 с.
3. Децентралізація у Польщі: Як має працювати місцеве самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://decentralization.gov.ua/reform/item/id/902.
4. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
5. Мних М. Бюджетна децентралізація та участь громадськості, а також депутатів місцевих рад в бюджетному процесі при формуванні місцевих бюджетів / М. Мних [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3571.
6. Сороковський В. Децентралізація в дії: підвищення спроможності громад у наданні послуг : [методичний посібник] / В. Сороковський ; розроблено в рамках Швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO. – К. : ТОВ РПЦ «Золоті Ворота», 2009. – 115 с.
7. Станкус Т. Бюджетний процес. Державні закупівлі в органах місцевого самоврядування / Т. Станкус, В. Матвєєва. – Х. : Фактор, 2016. – 112 с.
8. Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація : [практичний посібник] / А. Ткачук ; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». – К. : ТОВ «Софія», 2012. – 120 с.

Вовк С.О.

Динаміка громадянських війн

Вивчення динаміки громадянської війни пов'язане із застосуванням збройного насилля, руйнацією, захопленням, знищенням сил протиборчої сторони під час боротьби за владу. Під час війни якісно змінюються засоби, методи діяльності суб'єктів, повсякденні прояви соціальних антагонізмів, сутність, організаційна структура протиборчих сторін, а також характер їхніх відносин, формуються нові суб'єкти владних відносин.
Внутрішня війна проходить певні стадії, кожна з яких, в свою чергу, поділяється на фази. Кожну фазу слід розглядати як певний етап в динаміці, що вказує на ступінь напруги в соціально-політичних відносинах, глибину суперечностей між представниками різних соціальних груп, коли ненависть набуває ознак соціального расизму та відбувається девальвація колишніх цінностей.
***Ключові слова:** громадянська війна, динаміка громадянської війни, стадії та фази внутрішньої війни.*

Изучение динамики гражданской войны связано с применением вооруженного насилия, разрушением, увлечением, уничтожением сил противоборствующей стороны во время борьбы за власть. Во время войны качественно изменяются средства, методы деятельности субъектов, повседневности проявления социальных антагонизмов, сущность, организационная структура противоборствующих сторон, а также характер их отношений, формируются новые субъекты властных отношений.
Внутренняя война проходит определенные стадии, каждая из которых, в свою очередь, разделяется на фазы. Каждую фазу следует рассматривать как определенный этап в динамике, которая указывает на степень напряжения в социально-политических отношениях, глубину противоречий между представителями разных социальных групп, когда ненависть приобретает признаки социального расизма и происходит девальвация бывших ценностей.
***Ключевые слова:** гражданская война, вооруженный конфликт, динамика гражданской войны, стадии и фазы внутренней войны.*

The studying the dynamics of civil war involving the use of armed violence, destruction, seizure, destruction forces opposing sides during the struggle for power. During the war the means of working methods, everyday manifestations of social antagonisms, the essence of the organizational structure of the warring parties change qualitatively, a well as the nature of their relationship, formed the subjects of power relations.
Internal war has certain stages, each of which in turn is divided into phases. Each phase should be viewed as a step in the dynamics, indicating the degree of tension in the socio-political relations, contradictions between different social groups, where hatred gets social features racism, depreciation former values.
Thus, the process of civil war characterized by sequential stages that reflect the process of conflict on its origin and completion.
***Key words:** civil war, armed conflict, dynamics of civil war, stage and phase of internal war.*

УДК 355.426

Вовк С.О.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
та правознавства
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

Громадянська війна як будь-яке соціальне явище може бути розглянута як процес, що протікає в часі, і, відповідно, має свої стадії та фази. Динаміка внутрішньої війни представляє собою перебіг розвитку, змін внутрішнього збройного конфлікту під впливом його внутрішніх механізмів та/або зовнішніх факторів.

Вивчення динаміки громадянської війни пов'язане із застосуванням збройного насилля, руйнацією, захопленням, знищенням сил протиборчої сторони під час боротьби за владу. Під час громадянської війни якісно змінюються засоби, методи діяльності суб'єктів, організаційна структура протиборчих сторін, а також характер їхніх відносин, формуються суб'єкти владних відносин. При цьому відбувається втрата комунікацій між суб'єктами конфлікту, що викликає обопільне почуття страху і непевності, яке підштовхує протиборчі сторони до більш радикальних і неадекватних дій.

Під динамікою громадянської війни слід розуміти раптову чи поступову зміну стосунків між протиборчими сторонами, яка залежить від специфіки їхніх суперечливих стосунків, характерологічних особливостей, значущості визначених ними цілей з урахуванням факторів дійсності, які на них впливають.

Виокремлення стадій громадянської війни можливе крізь призму політичної конфліктології. Громадянська війна – це політичний конфлікт, який відображає на політичному рівні соціальні протиріччя та проблеми управління, які існують в суспільстві, державі на певному етапі розвитку. Громадянська війна виступає як прояв функціонального конфлікту в суспільстві і катастрофа для країни та народу. Внутрішня війна як внутрішньополітичний збройний конфлікт має соціально-класовий, національно-етнічний або релігійний характер. Як правило, такий конфлікт відбувається із застосуванням крайніх форм насилля. Таким чином, громадянська війна, безперечно, є найвищою за рівнем соціальної напруги формою внутрішньодержавного конфлікту, формою силового вирішення соціально-політичних протиріч.

Визначення громадянської війни як політичного конфлікту розглядають вчені тільки в рамках праць, присвячених загальним аспектам політичного конфлікту. Перш за все, це дослідження Б. Коваленка, А. Пірогова, О. Рижова [1], А. Глухової [2], які приділяють увагу соціальному конфлікту та особливостям його виникнення в політичній сфері та освітлюють еволюцію політико-психологічної рефлексії політичного конфлікту. Спробою

розглянути громадянську війну з точки зору політичної конфліктології є робота А. Посадського [3], в якій автор на конкретному історичному прикладі (громадянська війна в Росії 1918–1920 рр.) оцінює природу, характер та динаміку означеної форми політичного конфлікту. Українські дослідники (О. Чижова [4], В. Небоженко [5], А. Пойченко, В. Ребкало, О. Хворостяний [6] С. Сірий [7]) розглядають політичні конфлікти як прояв прагматизму в сучасному суспільстві, приділяючи особливу увагу проблемам внутрішнього і зовнішнього виміру конструктивного управління політичними конфліктами.

Проблемі динаміці та умовам збройного конфлікту присвячені дослідження М. Арзамаскіна [8], де дослідник виокремлює три стадії: латентну, відкриту та завершальну (вирішення конфлікту), кожна з яких має свої характерні ознаки.

Так, перша стадія характеризується соціальною напругою і відзначається появою почуття незадоволеності станом речей, симптомів напруги і хвилювання. Симптоми латентної стадії, як правило, включають емоційні реакції негативного плану, в тому числі ворожість і агресію. В рамках суспільної думки гострота політичних проблем проявляється в теоретичних дискусіях.

Відповідно до розвитку конфлікту на другій стадії відбувається поступова консолідація опонентів, а думки стають реальною силою, суб'єкти починають усвідомлювати свої власні інтереси та устремління супротивника. Стадія формування конфлікту закінчується інцидентом, який передбачає три умови: 1) перший учасник свідомо і активно діє на противагу іншому (тобто своєму противнику); 2) другий учасник усвідомлює, що вказані дії направлені проти його інтересів; 3) у зв'язку з цим він і сам здійснює активні дії, направлені проти першого учасника. Крім того, на цій стадії спостерігаємо фазу відкритого протиборства, суб'єктами якої є рухи, об'єднання, політичні партії, які стають рушійною силою, в контексті якої помітно відчувається роль політичних лідерів, які здійснюють вплив на політичні процеси.

На останній стадії, за думкою Ю. Арзамаскіна, відбувається «згортання конфлікту» або «вирішення конфлікту» [8, с. 170].

Безпосередньо проблемі виокремлення стадій громадянських війн присвячено дослідження К. Щемеліна [9]. Дослідник виокремлює 9 стадій громадянської війни, враховуючи і тривалість кожної стадії (дві останні стадії можуть виступати як необов'язкові).

1) Підготовча стадія, яка характеризується відносною стабільністю держави, але при цьому в суспільстві постійно виникають теми «революції», «внутрішнього конфлікту». На цій стадії поступово збільшується рівень розбіжностей в суспільстві. Перша стадія може тривати десятки років.

2) Різке зростання напруги. Для цієї стадії головною ознакою стає зростання кількості радикально налаштованих людей та збільшення пропаганди. Тривалість цієї стадії становить менше року.

3) Спусковий момент, коли відбувається падіння легітимного уряду, державний переворот чи спалах конфлікту. Події третьої стадії тривають не більше 1–2 місяців.

4) Визначення супротивника та перші битви, в яких беруть участь сотні та тисячі бійців. Стадія триває від 6 місяців до 1 року.

5) Активні бойові дії, які відбуваються на значній частині території країни. Тривалість активних бойових дій становить 3–5 років.

6) Активні бойові дії на обмеженій території (відбувається або зачистка території, або розпад країни). Стадія триває до декількох років.

7) Фінальна стадія, для якої характерно оформлення результатів громадянської війни. Тривалість: 1–2 роки.

8) Стадія диктатури та політичного терору Тривалість стадії становить до десятків років після завершення громадянської війни.

9) Падіння диктатури, формування системи зміни влади. Триває стадія до декількох років.

На нашу думку, запропонована динаміка громадянських війн не є доречною, оскільки дослідник виокремлює фази стадій в самостійні стадії громадянської війни. Більш того, стадії диктатури та падіння диктатури доцільно було б віднести до кардинальних соціально-політичних наслідків, що обумовлюють подальший соціально-політичний, економічний і навіть духовний розвиток держави та суспільства, які пережили громадянську війну.

На нашу думку, динамічні характеристики громадянської війни пов'язані з тим, які саме події та внутрішні процеси відбуваються в країні. Громадянська війна як збройний конфлікт проходить такі стадії, які мають характерні ознаки.

І. Підготовча стадія (зародження). На цій стадії на рівні суспільства виділяються три ознаки напруги: в широких колах населення розповсюджуються незадоволеність станом справ в різних сферах діяльності і незадоволеність тим порядком, що існує; втрачається довіра до влади, зникає почуття безпеки, розповсюджуються песимістичні оцінки майбутнього, масового психічного незадоволення, емоційного сплеску; спостерігається міграція в інші райони; відбуваються стихійні і організовані мітинги, демонстрації, страйки [10].

Майбутні супротивники на цій стадії усвідомлюють, що задоволення їх соціальних інтересів в умовах конкретного суспільства неможливо або знаходиться під загрозою. Як правило, на цій стадії внутрішнє життя суспільства відносно стабільне, але в суспільній думці з'являються ідеї «змін суспільного ладу», «революції». Поступово зростає невдоволення громадян, збільшується глибина між-

групових суперечностей, що накопичилися в конкретному суспільстві. Владні структури здійснюють дії, які викликають загальне невдоволення та загострюють соціальну напругу (наприклад, введення надзвичайного стану, неправомірне або надмірне використання силових методів та засобів).

Більш того, на цій стадії зростає кількість радикально налаштованих представників тих чи інших політичних сил та соціальних груп. Зростає рівень використання пропаганди та дезінформації.

II. Конфліктна стадія громадянської війни. На цій стадії відбувається падіння легітимного уряду або державний переворот, або спалах міжетнічного / міжрелігійного конфлікту, спостерігається відкрите протиборство із застосуванням збройного насилля. Стадія найчастіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, при якому реалізація інтересів однієї з конфліктуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною. Протиборчі сторони переходять до насильницьких засобів боротьби, починаючи, як правило, з поодиноких бойових зіткнень й доводячи масштаб бойових дій до меж території всієї країни, що переживає громадянську війну. Взаємодія конфліктних сторін під час громадянської війни відбувається у вигляді збройної боротьби, яка стає вирішальним засобом досягнення поставлених політичних цілей. Основними формами збройного насилля є переворот (соціально-класовий, державний), повстання, партизанський рух, фронтальні регулярні бойові дії. Як показує історія, останні виступають основною формою збройного насилля. Так, Громадянська війна в США (1861–1865 рр.) характеризувалася проведенням фронтальних регулярних бойових дій між Північними та Південними штатами.

Протиборчі конфліктуючі сили, практично реалізуючи свої інтереси, захоплюють та / або утримують владу (причому не тільки повноваження голови держави, але й владу над соціальною групою, суспільством). На другій стадії може відбуватися втручання іноземних держав у внутрішні справи країни або у вигляді поставок зброї обмеженими партіями, або активної воєнної, фінансової, гуманітарної допомоги одній з протиборчих сторін, або військової прихованої чи відкритої інтервенції, спрямованої проти територіальної цілісності або політичної незалежності країни, що переживає громадянську війну.

Конфліктна стадія включає в себе фазу формування та розгортання конфлікту та фазу розвитку або ескалації.

Під час фази формування та розгортання конфлікту громадяни країни все більше починають себе відчувати в полі політики, намагаються розібратися в позиціях протиборчих сторін. Члени суспільства відчувають загрозу своєму мирному існуванню, з'являються ідеї бути готовими до боротьби, навіть підтримувати радикальні ідеї (спочатку приховано, а потім відкрито). Відбувається консолідація позицій сторін, поділ на «своїх» та «чужих», однак реальні сили супротивників ще до кінця невідомі. На цій фазі відбуваються перші зіткнення між прихильниками та представниками протиборчих сторін, перші політичні вбивства та навіть перші справжні битви, в яких бере участь сотні та тисячі бійців.

На фазі ескалації загострення суперечностей між протиборчими сторонами досягає максимуму і відбувається мобілізація всіх матеріальних, фінансових, інформаційних, фізичних та психологічних ресурсів. В суспільстві починають діяти такі соціально-психологічні закономірності, як зменшення комунікації між протиборчими сторонами; збільшення дезінформації щодо стану та політичних позицій протиборчої сторони; закріплення образу ворога та його дегуманізація в очах громадськості; формування орієнтації у свідомості населення на перемогу за рахунок повного знищення протиборчої сторони; закріплення у масовій свідомості негативних стереотипів супротивника. В країні відбувається зміщення емоційного окрасу стану суспільства в бік темного спектру, негативних почуттів, перш за все таких, як неприязнь та ненависть.

На цій фазі відбуваються активні бойові дії на значній частині території країни. Збільшується ймовірність виникнення гіперінфляції, епідемій, голоду. В суспільстві зростає рівень жорстокості. Особливо остання знаходить свій прояв серед збройних формувань протиборчих сторін (так звана бойова жорстокість). Відносно цивільного населення застосовуються тактика політичного терору, практика націоналізації та / або конфіскації, експропріації власності. Відбувається обмеження свободи: жорстокий контроль за діями населення, введення воєнного (надзвичайного) стану, встановлення диктатури певної соціальної групи.

Кожна сторона ставить за мету «перемогу за будь-яку ціну», тобто повністю ліквідувати протиборчу сторону. Застосовується фізичне насилля, свідомо знищується жива сила супротивника, матеріальні та інші цінності протиборчої сторони

В країні збільшуються міграційні потоки. Можна виокремити декілька форм рухливості населення, спричинених внутрішньою війною. Так, однією з форм є евакуаційні переміщення непланового характеру, які викликані загрозою життю мирного населення в зонах бойових дій. Мова йдеться, перш за все, про біженців та переміщених осіб. Другою формою руху населення під час громадянської війни стає еміграція. Внутрішня війна стає підставою виникнення політичних мотивів переселення у потенційних мігрантів.

III. Завершення громадянської війни. Враховуючи те, що будь-яка громадянська війна є конфліктом з «нульовою сумою», що має вза-

ємовиключний характер, сторони якого сторони є діаметрально протилежними, то будь-яка перемога одного із учасників внутрішньої війни призводить обов'язково до поразки іншого.

На цій стадії можна виокремити фазу послаблення протистояння між супротивниками та фазу підведення підсумків та оцінка результату. На першій фазі бойові дії відбуваються тільки на обмеженій території, відбувається зачистка території від сторони, що стає переможеною в громадянській війні. Соціально-економічний стан країни стабілізується, загроза вже не стоїть перед більшістю населення країни, але й не зникає зовсім.

Відбувається встановлення державних органів сторони «нової влади» або повернення державних органів «старої влади». Втручання іноземних держав у внутрішні справи держави стають мінімальними, інколи встановлюється позиція очікування, застосовуються здебільшого дипломатичні засоби.

Друга фаза останньої стадії громадянської війни пов'язана зі структуруванням або переструктуруванням політичної системи, перерозподілом владних повноважень, з конкретизуванням правових норм, зміною Конституції як основного закону держави. Відбувається формування нової політичної еліти країни з представників сторони, що перемогла. З боку влади оголошується амністія для представників переможеної сторони, одночасно збільшується міграційних потік з країни з політичних міркувань.

З боку іноземних держав чи міжнародних організацій відбувається згортання програм активної допомоги, починається вивід військ з території країни. Починається процес дипломатичного визнання встановленого режиму іншими країнами та міжнародними організаціями

Отже, процес протікання громадянської війни характеризується послідовною зміною етапів, що відображають процес розгортання конфлікту від його виникнення і до завершення. Внутрішня війна проходить певні стадії, кожна з яких, в свою чергу, поділяється на фази. Кожну стадію та фазу слід розглядати як певний етап в динаміці, що вказує на ступінь напруги в соціально-політичних відносинах та протиріччя протиборчих сторін. Стадії та фази громадянської війни не просто визначаються якимось проміжками часу, а й зумовлені політичними інтересами учасників, інтенсивністю боротьби, рівнем збройного насилля, залученням третіх країн, міжнародними умовам.

Зміна форм взаємодії між сторонами громадянської війни та її учасниками, зокрема тип мислення, реакції, почуття, емоції, залучення нових прихильників, в тому числі і серед зацікавлених груп, на кожній стадії стане предметом подальших досліджень динаміки внутрішньої війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Политическая кофликтология : [учебное пособие] / [Б. Коваленко, А. Пирогов, О. Рыжов]. – М., 2002. – 400 с.

2. Глухова А. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ) / А. Глухова. – М., 2000. – 213 с.

3. Посадский А. Гражданская война в России с точки зрения политической конфликтологии / А. Посадский // Полис. – 2002. – № 3. – С. 34–43.

4. Чижова О. Конфлікт як прояв прагматизму в сучасному суспільстві / О. Чижова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 116–127.

5. Небоженко В. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. Небоженко. – К., 1994. – 246 с.

6. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання : [навчальний посібник] / [А. Пойченко, В. Ребкало, О. Хворостяний]. – К., 1997. – 189 с.

7. Сірий С. Сутність поняття «локальна війна» і «воєнний конфлікт» та їх типологія / С. Сірий // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 108–123.

8. Арзамаскин Н. Динамика и условия развития вооруженного политического конфликта / Н. Арзамаскин // Юридическая наука и практика – 2014. – С. 166–172.

9. Щемелинин К. Теория гражданской войны / К. Щемелинин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.schemelinin.com/civil-war.html.

10. Максименюк М. Механізми саморозгортання етнонаціональних конфліктів в умовах сучасних інтеграційно-дезорганізаційних процесів / М. Максименюк // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2010. – Вип. 42. – С. 102–119.

Воробйова Г.Ю.

Особливості використання політичних метафор у тоталітарних та демократичних суспільствах

УДК 323.23: 32.019.5

Воробйова Г.Ю.,
аспірант кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовані основні напрями досліджень використання політичних метафор у різних політичних режимах. Автор визначила, як політичні лідери використовують політичні метафори задля маніпуляції свідомості та легітимації власних програм та дій на політичній арені.
Ключові слова: *політична метафора, політичний режим, легітимація, маніпуляція, політичне мовлення.*

В статье проанализированы основные направления исследований использования политических метафор в различных политических режимах. Автор определила, как политические лидеры используют политические метафоры для манипуляции сознания и легитимации собственных программ и действий на политической арене.
Ключевые слова: *политическая метафора, политический режим, легитимация, манипуляция, политическая речь.*

The article analyzes the main areas of research use of political metaphors in different political regimes. The author identified as political leaders used political metaphor for mind manipulation and legitimize their programs and activities in the political arena.
Key words: *political metaphor, political regime, legitimization, manipulation, political speech.*

Політична метафора представляє собою символічну конструкцію, яка здатна впливати на свідомість населення та сприяти категоризації політичного середовища. Власне завдяки таким позиціям політичну метафору використовують як засіб впливу на свідомість людини задля легітимації діяльності (на початку політичної кар'єри, під час передвиборчої агітації). Проблема полягає в тому, щоб дослідити, які існують механізми впливу на свідомість людини завдяки метафорі як символічній конструкції. Завдяки такому питання та історичним реаліям, які підштовхнули науковців до створення нового напряму дослідження, виник новий напрям досліджень – політична лінгвістика. У дослідженні ми наголосимо на таких моментах:

– політична метафора є частиною пануючої ідеології, яка використовуються як символічна структура мови, що впливає на історичну пам'ять населення та акумулює необхідну картину світу, сприяє категоризації та враховує культурне нашарування;

– політична метафора є структурою мовленнєвого дискурсу правлячої еліти, яка спрямовує свою діяльність на отримання визнання з боку населення.

Аналіз праць, які звертались до компаративного аналізу політичних метафор у різних державах, свідчить про такі риси цієї символічної структури, які залишаються незмінними на різних етапах розвитку: архетипічність та варіативність [3, с. 13]. Для доведення вищезазначених гіпотез варто звернутись до історичного етапу осмислення метафори у політичному середовищі різних країн. Внесок американського вченого Г. Лассвелла полягає в розробці й розвитку методики контент-аналізу, за допомогою якого йому вдалося продемонструвати зв'язок між стилем політичної мови й політичним режимом. Наслідки аналізу дискурсу політиків, які сповідували демократичні цінності свідчить про те, що вони намагались використовувати такі символічні структури, які ближчі до виборців. Дуальність такого стилю політичного мовлення становить стиль недемократичних політичних лідерів (тоталітарних вождів та авторитаристів), які комунікацію з населенням спрямовують на отримання переваги над людьми, що певним чином дистанціює від суспільства, що обов'язково знаходить відображення в стилістичних особливостях політичної мови влади. Отже, мовні інновації, на думку Г. Лассвелла, передують громадським перетворенням, тому зміни в стилі політичної мови служать індикатором наближення демократизації суспільства або кризи демократії. Перший етап дослідження політичних метафор став підґрунтям для інновації у цій сфері у 40-і рр. XX ст., коли Н. Лейтес, С. Якобсон та інші дослідники виявляли різні взаємозалежності між семантикою мовних одиниць і політичними процесами на основі аналізу радянських гасел, мови Інтернаціоналу, текстів фашистської пропаганди [6, с. 115]. Історичний детермінізм цього напряму пов'язаний з початком Другої світової війни та появою тоталітарних режимів. Розглядаючи цей етап розвитку політичної лінгвістики, історики науки називають, крім фахівців з комунікації, англійського письменника Джорджа Оруелла і німецького літературознавця Віктора Клемперера, які звернулися до критичного вивчення тоталітарного дискурсу. Перший з них написав у 1948 р. роман-антиутопію «1984», у якому були описані принцип «двозначності» (doublethink) і словник «новомови» (newspeak), тобто на конкретних прикладах охарактеризовані способи мовного маніпулювання людською свідомістю з метою завоювання та утримання політичної влади в тоталітарній державі. Джордж Оруелл наочно показав, яким чином за допомогою мови

можна змусити людину повірити брехні і вважати її справжньою правдою, як саме можна покласти в основу державної ідеології оксюморонів гасла «Війна – це мир», «Свобода – це рабство» і «Незнання – це сила» [5, с. 12]. Отже, уже на першому етапі розвитку політичної лінгвістики значна увага приділялася аналізу маніпулятивних практик стосовного мовного аспекту політичної комунікації в тоталітарних суспільствах.

На наступному етапі (60–80-ті рр. XX ст.) розвитку лінгвістики зарубіжні фахівці зосередили увагу на вивченні комунікативної практики в сучасних західних демократичних державах. Ці дослідження показали, що і в умовах «свободи» постійно використовується мовна маніпуляція свідомістю, але вона є більш витонченою.

Когнітивний підхід розглядає роль символів у категоризації оточуючого середовища. Метафора визначається як основна ментальна операція, як спосіб пізнання, категоризації, оцінки та пояснення явищ оточуючого світу. В основі цього визначення є уявлення про епістемологічний (метафора як спосіб пізнання світу) та онтологічний (метафора як ментальний феномен) характери. Системний виклад вказаного методу був здійснений у праці «Metaphors We Live by» Дж. Лакоффа та М. Джонсона. Головна ідея цього підходу полягає в тому, що метафора не тільки є категорією мови, а складає значну частину свідомості та проявляється в дії. «Наша буденна понятійна система, в межах якої ми діємо та існуємо, в сутності метафорична» [4, с. 123]. Зазначений підхід виводить метафору зі сфери мовлення, що для цього дослідження становить велику теоретичну значимість. Відповідно до вказаної теорії в основі метафоризації політичного життя лежить процес взаємодії між структурами знань (фреймами та сценаріями) двох концептуальних доменів: сфери-джерела та сфери-мішені. У результаті спрямування метафоричної проекції в одному руслі зі сфери-джерела у сферу-мішені формуються сталі схеми взаємодії людини з навколишнім середовищем. Сфера-джерело складає сталі фрейми, на основі яких реалізується когнітивний механізм, що є основою для прийняття рішень і дій. Це становить основу концептуальної метафори, яка ефективно діє відповідно до концептуальних прототипів суспільства. Висновки, зроблені вченими, встановлюють перспективи для вивчення концептуальної метафори, що охоплює всі сфери досвіду людини і становить когнітивний потенціал. Варто відзначити роботи А. Мусолффа, який продовжує розвиток когнітивної методики, але доповнює її власним поглядом на політичну метафору як живий організм, який функціонує в політичному дискурсі, має риси спадковості та мінливості, отже, еволюціонує та виживає з іншими метафорами у межах окремої комунікативної моделі. Результатом вищезазначених досліджень стала поява теорії концептуальної метафори, основа якої за книгою Дж. Лакоффа і М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо» визначається як розуміння і переживання сутності одного роду через сутність іншого роду.

Метафора представляє інтерес для дослідників дискурсу як потужний інструмент створення нових смислів і емоційного впливу. Особливо яскраво це виявляється в тоталітарному суспільстві, де метафори служать для формування та підтримки, бо є основою міфологем. Цей механізм докладно розглядається в книзі Елеонори Лассан. Автор виходить з того, що в основі ідеологізованої свідомості лежать бінарні опозиції типу індивідуалізм – альтруїзм, комунізм – антикомунізм тощо. Вони отримують своє втілення в метафорах, які, як демонструє Е. Лассан, змістовно організовують дискурс, розвертаючись в метафоричні сценарії, відсилаючи до фрейм. Уже зазначалося, що, незалежно від типу дискурсу, центральне місце в тоталітарному дискурсі належить військовій метафорі. Так, дослідник літератури сталінської епохи констатує, що метафора «світ як війна» пронизує її семантичний простір: «Війна є природною і завжди бажаною середою – контекст тоталітарної культури». Простежуючи еволюцію радянської літератури з 1930-х по 1950-ті рр., він показує, як тема перманентної війни змінює тему перманентної революції, як потім вона трансформується в ідеологію боротьби за мир.

Автор відзначає й інший поширений в сталінську епоху тип метафор – «сімейні» метафори: Батьківщина-мати, батько народів, народи-брати, республіки-сестри. На його думку, «зворотна» заміна соціальних зв'язків сімейними обумовлена тим, що тоталітарна культура спирається на патріархальну свідомість. У більш глибинному сенсі, «ця сімейність, впроваджувана і культивована владою, покликана була приховати те, що знаходилося в сфері несвідомого, компенсувати природну потребу людського буття у зв'язку з навколишнім світом і в прагненні уникнути самотності у великій родині і великий рідні».

Книга Віктора Клемперера надає багатий матеріал для дослідження паралелей між німецькою мовою Третього рейху та російською мовою радянського періоду. Що стосується метафор, то Клемперер констатує широке використання «технічних» метафор по відношенню до людини та її роботі: так, людина на своєму посту уподібнювалася мотору, працюючому на граничних оборотах, з повним навантаженням, добре налагодженим управлінням. Подібне зауваження, що стосується російської мови, було висловлено А.Н. Барановим: «Одним з найважливіших завдань зі зміни суспільної свідомості в період після жовтня 1917 р. була спроба суміщення органістичного способу мислення (представленого метафорами орга-

нізму, рослини, дерева, людини), яке мало глибоке коріння в російському соціумі, з механістичним, раціональним мисленням, фіксованим у метафорах механізму, будівництва, машини, мотора тощо. Відомий Нам розум дав сталеві руки-крила, а замість серця – полум'яний мотор» [2, с. 114].

У дослідженні політичної метафори виділяють ряд напрямів, але в цьому контексті варто зупинитися на двох: когнітивний і риторичний. Оскільки акцент робиться на наукових механізмах усвідомлення ролі метафори в демократичному і тоталітарному режимі, то риторичний напрям покаже, як політичні лідери використовували метафору для власних цілей, а когнітивний – як метафори перетворювалися у свідомості людей в сталі поняття про політику і викликали електоральні симпатії. У цьому контексті варто згадати ряд європейських досліджень політичної метафори, які були виконані в рамках критичного аналізу дискурсу, тобто були методологічно пов'язані з ідеями Р. Водак, Т. ван Дейка і їх однодумців. В цьому випадку метафора розглядається як один із засобів, який використовує соціальна влада для здійснення свого панування в суспільстві, для обґрунтування і здійснення соціальної нерівності і обману громадян. У контексті дослідження має сенс порівняти, як політики демократичних і тоталітарних режимів використовують політичні метафори у своїх виступах з метою впливу на свідомість людей і легітимації політичної діяльності. Для цього варто пам'ятати, що метафори діють як сигнали до соціальної ідентичності. Політичний дискурс, який передає виразність ідентичності правителів показує, що авторитаризм з боку людей є прийнятним. А політичний дискурс, який ідентифікує громадян з політиками, сприяє розвитку демократії шляхом заохочення людей до участі. У політбюро мови від епохи радянського авторитаризму, метафори розміру, переваги, відстані і підпорядкування були в достатку. Ці метафори придатні для підкреслення віддалення політики від звичайного життя і для показу неповноцінності населення. В політичній мові перехідного 1989 р. цих метафор стало менше, в той час як нові метафори, часто запозичені з дискурсу міжнародної дипломатії, показують деконструкцію взаємних претензій правителів на продовження повноважень. У російському політичному дискурсі з перших років виборчої політики авторитарні метафори майже зникають і замінюються метафорами вибору та ідентифікації відповідних для заохочення людей, що приєднуються до виборів.

Російські лінгвісти простежили, як саме змінювалась риторика лідерів Радянського Союзу, як це вплинуло на соціальні перетворення. Наприклад, у період правління Й.В. Сталіна переважали метафори війни, а в часи Л.І. Брежнєва дискурс змінився та стали превалювати метафорам спорідненості. Вчені встановили, що архітектурні метафори – ознака епохи перебудови [7, с. 28], а метафори зі сфер-джерел «театр», «текс» і «кримінальний світ» – яскрава прикмета періоду президентства Б.М. Єльцина. У російському політичному дискурсі початку XXI ст. особливо помітна активізація метафор з сфери-джерела «монархія». Це виявилось у використанні у ЗМІ моделі «Росія – це монархія». У перехідний період значно посилюється вплив демократичних метафор. Це у свій час дослідив американський вчений Р.Д. Андерсон. Його роботи спрямовані на аналіз динаміки політичної метафорики в період демократизації суспільства. У публікації "The Discursive Origins of Russian Democratic Politcs" автор викладає дискурсивну теорію демократизації, суть якої полягає в тому, демократизація починається з дискурсу, а не з економіки. За Р.Д. Андерсону, при зміні авторитарного дискурсу влади на демократичний в масовій свідомості руйнується уявлення про кастову єдність політиків і їх «відокремленість» від народу. Дискурс влади стає більше різноманітним, не таким уніфікованим, що означає появу плюралізму як засадничої риси демократії як політичного режиму. Дослідник вирішив довести, що радянські лідери розповідали не тільки про свої політичні ідеї, а й про своє ставлення до самих людей. Він акцентує увагу на виступах членів політбюро 1966–1985 рр. (чим досліджує риторику тоталітарних вождів), виступи членів політбюро в рік перших загальнонародних виборів (визначає особливості політичного дискурсу перехідного періоду) і виступи, які характерні періоду демократизації політичного режиму. Р.Д. Андерсон дослідив частотність декількох груп метафор, за якими можна судити про те, як комуністична еліта співвідносить себе з іншим народами СРСР. Експерт визначив, що під час промов комуністичних лідерів переважали метафори розміру (великий, великий, великий, широкий, титанічна, гігантський, високий тощо), метафори патерналізма і субординації (виховання, завдання, працівник, будівництво, зразок). Проте це була не загальна тенденція, адже риторика політиків змінювалась у той момент, коли почали впроваджувати демократичні вибори. Зокрема, для тоталітарного періоду Радянського Союзу характерні вертикальні метафори, які передають основні уявлення про структуру політичної системи. Під час демократичних перетворень метафори еволюціонують до горизонтальних видів. Прикладами останніх можуть служити такі метафори, як діалог (в авторитарний період метафора використовувалася тільки по відношенню до міжнародної політики), спектр, колірні метафори, орієнтаційні метафори горизонтального розташування (ліві, праві, прихильники, противники). Наприклад, з появою орієнтаційних метафор «лівий» і «правий» у населення з'явилася свобода вибору, можливість «горизонтальної»

самоідентифікації з політикою через механізм причислення себе до «лівих» чи «правих». Таким чином, для авторитарного дискурсу характерні такі метафори: гігантоманії та патерналізму, метафори субординації, вертикальні метафори. Ці символічні прийоми проводять чітку дистанцію між політиком та суспільством. Автор наголошує на тому, що зміна політичних метафор передує процесу демократизації, що говорить про те, що метафори мають каузальну силу. Ще одним прикладом аналізу динаміки структурних метафор в період переходу до демократії може служити монографія Збігнєва Хейнтзе, в якій подається дослідження змін в польському політичному просторі.

Таким чином, у ході дослідження були проаналізовані особливості використання політичних метафор в процесі організації владних повідомлень суспільству. Було визначено сутність політичної метафори, що становлять символічні структури, які застосовують у конструюванні політики і які спрямовані на порівняння політичного явища з тим, яке просте для людини на буденному рівні сприйняття. Застосовуючи аналогію з різнорідними явищами, політична метафора сприяє формуванню спрощеного уявлення складної політичної ситуації, полегшує конфлікт, допомагає визначити розстановку авторитетних сил на політичній арені. Виявлено, що використання висловів символічного характеру забезпечує сприйняття суспільством феномена управління та підпорядкування за різного політичного режиму. У процесі конструювання політики у демократичному суспільстві дієвим є застосування політичних метафор в електоральному процесі, чим забезпечується підтримка політичних акторів на виборах. Встановлено, що маніпулятивний потенціал метафоричних методик політичного мовлення окремого політика забезпечує формування сталого образу-символу у процесі сприйняття його дій як в тоталітарному, так і в демократичному суспільстві.

У контексті конструювання політики політична метафора виконує інформаційну, акцентуаційну, контактовстановлювальну функції і функцію впливу, а тому є дуже продуктивною. Здатність метафори приховувати зміст повідомлення, категоричність метафоричних оцінок, а також недостатній для декодування інформації обсяг знань реципієнта можна вважати чинниками, які ускладнюють читачеві створення дискурсу. Було з'ясовано, що структурні метафори концептуалізують окремі сфери шляхом переносу на них структури іншої сфери, онтологічні метафори категоризують абстрактні сутності шляхом окреслення їх меж у просторі, орієнтаційні метафори структурують кілька сфер і задають загальну для них систему сприйняття. Отже, в метафоричності політичної комунікації реалізується прагматичний та прогностичний потенціал політичної мови. У тоталітарному режимі переважають метафори «гігантоманії», тобто ті, які пов'язані зі збільшенням розміру, проте для демократичного політичного режиму переважають метафори, які сприяють згуртуванню населення та зближенню політиків з електоратом. Ідеології ґрунтуються на конкретних реакціях з боку населення, а тому політика в метафоричності конкретизується. Наприклад, в ідеологічному суспільстві, особливо тоталітарному й авторитарному, при конструюванні політичного курсу частіше використовуються метафори «війни, змагання, спорту», що спричинює конфліктність у політичному змаганні, натомість у демократичному суспільстві популярності набула метафора «танцю», у якій суперечка розуміється як спільна діяльність для досягнення консенсусного ефекту, органістичні метафори (рослина-дерево, організм). Отже, образність політичного дискурсу в ідеологічних суспільствах не є мовною прикрасою, а виступає засобом сприйняття політичних подій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Личная сфера говорящего и наивная модель мира / Ю.Д. Апресян // Семиотические аспекты формализации интеллектуальной деятельности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 21 с.

2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.

3. Будаев Э.В. Метафора в политическом интердискурсе : [монография] / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2006. – 215 с.

4. Эльштайн Дж.Б. О взаимосвязи между политическим языком и политической реальностью / Дж.Б. Эльштайн // Логос. – 2005. – № 3. – С. 65 – 72.

5. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С.Я. Єрмоленко – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

6. Лассуел Г.Д. Психопатология и политика / Г.Д. Лассуел. – РАГС, 2005. – 352 с.

7. Чудинов А.П. Политическая лингвистика / А.П. Чудинов. – М., 2006. – 255 с.

8. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G.Lakoff ; ed. by A. Ortony. – Cambridge, 1993. – 250 p.

9. Lakoff G. Don't Think Of An Elephant! Know Your Values and Frame the Debate: The Essential Guide for Progressives. White River Junction / G. Lakoff. – 2004. – 200 p.

10. Lakoff G. Metaphor and War. The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf / G.Lakoff [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://metaphor.uoregon.edu/lakoff-l.htm-1991.

11. Lakoff G. Metaphors We Live by / G. Lakoff, M.Johnson . – Chicago, 1980. – 180 p.

12. Landtsheer Ch. Function and the Language of Politics. A Linguistics Uses and Gratification Approach / Ch. Landtsheer // Communicatuon and Cognition. – 1991. – Vol. 24. – № 3/4. – P. 26–35.

13. Musolff A. Metaphor Scenarios in Public Discourse / A.Musolff. – 2006. – 240 p.

Ворчакова І.Є.

Проблеми та перспективи розвитку лобізму як політичного інституту в Україні

Піднімаються актуальні проблеми функціонування лобізму як соціально-політичного інституту. Аналізуються основні підходи до розвитку цього явища в Україні. Показується специфіка умов, параметри реалізації лобістської діяльності в нашій державі. Порушуються проблеми інституціоналізації лобізму в українській політичній системі. Доведено, що для України характерною є клановість і корпоративність інтересів, відсутність правової регламентації лобістської діяльності. Аналізуються неоднозначні наукові погляди на інституційне призначення лобізму, який в більшості випадків визначають як необхідну детермінанту демократичного розвитку і є позитивним явищем для суспільства з формально-демократичних причин. На прикладі деяких країн Європи та США показуються етапи та перешкоди надання лобізму узаконеного статусу і наслідки цього процесу. Обґрунтовуються позитивні і негативні сторони впровадження інституту лобізму в Німеччині та Польщі. Пропонуються варіативні підходи унормування останнього і представлені можливі перспективи розвитку діяльності лобістів.

Ключові слова: *лобізм, лобістська діяльність, групи впливу, лобіювання, представництво інтересів.*

Поднимаются актуальные проблемы функционирования лоббизма как социально-политического института. Анализируются основные подходы к развитию этого явления в Украине. Показывается специфика условий, параметры реализации лоббистской деятельности в нашей стране. Поднимаются проблемы институционализации лоббизма в украинской политической системе. Доказано, что для Украины характерна клановость и корпоративность интересов, отсутствие правовой регламентации лоббистской деятельности. Анализируются неоднозначные научные взгляды на институциональное назначение лоббизма, который в большинстве случаев определяется как необходимая детерминанта демократического развития и является положительным явлением для общества по формально-демократическим причинам. На примере некоторых стран Европы и США показываются этапы и препятствия предоставления лоббизму узаконенного статуса и последствия этого процесса. Обосновываются положительные и отрицательные стороны внедрения института лоббизма в Германии и Польше. Предлагаются вариативные подходы нормирования последнего и представлены возможные перспективы развития деятельности лоббистов.

Ключевые слова: *лоббизм, лоббистская деятельность, группы влияния, лоббирование, представительство интересов.*

The problems in the functioning of lobbying as a socio-political institution are discussed. The main approaches to the development of this phenomenon in Ukraine are examined. It shows the specificity of conditions, parameters, and the implementation of lobbying activities in our country. The problems of institutionalization of lobbying in the Ukrainian political system are raised. It is proved that Ukraine is characterized by cronyism and corporate interests, the lack of legal regulation of lobbying activities. Ambiguous analyzes the scientific views on the institutional purpose of lobbying, which in most cases is defined as the necessary determinant democratic development and is a positive development for the society with formal democratic causes. For example, some European countries and the USA show the stages and obstacles of provision of lobbying are legalized status and the consequences of this process. The positive and negative sides of introduction of the Institute of lobbyism in Germany and Poland are settled. An alternative approaches to rationing the last and presents possible future development of the activities of lobbyists are offered.

Key words: *lobbying, lobbying influence groups, representation of interests.*

УДК 328.184

Ворчакова І.Є.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

Останні декілька років Україна переживає найскладніші часи за весь період своєї незалежності. Обумовлено це нестабільною воєнно-політичною ситуацією в деяких регіонах країни. У зв'язку з цим посилюється роль і значення політичних інститутів та громадських організацій. Саме від їх діяльності залежить розвиток нестабільних мілітаризованих процесів у державі. Зміни, які відбуваються сьогодні в громадському та політичному житті країни, приводять до формування нових груп інтересів, які можуть мати як чітко сформовані і усвідомлені цілі, так і організаційно неоформлені (з відсутністю фіксованого членства), які працюють на ситуативний результат. Як правило, такі організації створюються для того, щоб здійснювати організаційний вплив на нормотворчу і адміністративно-управлінську діяльність державних органів з метою реалізації групових інтересів. Процес впливу на прийняття державними структурами певних рішень і називається лобізмом, а суб'єкти, які здійснюють відповідні задачі, називають лобістами, лобістськими групами чи групами впливу.

Через те, що лобізм як соціально-політичне явище за своєю природою має динамічний характер і залежить від форм та методів організації соціально-політичного життя в той чи інший період розвитку держави, він залишається актуальною проблемою. Тому не дивним є особлива увага вчених до проявів лобістської діяльності, до лобізму як політичного інституту і, беззаперечно, до наслідків від діяльності груп впливу. Таким чином, можна виділити праці таких вчених, як Т. Богиня, Е. Гросфельд, Р. Мацкевич, М. Недюха, О. Онищенко, Н. Пепа, В. Сергєєв,

які присвячені проблемі розвитку лобізму. Окремо можна виділити роботи дослідників О. Березенської, О. Вінничук, О. Дягілєва, О. Карпенка, М. Рачинської, І. Сибігі, І. Шутак, які окреслюють перспективи цього процесу.

Беручи до уваги вищезазначене, сформулюємо мету нашої статті – показати специфіку умов, параметри, проблеми реалізації лобізму в Україні і, як результат, передбачити можливі шляхи подальшого розвитку лобістської діяльності.

Для ґрунтовного розгляду заявленого предмету дослідження нам необхідно дати визначення основним поняттям та категоріям, що будуть використовуватися в роботі. По-перше, потрібно розкрити значення понять «лобізм» та «лобіювання». Більшість науковців розглядають їх як тотожні. Однак, на нашу думку, вони мають деякі відмінності. Таким чином, говорячи про лобізм, ми будемо мати на увазі, що це – інститут впливу на органи влади з метою формування певних аспектів державної політики, затвердження планів або стратегічних програм, у тому числі на місцевому рівні, які б були вигідні зацікавленим групам. А лобіювання – це вже сама діяльність, її механізми та технології, спрямовані на виконання окреслених вище цілей.

Якщо лобістська діяльність не врегульована законодавчо, то вона означає кожну дію, метою якої є здійснення впливу на органи влади та державної адміністрації задля вирішення певних проблем зацікавленої групи.

Оскільки розвиток лобізму прямим чином залежить від стану економічної системи, останнім часом в Україні лобізм зазнав суттєвих трансформацій. Останні політичні події в країні потягли за собою перерозподіл фінансових ресурсів серед представників влади. Поки що в нашій державі найчастіше предметом лобіювання є бізнесові інтереси олігархічних кланів. Змінюються тільки суб'єкти, що представляють ці клани, в залежності від того, представники якого корпоративного інтересу знаходяться при владі.

Нечасто лобіюються інтереси громадських організацій, визвано це тим, що нерозвинутий інститут громадянського суспільства обмежує можливості таких організацій. Реалізація їх інтересів має довготривалу перспективу. Обумовлено це тим, що представники органів влади не мають фінансової вигоди при виконанні певних вимог.

Для України характерним є клановість і корпоративність інтересів, відсутність правової регламентації лобістської діяльності. Якщо ми проглянемо еволюцію розвитку групових інтересів з періоду проголошення незалежності, то побачимо, що на хвилях посттоталітарного бюрократичного корпоративізму почав розвиватися індивідуально-груповий лобізм. Обумовлено це було зміною соціально-економічної структури і перерозподілом ресурсів влади. Сьогодні в нашій країні лобістська структура має корпоративістсько-плюралістичну форму.

Корпоративізм поряд з плюралізмом вивчається при аналізі взаємодії різних груп інтересів і держави. В умовах ринкової економіки корпоративізм використовується для процесу переговорів між приватним бізнесом, профспілковими організаціями і державою. В той же час корпоративізм може розглядатися як крайній лобізм державних органів влади з боку великого бізнесу за рахунок інтересів народу.

Корпоративний тип представництва інтересів передбачає, що органи влади лобіюють інтереси впливових (часто олігархічних) груп, найчастіше представлених однією чи декількома групами впливу. Вони домовляються один з одним за певну матеріальну винагороду чи дивіденди домагатися певних привілеїв, пільг чи протекцій для тих, чиї інтереси лобіюються. Однак останнім часом ми спостерігаємо тенденцію до того, що лобістами часто виступають самі представники органів влади. Вони йдуть у політику для того, щоб без посередників вирішувати індивідуальні бізнесові питання.

Не можна говорити, що корпоративізм існує тільки в закритих суспільствах зі статичною соціальною структурою, він проявляється і в деяких демократичних політичних системах, де в багатьох сферах діяльності функціонує порівняно невелика кількість абсолютно вільних, конкурентноспроможних груп впливу.

Плюралістичний варіант розвитку лобізму передбачає, що соціальні групи мають можливості для реалізації своїх інтересів через своїх представників (політичні партії, суспільні, церковні та інші організації). Широкий спектр вибору представників лобістських груп дає змогу при демократичній системі говорити про високий рівень конкуренції. Плюралізм позицій сприяє створенню атмосфери рівноправної взаємодії множинності політичних суб'єктів. Саме в такій ситуації ми можемо говорити про вигідні позиції для народу як соціальної групи, яка зможе вибирати сприятливі для неї методи, технології та суб'єкти лобіювання.

Є. Мінченко і Н. Студеникін вважають: «Корпоративізм в поєднанні з плюралізмом інтересів, незважаючи на свою небезпеку для демократичного розвитку, може мати і деякі позитивні сторони. По-перше, наявність монополії на представництво тих чи інших інтересів зручно для функціонування політичної системи, допомагає владі приймати більш ефективні рішення. Це пов'язано з тим, що держава, формуючи політику, буде брати до уваги інтереси не всіх зацікавлених груп, а тільки тих з них, які мають ресурси і моральне право представляти інтереси великих соціальних груп. По-друге, лобістські групи, що представляють інтереси олігархічного капіталу, в умовах трансформації політичної системи в бік її більшої відкритості самоідентифікують себе не тільки з інтересами значних груп людей, а й окремих регіонів, де вони виступають як роботодавці. Тим самим вибір традиційних лобістських методів поповниться таким

інструментом тиску, як grass-roots, тобто використання великих мас людей для створення ілюзії масової підтримки своїх вимог» [4].

Підсумовуючи вищевикладені аналітичні гіпотези щодо корпоративістських та плюралістичних ідейних позицій, можна дійти висновку, що демократичного розвитку лобізм набуде при становленні неокопроративістських типів представництва інтересів, який робить акцент на розвитку можливостей вдосконалення політичного управління суспільством за рахунок альтернативних форм і методів соціального співробітництва.

Тут доречно процитувати одного з класиків теорії корпоративізму та неокорпоративізму американського політолога Ф. Шміттера, який неокорпоратизм розглядає в руслі функціонування інтитуціонального, тобто неринкового і недержавного, сектору: «аналізуючи подібні інститути – до якого б конкретного підвиду вони не належали, – необхідно відштовхуватися від властивої їм найважливішої якості, а саме від їх проміжного положення між двома групами автономно існуючих і наділених ресурсами акторів: індивідами (у тому числі родинами й фірмами) і владою (які можуть бути не тільки суспільними, але й приватними). Інститути мають черпати свої ресурси з обох джерел, причому співвідношення обсягів внеску кожної зі сторін залежить від типу інституту» [7, с. 16].

Виходячи з вищеобгрунтованого, розуміємо, що важливою мотивацією лобізму повинна бути, насамперед, соціальна користь. Про подібне призначення цього інституту пише і О. Березенська: «Технологічно процес лобіювання здійснюється невеликою групою людей, але це не знімає і відчутної соціальної користі, бо врахування групових можливостей та інтересів, наслідків дій, що здійснюються в межах демократичної процедури, виражається в політичних рішеннях, де легалізована складна система стримувань та противаг міжгрупових протиріч» [1, с. 10].

Не дивлячись на те, що лобізм за своєю суттю є достатньо суперечливим явищем і має багато неоднозначних наукових поглядів на своє інституційне призначення, лобізм все ж таки переважно визначають як необхідну детермінанту демократичної системи. Зокрема, О. Вінничук вважає, що лобізм саме з формально-демократичних причин є позитивним явищем для суспільства, «оскільки це створює систему стримувань і противаг економічних суб'єктів. Крім того, лобізм доповнює конституційну схему демократичного представництва, дозволяючи брати участь в ухваленні та реалізації політичних рішень тим групам, що не мають іншої можливості. У такому випадку лобізм відповідає духу демократичної політики» [2, с. 172].

Впровадження інституту лобізму в Україні має проблеми не тільки на концептуальному, технічному та процедурному рівнях, а й на комунікаційному та інформаційному. Можна погодитись з думкою вчених Д. Базілевича, В. Нестеровича, В. Федоренка про те, що «феномен ототожнення інституту останні п'ять років не лише не зник, а й значно закріпився. Не в останню чергу й через численні публічні заяви парламентарів, котрі постійно ототожнюють себе, навіть з трибуни Верховної Ради України, із лобістами «добрих справ», а своїх опонентів – з лобістами-корупціонерами» [3, с. 100]. Це підтверджує той факт, що для успішної інкорпорації лобізму в національну практику необхідно здійснити комплекс заходів, у тому числі і інформаційно-роз'яснювального характеру.

При наданні лобізму законодавчого статусу потрібно буде брати до уваги ту особливість, що відбувається (хоч і повільно) процес децентралізації в Україні. Ці перманентні реформи прямим чином будуть впливати на трансформацію лобізму як політичного інституту. А його функціонування на місцевому рівні теж має істотне значення, виходячи з того, що представники великого бізнесу мають свої інтереси в певних регіонах країни і залежні від рішень місцевої влади. Влучно про проблеми цього рівня висловився вчений І. Черінько: «Нерідко змагання лобістів можуть призводити до прийняття рішень, що суперечать одне одному або ж до скасування вищою інстанцією рішень, прийнятих на нижчому рівні через лобіювання певними групами вигідних для себе рішень на противагу тим, що були попередньо пролобійовані їхніми конкурентними. Такий стан речей, в принципі, відповідає вимогам правосуддя і законності, однак не вписується у принцип субсидіарності, який є основоположним для побудови нинішньої моделі демократії Європейського Союзу. Згідно з принципом субсидіарності, якщо рішення може бути прийнятим на якомога нижчому рівні місцевого самоуправління, його мають приймати саме такі місцеві органи, без втручання верховної влади до процесу» [6, с. 378].

Говорячи про впровадження будь-якого інституту в політичну практику нашої країни, ми повинні брати до уваги результати в цьому аспекті тих держав, які вже мали такий досвід. Для прикладу ми можемо взяти Польщу, яку деякі дослідники вважають схожою на нашу країну за деякими історичними особливостями і, звісно, Америку, яку на сьогоднішній день вважають найпрогресивнішою державою в сфері розвитку лобізму як політичного інституту.

Польща стала третьою країною в світі, яка ще у 2005 році прийняла закон про лобіювання. Звісно, він має свої як позитивні, так і негативні наслідки. Однак польський професор П. Кучма доводить, що прийняття його було необхідною умовою, аргументуючи це таким чином: «Лобісти зараз відіграють значну роль у процесі прийняття рішень державними інституціями. Вони надають інформацію про потреби суб'єктів, яких вони представляють, укладають детальні аналізи, оцінювання, в них є доступ до фахових матеріалів, якими приймаючі

рішення не могли би скористатися без них. Завдяки діям лобі поширюються знання політиків, внаслідок чого в законодавчому процесі приймаються правильні рішення. В демократичних державах із сформованою правовою та політичною культурою лобіювання – це позитивне явище, що є інструментом формулювання постулатів до органів публічної влади та водночас створює можливість розпочати публічну дискусію на визначену тему. Групи тиску сприймаються як додаткова ланка, яка заповнює прогалину в контактах громадян з парламентарями, що призводить до демократизації політичної системи» [5]. Тобто вчений дійшов висновку, що хоча активність лобі і несе за собою ризик посилення корупції, єдиний вихід врегулювання діяльності зацікавлених груп – це обмежити їх дії юридичним контролем.

Українські вчені сходяться на думці, що в Польщі все ж таки «косметичне» урегулювання лобіювання. «Незважаючи на прийняття Акта про лобіювання, цей інститут було унормовано у Польщі лише фрагментарно. Зокрема, нині польське законодавство не урегулювало проблему нерівного доступу до осіб, які безпосередньо приймають рішення, здійснюють реєстрацію і наглядають за їхньою діяльністю. Акт по суті є репресивним для професійних лобістів (осіб, фірм, компаній), але не є таким щодо інших лобістів, які формально не здійснюють професійну лобістську діяльність, такі як бізнес-асоціації та неурядові організації, але є активними суб'єктами лобіювання. Унаслідок цього офіційний реєстр лобістів є формальним і не відображає реальні масштаби лобіювання – у Польщі офіційно зареєстровано лише 60 лобістів» [3, с. 56].

Хоча й США вважають еталоном інституціоналізації лобізму, деякі дослідники говорять про те, що американська лобістська система теж має свої як позитивні, так і негативні сторони. Єдине, в чому сходяться думки експертів, так це на тому, що після узаконення лобістської діяльності ситуація змінилася на краще. Не дивлячись на певні недосконалості правової регламентації, така подія дала можливості для покращення процедур лобіювання. Сьогоднішні американські лобісти, маючи вже неабияку практику і досвід, можуть удосконалювати технології, методи та розширювати інструментарій і примножувати ресурси свого впливу. Різноманітність технологічних схем, які використовують американські професійні лобісти дає нам підстави для вивчення їх досвіду і застосування деяких аспектів у вітчизняній соціально-політичній системі з урахуванням специфіки ментальності та культурної ідентифікації нашої країни.

Потрібно зазначити, що узаконення лобізму ще не дає підстави для його безпроблемного впровадження в політичну систему. Навіть в деяких розвинутих європейських країнах є складнощі в цій сфері. Для прикладу можна назвати Німеччину, яку деякі дослідники критикують за відсутність чітких правил, які б регулювали взаємовідносини між політиками і представниками управлінських структур з одного боку і лобістами з іншого. В цій крані відсутні правила обов'язкової реєстрації лобістів і практика оприлюднення інформації про механізми, які застосовують лобісти для впливу на зміни та поправки до законодавчих актів. Однак, не дивлячись на все це, німецьке лобі вважається одним з найуспішніших. Для нашої країни інституціоналізація стане поштовхом для створення цивілізованих відносин на ланцюгованому рівні: громадянське суспільство – влада – держава. Проблемою нашої законодавчої системи залишається відсутність механізмів дотримання законів. Тому зрозуміло, що для нашої правової практики недостатньо буде грамотно і демократично прописати можливості функціонування цивілізованого лобізму, необхідно ще буде представити чіткі форми покарання за недотримання відповідних законодавчих вимог. Ще один важливий аспект: надаючи лобізму інституціонального статусу, потрібно створити умови для того, щоб він не перетворився на механізм маніпулювання діяльністю законодавчої та виконавчої влади. Однак основною метою унормування лобістської діяльності повинно стати прагнення домагатися того, щоб в законодавчих актах враховувались інтереси не тільки заможних груп громадськості, а й інститутів громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березенська О. Лобізм як соціально-політичний феномен та механізм державного управління / О. Березенська // Політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 5–12.

2. Віннічук О. Інституційний дизайн лобізму в умовах демократії / О. Віннічук // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – Вип. 8. – С. 171–174.

3. Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку / [Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко]. – К. : ФОП О. Москаленко, 2015. – 111 с.

4. Минченко Е. Современные тенденции в технологиях лоббизма / Е. Минченко, Н. Студенкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.stratagema.org/publications/lobby/item_68.html.

5. Кучма П. Лобіювання у Польщі / П. Кучма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lobbying.in.ua/sites/default/files/files/story_files/Article%20and%20law%20ukr.pdf

6. Черінько І. Розвиток лобізму в Україні як перспективний шлях модернізації громадянського суспільства та розвитку неурядових організацій / І. Черінько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. – 2011. – Вип. 4. – С. 375–385.

7. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм / Ф. Шмиттер // Полис. – 1997. – № 2. – С. 14–22.

Ємельянова Г.І.

Аналіз діалогу та фасилітації в аспекті розвитку гражданських ініціатив

У статті досліджуються актуальні для теорії і практики форми розвитку громадянських інститутів. Обґрунтовано, що розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні є необхідною умовою політичної стабільності. Розглянуто діалог і фасилітація як методи, які сприяють розвитку гражданських ініціатив.
Ключові слова: *діалог, фасилітація, гражданські ініціативи, соціальне партнерство.*

В статье исследуются актуальные для теории и практики формы развития гражданских институтов. Обосновано, что развитие институтов гражданского общества в Украине является необходимым условием политической стабильности. Рассмотрены диалог и фасилитация как методы, которые способствуют развитию гражданских инициатив.
Ключевые слова: *диалог, фасилитация, гражданские инициативы, социальное партнерство.*

The article studies the civil institute development forms relevant to theory and practice. The role of the civil initiatives and social partnership as specific mechanism of political stability is considered. The facilitation is considered as the process whereby it is possible to regulate and initiate the changes at the level of political and social systems and networks.
Key words: *dialogue facilitation, civil initiatives, social partnership.*

УДК 323.2:808.53:001.8(477)

Ємельянова Г.І.,
спеціаліст Центру лідерства
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова

Сьогодні в умовах геополітичної нестабільності, кризи довіри до влади гостро стоїть питання самоорганізації громадянського суспільства, всебічного розвитку громадянської активності. Протиріччя між задекларованими цілями і реальними результатами в умовах швидких соціально-політичних змін значною мірою пов'язані з наростанням соціальної напруженості і конфліктів, що супроводжують ці зміни.

Процес соціальних перетворень вимагає суспільної консолідації, злагоди основних соціальних груп з цілями перетворень і шляхами досягнення цих цілей. У свою чергу, така згода неможлива без широкого обговорення шляхів розвитку, без діалогу між носіями різних інтересів і цінностей. Актуальність і складність цієї задачі пов'язана з відсутністю усталених демократичних інститутів і традицій. У сучасному суспільстві спостерігаються тенденції порушення консолідації влади і громадянського суспільства. В цих умовах необхідний пошук нових форм і механізмів взаємодії між всіма зацікавленими сторонами. Такими методами можуть бути різні форми діалогу в межах громадянського суспільства, розвиток громадянських ініціатив.

Мета статті – розгляд діалогу і фасилітації як методів, що сприяють розвитку гражданських ініціатив. Розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні є необхідною умовою політичної стабільності.

Діалог між різними соціальними групами є необхідною умовою ефективного управління соціальними процесами, це важливий напрям пошуку спільних політичних закономірностей функціонування громадянського суспільства.

Оздемір Ердоган досліджує діалог в політичному житті, з одного боку, як форму духовної взаємодії, яка виражається в прагненні суб'єктів затвердити власні цілі і цінності і тим самим підірвати позиції опонента. З іншого боку, діалог може бути способом засвоєння контраргументів і розглядатися в політичних процесах з точки зору двох сенсополагань, що веде до збагачення власних позицій, синтезу нових ідей і пошуку політичного компромісу. «У політичному понятті діалог – це форма цілеспрямованої двосторонньої взаємодії політичних суб'єктів в процесі реалізації ними своїх прав і повноважень у сфері влади» [7].

А.Г. Караткевич розглядає системний діалог як основу політичної стабільності і технологію стійкого соціально-політичного розвитку пострадянських суспільств, які трансформуються. Системний діалог є своєрідним політичним адаптером, який спрямований на збереження стійкості політичної системи, і служить засобом ефективного зворотного зв'язку в процесі взаємодії держави і суспільства. Діалог аналізується як політична технологія і як система спеціально створених інститутів.

А.Г. Караткевич виділяє основні напрями системної взаємодії, де діалог можливий та необхідний між громадянським суспільством і владою. Залежно від сфери це може бути соціоекономічний діалог – трипартизм (тристороннє партнерство або соціальне партнерство) – діалог з приводу економічного укладу: боротьба з бідністю, створення умов і норм поширення соціальної справедливості, вирішення питань соціального захисту; соціополітичний діалог – діалог з приводу ідеологічних цінностей: охорона прав людини, формування правової та соціальної держави; соціокультурний діалог – діалог з приводу культурно-духовних цінностей: опора на традиції національної культури, створення умов соціокультурної рівності; соціонаднаціональний діалог – діалог з приводу зовнішньополітичного вектора країни: створення умов, які можуть сприяти консолідації всіх конструктивних

сил суспільства, досягненню суспільної злагоди з метою протистояння зовнішнім загрозам, подолання негативних наслідків глобалізації тощо [4].

Діалог у сфері соціально-трудових відносин формує соціальне партнерство. Але в більш широкому контексті соціальне партнерство можна розглядати як особливий тип суспільних відносин, які орієнтовані не на конфронтацію, а на перманентний пошук і досягнення компромісу в усіх сферах життєдіяльності соціуму.

Як зазначає Г.І. Авцінова, соціальне партнерство в широкому сенсі допомагає вибудовувати таку топологію відносин, яка розрахована на довгострокову комунікацію, організацію конструктивного дискурсу і ефективних взаємодій. Воно сприяє зміцненню довіри громадян до інститутів влади, досягненню довгострокової стабільності і злагоди у суспільстві. В цьому випадку консенсусні технології є не вимушеним заходом або наслідком успішно проведених переговорів, а нормою економічного, соціально-політичного, духовного життя, що приводить до мінімізації соціальних протиріч [1].

Соціальне партнерство сприяє встановленню в суспільстві нових зв'язків і відносин, за допомогою яких досягається стан соціальної рівноваги у середовищі, формується ціннісний і нормативний консенсус.

Політичний діалог між громадянським суспільством та владними структурами передбачає наявність розвиненої системи громадянських ініціатив. Під громадськими ініціативами ми розуміємо неформальні об'єднання, які створені людьми з власної ініціативи щодо вирішення важливих для них проблем.

Громадянські ініціативи – форма локальної, найчастіше обмеженою за програмними цілями і часу діяльності, спонтанної колективної самоорганізації громадян для взаємодопомоги або захисту своїх інтересів у політичній та економічній сферах. Вони можуть бути представлені ініціативними групами, громадськими комітетами, які займаються проблемами житла, освіти, виховання, екології, транспорту, міського розвитку, культури тощо. Учасники залучені в процес взаємодії з владою в різній мірі. Це залежить від рівня громадянської самосвідомості та індивідуальної активності, ступеня ущемлення особистих і групових інтересів, об'єктивно сформованих умов і передумов, які стимулюють їхні дії. За часом існування громадянські ініціативи можуть відрізнятися одна від одної. Деякі ініціативи розпадаються після вирішення проблеми, інші ініціативи продовжують існувати і знаходять інше поле діяльності.

Партнерські відносини в масштабах суспільства та громадянські ініціативи припускають утвердження принципів толерантності на всіх рівнях соціальної взаємодії.

Політичний процес не тільки є зміною стану політичної сфери, взаємодією соціальних і політичних структур, але й включає в себе технології та методи здійснення цієї взаємодії. Політичний процес – сукупність відносно самостійних взаємодій суб'єктів, які пов'язані специфічними цілями і інтересами. Діалог держави і громадянського суспільства – це процес взаємодії інститутів влади, громадянського суспільства, бізнесу, різноманітних соціальних груп, шарів з приводу реалізації громадських інтересів, виробництва, розподілу та використання громадських ресурсів і благ з урахуванням волевиявлення народу і населення певних територій [3]. Для ефективності процесу діалогу потрібна наявність певних умов. Це, по-перше, необхідність мислення, схильного до співпраці, по-друге, наявність правових основ розвитку неурядових організацій і законодавче закріплення процесу і процедур діалогу; по-третє, інформованість про вже існуючий досвід співпраці держави і суспільства, що сприяє кращому розумінню труднощів, які можуть виникнути при появі громадських ініціатив.

У процесі взаємодії держави і суспільства необхідна наявність ефективного зворотного зв'язку, його відсутність веде до порушення стійкості політичної системи. Це може бути компенсовано за допомогою системи спеціально створених інститутів: громадських ініціатив, діалогу як політичної технології та фасилітації як методу організації політичної дискусії. Громадянська ініціатива проявляється у вигляді різних регіональних соціальних проектів, проведення круглих столів, обговорень, презентацій різних точок зору.

Фасилітація як процес широко використовується в теорії і практиці організацій. Вона застосовується для створення ефективного групового обговорення та прийняття рішень з якого-небудь питання або проблеми.

В теорії організацій фасилітація розглядається з точки зору професійної організації процесу групової роботи, яка спрямована на прояснення і досягнення цілей групи. Процес фасилітації приводить до підвищення ефективності групової роботи, прихильності і зацікавленості учасників, розкриття їхнього потенціалу. Фасилітація необхідна там, де люди прагнуть досягти спільної мети в командній роботі, проектній групі, в ході наради [5].

Фасилітатором (від англ. facilitate – робити дію або процес більш простим) називають ведучого, основне завдання якого полягає в тому, щоб стимулювати і спрямовувати процес пошуку та аналізу інформації при виробленні рішень учасниками групової роботи [2].

Роджер Шварц розглядає фасилітацію різноманітних процесів як ефективний ресурс для консультантів, координаторів, керівників, інструкторів та тренерів. «Групова фасилітація – це процес,

у якому людина, вибір якої прийнятний для всіх членів групи, який досить нейтральний і у якого немає достатньої влади для прийняття рішень, діагностує необхідність і втручається, щоб допомогти групі у виявленні та вирішенні проблем та прийнятті рішень для збільшення ефективності групи» [8].

Виділяють різні види фасилітації:

1) фасилітація при проведенні робочих нарад (meeting facilitation);

2) фасилітація робочих груп і команд (team facilitation);

3) фасилітація організаційних змін (organisational facilitation);

4) фасилітація змін на рівні макроекономічних, політичних і соціальних систем і мереж (system/network facilitation) [5].

Більшість робіт присвячена аналізу першого і другого видів фасилітації. Так Л.Ю. Дадурова розглядає процес фасилітації в контексті управління інноваціями в організаціях. Вона обґрунтовує, що збільшення кількості групових форм роботи веде до підвищення значення залучення більшої кількості працівників до процесу розробки і прийняття рішень, а також залучення їх досвіду, знань та ідей для пошуку вирішення завдань. У зв'язку з цим застосування інноваційних методів організації групової роботи визначає ефективність нарад, зборів та інших групових форм робіт в організаціях і впливає на групову і організаційну продуктивність [2].

У роботах О.М. Чумикова фасилітація різноманітних процесів розглядається як процедурна технологія «паблік рілейшнз», яка сприяє організаційним змінам. Це також ефективна технологія вирішення проблем групової роботи. З цієї точки зору, «процедура фасилітації є процесом, де фахівець, прийнятний для всіх членів групи, нейтральний і не маючий права приймати рішення (фасилітатор), допомагає групі поліпшити способи ідентифікації проблем і прийняття рішень за рахунок організації конструктивної спільної діяльності» [6, с. 182]. Це альтернатива таким недостатньо продуктивним способам вирішення проблем, як суперечка, дискусія, простий обмін думками, адміністративне рішення, вольовий наказ.

Фасилітатор – це не той, хто сам виконує певне завдання, а той, хто використовує певні навички в процесі взаємодії з людьми та володіє спеціальними техніками, які дають змогу групі приймати рішення, визначати цілі, освоювати нові навички. Фасилітатор відповідає за процес, група – за зміст. Зміст – це фактичні ідеї, пропозиції і рішення, які народжуються під час групового обговорення. Це те, над чим працюють учасники, щоб досягти мети. Процес – хід спільної роботи групи, це те, як група вирішує проблему.

О.М. Чумиков відзначає, що «функція фасилітатора може бути більш широкою і конструктивної і полягати в тому, щоб узгодити думки всередині групи, допомогти їй визначити шляхи вирішення тієї чи іншої проблеми, показати різноманітні методи прийняття рішень – все це і означає підвищення ефективності групової роботи» [6]. Фасилітацію як високопрофесійну організацію процесу групової роботи, яка спрямована на прояснення і досягнення групою поставлених цілей, використовують також для проведення конференцій з великою кількістю учасників (більш детально це викладено у роботах О.М. Чумикова).

При проведенні обговорень політичного змісту фасилітатор не ставить перед собою завдання змінити поведінку людей. Він лише сприяє залученню інформації, яка змушує самих членів групи подумати про доцільність зміни своєї поведінки. Цьому сприяють базові принципи процесу фасилітації: 1) наявність валідної інформації; 2) вільний і компетентний вибір, тобто учасники обговорення чітко формулюють і шукають загальне розуміння цілей і завдань; 3) внутрішня відповідальність за цей вибір, тобто суб'єкти процесу відчувають особисту відповідальність за рішення, які прийняті.

Таким чином, громадянські ініціативи формують нові практики активної і безпосередньої участі населення в локальній політиці. Участь у громадянських ініціативах формує в людях навички самоорганізації, співпраці і соціально відповідальної поведінки. Спільна діяльність сприяє зміцненню соціальних зв'язків, які виявляються найважливішим ресурсом для успішного вирішення проблем громади. Учасники громадянських ініціатив орієнтовані насамперед на вирішення своєї локальної проблеми, в крайньому разі – на часткові зміни в суспільстві. Вони визнають основи суспільного устрою, поділяють домінуючі в суспільстві цінності і розраховують на масову підтримку населення і соціальних інститутів. Дуже важливо надати їм організаційну та інформаційну підтримку, щоб вони знайшли інтерес і розуміння людей, стали невід'ємною частиною суспільного життя. Інтеграційні ресурси могли б бути задіяні в більш повній мірі в умовах діалогу, в тому числі і на міжрегіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авцинова Г.И. Социальное партнерство как основа социальной консолидации общества в современной России / Г.И. Авцинова // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2009. – № 4. – С. 9–14.

2. Дудорова Л.Ю. Фасилитация корпоративных мероприятий / Л.Ю. Дудорова // Корпоративная культура. – 2009. – № 5. – С. 21–28.

3. Зайцев А.В. Институционализация диалога государства и гражданского общества в контексте нормативной модели диалогической демократии / А.В. Зайцев // NB: Проблемы политики и общества. – 2014. – № 7. – С. 64–82.

4. Караткевич А.Г. Трансформационные процессы в постсоветских обществах: системный диалог как основа политической стабильности (на примере России и Беларуси) : дисс. ... докт. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / А.Г. Караткевич ; Московский гуманитарный университет. – М., 2013. – 350 с.

5. Хант Д. Управление людьми в компаниях: Руководство для менеджера / Д. Хант ; пер. с англ. – М. : Олимп-Бизнес, 1999. – 350 с.

6. Чумиков А.Н. Связи с общественностью: Теория и практика / А.Н. Чумиков, М.П. Бочаров. – М. : Дело, 2004. – 496 с.

7. Эрдоган О. Межрелигиозный диалог в политическом процессе: история и современный контекст : автореф дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / О. Эрдоган ; Ин-т социологии РАН. – М., 2012. – 21 с.

8. Schwarz R. The Skilled Facilitator: A Comprehensive Resource for Consultants, Facilitators, Managers, Trainers, and Coaches / R. Schwarz. – Jossey-Bass, 2002. – 315 p.

Згурська В.Л.

Організаційна структура соціальних рухів: можливості та обмеження

Розглянуто вплив організаційної структури на успішність діяльності соціального руху, її взаємозв'язок з виробленням стратегії і тактики, мобілізацією членів, використання внутрішніх і зовнішніх ресурсів, формуванням ідентичності серед його учасників.
Ключові слова: *соціальний рух, протестний рух, мобілізація, громадянське суспільство, організація.*

Рассмотрено влияние организационной структуры на успешность деятельности социального движения, ее взаимосвязь с выработкой стратегии и тактики, мобилизацией членов, использованием внутренних и внешних ресурсов, формированием идентичности среди его участников.
Ключевые слова: *социальное движение, протестное движение, мобилизация, гражданское общество, организация.*

The impact of organizational structure on the performance of social movement is considered. Its interconnections to strategy development and tactics, mobilization of members, usage of indigenous and external resources, formation the identity among its participants are examined.
Key words: *social movement, protest movement, mobilization, civil society, organization.*

УДК 323.2

Згурська В.Л.,
кандидат політичних наук, докторант кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури

Соціальні рухи є важливою рисою сучасного соціального і політичного життя, що постійно перебуває у центрі уваги дослідників. Однак зростання популярності протестних рухів, що продемонстрували «кольорові» революції на пострадянському просторі та події «арабської весни» особливо гостро ставлять питання про організаційну структуру, що значною мірою зумовила їх успіх.

Оскільки соціальні рухи є динамічною політичною формою, що пов'язує інституційних та позаінституційних акторів та включає традиційну та нетрадиційну політичну поведінку, серед вчених існують значні розбіжності щодо визначення як самого поняття, так і часових рамок його існування.

Можна виділити чотири різні поняття, що мають певне відношення до соціальних рухів:

1) колективна поведінка: «випадкова» (неосмислена) схожість у звичних практиках людей (натовп, глядачі);

2) колективні дії: координація дій між людьми для досягнення колективної мети;

3) соціальний протест: різновид колективних дій, найчастіше у ключовий момент для досягнення мети;

4) соціальні рухи: слабо формалізовані і слабо інституціоналізовані колективні дії, що мають певну стійкість і до певної міри організовані та скоординовані, спрямовані на соціальні зміни.

Для аналізу процесів самоорганізації у цьому соціально-політичному феномені доцільним видається широке трактування поняття «соціальні рухи». Так П. Штомка виділив дві характерні особливості соціальних рухів, що присутні у всіх їх проявах: 1) спрямовані на особливу ціль – здійснення певного виду соціальних змін; 2) розвиваються у рамках неформальних систем, що не мають інституціоналізованого та формального характеру [1, с. 163]. Тобто вони є чимось середнім між колективною поведінкою (натовп) та професійною діяльністю (на виробництві, в установах).

На думку Ч. Тіллі, громадські рухи – низка дискусійних перфомансів, демонстрацій та кампаній, за допомогою яких пересічні громадяни здійснюють колективні вимоги до інших. Вони є основним способом залучення пересічних громадян до участі у державній політиці. На його думку, існують три елементи соціальних рухів [2, с. 53]:

– кампанії: стійкі, організовані соціальні дії щодо вироблення колективних вимог до влади; вони складаються з трьох елементів: група позивачів, об'єкти вимог та публіка;

– форми: використання комбінацій з таких форм політичної діяльності, як створення спеціалізованих асоціацій та об'єднань, громадських зустрічей, урочистих акцій, демонстрацій, мітингів, передачі петицій і заяв за допомогою засобів масової інформації для початку дискусії;

– публічна саморепрезентація, що зводиться до абрівеатури WUNC: worthiness (важливість) – демонстрація важливості: чистий одяг учасників, присутність священників, матерів з дітьми; unity (єдність) – однакова символіка, лозунги, одяг, марширування колонами, звучання пісень; numbers (кількість) – масовість заходів, що проявляється у зборі підписів під петицією, виході на вулиці; commitment (обов'язковість) – ігнорування поганої погоди, присутність людей похилого віку чи з обмеженими можливостями, опір репресіям.

При цьому для соціальних рухів саморепрезентація є набагато важливішою, ніж створення відповідного іміджу. Оскільки вони створюються як колективний актор, то рухи повинні витрачати значну частину зусиль на формування спільної ідентичності в ході взаємодії з іншими важливими суспільними групами [3]. Крім того, WUNC має особливе значення, оскільки передає важливе політичне послання об'єктам соціального руху та соціуму загалом.

Важливо уточнити, що соціальні рухи не тотожні тим чи іншим організаціям, які можуть бути акторами колективних дій. Так, зокрема, неурядові, гро-

мадські організації не можна вважати соціальним рухом, хоча вони можуть сприяти його виникненню та формуванню. Ці організації є формально визнаними державою об'єднаннями громадян. Однак окрім них, є неформальні угрупування – громадські ініціативи (низові, спонтанні об'єднання людей на мікрорівні для вирішення певної колективної проблеми чи висловлення колективної позиції). Крім того, соціальний рух передбачає, що політичні партії або організації не відіграють у ньому провідну роль, хоча й присутні. Тобто йдеться насамперед про громадські, соціальні ініціативи, що мають на меті не прихід до влади, а зміни в системі суспільних відносин.

Останнім часом все більшої популярності набуває протестний рух (конфліктний, або «політика незгоди (contentious politics [4])») – складова частина соціального руху і необхідна умова його становлення, який сьогодні найчастіше вживається для позначення соціальних рухів. До появи робіт Ч. Тіллі вважалося, що колективне насильство, що виникає в ході протестних акцій, є чимось нетиповим та аномальним. Однак він, розглянувши динаміку соціального протесту у зв'язку з політичними, соціальними та економічними умовами, навів низку доказів того, що вони є одним із природних результатів організації ненасильницьких політичних конфліктів.

Хоча протести можуть видаватися спонтанними, вони рідко бувають такими. При цьому активісти використовують різноманітні інструменти для залучення та координації прихильників, щоб сформулювати звернення до еліти чи органів державної влади для реалізації соціальних змін [5]. Саме організація, а не окремі індивіди, уможливлює діяльність соціальних рухів, виступаючи платформою, де організатори та активісти розробляють та реалізують стратегії щодо мобілізації членів та здійснення впливу на державну владу. Більшість дослідників соціальних рухів фокусують свою увагу саме на формальних організаціях, навіть якщо визнають, що вони самі по собі залежать від зовнішнього середовища. Доступність та обсяг ресурсів впливає на спосіб розбудови організації, що, в свою чергу, зумовлює вибір мобілізаційних стратегій та інструментів впливу для реалізації соціальних змін.

Що стосується організаційної структури соціальних рухів, то серед дослідників немає одностайності щодо її впливу на успішність їх діяльності. Так Ф. Півен та Р. Клоуворд, дослідивши історичну динаміку соціальних протестів та реакцію на них з боку держави [6], стверджують, що, координуючи діяльність досить різних між собою членів, організації ефективно ізолюють інакомислячих та мінімізують їх деструктивний для цілісності руху вплив. Вони застерігають активістів бути особливо уважними в ході створення організації, розвитку його членської бази та пошуку інституційних каналів для висловлення незгоди і протесту. На їх думку, найкраще з цими завданнями справляються так звані кадрові організації, здатні забезпечити ефективну мобілізацію індивідів. Дослідники переконані в тому, що організації, зосереджені на отриманні політичних вигід та забезпечення власного виживання, розвивають професійне лідерство для формування стабільних відносин між спонсорами та владою, і що прагнення підтримувати та поглиблювати ці відносини зрештою нищить єдиний потенційно ефективний ресурс бідних – соціальні заворушення. Вони розглядають політичну інституціоналізацію як кінцевий пункт для потенційно ефективної політичної мобілізації.

Згадані вище роботи Дж. Маккарті, М. Залда, Ф. Півена та Р. Клоуворда дали старт дискусіям про вплив організаційних форм соціальних рухів на політику. Вважаємо, що є сенс визнати, що вплив професіоналізації та інституціоналізації залежить як від контексту, в якому розвивається рух, так і від характеристик його учасників. Аналізуючи еволюцію руху прихильників абортів, С. Стаггенборг виявила низку переваг, які мають формалізовані організації з професійними кадрами [7].

Професійні працівники постійного штату можуть виступати як експерти не лише щодо певної проблеми, але й мати хороші практичні знання про політичний процес у державі загалом, швидко визначати та реагувати на нові можливості, які упускають низові активісти. Членство, яке досить часто є формальним, зазвичай виступає ресурсом для колективний дій у вигляді фінансових надходжень від учасників. Воно є більш консервативним за своєю природою, ніж професійні працівники, тому деякі сучасні рухи зробили акцент на розвитку організаційних структур для мінімізації впливу та зменшення залежності від членів [8].

Очевидно, що будь-яка організація стикається з необхідністю збалансування різноманітних інтересів своїх членів. Щоб гарантувати своє виживання, організація повинна пильно стежити за наявністю достатніх ресурсів (фінансових, матеріальних, людських тощо) для здійснення своєї діяльності. Для того, щоб чинити політичний вплив, її лідери повинні уважно слідкувати за розвитком політичних процесів, появою нових вимог від соціуму та кон'юнктурою на політичній арені, відстежувати суспільно значимі проблеми та перебувати у постійному пошуку союзників.

Часто різні групи, що входять до складу соціального руху, висувають запити, що є несумісними один з одним [9]. Організовані групи використовують різні стратегії для збалансування вимог, що іноді конфліктують між собою. Так Національна організація для жінок створила різні інституційні структури на місцевому рівні, що дають змогу активістам, зацікавленим у політичній діяльності,

і тим, хто прагне поширення знань, адмініструвати окремі сайти та інституційні структури для колективних дій в рамках однієї організації [10].

Зараз організації є місцем, де активісти агрегують та використовують ресурси, включаючи «людський час, зусилля та гроші» [11]. Але ресурси також можуть бути моральними, культурними та соціальними. Деякі ресурси мають фізичні характеристики і можуть накопичуватися, тоді як інші (наприклад, культурна легітимність) залежать від контексту та часто є ефемерними, хоча деякі активісти можуть використовувати їх для отримання більш суттєвих ресурсів. Ресурси всіх видів часто супроводжуються обмеженнями, пов'язаними з їх характером та природою. Власні ресурси, що створюються прихильниками руху, проявляються лише у лояльності членів, яка з часом може зменшуватися. Якщо держава визнає законність вимог соціального руху та заохочує його інституціоналізацію та формалізацію, що означає стабільне надходження ресурсів, то керівництво руху може відмовитися від найбільш радикальних вимог та перейти до поміркованої тактики у відстоюванні своїх цілей [12].

Природа і доступність ресурсів впливає на стратегію організації, мобілізацію та здійснення нею впливу [13]. Оскільки внутрішні та зовнішні ресурси часто взаємопов'язані, важко встановити міру впливу кожного з них. Так, дослідження мобілізації фермерів, здійснене К. Дженкінс та Ч. Перроу, приписує успіх Спілки фермерських робітників у США зовнішній підтримці з боку еліт, що не лише підтримали бойкот, а й організували робітничі та ліберальні сили, які виступили з їх підтримкою [14]. На противагу цьому М. Ганж розглядає цей же випадок і обґрунтовує важливість лояльності членів та правильність рішень керівництва, тісно пов'язаних з громадою чікано у Каліфорнії [15], що й сприяло результативності бойкоту. Саме завдяки тісній співпраці з цією етнічною меншиною керівництво отримало доступ до інформації про можливих прихильників, мобілізаційні мережі та можливість застосовувати широкий набір колективних дій. Організатори також включили активістів, які мали попередній досвід у схожих соціальних рухах, включаючи поборників прав людини та прав споживачів, у результаті чого до руху опосередковано залучилися різні мережі, що допомогли пропагувати цілі фермерів та генерувати підтримку для бойкоту. Очевидно, що це не взаємовиключні пояснення, оскільки активісти вдало вибрали стратегію для розширення внутрішніх та зовнішніх ресурсів, у результаті чого їх зусилля відобразилися і вплинули на їх можливості [16].

Роль стратегії у мобілізації ресурсів відіграє важливу роль, однак дослідники соціальних рухів лише відносно недавно приступили до її системного вивчення. Вона розглядається як сукупність рішень щодо вимог, проблем, союзників, рамок, ідентичності, ресурсів та тактики, які можуть використовуватися рухом.

У свою чергу, можливості, ресурси, цінності та ідентичності часто визначають тактику і стратегію. Наприклад, хоча Ф. Півен та Р. Коулворд частково мають рацію, вважаючи соціальні заворушення найкращим шляхом для бідних здійснювати політичний вплив, інші групи населення з більш різноманітними інструментами впливу можуть мати кращі можливості. Так, заможні громадяни рідко виходять на вулиці для захисту своїх інтересів.

Хоча активісти приймають стратегічні рішення, вони не контролюють контекст, в якому вони перебувають, тому як внутрішні, так і зовнішні чинники впливають на обрану ними стратегію. Так, Д. Макадам [17] розглядає зміни у стратегії у правозахисному русі як наслідок взаємодії активістів з органами державної влади. Якщо органам захисту правопорядку вдається протидіяти ініціативам руху, то активісти шукають нові підходи, розробляючи нову політичну тактику та одночасно активізуючи інші види діяльності руху. Але активісти також змушені враховувати внутрішні чинники. У ході дослідження руху за виборчі права Х. Маккеммон [18] з'ясувала, що організаційна різноманітність, децентралізація та міжорганізаційний конфлікт впливає на стратегічні рішення, прийняті рухом. Важливо зазначити, що, хоча теоретично члени руху можуть вдатися до широкого набору стратегій, на практиці вони застосовують дуже вузький тактичний арсенал [19].

Керівництво руху обмежене не лише ресурсами, але й ідентичністю. Колективне відчуття ідентичності і цінності звужують набір варіантів, коли, наприклад, розглядається питання про застосування силових методів. Крім того, обираючи конкретний вид акцій (мирні-насильницькі, віртуальні-реальні, локальні-національні) члени руху демонструють те, ким вони є насправді [20].

Коли одна група демонструє успіх у застосуванні певної тактики, то досить ймовірно, що їх колеги будуть наслідувати їх приклад [21]. Різні соціальні рухи вчаться у більш успішних ініціатив, включаючи політичних опонентів, та приступають до імітації сидячої забастовки, бойкоту, висунення петиції, незважаючи на те, що вони можуть переслідувати протилежні цілі. У результаті стратегічна інновація поширюється через географічний простір та соціальні групи. С. Соул відзначає, що тактичні шаблони передаються та приймаються через соціальні зв'язки та існуючі комунікаційні канали [22].

Таким чином, тактика і стиль організації відділяються від групи, що їх винайшла, і можуть бути запозичені іншими колективними акторами з різними, потенційно навіть протилежними намірами. С. Терроу описує цю ймовірність як «модулярність» (modularity) [23, с. 31].

Отже, у сучасних умовах лише ті соціальні рухи, які створюють «кадрові» організації, спроможні забезпечити ефективну мобілізацію населення. Крім того, розвиток організаційних структур зменшує залежність руху від членів та мінімізує їх вплив. Соціальні рухи, що мають розвинену організаційну структуру, здатні до вироблення найбільш оптимальної стратегії, ефективного використання внутрішніх та зовнішніх ресурсів, зміцнення ідентичності серед його учасників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / М. Штомпка. – М. : Аспект-пресс, 2005. – 664 с.
2. Tilly C. Social movements, 1768–2004 / C. Tilly. – Boulder, Colorado, USA : Paradigm Publishers, 2004. – 262 p.
3. From structure to action: Comparing social movements across cultures / [B. Klandermans, H. Kriesi, S. Tarrow]. – Greenwich, Conn. : JAI Press, 1988. – 520 p.
4. Tilly C. Contentious politics / C. Tilly, S. Tarrow. – Lanham, Md. : Paragon Press, 2006. – 224 p.
5. McCarthy J. Resource mobilization and social movements: A partial theory / J. McCarthy, M. Zald // American Journal of Sociology – 1977. – Vol. 82. – p. 1212–1241.
6. Piven F. Poor people's movements: Why they succeed, how they fail / F. Piven, R. Cloward.. – New York : Pantheon Books, 1977. – 408 p.
7. McAdam D. Social movements: Readings on their emergence, mobilization, and dynamics / D. McAdam, D.A. Snow. – Los Angeles, California : Roxbury, 1997. – 615 p.
8. Kretschmer K. Platform leadership: Cultivating support for a public profile / K. Kretschmer, D.S. Meyer // American Behavioral Scientist. – 2007. – Vol. 50. – p. 1395–1412.
9. Meyer D.S. The politics of protest: Social movements in America / D.S. Meyer. – New York : Oxford University Press, 2014. – 320 p.
10. Reger J. Patterns of mobilization in local movement organizations: Leadership and strategy in four national organization for Women Chapters / J. Reger, S. Staggenborg // Sociological Perspectives. – 2006. – Vol. 49. – № 3. – p. 297–323.
11. The Blackwell companion to social movements / [D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi]. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2004. – 374 p.
12. Meyer D.S. The social movement society / D.S. Meyer, S. Tarrow. – Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield, 1998. – 292 p.
13. Meyer D.S. Conceptualizing political opportunity / D.S. Meyer, D. Minkoff // Social Forces. – 2004. – Vol. 82. – p. 1457–1492.
14. Jenkins J.C. Insurgency of the powerless: Farm worker movements 1946–1972 / J. C. Jenkins, C. Perrow // American Sociological Review. – 1977. – Vol. 42. – p. 249–268.
15. Ganz M. Resources and resourcefulness: Strategic capacity in the Unionization of California Agriculture, 1959–1966 / M. Ganz // American Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 105. – p. 1003–1062.
16. Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structure, and cultural framing / [D. McAdam, J.D. McCarthy, M.N. Zald]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 425 p.
17. McAdam D. Tactical innovation and the pace of insurgency / D. McAdam // American Sociological Review. – 1983. – Vol. 48. – p. 735–754.
18. McCammon H. Out of the parlors and into the streets: The changing tactical repertoire of the U.S. women's suffrage movements / H. McCammon // Social Forces. – 2003. – Vol. 81. – p. 787–818.
19. Tilly C. From mobilization to revolution / C. Tilly. – Reading, MA : Addison/Wesley Publishing Co, 1978. – 349 p.
20. Polletta F. Collective identity and social movements / F. Polletta, J. Jasper // Annual Review of Sociology. – 2001. – Vol. 27. – p. 283–305.
21. Meyer D.S. Signals and spillover: Brown v. Board of education and other social movements / D.S. Meyer, S.A. Boutcher. // Perspectives on Politics. – 2007. – Vol. 5. – p. 81–93.
22. The Blackwell companion to social movements / [D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi]. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2004. – 486 p.
23. Tarrow S. Power in movement: Social movements and contentious politics / S. Tarrow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 352 p.

Меженська О.В.

Сучасний стан наукового дослідження проблеми державних переворотів

Теоретичне підґрунтя наукового дослідження проблеми державних переворотів становлять праці філософів науковців, в тому числі й вітчизняних, які створюють концептуальні основи для подальшого втілення у політичній практиці. Зокрема, досліджено особливості суджень та положень мислителів і філософів стосовно проблеми державного перевороту з часів Стародавнього світу до сьогодення. Радянською науковою думкою вказана проблема взагалі не досліджується, оскільки загальна спрямованість теоретичних пошуків цього періоду стосується моделювання ідеального суспільства, в якому не повинно бути конфліктів.

Незважаючи на наявність значної кількості робіт, присвячених подіям, пов'язаним із боротьбою, сучасний стан розробки проблеми державного перевороту вимагає створення спеціального політологічного дослідження, в якому було б здійснено цілісний аналіз державного перевороту як форми політичної боротьби.

Ключові слова: *державний переворот, військовий переворот, палацовий переворот, політичний конфлікт, політичне насилля.*

Теоретическим основанием научного исследования проблемы государственных переворотов являются труды философов, ученых, в том числе и отечественных, которые создают концептуальное основание для дальнейшего воплощения в политической практике. В частности, исследованы особенности суждений и положений мыслителей и философов относительно проблемы государственного переворота со времен Древнего мира до современности. Советской научной мыслью указанная проблема вообще не исследуется, так как общая направленность теоретических поисков этого периода касается моделирования идеального общества, в котором не должно быть конфликтов.

Невзирая на наличие значительного количества работ, посвященных событиям, связанным с борьбой, современное состояние разработки проблемы государственного переворота требует создания специального политологического исследования, в котором был бы осуществлен целостный анализ государственного переворота как формы политической борьбы.

Ключевые слова: *государственный переворот, военный переворот, дворцовый переворот, политический конфликт, политическое насилие.*

The theoretical bases of scientific research of the problems of coups are works of philosopher scientists, including natives, who create conceptual basis for the further implementation of the political practice. Particular we have already investigated the features of judgments and provisions of thinkers and philosophers relating to the problem of coups since the days of the ancient world to the present time. The problem was not investigated by the soviet scientists because of overall thrust of this period theoretical research that was directed towards the modeling of ideal society in which there should be no conflicts.

Despite the presence of a significant number of works devoted to the events associated with the struggle, the current state of development of the problems of coups requires a special political science research, which would have made a complete analysis of the coup as a form of political struggle.

Key words: *coup, military coup, palace coup, political conflict, political violence.*

УДК 321.01:[32:001.891]

Меженська О.В.,
аспірант кафедри політичних наук
філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Сьогодні можна констатувати неабияке зростання наукового інтересу до проблеми політичної боротьби, вивчення різних її аспектів. Суттєво важливим є те, що дослідники, вивчаючи процес політичної боротьби, предметом дослідження обирають різні її форми та технології, такі як політичне насилля та політичний терор, політичний конфлікт, революції, в тому числі і кольорові революції, тощо. Однак, незважаючи на значний масив літератури, спектр питань якої співвідноситься зі зміною, захопленням влади в державі, лише незначна частина дослідників приділяє увагу саме феномену державного перевороту. Її оціночний характер досить об'ємний та неоднозначний як у підходах, так і у висновках. Вказана взаємозумовленість не має чіткої сформульованості на рівні науки, про що свідчить відсутність систематизованих робіт, які б досліджували проблему державного перевороту як політичного явища, політичної події та складової політичного процесу, який приводить до політичних змін у суспільстві. Українська політологія потребує власного концептуального, історико-політичного і порівняльного осмислення феномена державного перевороту в політичній боротьбі, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в аналітичному огляді надбань філософської науки та наукових робіт з проблематики політичної боротьби, конфліктів, політичного насилля та надбань історичної науки, які стосуються проблеми державного перевороту. Отже, зупинимось на огляді сучасних вітчизняних наукових досліджень феномена державних переворотів, які реалізуються у таких напрямах: вивчення різних аспекті проблеми боротьби за владу у філософії; визначення місця державного перевороту у дослідженнях політичної боротьби, політичного насилля та політичного конфлікту; аналіз робіт історичного спрямування, де розглядається проблема окремих державних переворотів на підставі архівних та фактографічних матеріалів; аналіз наукових робіт зарубіжних дослідників, які переймалися вивченням проблеми державного перевороту в історії певних країн та у політичних процесах суспільства.

Наукові дослідження, пов'язані із проблемою зміни, завоювання влади та її перерозподілу в державі, мають давнє і міцне коріння.

До першої групи досліджень, пов'язаних з проблемою суперечностей у суспільстві, у бутті, у мисленні, зіткненні протилежних бажань і прагнень, боротьби між правителями належать праці Сократа, Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, Ф. Бекона, Т. Гобсса, Дж. Локка, І. Канта, Г. Гегеля та інших відомих філософів. Приділяючи увагу загальним процесам, пов'язаним зі зміною влади, першу спробу створити певну систему політичних ідей та теорій щодо питань, пов'язаних із переворотами в державах, зробили античні дослідники. Так, політичні і правові погляди Аристотеля представлені в його «Політиці». Поставивши за мету «разобрать, вследствие каких причин происходят государственные перевороты, сколько их и какого характера они бывают; какие разрушительные начала заключает в себе каждый из видов»[1], Аристотель створив системне і логічно вибудоване, переконливо аргументоване вчення про державні перевороти, ключові положення якого не втратили своєї актуальності і до сьогодні.

Проблеми зміни влади та способів її отримання завжди були в колі уваги соціологів і політологів, зокрема С. Ліпсета, П. Штомпки, А. Дегтярьова, В. Ільїна, М. Ільїна, М. Михальченка та інших вчених, які присвятили чимало уваги різним аспектам політичних змін та способів як легітимного, так і нелегітимного отримання влади в сучасних суспільствах.

Найбільший вклад у дослідження методів, прийомів та засобів отримання влади як конкретного інструмента впливу суб'єктів політики на об'єкти для досягнення певних цілей сформульовані К. Марксом, М. Вебером. Ними сформульовані основні положення теорії політичної, класової боротьби як головної причини змін в суспільстві. Спектр оцінок зазначених подій, пов'язаних зі зміною влади, зводиться до використання таких понять, як революція, державний переворот, антиконституційна змова, усвідомлена боротьба громадян, що об'єдналися на захист своїх прав, стихійний протест тощо.

Наступну групу наукових праць представляють роботи з вивчення політичної боротьби, форми та технології якої співвідноситься з проблемою державних переворотів. Основні теоретичні положення аналізу політичної боротьби містяться в класичних творах з теорії політики. Серед сучасних дослідників слід відзначити праці А. Анцупова і А. Шипілова, А. Борща, Н. Далевської, Ю. Петруніна, М. Панова, Т. Семьонової, І. Пасько та ін. Особливий інтерес викликають наукові праці вітчизняного дослідника І. Побочого [5], в дослідженнях якого приділяється увага висвітленню методологічних та політико-практичних аспектів політичної боротьби як форми політичної взаємодії різних політичних сил, що представляють потреби та інтереси відповідних суспільних сил.

Державний переворот протягом багатьох століть залишається формою самовираження примусових сторін. Тому наступну, третю, групу досліджень представляють роботи, в яких проблема насилля виступає технологією завоювання, утримання влади. Автором теорії «макіавеллізму», що є своєрідним узагальненням політики безпринципності, яка будується на принципі «мета виправдовує засоби» й використовує для досягнення поставленої мети віроломність, нехтування законів моралі і права, визнано Н. Макіавеллі [4]. Цієї думки дотримувалися революційні теоретики XIX – XX ст.: М. Бакунін, Л. Гумплович, К. Маркс, В. Ленін, Ф. Енгельс. Насилля як обов'язковий атрибут і інструмент утримання влади та як важливий спосіб завоювання державної влади визначали М. Вебер, Г. Моска, С. Хантінгтон. Державні перевороти як форму політичного насилля розглядають сучасні російські дослідники О. Коврижних, І. Ліпатов, Б. Мартиненко, А. Піджаков, Ф. Решецький, вітчизняні вчені А. Боброва, А. Бабієва, О. Бардін, В. Кравченко та ін. Крайні форми насилля, що є негативним наслідком державних переворотів, стали об'єктом дослідження М. Лазарева, М. Нерсисяна, Є. Найта, А. Паляна та ін. Там, де має місце фанатична боротьба за владу, має місце політичний конфлікт.

Проблема державного перевороту як форми, виду, способу вирішення політичного конфлікту розглядається в рамках праць, присвячених загальним його аспектам, що становлять четверту групу досліджень. Серед досліджень, використаних нами у роботі, є праці відомих зарубіжних фахівців у галузі політичної конфліктології Є. Бабосова, А. Здравомислова, М. Дмітрієва, Д. Зеркіна, А. Пірогова, К. Гаджиєва, А. Глухової, Г. Козирєва та вітчизняних науковців І. Станкевич, С. Тихонюк, В. Криволапчук, Л. Герасіна, М. Панова, що стали основою дослідження місця та ролі державного перевороту у політичному конфлікті. Зазначені науковці пояснюють політичний конфлікт як зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані, передусім, з боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства, що співвідноситься з державним переворотом. Державний переворот як один зі шляхів розвитку внутрішньодержавного політичного конфлікту або форму його прояву позиціонують Т. Хомуленко, І. Ващенко, як спосіб вирішення або засіб розв'язання політичного конфлікту – У. Шафієв, Е. Мірбашир та вітчизняні науковці М. Тельник, І. Станкевич, як екстремальну форму протистояння – В. Криволапчук, О. Шумпанніков, як фактор, що спонукає до загострення політичного конфлікту, – Т. Білецькаті ін. Окрім цього, всі вказані дослідники дотримуються думки про те, що політичний конфлікт безпосередньо виникає та існує відповідно до цілей, які сфокусовані на проблемі функціонування політичної влади.

У радянській науці, проблема державного перевороту взагалі не досліджувалася. Це «можна пояснити загальною спрямованістю теоретичних або теоретикоподібних, а почасти і псевдотеоретичних пошуків у бік моделювання майбутнього ідеального суспільства, в якому не повинно бути конфліктів [2, с. 75]. При цьому в 1979 р. з'являється перша наукова робота – кандидатська дисертація «Про поняття «державний переворот» та стаття «Місце державного перевороту в політичному житті антагоністичного суспільства, в яких проблема державного перевороту розглядається в руслі марксистської теорії класової боротьби та в плані критики вад капіталізму.

Зрозуміло, що по різні боки «залізної завіси» цей феномен оцінювався з принципово відмінних як методологічних, так і політичних позицій, що і пояснює існування певних розбіжностей у підборі фактів та їх трактовці. Так, роботи К. Малапарте «Техника государственного переворота», та Е. Лютвака «Государственный переворот: Практическое пособие». Роботи мають лише описовий характер і не містять політологічного аналізу.

Звільнення суспільно-політичної думки від партійного контролю, з крахом марксистської ідеології у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., привело до бурхливого підйому досліджень насильницьких форм політичної боротьби. Так, М. Петров у книзі «Механизм государственных переворотов» (2005 р.). розглядаючи найбільш загальні елементи стратегій і тактик державних переворотів різного типу, які мали місце в XX ст., звертає увагу на прийоми та засоби, характерні ознаки державних переворотів сучасності. О. Глазунов у монографії «Государственый переворот. Стратегия и тактика» (2006 р.) на фактичному матеріалі досліджує теорію державних переворотів, мирних і військових протистоянь, «бархатних», «оранжевих» та інших революцій, які аналізуються як основні методи і форми захоплення влади. Т. Семенова досліджує співвідношення державного перевороту, соціальної революції і громадянської війни як силового способу захоплення влади та їх типологію в монографії «Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: Легитимная смена власти, государственные перевороты, революция, гражданские войны»(2014 р.).

Наступну групу досліджень становлять роботи зарубіжних науковців, об'єктом досліджень яких стали зміни політичних режимів, політичні конфлікти та революційні зміни. M. Marshall, D. Marshall, проаналізувавши 14 існуючих зарубіжних баз даних глобальних переворотів з 1950 по 2008 рр., в тому числі і у рамках проектів Політія IV (мета проекту Polity IV – визначення тенденцій трансформації політичних режимів 167 незалежних держав з чисельністю населення не менше 500 тисяч осіб) [10]; та Барометр конфліктів Гейдельбергского інституту (Conflict Barometer – щорічний проект з дослідження міжнародних та внутрішньодержавних конфліктів (насильницьких і ненасильницьких, війн, державних переворотів тощо) [12], вказують на відсутність узгодженого визначення переворотів, яке б дало змогу відрізняти перевороти від інших способів зміни влади, та пропонують широкий спектр нових підходів до концептуалізації та визначення наслідків державних переворотів. A. Arugay пояснює перевороти на основі якісного порівняльного аналізу [6]. A. Belkin, E. Schofer розкривають ризики переворотів [7]. Тактика, ступінь застосування насилля в державному перевороті стали предметом досліджень H. Kebshul [8], B. Farcau [9] та ін. Причини та типологію державних переворотів досліджує E. Zimmermann [11].

У зв'язку з відсутністю саме політологічних досліджень у вітчизняній науці з окресленої проблеми державних переворотів в рамках нашого дослідження ми користувалися роботами науковців з історичних наук. Ці роботи формують досить об'ємну групу наукових досліджень.

Проблема «палацових переворотів» достатньо розроблена представниками дореволюційної історичної науки, а саме: В. Ключевским, А. Вейдемеєром, С. Єшевським, В. Улановим, радянськими дослідниками С. Троцьким, Е. Анісімовим, сучасними, як зарубіжними: Х. Манштейном, А. Либерманом, М. Лавриновичм, Н. Ейдельманом, Г. Весьолою, М. Згурською, так і вітчизняними: І. Вербою, Н. Цихмістро та ін. Особливості і закономірності, форми прояву та їх еволюція як особливий спосіб вирішення протиріч всередині правлячої еліти та її конфліктів з імператорською владою в Росії стали об'єктом дослідження М. Павленко, І. Курукіна, І. Волкової та ін.

Значну увагу приділено державному перевороту 2 грудня 1851 Р. Луї Бонапарта. До них відносяться свідчення сучасників, як різко негативного, так і нейтрального а іноді й пропагандистського характеру (В. Гюго, К. Маркс, А. Кинглек), і праці дослідників (Р. Фармонова, А. Смірнова та ін.), які вивчають соціальні та політичні погляди Луї Наполеона як нової доктрини та формування бонапартизму, як форми правління та встановлення диктатури президента республіки.

Значний інтерес в контексті теми, що розглядається, викликає Жовтневий (більшовицький) переворот у Петрограді 1917 р. Дослідженню зазначеної проблеми у своїх роботах приділили увагу безпосередні учасники подій, зокрема М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Ленін, Л. Троцький. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити праці А. Костюк, Р. Зінкевич. З методологічно переосмислених позицій розглядає витоки, характер, хід і соціальні наслідки Жовтневого перевороту 1917 р. відомий український історик, професор С. Кульчицький [3]. Це лише незначна частина робіт зазначеної проблематики.

Праці дослідників історичної науки з цієї теми мають широкий оціночний діапазон, який варіюється від віншування до категоричного неприйняття

і державного перевороту Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р. Вивчення підготовки і проведення гетьманського перевороту розпочали його очевидці: В. Винниченко, О. Шаповал та І. Мазепа. Причинно-наслідковий аспект гетьманського перевороту досліджували Н. Полонська-Василенко, І. Нагаєвський, Т. Гунчак, О. Гавриленко, І. Логвиненко, П. Гай-Ніжник, В. Горак, В. Солдатенко, Ю. Терещенко та ін.

Слід відзначити, що сучасна науково-інформаційна база вивчення державних переворотів, що мали місце в історії різних країн і різних історичних часів, досить широка та дискусійна. Вказані дискусії неоднозначні в оціночних підходах та висновках, як правило, точаться в історичному науковому середовищі та мають пізнавальний та академічний характер і не виходять на більш широке політичне поле.

Військовому перевороту як окремому виду політичного перевороту, його причинам присвячені дослідження М. Требіна, А. Бредіхіна, Ю. Панічкіна, Ф. Мусаєва, О. Дуднік, О. Кругової та ін. Досліджуючи військові перевороти різних історичних періодів в окремих країнах та незважаючи на те, що ці наукові праці мають протилежну ідеологічну спрямованість, в них з'ясовуються причини та особливості військових переворотів, причетність до них політичних сил інших впливових країн, розглядається специфіка внутрішньої і зовнішньої політики до та після державного перевороту та подається характеристика режимів правління та їх внутрішньої політики потому.

Політичні процеси суспільства містять безліч прикладів, коли політико-управлінська еліта ставить певну мету і досягає її за допомогою різноманітних механізмів, які є не зовсім правовими. Тому дослідження науковців у сфері права, які звертають увагу на проблеми нелегітимної зміни влади, становлять наступну групу досліджень, що визначають нашу подальшу розвідку. Так, А. Медушевський досліджує проблему конституціійних переворотів, Ф. Турченко, О. Волошко, Ю. Палій – політико-правові аспекти та технології окремих державних переворотів. Як проблему суспільно-небезпечних посягань на відносини у сфері дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади та кримінально-правове забезпечення їх охорони розглядають перевороти вітчизняні дослідники в галузі кримінального права І. Томчук, І. Діордіца, Р. Чорний, Д. Слінько.

Ці роботи пояснюють їх специфіку та зачіпають лише деякі аспекти окремих переворотів, що мали місце в політичній історії, та становлять п'яту групу наукових досліджень.

Таким чином, база наукових досліджень різних форм боротьби за владу досить об'ємна та суперечлива, перш за все, через те, що багато авторів взагалі не погоджуються з оцінкою подій, які приводять до зміни влади в державах. А проблема державного перевороту як форми політичної боротьби й надалі залишається однією з істотних складових як історичного та політичного процесу, так і предметом аналізу, який викликає досить напружену увагу серед дослідників та політично активного населення.

Незважаючи на достатній рівень розробки проблеми в зарубіжній, вітчизняній історичній та політологічній науці, на наявний теоретичний та емпіричний досвід вивчення форм політичної боротьби, на сьогодні відсутня робота, в якій би були враховані всі особливості саме державного перевороту як форми політичної боротьби за владу. А поява нових політологічних напрацювань з окресленої проблеми доводять необхідність її подальшого вивчення з метою побудови цілісної картини щодо державного перевороту та спонукають до пошуків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Политика. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; пер. с гр., ред. А. Доватура. – М. : Мысль, 1976–1983. – Т. 4. – 1983. – 830 с.

2. Котигоренко В.Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 75–87.

3. Кульчицький С. Російська революція 1917 р.: Новий погляд / С. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.

4. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; пер. Г. Муравьевой. – М. : Планета, 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt.

5. Побочий І. Політична боротьба як форма взаємодії соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України : дис. докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / І. Побочий. – К., 2007. – 310 с.

6. Arugay A. From probable to possible: Explaining coups through qualitative comparative analysis. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association / A. Arugay . – Seattle, WA, 2011. – 1–4 September

7. Belkin A. Toward a structural understanding of coup risk / A. Belkin, E. Schofer // Journal of conflict resolution. – 2003. – Vol. 47, № 5. – p. 594–620.

8. Kebshul H. Operation "Just missed": Lessons from failed coup attempts / H. Kebshul // Armedforces and society. – 1994. – Vol. 20, № 4. – p. 565–579.

9. Farcau B. The Coup: tactics in the seizure of power / B. Farcau. – Westport : Praeger, 1994. – 226 p.

10. Marshall M. Global Report 2014: Conflict, Governance and State Fragility / M. Marshall, B. Cole [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.systemicpeace.org/globalreport.htm.

11. Zimmermann E. Toward a causal model of military coupsd'etat / E. Zimmermann // Armed forces & society. – 1979. – № 5. – p. 387–413.

12. Pfetsch F. Conflict Barometer / F. Pfetsch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hiik.de/en/konfliktbarometer.

Мірчук І.С.

Електоральний процес за змішаною системою (на прикладі виборів до Верховної Ради України від Волинської області у 1998, 2002, 2012 та 2014 рр.)

У статті досліджено процес формування депутатського корпусу Верховної Ради України від Волинської області на виборах 1998, 2002, 2012 та 2014 рр. Узагальнено результати парламентських виборів за пропорційною і мажоритарною складовими. Виявлено склад політичних сил, які балотувались і представники яких отримали депутатські мандати. Встановлено роль процесу формування депутатського корпусу Верховної Ради України від Волинської області для становлення парламентаризму в цілому.

Ключові слова: *електоральний процес, депутатський корпус, змішана виборча система, виборча демократія, виборчий процес, Верховна Рада України, Волинська область.*

В статье исследован процесс формирования депутатского корпуса Верховной Рады Украины от Волынской области на выборах 1998, 2002, 2012 и 2014 гг. Обобщены результаты парламентских выборов по пропорциональной и мажоритарной составляющим. Исследован состав политических сил, которые баллотировались и представители которых получили депутатские мандаты. Установлена роль процесса формирования депутатского корпуса Верховной Рады Украины от Волынской области для становления парламентаризма в целом.

Ключевые слова: *электоральный процесс, депутатский корпус, смешанная избирательная система, избирательная демократия, избирательный процесс, Верховная Рада Украины, Волынская область.*

The main task of research is to investigate electoral process by establishing a mixed system as representation institute of people expression in the regional context. The process of formation the deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine from Volyn region in 1998, 2002, 2012 and 2014 elections is researched in the article. The article revealed, based on statistical data of the Central Election Commission, the composition of the political forces that ran them were representatives of parliamentary mandates. The article established the role of the process of forming the deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine from Volyn region for the development of parliamentarianism in general.

Key words: *electoral process, deputies, mixed electoral system, electoral democracy, electoral process, the Verkhovna Rada of Ukraine, Volyn region.*

УДК 324(477.82)(091)

Мірчук І.С.,
аспірант кафедри політології
та державного управління
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

Ми зробили спробу проаналізувати електоральний процес за змішаною системою як утвердження інституту представництва волевиявлення народу у регіональному аспекті.

Серед вітчизняних дослідників електорального процесу на виборах до Верховної Ради України слід відзначити таких учених, як Р. Балабан, який досліджує основи теорії та аналізу виборчої системи, узагальнює електоральний досвід сучасної України та результати парламентських перегонів доби незалежності [1]. Л. Кочубей здійснює системний політологічний аналіз виборчих технологій, які використовувалися в українській практиці за роки незалежності під час виборів до парламенту [2]. І. Кресіна, Н. Богашева, Ю. Ключковський аналізують основні тенденції, особливості, чинники парламентських виборів в Україні [3; 4]. Ю. Шведа аналізує політичні вибори, виборчу демократія, виборчий процес та виборчі системи [5]. Є. Шаповал досліджує систему виборів до Верховної Ради України [6]. Однак ґрунтовних досліджень, де було б окремо виділено аналіз процесу формування депутатського корпусу Верховної Ради України, немає. Саме цю частину проблеми, а саме досвід обрання депутатів від Волині на виборах 1998, 2002, 2012 та 2014 рр. не було достатньо повно досліджено, що й актуалізує подальші дослідження вказаної проблеми.

Метою дослідження є аналіз регіональної практики формування депутатського корпусу Верховної Ради України від Волинської області за змішаною виборчою системою. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі завдання:

– дослідити процес формування депутатського корпусу Верховної Ради України від Волинської області на виборах 1998, 2002, 2012 та 2014 р.;

– узагальнити результати парламентських виборів за пропорційною і мажоритарною складовими (на прикладі багатомандатного загальнодержавного округу та одномандатних округів Волинського регіону);

– на основі статистичних даних Центральної виборчої комісії виявити склад політичних сил, які балотувались і представники яких отримали депутатські мандати;

– встановити роль процесу формування депутатського корпусу Верховної Ради України від Волинської області для становлення парламентаризму в цілому.

Розвиток та функціонування інституту демократії є необхідною умовою для становлення громадянського суспільства. Основоположним принципом демократії є принцип виборності, який передбачає формування апарату державної влади за допомогою виборів. Вибори є засобом впливу громадянського суспільства на державу.

Актуальність вивчення проблематики, пов'язаної з проведенням політичних виборів, обумовлюється багатьма обставинами. Передусім, розвиток нових демократій, які з'явилися у світовому просторі після краху комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, змушує більш ретельну увагу приділяти вивченню виборчого процесу як засадничого політичного процесу сучасності, який багато в чому детермінує розвиток глобальної політичної реальності. Так, повторюваний виборчий процес дає змогу транзитивному суспільству усвідомити себе справжньою демократією.

За умов демократичних режимів виборчий процес є вельми важливою сукупністю форм взаємодії громадянського суспільства та держави – передачею владних повноважень представникам суспільства через процедуру виборів. У результаті цілеспрямованої політичної діяльності досягається соціально значущий підсумок: для суспільства – найбільш повна реалізація функції легітимації координаторів соціальних процесів, для держави – забезпечення правових норм організації та проведення виборчих кампаній, для кандидатів на виборні посади – здійснення в рівній боротьбі з політичними конкурентами свого права представляти громадян в органах політичної влади.

Виборчі кампанії, незалежно від типу виборів, мають однакові базові етапи, межі яких визначаються типовими політичними подіями. Відправною крапкою електоральної кампанії є оголошення про проведення виборів. Потім відбувається реєстрація кандидатів на виборні посади, після чого ними та їхніми виборчими структурами (штабами) ведеться агітаційно-пропагандистська діяльність, часові межи якої обумовлені національним законодавством. Далі відбувається голосування електорату, яке й визначає персональний та структурний склад органів політичної влади. На завершення кампанії проводиться підрахунок голосів та попереднє й офіційне оголошення результатів виборів.

Таким чином, електоральна кампанія складається з трьох основних етапів:

1. Висування кандидатів на виборні посади.
2. Передвиборна боротьба.
3. Підбиття підсумків виборів [7].

Вибори є основним компонентом виборчих систем. Виборча система є важливою складовою політичного режиму. Термін «виборча система» у широкому розумінні означає «порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування і здійснення громадянами своїх виборчих прав. Ґрунтується на принципах виборчого права». У вузькому сенсі виборча система – це «спосіб визначення результатів виборів» [8, с. 362].

Прийняття Конституції України 1996 р. стало важливим етапом у розвитку і становленні українського виборчого законодавства. У 1997 р. із прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів України» відбулось запровадження змішаної виборчої системи. Вибори 1998 та 2002 рр. давали можливість отримати депутатські мандати за результатами голосування у загальнодержавному виборчому окрузі із 4% прохідним бар'єром, а у 2012 р. цей бар'єр становив 5%.

Напередодні виборчого процесу 1998 р. кількість політичних партій, зареєстрованих Міністерством юстиції, зросла з 40 (у 1996 р.) до 51 (у 1997), тобто збільшилася на 11 партій. Далі кількість політичних партій зросла ще більше, і перед виборами 2002 р. їх стало вже 123.

У 1998 р. чергові вибори до Верховної Ради України вперше проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах взяли участь 30 політичних партій та виборчих блоків, до виборчих списків яких було включено 3 539 кандидатів у народні депутати України. За результатами голосування в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, лише 8 партій (блоків) подолали чотирьохвідсотковий бар'єр і отримали певну частку депутатських місць: Комуністична партія України – 84 мандати, Народний Рух України, Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» – 29, Партія Зелених України – 19, Народно-демократична партія – 17, Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 16, Прогресивна соціалістична партія України та Соціал-демократична партія України (об'єднана) здобули по 14 мандатів кожна.

Інша половина конституційного складу Верховної Ради України обиралася в 225 одномандатних округах, в яких станом на 29 березня 1998 р. було зареєстровано 3 962 кандидати у народні депутати України. Активність виборців становила 71,21% [9].

Очевидним ставало зростання кількості й ваги в українській політиці центристських партій. Аналітики відносили до них партію «Реформи і порядок, СДПУ(о), Всеукраїнське об'єднання «Громада», НДП, АПУ, партію «Трудова Україна» та інші політичні сили, які сформувалися напередодні парламентських перегонів. У той же час результати виборів показали відносну слабкість молодих центристських сил: лише чотири партії центристського спрямування (ПЗУ, НДП, «Громада» та СДПУ(о)) зуміли подолати чотирьохвідсотковий бар'єр і потрапити до Верховної Ради України.

Це було обумовлено рядом причин: по-перше, центристсько налаштовані громадяни зазвичай менше схильні брати участь у виборах, позбавляючи тим самим центристські партії своїх голосів. По-друге, громадяни, ще не маючи достатнього досвіду свідомого політичного вибору, легше голосували за ті партії, які мали чітке політико-ідеоло-

гічне обличчя. А такими виявилися ті, що перебували на лівому або правому крилі ідеологічного спектру. Центристи ж із їхньою виваженістю та поміркованістю часто видаються виборцям невиразними і незрозумілими [10, с. 387–389].

В одномандатних виборчих округах за мажоритарною складовою від Волинської області до Верховної Ради III скликання (1998–2002 рр.) увійшли такі народні депутати: В. Діброва (№ 19), К, Ващук (№ 20), М. Мартиненко (№ 21), О. Свирида (№ 22), С. Шевчук (№ 23).

До складу Верховної Ради на виборах 1998 р., за даними ЦВК, за мажоритарною складовою від Волині висувались депутати від 20 партій та кандидати-самовисуванці. Найбільше мандатів прагнули отримати представники таких політичних сил, як Партія Зелених України, Республіканська християнська партія, Виборчий блок партій «Національний фронт», Народний Рух України, Партія «Наша Україна» (Партія «Реформи і порядок»), Християнсько-демократична партія України, Виборчий блок партій «Європейський вибір України», Народно-демократична партія та інші політичні партії та об'єднання [11].

Однією з особливостей виборчої кампанії 2002 р. стало збільшення ролі і впливу на результати виборів особистісних якостей лідера. На відміну від виборів 1998 р., рейтинги деяких політиків були вищими, ніж їх партій чи блоків, тому у назвах політичних об'єднань вони використовували своє ім'я. Так, серед виборців провідних політичних сил найчастіше на вирішальну роль особистісних якостей лідера у підтримці партії (блоку) вказували представники електорату блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». Високі рейтинги політичних об'єднань Юлії Тимошенко та Наталії Вітренко також значною мірою були зумовлені популярністю перших номерів їхніх списків. Тобто шанси здобути перемогу на виборах насамперед мали блоки, очолювані сильними харизматичними лідерами, а не окремі партії [10, с. 406–407].

Напередодні виборів 2002 р. існували 123 політичні партії, зареєстровані Міністерством юстиції України. Із них 7 називали себе християнськими, 7 – зеленими чи екологічними (причому 5 з них були зареєстровані в 2001 р.), 5 – комуністичними, 5 – соціал-демократичними, 5 партій заявляли, що представляють інтереси сільського населення, ще 5 партій називали себе представниками інтересів українських жінок. У виборах народних депутатів України у 2002 р. тільки 6 партій, які були суб'єктами виборчого процесу 1998 р. (КПУ, ПЗУ, СДПУ(о), Всеукраїнська партія трудящих, Соціал-демократична партія України, Українська національна асамблея) повторно взяли участь як самостійні суб'єкти виборчого процесу, і тільки двом з них – КПУ й СДПУ(о) – вдалося знову подолати виборчий бар'єр у 4%.

До складу Верховної Ради України четвертого скликання за результатами виборів 2002 р. у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі увійшло 6 політичних сил, з них 3 блоки: Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Виборчий блок політичних партій «Блок Юлії Тимошенко», Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну», в які сукупно входило 19 партій, та 3 окремі політичні партії: КПУ, СПУ, СДПУ(о). Підсумок виборів за пропорційною складовою: «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 70 мандатів, КПУ – 59, блок «За Єдину Україну» – 35, «Блок Юлії Тимошенко» – 22, СПУ – 20, СДПУ(о) – 19 мандатів.

Водночас зауважимо, що мажоритарна складова у 1998 та 2002 рр. дещо деформувала остаточні підсумки виборів щодо впливу партій та блоків у Верховній Раді України. 1998 р. в одномандатних виборчих округах було зареєстровано 3 962 кандидати, з них 1 720 кандидатів (тобто 43,41%), які номінувалися шляхом самовисування. У 2002 р. всього було зареєстровано 3 084 кандидатів, з них 1 547 кандидатів номіновано за поданнями партій (блоків), а 1 537 (тобто 49,84%) – шляхом самовисування. Серед переможців в одномандатних округах у 1998 р. кандидати, що самовисунулися, становили 57,3% (129 у 225 округах), а в 2002 р. – 40,9% (92 у 225 округах). Результати за мажоритарною складовою щодо мандатів, отриманих висуванцями партій (блоків), теж суттєво відрізнялися від підсумків голосування за ці партії за пропорційною складовою [13, с. 15].

В одномандатних виборчих округах за мажоритарною складовою від Волинської області до Верховної Ради IV скликання (2002–2006 рр.) увійшли такі народні депутати: С. Слабенко (№ 19), С. Бондарчук (№ 20), М. Мартиненко (№ 21), В. Бондар (№ 22), І. Єремєєв (№ 23).

На виборах 2002 р. до Верховної Ради від Волинської області висувались депутати від партій та кандидати-самовисуванці. Найчисельнішими були представники таких політичних сил, як Блок «Наша Україна», Блок «За Єдину Україну», Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України [11].

Вибори до Верховної Ради України, згідно з чинним законодавством, проходять 28 жовтня 2012 р. на основі Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. [12].

Цим Законом встановлено п'ятивідсотковий прохідний бар'єр і змішану систему: 225 депутатів обираються в загальнодержавному багатомандатному окрузі за виборчими списками від політичних партій, а інші 225 – за мажоритарною системою в одномандатних округах. Участь у виборах беруть тільки політичні партії; участь блоків, які складаються з партій, не передбачено. Офіційна виборча кампанія розпочалася 30 липня 2012 р.

В одномандатних виборчих округах за мажоритарною складовою від Волинської області до Верховної Ради VII скликання (2012–2014 рр.) увійшли такі народні депутати: Є. Мельник (№ 19), С. Мартиняк (№ 20), С. Івахів (№ 21), І. Палиця (№ 22), І. Єремєєв (№ 23).

За мажоритарною складовою до Верховної Ради на виборах 2012 р. від Волинської області висувались представники від 12 партій та кандидати-самовисуванці. Самовисуванці становили більшість, а саме 44 кандидати у народні депутати. Найбільше мандатів прагнули отримати представники таких політичних сил, як Партія регіонів, Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка», Українська Народна Партія, Комуністична партія України, політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» [11].

В Україні нещодавно пройшла так звана Революція гідності, яка дала поштовх для становлення інституту демократії. 25 травня 2014 р. відбулись позачергові вибори Президента України, на яких перемогу здобув Петро Порошенко. Наступним кроком розбудови демократичної країни мають стати позачергові вибори до Верховної Ради України, які відбулись 26 жовтня 2014 р. відповідно до ст. 90 Конституції України.

Законом України «Про вибори народних депутатів України» було встановлено прохідний бар'єр у 5% і змішану систему: 225 депутатів обираються в загальнодержавному багатомандатному окрузі за виборчими списками від політичних партій, а інші 225 – за мажоритарною системою в одномандатних округах [12].

Із народних депутатів Верховної Ради сьомого скликання 302 повторно балотувались на позачергових парламентських виборах. Діючі депутати входять у списки 9 партій, які подали заявку до ЦВК. Найбільше депутатів у списку «Блоку Петра Порошенка» – 42, у «Батьківщині» – 26, у «Свободі» – 23. Участь у виборах взяли 29 партій. 149 діючих представників депутатського корпусу балотувались як мажоритарники, з них 100 – як самовисуванці, а 49 – як кандидати від різних партій. Загальна кількість зареєстрованих кандидатів у партійних списках становила 3 128 [11].

ЦВК зареєструвала списки кандидатів-мажоритарників у депутати на позачергових парламентських виборах у Волинській області. Всього у балотуванні взяли участь 62 кандидати [15].

В одномандатних виборчих округах за мажоритарною складовою від Волинської області до Верховної Ради VII скликання (2014–2018 рр.) увійшли такі народні депутати: І. Гузь («Народний фронт») (№ 19), С. Мартиняк (самовисуванець) (№ 20), С. Івахів (самовисуванець) (№ 21), І. Лапін (самовисуванець) (№ 22), І. Єремєєв («Народний фронт») (№ 23).

Підсумки участі партій у виборах 1998, 2002, 2012 та 2014 рр. показують, що пропорційна складова виборчої системи реально сприяла становленню впливових і суспільно визнаних політичних партій в Україні. Зокрема, поступово почали формуватися стабільні виборчі блоки (наприклад, Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна»), які, незважаючи на певні зміни у своєму складі, успішно проіснували протягом усього періоду четвертого скликання Верховної Ради України і повторно взяли участь у виборах. Через нестабільність інших блоків (блок СПУ–СелПУ у 1998 р., блок «За єдину Україну» у 2002 р.) та зміни у складі тих, що збереглися, поки що блоки політичних партій слід розглядати як деяку проміжну форму консолідації політичного спектру України [13, с. 14].

Отже, проаналізувавши український досвід формування депутатського корпусу від Волинської області на виборах до Верховної Ради України (1998, 2002, 2012 та 2014 рр.), можна стверджувати, що спостерігається тенденція збільшення кількості партій за пропорційною складовою та кількість самовисуванців – за мажоритарною. Від 1998 р. до 2014 р. політичні партії та об'єднання формувались та ставали суспільно знаними та значущими. За мажоритарною складовою (на прикладі Волинської області) простежується збагачення політичного спектру партій, але спостерігається і велика кількість самовисуванців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балабан Р. Теорія виборчої системи / Р. Балабан. – К. : Либідь, 2007. – 112 с.
2. Кочубей Л. Виборчі технології : [навч. посібник] / Л. Кочубей. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – 332 с.
3. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми / І. Кресіна, Є. Перегуда. – К. : Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2003. – 366 с.
4. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2005. – № 1. – 19 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua.
5. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
6. Шаповал Є. Система виборів до Верховної Ради України / Є. Шаповал // Харківський дискусійний клуб. – 2009. – 21 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.discussionclub.net.
7. Поліщук І. Електоральний процес: поняття та складові фактори / І. Поліщук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.univer.kharkov.ua.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. Ю. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 1998 – 2004. – Т. 1. – 1998. – 362 с.

9. Корж І. Вибори в незалежній Україні / І. Корж // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1 (7). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua.

10. Бортніков В. Політичні участь і демократія: українські реалії : [монографія] / В. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

11. Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua.

12. Про вибори народних депутатів України : станом на 17 листопада 2011 р. № 4061-VI // Верховна Рада України. – 2016. – 10 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4061-17.

13. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2006. – № 3 (9). – С. 11–19.

14. Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rada.gov.ua.

15. Вибори до Ради-2014: повний список кандидатів-мажоритарників у Волинській області // ВолиньPost: сайт. – 2014. – 7 жовтня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.volynpost.com.

Мірчук І.Л.

Політична самоідентифікація молоді Східної та Західної України після Майдану (на матеріалах соціологічного дослідження)

УДК 316.334.3-053.6(477)

Мірчук І.Л.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри правознавства,
соціології та політології
Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка

У статті зроблено порівняльний аналіз політичної свідомості молоді двох регіонів України: Галичини і Донбасу.
Ключові слова: *політична свідомість, регіон, політична культура, соціалізація, політична довіра.*

В статье сделан сравнительный анализ политического сознания молодежи двух регионов Украины: Галичины и Донбасса.
Ключевые слова: *политическое сознание, регион, политическая культура, социализация, политическое доверие.*

In the article a comparative analysis of the political consciousness of youth in two Ukrainian regions: Galicia and Donbass is done.
Key words: *political consciousness, region, political culture, socialization, political trust.*

Молодь – найважливіший соціальний і електоральний ресурс суспільства, який привертає сьогодні особливу увагу політиків та лідерів громадської думки. Всі вони хочуть знати, яку роль готова або не готова відігравати молодь у розвитку демократії, ринкової економіки, громадянського суспільства і правової держави. Оскільки, по-перше, молодь є найбільш рухливою, динамічною верствою в суспільстві, по-друге, молодь – це та соціальна група, яка, вступаючи у дієздатний вік, сильніше відчуває на собі невідповідність між декларативністю проголошуваних у суспільстві прав і реальних можливостей їх здійснення. Під час Революції гідності громадянське суспільство в Україні проявило найбільшу свою активність за всі роки незалежності України. Після подій на Майдані у громадській думці змінилося уявлення про молодь, яка включилася в суспільно-політичне життя на рівні не пасивної присутності, а активних дій, які суттєво вплинули на перебіг політичних подій в Україні. Довелося визнати, що нове покоління самостійніше, ніж попереднє, і, що найголовніше, має можливість вибирати.

Політична участь молоді набуває нової актуальності й у зв'язку з формуванням свідомості молоді в умовах деідеологізації, відходу від патерналістських устремлінь держави, ростом бунтарських і анархічних настроїв. Саме тому дослідження політичної активності молоді сьогодні набуває особливої актуальності.

Проблемам участі молодіжних об'єднань у процесах державотворення, розвитку громадянського суспільства, ставлення молоді до політичних інститутів, формування та реалізації молодіжної політики присвячено праці українських вчених О. Балакірєвої, Є. Головенька [1], О. Вишняк [2], М. Головахи [3], О. Злобіної [4], в яких автори в цілому дослідили проблему формування та реалізації молодіжної політики, питання професійної і непрофесійної участі молоді у політичних процесах. Регіональні відмінності України, в тому числі і політичні, досліджують І. Кононов, С. Хобта, С. Щудло [5]. Саме два регіони України (Донбас і Галичина) демонструють максимальну концентрацію протилежних позицій у різних вікових групах, у тому числі і серед молоді.

Однією з провідних потреб молодої людини як соціальної істоти є потреба в самовиявленні, самореалізації та самоствердженні, яку можна задовольнити лише в контексті суспільних зв'язків, стосунків, зокрема, в громадській та політичній діяльності. Участь молоді в громадсько-політичному житті передбачає провідну потребу відстоювання своїх інтересів. Виборюючи свої права, молодь одночасно проходить політичну соціалізацію й реалізує свою потребу самоактуалізації. Як вважають сучасні науковці, «демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли суспільство перетворюється із «суспільства спостерігачів» на «суспільство участі»» [6]. Саме тому громадсько-політичну діяльність молоді ми розглядаємо як неодмінну змістову складову соціалізації й становлення молодої людини, а також як умову подальших демократичних перетворень суспільства.

Водночас молодь не є монолітною групою: молоді люди, що належать до різних суспільних прошарків, живуть у різних регіонах, мають досить істотні відмінності в суспільно-політичних орієнтаціях, у них по-різному виявляється інтерес до політики, до громадсько-політичного життя. У цьому контексті метою статті є аналіз стану політичної свідомості та довіри до політичних партій у віковому аспекті населення двох регіонів України: Донбасу та Галичини. Емпіричною базою статті є результати соціологічного дослідження «Життєві світи Сходу і Заходу України», що проводилося з 20 травня по 20 червня 2014 р. громадською організацією «Центр з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму» та кафедрою філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (керівник проекту: професор І. Кононов). Просторові кордони об'єкта дослідження обмежені двома областями Галичини

(Львівська, Івано-Франківська) і Донбасу (Донецька, Луганська). Дослідження проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Квотна вибіркова сукупність з урахуванням статі, віку, типу поселення (міське/сільське населення), становила для Галичини 650 респондентів, для Донбасу – 721 респондент. Дослідження проводилося за підтримки Канадського інституту Українознавчих студій Університету Альберти.

Розглядаючи тему «Молодь і політика», професор О. Злобіна зазначає, що необхідно звернути увагу на складність, а інколи й на парадоксальність відносин, що формуються у цій площині. Ставлення до політики далеко не завжди адекватно відбивається у реальній політичній поведінці населення загалом і молоді зокрема. Соціологічні дослідження, проведені в різних країнах, свідчать про те, що високий рівень інтересу до політики не завжди забезпечує високу активність голосування, а високий рівень участі у виборах не обов'язково супроводжується довірою до політичних партій. [4] Соціологічне дослідження, проведене українськими вченими у 2011 р., показало, що серед української молоді на важливість політики у своєму житті вказали 21,7% респондентів, залишивши її далеко позаду таких цінностей, як сім'я – 99,4%, друзі – 94,4%, релігія – 54,8% [1].

Політичний активізм, як правило, проявляється рівнем довіри громадян до політичних партій та наявності близьких для них політичних партій. На думку польського соціолога П. Штомпки, довіра/недовіра виступає важливим показником відносин людей один до одного і до того суспільства, в якому вони живуть, а також є однією з характеристик їх соціальних очікувань і стратегій поведінки [7]. П. Штомпка вважає, що культура довіри зміцнює зв'язок людини з суспільством (сім'єю, нацією, церквою тощо), сприяє відчуттю ідентичності і генералізує сильні колективні спільності, які ведуть до корпорації, взаємної допомоги і навіть готовності до самопожертви заради інших. Відповідно, довіра сприяє відтворенню особливого феномена – соціального капіталу, який є соціальною енергією, силою, яка виливається в соціальні дії для вирішення тих чи інших проблем [8].

Однією з важливих функцій довіри в сучасному суспільстві є функція впорядкування і врів-

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання *«Якби вибори до Верховної Ради України були наступної неділі, то яку політичну партію Ви б підтримали?» (%)*

Донбас Варіанти відповіді	Групи			
	18 –29	30 –44	45 –59	60 і старші
«Батьківщина»	1,9	3,6	3,5	5,4
«ВО Свобода»	2,5	1,5	2,3	2,2
КПУ	8,0	10,8	12,1	20,7
Партія регіонів	11,7	8,2	11,0	10,3
Правий сектор	0,6	0,5	1,2	1,1
Солідарність	0,6	0,5	2,9	2,2
СПУ	,0	,0	0,6	1,1
Удар	3,7	4,1	1,7	3,3
Радикальна партія О. Ляшка	,0	0,5	4,6	3,3
Інші	3,7	5,7	,0	0,5
Важко відповісти	63,0	60,3	56,6	46,7

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання *«Якби вибори до Верховної Ради України були наступної неділі, то яку політичну партію Ви б підтримали?» (%)*

Галичина Варіанти відповіді	Групи			
	18 –29	30 –44	45 –59	60 і старші
«Батьківщина»	4,9	12,3	14,4	20,8
«ВО Свобода»	17,1	15,2	13,2	19,4
КПУ	,0	,0	,0	1,4
Партія регіонів	0,6	,0	0,6	,0
Правий сектор	15,9	8,2	13,8	4,9
Солідарність	0,6	2,9	2.4	6,3
СПУ	,0	,0	0,6	,0
Удар	22,0	22,8	21,6	14,0
Радикальна партія О. Ляшка	0,5	4,1	3,0	2,1
Інші	5,7	3,5	1,2	2,1
Важко відповісти	31,7	29,2	28,7	27,1

новання соціальних і культурних відмінностей. Плюралізм сучасних суспільств знаходить прояв у фрагментації стилів життя і культур, у руйнуваннях старих форм соціальних ідентичностей і актуалізації нових. Саме прагненням до збереження культурної самобутності й індивідуальності можна пояснити зміцнення групової солідарності і ставлень взаємодовіри на основі таких критеріїв самовизначення, як етнічність, релігія, стиль життя, вік, спільність поглядів і оцінок дійсності [9].

Історичні регіони України, не дивлячись на їх уніфікацію за часів Російської та Радянської імперій та понад двадцятиліття незалежної України, й надалі зберігають свої регіональні соціокультурні особливості. Одними з них є відмінності за мовою спілкування, ставленням до політичних партій і зовнішньополітичною орієнтацією України двох полюсів української регіональної системи: Донбасу і Галичини.

Розглянемо політичні преференції двох регіонів України у віковому аспекті, а саме ставлення молоді Донбасу і Галичини до політичних партій (див. табл. 1 і табл. 2.) У таблицях представлені дані найбільш рейтингових партій.

Наведені дані соціологічного дослідження дають змогу говорити про те, що і в Донбасі, і в Галичині розпочався процес переорієнтації в масовій свідомості у ставленні до політичних партій як серед молоді, так і у людей старшого віку. Варто зазначити, що мешканці Донбасу і зараз, мабуть, не бачать в українському політикумі партії, які б відповідали їхнім інтересам. Електоральні установки мешканців Донбасу нині знаходяться в процесі переосмислення і переструктурування. Стара система електоральних установок виглядає розбитою вщент (І. Кононов, 2014 р.). Свідченням цього є те, що 63,0% молодих людей Донбасу не змогли визначитися з підтримкою політичної партії, у Галичині таку групу склали – 31,7% молоді, що на половину менше, ніж у Донбасі.

Після перемоги Майдану, подальшої зміни влади і втечі В. Януковича та початку російської агресії у Криму та на Сході України у партійній системі відбулися значні зміни. Нову розстановку сил зафіксували дострокові вибори Президента

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Якими повинні бути зовнішньополітичні орієнтації України?» (%)

Донбас **Варіанти відповіді**	**Групи**			
	18–29	**30–44**	**45–59**	**60 і старші**
Прагнути вступу в ЄС	6,7	7,1	5,8	2,7
Прагнути вступу в НАТО	,0	0,5	1,2	,0
Прагнути поглиблення співробітництва в межах СНД	16,6	19,3	18,7	16,1
Створити міждержавний союз України, Росії та Білорусі	30,1	28,9	25,7	29,0
Відновити СРСР	8,6	7,6	8,8	16,1
Україна повинна розвиватися як нейтральна позаблокова держава	25,8	23,4	31,6	20,4
Важко відповісти	10,4	10,7	5,8	12,4
Інше	0,6	2,5	1,2	1,1
Необхідно одночасно вступити в НАТО і в ЄС	1,2	,0	1,2	2,2
Разом	100	100	100	100

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Якими повинні бути зовнішньополітичні орієнтації України?» (%)

Галичина **Варіанти відповіді**	**Групи**			
	18–29	**30–44**	**45–59**	**60 і старші**
Прагнути вступу в ЄС	40,4	42,7	42,3	38,2
Прагнути вступу в НАТО	4,2	2,9	3,6	1,4
Прагнути поглиблення співробітництва в межах СНД	1,2	0,6	2,4	,0
Створити міждержавний союз України, Росії та Білорусі	,0	,0	,0	0,7
Відновити СРСР	0,6	,0	,0	1,4
Україна повинна розвиватися як нейтральна позаблокова держава	10,8	6,4	12,5	13,9
Важко відповісти	3,0	2,9	2,4	4,2
Інше	,0	1,8	,0	0,7
Необхідно одночасно вступити в НАТО і в ЄС	39,8	42,7	36,9	39,6
Разом	100	100	100	100

у травні 2014 р., парламентські вибори жовтня 2014 р. та місцеві вибори жовтня 2015 р. Активний процес утворення нових партійних проектів, динамічні зміни у підтримці парламентських партій, не виключено, що й дострокові парламентські вибори – усе це дає підстави для висновку, що процес еволюції партійної системи триває, а сама система не набула усталеного вигляду [10].

Культурно-історичні відмінності сучасних регіонів України зумовлюють й особливості політичної свідомості та електорального вибору громадян різних регіонів України, адже історія кристалізується в культурних типах сучасності, а останні зумовлюють політичний вибір громадян [2]. Зокрема, це виявляється в різному ставленні громадян Донбасу і Галичини до зовнішньополітичної орієнтації України (див. табл. 3 і 4).

Як бачимо, ситуація в Україні є унікальною ілюстрацією суперечностей: одна частина населення виступаю за інтеграцію з Європою, інша – з Росією. Саме зовнішньополітичні орієнтації населення Донбасу та Галичини відрізняють ці два регіони найбільше. Наприклад, якщо на Заході вважають, що Україні потрібно вступати до ЄС 40,4% молодих респондентів, то в Донбасі таких лише 6,7%. Незважаючи на події весни і початку літа 2014 р., більшість населення Донбасу, у тому числі і молоді, зберігала проросійські зовнішньополітичні орієнтації. Така поляризація стосується усіх політичних орієнтирів і пріоритетів. А оскільки молодь є потенційним учасником усіх політичних протистоянь, наслідки її активного використання можуть бути досить небезпечними. На думку психолога І. Білоконя, розбіжності у масовій свідомості в Україні обумовлюються культурно-політичними орієнтаціями. Якщо особа має національно-орієнтовані настановлення та ліберальні економічні переконання, то в цій когорті переважає прагнення інтеграції з ЄС. Якщо ж вона має анархічно-авторитарні переконання та маргінальні настановлення, то її орієнтації спрямовані на інтеграцію з Росією. Внутрішня боротьба в суспільстві визначається психологічною ідентифікацією та «образом ворога» [11].

Таким чином, громадянське спрямування молоді характеризується змістом моральних і політичних настановлень, які формуються у молоді переважно відповідно до панівних у регіоні громадської думки й ідеології.

Однак, слід зазначити, що і в Донбасі, і в Галичині певна кількість респондентів вибрала розвиток України як позаблокової, нейтральної держави. І саме це може стати однією з точок зближення двох протилежних регіональних спільнот [5].

Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах формування демократичного суспільства відбуваються певні зрушення в ціннісних орієнтаціях громадян. Окреслилися тенденції до позитивного сприйняття ліберальних і демократичних цінностей. Однак незворотними вони можуть стати лише за умови зростання політичної активності молоді і становлення правової держави. Тільки на такому підґрунті можуть зростати масові ідеали громадянської гідності, самоповаги, демократичні форми взаємодії людини і влади.

Одним із найважливіших соціальних механізмів реалізації правових принципів громадянського суспільства є процес політичного вибору особистості за умов ціннісно-ідеологічного та політичного плюралізму. Головний чинник цього процесу – політична культура особистості.

Слід також зазначити, що для регіональної системи України властиві різні, деколи взаємовиключні тенденції розвитку. Насамперед це стосується розбіжності політичних, економічних і культурних процесів в українській регіональній системі. Ми розглянули тільки невеликий сегмент політичної самоідентифікації двох регіонів (Донбасу і Галичини), у віковому розрізі, зосереджуючи увагу на ставленні молоді до політичних партій та зовнішньополітичній орієнтації України.

Беручи до уваги вищенаведений матеріал, доцільно припустити, що політична активність і політична самоідентифікація української молоді у трансформаційному суспільстві має змістовно суперечливий характер і здійснюється відповідно до закономірностей, які притаманні певним соціальним групам.

Політична самоідентифікація молоді України несе відбиток політичної свідомості регіональних спільнот, які мають історично обумовлені соціокультурні відмінності у суспільній свідомості окремих груп населення, які проживають у різних регіонах України.

Аналіз різноманітних соціологічних досліджень засвідчує, що політика й надалі не є пріоритетною сферою у житті молоді, і це можна побачити серед молоді як Донбасу0 так і Галичини. Щоправда, молодь Галичини все ж таки має більш чіткі електоральні установки. Низька політична активність молоді у виборах пов'язується з браком відповідної мотивації, індивідуально-психологічними особливостями, негативними ставленнями до політики взагалі, розчаруванням у певних політичних і громадських лідерах та ідеях. Однак варто зазначити, що після Майдану та у зв'язку з війною на сході України, значно активізувалися молодіжні громадські рухи та волонтерська діяльність молоді.

Щодо зовнішньополітичної орієнтації України, то у цьому питанні найяскравіше можна прослідкувати культурно-історичні відмінності сучасних регіонів України, які зумовлюють й особливості політичної свідомості громадян цих регіонів, у тому числі й молоді. Більшість молоді Донбасу й сьогодні продовжує зберігати проросійські зовнішньополітичні настрої, тоді як молодь Галичини під-

тримує європейський вектор зовнішньої політики України.

Аналіз особливостей соціально-політичних орієнтацій молоді в умовах співіснування суперечливих соціальних норм («західної» та «східної» орієнтації) розкриває складність процесу формування громадянського спрямування особистості в умовах трансформації суспільства і доводить необхідність спрямованої політичної соціалізації молоді. Важливою умовою розвитку громадянської активності молодих людей повинна бути цілеспрямована соціалізація з освітньо-методологічним забезпеченням та з виробленням відповідної державної політики в цьому питанні.

Водночас аналіз політичної самоідентифікації молоді свідчить про існування певних ознак демократичного поступу: на демократизацію суспільних відносин впливає «очищення» суспільства Революцією гідності, на якісно новий рівень змагальності піднялася електоральна участь, «подорослішало» громадянське суспільство, зросла політична культура громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лукьянов Ф. Торжество Средневековья / Ф.1. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень): Інформаційна брошура / [О. Балакірєва, Т. Бондар, В. Головенько]. – К. : СПД Соколянський А., 2011. – 23 с.

2. Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 24–37.

3. Головаха Є. Ставлення до влади і політичний вибір молоді України / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методі, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 117−127.

4. Злобіна О. Молодь і політика: соціологічні реалії / О. Злобіна // Соціальні виміри суспільства. – 2008. – Вип. 11. – С. 131−143.

5. Зазеркалье региональной системы Украины: Донбасс – Галичина. Модернизация. Трансформация. Развитие / [И. Кононов, С. Хобта, С. Щудло] // PolitBook. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://j.politbook.ru/media/files/PolitBook2015_Issue_3.pdf.

6. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії : [монографія] / В. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

7. Штомпка П. Социология: анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с польск. С. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.

8. Саєнко Ю. Соціальний капітал: довіра і толерантність – міра за міру / Ю. Саєнко // Дзеркало тижня. – 2014. – № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/socium/socialniy-kapital-dovira-i-tolerantnist-mira-za-miru-_.html.

9. Доверие как социальный институт / [М. Паращевин, Н. Соболева, Н. Стеценко] ; [под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева]. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.

10. Якименко Ю. Партійна система України: динаміка і чинники змін / Ю. Якименко. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat.

11. Білоконь І. Соціально-політичні настановлення української молоді в контексті глобалізації / І. Білоконь // Соціальна психологія. – 2010. – № 3. – С. 67–74.

Naumkina S.

The positive and negative consequences of the local self-government development in Ukraine in the context of European experience

УДК 321.02:352(477)

Naumkina S.
Doctor of Political Sciences, Professor, Head of Department of Political Sciences and Law, State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky"

The article conceders the basic models of the local self-government (horizontal or continental and dualistic or Anglo-Saxon), which are classical on the European space. Positive and negative consequences of the local self-government system development in Ukraine are analyzed in this article.

Key words: *local self-government, mass, state power, municipalities, territorial formations, management, separatism.*

В статті розглядаються основні моделі місцевого самоврядування (горизонтальна або континентальна і дуалістична або англосаксонська), які є класичними на європейському просторі. Аналізуються позитивні і негативні наслідки розвитку системи місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, громада, державна влада, муніципалітети, територіальні утворення, управління, сепаратизм.*

В статье рассматриваются основные модели местного самоуправления (горизонтальная или континентальная и дуалистическая или англосакская), которые являются классическими на европейском пространстве. Анализируются позитивные и негативные последствия развития системы местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: *местное самоуправление, громада, государственная власть, муниципалитеты, территориальные образования, управление, сепаратизм.*

The improving of the efficiency of the participation of the masses in the administrative process always was and is an actual problem of the socio-political development of any society. The purpose of the article is to analyze the classic experience of developed countries and its creative implementation into the Ukrainian political realities.

In the domestic political science L. Dunayeva, A. Yevtushenko, Y. Krestyeva, A. Lebedynska, K. Michaylovska, A. Nekryach, A. Nikolayev, A. Osipov, D. Spivak, O. Yatsunska and others paid much attention to this problem. But there are no practical reasons to consider it solved, that is why it still remains in the circle of view of scholars and politicians. The analysis of the foreign experience and its creative implementation into the political practice of the post-Soviet countries, including Ukraine, are the theoretical and practical problems of the modern social and political development.

In the states of continental Europe a system of local government has developed, a feature of which is the "withdrawal" of the formed there public authorities from the communities (the disqualification of the creativity forming, the converting of the local jurisdiction into the function of the government, the availability of the care from the part of government officials, and soon). This system is widely spread through the colonial expansion of France and Germany. But, within the frames of the local government system the municipalities play an important role in the political life of a country, in the decisions of the administrative and legal nature problems within their respective territorial entities.

The most important principle of the organization and activities of the municipalities apply their subordination and accountability to the local populations. History shows that municipalities have always been the basis of the central government in the fight against the feudal separatism, and the state American people increased on this base. The democratic forces have always seemed to be in the municipal autonomy as opposed to various separatist aspirations of the extremist forces. The formation of a centralized state always meant more «movement» to the center from the public authorities features communities (sometimes by force), the transformation of the communities into the territorial groups those were supposed to ensure the implementation of the legal guidance center. "The rest" of the public authorities in local government, their accountability to the central government determined and still determine the degree of the self-government democracy and its autonomy.

The continental model is based on the theory of state government, the essence of which lies in that the local government organs are the state authorities' organs, and their competence is not particularly original and natural but is entirely created and regulated by the state. The self-government – in such a case – is a kind of public administration.

It is believed that the horizontal (or continental) model has become wider at present in the process of the local authorities development. This model is the basis of the self-government systems of the most European countries, French-speaking countries of Africa, some counties of Latin America, and mostly of the post-socialist countries. The dual (Anglo-Saxon) model corresponds to the oldest system of the self-government, which is different from the other systems of the local government, because of the historical patterns of its development. In the modern conditions it has received the considerable spread in the «resettlement» countries and the countries those were the part

of the British colonial system, within which there was the introduction of this model or a substantial part of its elements. According to K. Michaylovska, the borrowing of other model elements (the sample) into the own national system leads to the hybridization of the system and to the separation of the other «mixed» model, which also became model-creating image system. The mixed model with the dominant mixing of the continental model elements is different from the mixed model with dominant mixed Anglo-Saxon model with a higher degree of force centralization, the presence of so-called administrative vertical. The difference also lies in the conjunction of the self-government with the direct public administration on the grounds those exercise the state supervision over the self-governments, it allows to do whatever is not prohibited by the law. The most widely the mixed model acquires in Germany, Austria, Japan and the others, and its hybrids exist in most countries of the world [1, p. 88].

In science there is also the definition of self-government, based on the continental European concept. This way, the supporters of the Anglo-Saxon and the European continental concepts often use the same terms: “power”; “Public authority”; “Control”; “Activity”, based by the citizens residing within the municipality forming; “Local issues”; “The interests of the local populations” and soon. But, at the same time they believe that the self-government is a continuation or the public administration, or it is the State management employing by the local residents within the municipality forming.

The supporters of the European continental model based on the theory of the state self-government, believe that the state power is inextricably linked with the self-government by the presence of the general functions, the combination of the national and local interests in the solving of the problems of local significance, achievement of a common goal – improving the welfare of citizens.

In its turn, the supporters of the Anglo-Saxon model exclude the self-government’s participation in the implementing of the public functions and believe that the state authorities cannot interfere in the affairs of local importance. It should be noted that the Anglo-Saxon model cannot actually be implemented in Ukraine. It is designed for the more economically developed countries.

The essence of understanding of the local self-government, which is based on the European continental model, lies in that the self-government is seen as a local public authorities set by the state. It is realized on the territory of the municipality by control exercised by the residents living within that municipality, bodies and officials of local government. However, to carry out its functions the local self-government has a real material-financial base.

In this understanding of the local self-government there are combined a lot of elements of superstructure and basic relationships those are in close connections. The local self-government is carried out by management. Such way, there is a set of administrative relations, acting as a category that ensures the communication and interaction between the basis and the superstructure, the managed and the managing systems. It should be stressed that in this definition of the term of self-government also there are reflected its main features.

– It’s a kind of public power set by the public authorities in law. Thus, the introduction of the local self-government in the society depends on the public authorities taking laws. The current nature of the local self-government lies in that, from the one side, it is an analogue of the central government, and from the other side – it is a form of democracy that ensures the realization of the citizens right of the local government, and it allows the local population to transform their will into the public power.

– The availability of the public authority, enshrined in law by the citizens, gives them the opportunity to manage a significant part of the public affairs, to implement the public functions within the frames of the respective municipality.

– The frames of the power for citizens, for the bodies of the local self-government and for the officials of local self-government confined to the territory of the municipality forming. The whole decisions made while the implementation of the various forms of local self-government, act only within the frames of this municipality.

– The public municipal power belongs to the citizens and realizes directly by them through the local self-government, created by them, or through the officials of the local self-government.

– This power statured by the law and should be realized within the frames of the law. This underlines that the local self-government is based on the current law, but within the feasibility or any other conditions.

– The local government as a form of the public authority has an adequate material and financial base in the form of municipal property, local budget, securities, and so on. This power takes decisions and is responsible for its actions by its property.

– While the acting of the local self-government the local and national interests are united [2].

Talking about the definition based on the Anglo-Saxon concept, in this definition it is enough to replace the term “the solving of significant part of public tasks» with the term «the solving of the tasks of local importance”.

For the definition of the term of the local self-government, based on a combination of two basic concepts it is necessary to indicate the combination of the state and the local importance tasks. Thus, along with the state public power the municipal public power exists.

The European Charter of 1985 year about the local self-government is used to be considered as the mod-

ern international-legal instrument that teaches concepts and principles of local self-government best of all. According to the official version of the Charter, the local self-government means the right and possibility of the local self-governmental bodies to regulate and manage a substantial share of public affairs under their own responsibility and in the interests of local people within the frames of law. This right is exercised by the councils or assemblies the members of which are elected by secret ballot on the basis of direct, equal, universal suffrage, and who may have the executive bodies accountable to them. This provision in any way doesn't affect the recourse to assemblies of citizens, referendums or any other form of direct citizen participation if it is not permitted by the law [3].

It is not hard to find the breach of logic in this definition: the concept is defined by itself – the local self-government through the local self-governmental bodies. However, it should be noticed, that this logical inconsistency is found in the translated text. The Primary Sources of the Charter are the authentic texts in French and English. Based on the name of the Charter, "the local self-government" is the English translation of "the local self-government" and French "Tautonomie locale". The words set out in the definition, translated into Ukrainian with the meaning as "the local governments" in the French version sound as "collectivites locales", and in English – "the local authorities". Along with this translation, they can also be translated with the words "the local authorities", "the local power", "the power of the local area". Thus, in this case it is not much said about the institutions, but about the local population, implemented with the goal to join the authority power to protect the interest, due mainly by the factor residence in a particular, isolated (local) area, i.e. about the population as a subject of power. In connection with that to use the translation for the concept of "local community" as "the local authorities" and "collectivities locales" is more appropriate.

In this definition the term of autonomy is crucial important. The autonomy of local self-government denotes as the municipality population's right to define a range of issues admitted to its conducting and to solve them directly or through their representatives in accordance with the applicable law without any other power structures interference.

The definitions set out in the European Charter emphasize another important aspect of the local self-government – it is the activities under the responsibility. That is, the consequences burden for the decisions taken within the matters in its conducts fully falls on the local self- government.

The local municipal authorities, with the governmental bodies, should manage both state and local affairs, based not only on the local interests, characteristics and traditions but on the state interests. This local governance should be based on law. Then the unity in the management of the whole country will be achieved and the gap between society and the public authorities will bridge.

The local self-government is enshrined and guaranteed in the constitutions of modern states as the one of the foundations of the governance democratic system. The term of "local self-government" reflects the complex and diverse phenomenon, the formation and development of which depends on a complex of historical, geographical, political, economical and other features of the area. It more completely allows realizing of the statement about the population is the only one source of power.

In the most civilized countries in large administrative units within their constituent territories until the grass-roots level (small towns, villages, wards, communes and so on) the public authorities realize not by the public authorities but by the local population directly or bodies formed by them (the officials) [4, p. 82].

This power gets the properties of self-organized public authority exercising the managerial functions legally recognized and secured by the central government. Therefore, in the local self-government the parliamentary principle of separation from the law-making is almost impossible. That is why in the legislation of the developed countries the foreign municipalities enshrined as the corporations of public law, i.e. the institutions which own the rights of public institutions (the subject of administrative-legal relations) and the legal personalities (US, UK, etc.). In this capacity of the municipal forming its political-legal nature appears as an organization of the public authority in the fields. Although the conditions of genesis, historical development and evolution of this institution were different in the respective countries, their political and legal nature and function in general were the same. For example, the historical role of the German local self-government in the state's history is fundamentally different from the influence of the English local self-government on the formation of form of government in the UK. However, at this time these bodies carry out the same functions and the same tasks, providing the livelihood of the local communities populations based on the laws and other regulations of state bodies and their own legal decisions taken within its competence.

The local territorial self-government is directly related to the problems of democracy in the country. The state, being the spokesman of the common interest of the population, ensures the implementation of the interest, particularly in the form of law. The implementation of laws is made by the relevant bodies, including the bodies of the population of cities, districts and other settlements. The last ones combine this activity with the specific interests of the local populations. In fact, the population may be the main subject of this public activity [5, p. 6]. Thus, the local pop-

ulation can become the main subject of managerial, administrative-legal relations, which is the first feature of municipal management.

The second feature of the municipal management stems from the first one. The public-legal nature of the local self-government determines not only by the decentralization of the public power, but also by the organization of the state power in general, which is more significant problem. The local government should be functionally quite effective. The legislation about the local government is called to play a special role in this matter. At this stage of the local government forming the political activity of the population and its self-organization must be sufficiently high. It is known, that the government is impossible without the legal institutions, without the corresponding local self-government organs and officials and without the organizational activities of the deputies of the municipalities representative bodies [6, p. 255].

The initial theoretical and methodological basis of the forming of the public power, including the self-governing power, in Ukraine is the communicably and natural-law concept of power and self-government. These ideas humanize the public authority, make it closer to the citizens, and their implementation significantly expands the sphere of freedom of the individual, his social actions, forming a significant segment of his social interaction with the state, in the result of which the individual and collective rights of the individual are optimally implemented. In such the conditions the authorities reflect not only the specific way of thinking and the way its implementation of the will of the specific person, group of people to the life and the life of their children. Through such bodies the complete system of the social relations will be composed and functioning at the local level, what actually form a real civil society.

The borrowing of the experience from different self-governmental systems which are recognized model-creating (exemplar) has violated the logic of the self-government national model, as an integrated, system-related with the institutions of the state, and with the political culture of the population. The variability of the legislator in the determining of the local self-governments became a problem, which led to the fixing of “Community” theory of the self-government in the Constitution of Ukraine of 1996 year and the «state» theory of the government in the relevant law. In practice, it has led to a combination of elements from different models of self-government that has led to the hybridization of the Ukrainian system of local self-government, and further to its ineffectiveness in the solving of the local problems.

The administrative reform due the increasing of the efficiency and improving of the governance system there are proposed the constitutional changes, which are, unfortunately, still superficial, unsystematic and unable to restore the structural balance between the public administration and the local self-government.

Thus, the local self-government is an independent activity of citizens for the regulation, management and resolution of the considerable part of local issues in the interests of the population of the area with the development of society directly or through the formed local self-government organs.

REFERENCES:

1. Mihajlovs’ka K. Ontologichni peredumovi miscevogo samovrjaduvannja jak politichnogo fenomenu ta jogo konceptual’ni versiї / K. Mihajlovs’ka // Visnik Odes’kogo nacional’nogo universitetu. Serija: Sociologija i politichni nauki. – 2009 – T. 14. – Vyp. 2. – S. 84–90.

2. Spivak D. Institut miscevogo samovrjaduvannja v komunikativnomu politichnomu procesi Ukraïni : avtoref. … kand. polit. nauk : spec. 23.00.02 «Politichni instituti ta procesy» / D. Spivak ; PNPU imeni K. Ushins’kogo. – O., 2013. – 17 s.

3. Shapovalova A. Upravlins’ka model’ poslidovnosti realizacії programi spil’nih dij v teritorial’nij gromadi / A. Shapovalova // Aktual’ni problemi derzhavnogo upravlinnja : zb. nauk. pr. – № 1 (27). – Kh. : Vyd-vo HarRI NADU «Magistr», 2006. – S. 325–329.

4. Kampo V. Evropejs’ka model’ miscevogo samovrjaduvannja: problemi i perspektivi її realizacії v Ukraïni / V. Kampo // Ukraïns’ko-Єvropejs’kij zhurnal mizhnarodnogo ta porivnjal’nogo prava. – 2010. – T. 1. – Vyp. 2. – S. 71–84.

5. Grigor’ev V. Differenciacija interesa v mestnom samoupravlenii / V. Grigor’ev // Pridnestrov’e. – 2009. – № 54 ot 26 marta. – S. 15–27.

6. Astapova T. Spozhivac’ka model’ dijal’nosti organiv miscevogo samovrjaduvannja / T. Astapova // Teorija ta praktika derzhavnogo upravlinnja : zb. nauk. pr. – Vyp. 1 (16). – Kh. : Vyd-vo HarRI NADU «Magistr», 2007. – S. 250–257.

Палазова Т.М.

Елітарна демократія

Політична еліта – група людей, корпорацій, політичних партій, будь-яких інших видів громадських організацій, котрі організовують уряд і всі прояви політичної влади. Елітизм завжди був альтернативою демократії, адже суперечності між ними очевидні: елітизм виходить із нерівності людей, а класична теорія демократії проголошує їх рівність; елітизм визнає реальним суб'єктом політичної влади еліту, а демократія – народ.

Ключові слова: *демократія, пряма демократія, представницька демократія, суверенітет, теорії еліт.*

Политическая элита – группа людей, корпораций, политических партий, других видов общественных организаций, которые организовывают правительство и все проявления политической власти.
Элитизм всегда был альтернативой демократии. Ведь противоречия между ними очевидны: элитизм исходит из неравенства людей, а классическая теория демократии провозглашает их равенство; элитизм признает реальным субъектом политической власти элиту, а демократия – народ.

Ключевые слова: *демократия, прямая демократия, представительная демократия, суверенитет, теории элит.*

A political élite is a group of people, corporations, political parties, other kind of civil society organization who manage and organize government and the manifestations of political power.
Elitism has always been an alternative to democracy. Contradictions between elitism and democracy are clear: elitism comes from inequality of people, and the classical theory of democracy proclaims equality; elitism recognizes the real subject of the political power elite and democracy – the people.

Key words: *democracy, direct democracy, representative democracy, sovereignty, theory of elites.*

УДК 32(477)

Палазова Т.М.,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри
політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Демократія – найбільш цивілізований і розвинений політичний режим. Більшість населення сучасних країн світу глибоко сприйняла та свідомо підтримала демократичні цінності та ідеали. Для того, щоб демократичні форми політичного життя розвивались, потрібні соціальні, економічні та культурні основи. Без них політичний процес проходить у недемократичних формах. До таких основ належать:

– високий рівень економічного розвитку країни, багатогранність форм власності, наявність розвинутого ринку, конкуренції товаровиробників. По суті, сама демократія нагадує політичний ринок з його конкуренцією ідей, програм, позицій;

– високий ступінь розвитку політичної культури. Культура суспільства в цілому і особливо в галузі політичного життя є могутнім каталізатором демократичних процесів.

Теорія елітарної демократії виникла у 70–80-х роках XX ст. на основі поєднання елементів теорії еліт і теорії плюралістичної демократії (С. Келлер, О. Штаммер, Д. Рісмен).

Рання теорія еліт («еліта» – краще, добірне, обране) розроблялася В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельсом (кінець XIX – початок XX ст.). Її основне положення передбачає, що у влади перебувають два класи: панівні (еліта) і підвладні (народ, трудящі).

Розглядаючи еліту щодо сфери політики, вчені оперують двома близькими, але не ідентичними термінами: «політична еліта» і «владна еліта». Найбільш містким є поняття *«владна еліта»: це всі групи, які можуть і реально здійснюють вплив на владу.*

Владна еліта складається з таких елементів:

– *економічна еліта* – група людей, яка контролює головні економічні ресурси суспільства: великі власники, можновладці та провідні менеджери фінансово-промислових корпорацій тощо. Вони виступають найбільш відчутною групою тиску на владу, використовуючи для цього як безпосередні контакти з політиками, так і підконтрольні собі ЗМІ та гроші, направлені на фінансування партій і виборчих компаній;

– *військова еліта* – генералітет і вище офіцерство. Вплив на владу визначається концентрацією в їх руках значної кількості засобів знищення та людей, готових за першим наказом їх використати, а також ступенем мілітаризму самого суспільства;

– *бюрократична еліта* – чиновники державного апарату; їх роль і вплив обумовлюється участю в процесі підготовки та реалізації важливих політичних рішень;

– *ідеологічна еліта* – видатні діячі культури, науки, представники мас-медіа, що формують ідеологію суспільства та свідомість мас;

– *власне політична еліта,* яка включає в себе керівників держави, членів уряду, депутатів законодавчого органу, тобто тих, хто безпосередньо приймає політичні рішення на державному рівні. У більш широких трактуваннях до неї відносять і політичні фігури середньої ланки, значущі для регіональної політики.

Виходячи з трактування політичної еліти як одного з елементів владної еліти, їй можна дати таке визначення: *це певна група суспільства, яка концентрує у своїх руках державну владу та відповідає за вироблення стратегії розвитку всієї системи.*

Не маючи нічого спільного з демократичними теоріями, рання теорія еліт відкидала спроможність мас до управління. Винятком є припущення Г. Моска про відновлення еліти за допомогою найздібніших до управління представників активних

нижчих верств суспільства. Але це аж ніяк не свідчить про демократичну позицію теорії раннього елітаризму. Її ідеологи були переконані в тому, що панівний клас концентрує управління політичним життям країни у своїх руках, а втручання неосвіченого народу в політику може лише дестабілізувати або зруйнувати сформовані громадсько-політичні структури.

Демократія за своєю суттю є найскладнішою формою управління державою, оскільки вона вимагає тонкого балансу між протилежними умовами. Демократія намагається задовольнити волю більшості, не жертвуючи меншістю; сприяти рівності, не ігноруючи відмінності; звільнити місце для громадянського суспільства, але не знецінити роль держави; зберегти права особистості, але не нехтувати загальним інтересом. Вона закладає тонкий виборчий механізм, беручи на себе відповідальність, щоб не послабити демократичний ентузіазм або його життєздатність; вона спостерігає за тим, щоб приватні та громадські інтереси взаємодіяли без напруги, розривів або корупції.

У результаті тонкості своїх процедур і законного прогресу окремих прав демократія стає все більш складною для пересічного громадянина з кожним днем. Важко бути демократом. Це вимагає високого ступеня раціональності в світі, де домінують ірраціональний вплив велінь, пропаганди, спортивного та телевізійного зображення; у світі, захопленому страхом перед безробіттям, хворобами та близькістю смерті; у суспільстві, де індивідуалістичний гедонізм, культ видовища, масові ефекти та різні прояви активістської культури стають все більш вираженими.

Все це робить демократію політичною розкішшю, великою напругою, що породжує страх і нудьгу в звичайних громадянах. Через свою вимогливість вона може стати своїм власним ворогом і поступитися спокусі однієї крайності або іншої: авторитаризму чи байдужості. У першому випадку громадяни будуть прагнути до сильного уряду, який звільнить їх від тягаря відповідальності; у другому випадку демократія стає млявою звичкою, рутиною, яка розмивається в розумінні та байдужості [8, с. 67].

Демократія веде до олігархії. Рядові члени організацій, не здатні до управління, висувають керівників, котрі «антидемократизуються», перетворюються на «партійну еліту». Тобто на певному етапі демократія перетворюється на олігархію.

Відповідно до теорії еліт кожне суспільство не схоже на інше внаслідок розбіжностей у природі своїх еліт. Воно обумовлено, крім інших чинників, нерівномірним поділом престижу, влади або почестей, пов'язаних із політичним суперництвом. Визнавалися два види прийомів і засобів правління більшістю з боку еліти – сила і хитрість. Еліту, яка віддає перевагу насильству, Парето називав елітою левів, а еліту, що тяжіє до хитрості, – елітою лис.

Ціннісні уявлення про еліти лежать в основі концепцій елітарного плюралізму (інакше – елітарної демократії). Теорії елітаризму та плюралістичної демократії, які раніше вважалися антиподами, знаходять у ній тісні точки зіткнення.

Теорія елітарного плюралізму (або елітарної демократії) заперечує розуміння демократії як правління народу й обґрунтовує демократичне правління еліт. Вона стверджує, що існує чимало еліт і жодна з них не домінує в усіх сферах життя. Між елітами, що мають різноманітні політичні цілі, але й загальну згоду щодо «правил гри», точиться конкуренція. Численність протиборчих еліт створює в суспільстві певний «баланс сил, який забезпечує демократичне вирішення питань влади».

Наприклад, С. Келлер стверджує, що в західному суспільстві лідерство належить не одній еліті, «а скоріше, комплексній системі спеціалізованих еліт». Довільно розширюється коло еліт: до них відносять будь-яке більш-менш оформлене об'єднання людей. Вважається, що маси можуть суттєво впливати на еліти через вибори, «групи тиску», вимагати їхньої звітності. У цьому аспекті теорія елітарного плюралізму практично змикається з теорією плюралістичної демократії. Місце соціальних груп як учасників (суб'єктів) політичного процесу прийняття владних рішень посіли еліти груп (плюралізм еліт). Саме їхні численність і конкуренція, їхній консенсус щодо основних цінностей і «правил гри» гарантують стабільність, високу цінність функціональності й ефективності демократичної системи.

Таким чином, теорія елітарної демократії виходить із розуміння демократії як вільного суперництва претендентів за голоси виборців, як форми правління еліт, більш-менш підконтрольних народу, особливо під час виборів. Суть концепції елітарної демократії полягає в ідеї плюралізму еліт, «що виростають» на основі взаємодії суспільних груп. Ця ідея протиставляється ідеї влади в руках однієї еліти.

Цікавою в цьому сенсі є теорія англійського філософа Е. Берка, у якій він говорить про те, що система влади на основі виборів повинна бути представницькою. Берк намагався об'єднати представницький уряд з автономією політичного класу. Його твердження полягає в тому, що обрані представники існують не для того, щоб робити те, що виборці хочуть, щоб вони робили. Вони існують для того, щоб забезпечити знання і здоровий глузд, а також щоб віддзеркалювати будь-які популярні переваги. Тобто робота представницької політичної системи не давати людям те, чого вони хочуть, а приймати рішення, засновані на розумному балансі між тим, що є популярним, морально бажаним, і тим, що буде працювати на практиці.

Суттєвим моментом є те, що демократія, як правило, досить складна система, яка прагне вибити собі набір противаг між різними наборами принципів [10, с. 20].

Поняття «еліта», запозичене із західної наукової літератури, на сьогодні міцно увійшло до вітчизняної науки, а також отримало широке поширення в засобах масової інформації.

Існування політичної еліти обумовлене такими факторами:

1) психологічною та соціальною нерівністю людей;

2) законом розподілу праці, який вимагає професійного заняття управлінською працею;

3) високою суспільною значимістю управлінської праці та її відповідним стимулюванням;

4) можливостями використання управлінської діяльності для отримання соціальних пільг;

5) неможливістю здійснення загального контролю за політичними керівниками;

6) політичною пасивністю широких мас населення, головні інтереси яких лежать поза політикою.

Теорія демократії та теорія еліт є двома різними способами теоретичного пояснення однієї політичної реальності, які не тільки не виключають, а навпаки, взаємно передбачають одна одну.

«Демократія не може бути безпосередньою владою народу в прямому значенні цього слова. Вона є своєрідним суспільно-політичним ідеалом, наближеність до якого визначається ступенем участі народу в здійсненні влади, яка відбувається у різних формах безпосередньої та представницької демократії» [1, с. 65]. Вже саме визнання необхідності представницької демократії означає неминучість елітарного правління. Завдання, отже, полягає не у витісненні демократією елітизму, а в їх ефективному поєднанні.

Концепції демократичного елітизму не тільки є спробами теоретичного поєднання демократії та елітизму, а й містять цінні рекомендації щодо практичного вирішення цієї проблеми. У відповідних працях Й. Шумпетера, Р. Даля, К. Манхейма, Дж. Сарторі, Т. Дая, Х. Зіглера виокремлено й обґрунтовано найважливіші характеристики еліт і умови функціонування політичної системи, необхідні для ефективного поєднання демократії та елітизму. По-перше, це плюралізм політичних еліт, який випливає з політичного плюралізму та поділу влади як одних із найважливіших принципів демократії. По-друге, це конкурентність еліт, що дає масам можливість вибору бажаних керівників, без якого також немає демократії. По-третє, це якісний склад самої політичної еліти, її відкритість для поповнення найбільш здатними до управління вихідцями з усіх верств суспільства. По-четверте, це відповідальність еліт перед масами, наявність в останніх ефективних засобів контролю за діяльністю еліт.

Одним із різновидів моделі змагального елітаризму є *теорія плебісцитарної демократії* М. Вебера. Згідно з логікою веберських міркувань, представництво в парламенті індивідуальних незалежних депутатів у процесі розвитку ліберальної демократії поступово витісняється представництвом політичних партій. Останні, у свою чергу, виробляють єдиний напрямок і встановлюють сувору дисципліну, перетворюючись на бюрократичні організації. Влада в партіях залишається в тих, хто систематично працює в партійному апараті, і, кінець-кінцем, концентрується у професійних політиків. При цьому партійна машина встановлює механізм контролю над своїми прихильниками, включаючи сюди і членів парламенту. У результаті складається система, коли партії домінують у парламенті, а лідери домінують у партіях. «Ця обставина, – зазначав М. Вебер, – має особливе значення для відбору вождів партії. Вождем стає лише той, зокрема й через голову парламенту, кому підпорядковується машина. Іншими словами, створення таких машин означає панування плебісцитарної демократії» [2, с. 218].

Альтернативою концепції елітарної демократії є *теорія партіципаційної демократії.* Під партіципацією в західній політології розуміють усі види участі громадян (добровільної та вимушеної) у політичному житті з метою впливу і тиску на прийняття рішень владою. Автори концепції зазначають необхідність участі більшості народу не тільки у виборчих кампаніях, референдумах, але і в інших видах політичного процесу, включаючи формування владних груп і висування політичних лідерів. Німецькі політологи Б. Гуггенбергер і Д. Нолен розглядають теорію партіципаційної демократії як один із варіантів критичної теорії демократії, у центрі якої – аналіз політичної дійсності з позиції ідеалу індивідуального самовизначення й орієнтації на автономію особистості [3, с. 423].

З концепцією поліархічної демократії тісно межує *модель спільнотної демократії,* тобто модель демократичного розвитку в ряді держав, що мають багатоскладовий характер громадської структури, де суспільство розділене на безліч сегментів. Ця модель суспільства відрізняється двома головними особливостями: вертикальною сегментацією населення на різні мовні, етнічні, расові або ідеологічні спільності; інституціоналізацією процесу взаємодії, яка здійснюється на рівні еліт спільнот.

Теоретична модель спільнотної демократії була розроблена американським дослідником голландського походження А. Лейпхартом. На основі емпіричних досліджень в межах порівняльної політології досвіду політичного розвитку низки держав (Австрії, Бельгії, Канади, Нідерландів і Швейцарії) А. Лейпхарт поставив під сумнів типологію політичних систем Г. Алмонда, пов’язану головним чином

із гомогенними або гетерогенними культурами. Якщо для англо-американських систем характерна однорідність, то європейські континентальні системи відрізняються роздробленістю політичної культури. Останнє може стати чинником політичної нестабільності в суспільстві [1, с. 284].

У калейдоскопі політичних теорій демократії існує ще й *економічна теорія демократії.* Вона заснована на постаті людини всебічно інформованої, здібної діяти раціонально та добиватися для себе максимальної вигоди. Економічна демократія – царина ринкових відносин, до якої зводяться політико-владні відносини. Ліберально мислячі теоретики та політики пов`язують разом демократію та ринок. Американський президент Білл Клінтон назвав сучасну західну демократію ринковою.

Таким чином, аналіз сучасних теоретичних концепцій демократії показує різноманітність підходів до її визначення. Кожний напрям має концептуально-нормативний характер, тобто характеризує той чи той вид демократії в ідеалі. Водночас теоретичний розгляд спирається на реальний досвід – емпіричний підхід [4, с. 218].

За всіх можливих відхилень від провідної тенденції серед громадськості дедалі більше утверджується розуміння універсальності принципів і цінностей ліберальної демократії, усвідомлення того, що демократія – це не тільки традиційний набір принципів парламентаризму, багатопартійності і плюралізму, це насамперед реальне народовладдя. Останнє народжується тільки тоді, коли демократія виростає знизу, а не нав'язується згори, коли за кожним депутатом з імперативним мандатом стоїть реально об'єднана спільними інтересами група людей – самоврядний трудовий колектив, комітет самоврядування мікрорайону, об'єднання споживачів, профспілки та ін. А все це вимагає відповідної політичної, зокрема і громадянської, культури, формування справжнього громадянського суспільства та багатьох інших умов і передбачає докладання чималих зусиль з боку політичних сил національного відродження.

Стосовно України, то тут, як і в інших посттоталітарних, посткомуністичних державах, процес утвердження принципів ліберальної демократії – з урахуванням національних традицій – тривалий і непростий Ліберальна демократія неможлива без формування відповідної політичної еліти, забезпечення її взаємодії з інститутами цієї демократії.

Невідповідність інституційних і процесуальних сфер культурі суспільства або найпопулярнішим у ньому політичним цінностям обумовлюють як періодичні кризи в розвинених демократіях, так і непослідовність і суперечливість демократизації в перехідних суспільствах. Аналогічно і багато з наявних моделей демократії роблять акцент або на деяких із вищевказаних аспектів демократії, або на певних цінностях (наприклад, цінність політичної конкуренції Й. Шумпетера).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна : [підручник] / В. Бебик. – К. : Каравела, 2009. – 496 с.
2. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна / А. Білоус. – К., 2009. – 326 с.
3. Брегета А. Основи політології : [навч. посібн.] / А. Брегета. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2000. – 411 с.
4. Вегеш М. Світ політології : [навч.-метод. посібник] / М. Вегеш, Ю. Останець. – Ужгород : Говерла, 2010. – 471 с.
5. Гелей С. Політико-правові системи світу : [навч. посібн.] / С. Гелей, С. Рутар. – К. : Знання, 2009. – 668 с.
6. Кухта Б. Політичні еліти та політичне лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : Кальварія, 1995. – 357 с.
7. Маззух В. Демократія: Делікатний баланс і універсальність. Демократія: її принципи та досягнення / В. Маззух. – Женева, 1998. – 69 с.
8. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін : [навч. посібн.] / [О. Філонов, В. Субботін, В. Пашутін, І. Тодоров]. – К. : Знання, 2006. – 215 с.
9. Філіпп Г. Демократія і демократизація / Г. Філіп. – Лондон, 2011. – 50 с.
10. Юрій М. Основи політології : [навч. посібник] / М. Юрій. – К. : Кондор, 2010. – 336 с.

Перегуда Є.В., Місержи С.Д.

«Комунальна революція»: деякі параметри громадянської участі

УДК 328.182: 699.86+69.059

Перегуда Є.В.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

Місержи С.Д.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології
Національного медичного університету
імені О.О. Богомольця

Реформування житлово-комунального господарства, підвищення його енергоефективності – важливий чинник формування демократії та національної безпеки. Законодавство передбачає революційні перетворення у сфері управління багатоквартирними будинками. Досліджені основні групи інтересів у цій сфері, проаналізовано громадську консолідацію споживачів житлово-комунальних послуг та суб'єктів управління будинками, розроблені рекомендації.

Ключові слова: *громадянське суспільство, житлово-комунальне господарство, енергоефективність, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, компанії з управління житлом.*

Реформирование жилищно-коммунального хозяйства, повышение его энергоэффективности – важный фактор формирования демократии и национальной безопасности. Законодательство предусматривает революционные преобразования в сфере управления многоквартирными домами. Исследованы основные группы интересов в этой сфере, проанализирована общественная консолидация потребителей жилищно-коммунальных услуг и субъектов управления домами, разработаны рекомендации.

Ключевые слова: *гражданское общество, жилищно-коммунальное хозяйство, энергоэффективность, объединения совладельцев многоквартирных домов, компании по управлению жильем.*

The reforming of housing and communal services, increase its energy efficiency are the important factor in the formation of democracy and the national security. The legislation provides for a revolutionary transformation in the management of apartment buildings. The basic interest groups in this area are researched, the social consolidation of consumers of utility services and buildings management subjects, the recommendations developed.

Key words: *civil society, public utilities, energy, combining condominiums, housing management companies.*

Дослідження політики у сфері житлово-комунального господарства (далі – ЖКГ), на нашу думку, має значну перспективу. Соцопитування свідчать про те, що для багатьох українців ситуація в сім'ї, в місці мешкання є одним з найбільш визначальних чинників світосприйняття. Багато респондентів у переліку причин можливої участі в акціях протесту першість віддають проблемам тепло-, енерго-, водопостачання тощо. Тому стан ЖКГ є суттєвим чинником політико-психологічного клімату в суспільстві. Водночас співучасть громадян в управлінні будинками важлива з точки зору політичної соціалізації, є школою самоврядування та співробітництва – фундаменту демократії.

Крім того, стан ЖКГ давно перетворився на чинник національної безпеки. Занедбана інфраструктура призводить до значних втрат енергоресурсів (за даними Міністерства регіонального розвитку (далі – Мінрегіон), будівництва та ЖКГ, втрати теплоенергії в мережах житлового сектору становлять близько 3 млрд. доларів США щорічно), а тому є однією з ключових причин низької енергоефективності суспільства.

Низькій енергоефективності сприяє й низький рівень тарифів в Україні. Так, тариф на централізоване опалення становить 24,1 євро/Гкал, тоді як у Польщі – 55,6, Естонії – 77,8, Литві – 96,3 євро, на газопостачання – 0,281 євро/куб. м, але у Литві – 0,443, Польщі – 0,525 [1, с. 37–38]. Це лягає важким тягарем на бюджети. У 2015 р. субсидії на житлово-комунальні послуги склали 18 млрд. грн., або 3,1% держбюджету. У 2016 р. вони закладені вже на рівні 35 млрд. грн., або 5,1%, а у 2017 р. збереження діючих тарифів можуть сягнути 80 млрд. (10,2%) [1, с. 11].

Водночас житлофонд є й найперспективнішим щодо енергозбереження. Так, потенціал скорочення газоспоживання в Україні за умов термомодернізації оцінюється в 11,4 млрд. м3, з них за рахунок санації житла – 7,3 млрд. [1, с. 7].

Тому цілком зрозуміло, що влада, особливо за умов конфлікту з Росією, вважає підвищення енергоефективності, реформу ЖКГ одним із напрямів своєї діяльності. Найвагомішим документом, що здатен вплинути на ситуацію у цій сфері, є ухвалений у травні 2015 р. закон [2], згідно з яким до 1 липня 2016 р. мешканці багатоквартирних будинків мають створити об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (далі – ОСББ) та визначитись з тим, будуть вони управляти будинками самотужки або укладуть угоду з певною компанією з управління житлом. Якщо вони цього не зроблять, то місцева влада сама призначить будинку управителя.

Цей закон здатен суттєво змінити ситуацію у ЖКГ. Але він несе й низку загроз. Те, яка перспектива буде реалізована, значною мірою залежить від взаємодії соціальних груп, їх політичних представників. Зокрема, це залежить від спрямованості та активності дій громадянського суспільства. Метою статті є аналіз суб'єктів політики реформування ЖКГ, стану та перспектив громадянської активності щодо такого реформування.

Теоретичний фундамент аналізу відносин у політиці щодо ЖКГ склали теорії груп інтересів, громадянського суспільства тощо. Згідно з А. Бентлі, функціями цих груп є артикуляція групових інтересів, мобілізація громадян на їх досягнення, налагодження комунікації

тощо. Різноманітні концепції громадянського суспільства відносять до його ознак спонтанну взаємодію індивідів за посередництва добровільних асоціацій, захист від прямого втручання держави, роль цінностей у діяльності його суб'єктів [3]. Але, на нашу думку, з часів виникнення у Новий час класичних теорій громадянського суспільства в суспільстві сталися значні зміни. Держава нині є не феодальним абсолютизмом, що протистоїть новим соціальним групам, а ареною боротьби цих груп, які прагнуть контролювати її сегменти та використовувати державні ресурси у власних інтересах. Сучасні можливості комунікаційних технологій змушують поставити під сумнів й тези про спонтанність взаємодії та добровільність асоціацій. Останні конструюються та стають інструментами еліт, як і цінності, якими вони керуються.

Тому ще однією теоретичною складовою цього дослідження є неоінституціоналістський підхід, зокрема неоінституціоналізм раціонального вибору. Неоінституціоналізм в цілому визначає інституції як норми, правила, які створюють рамки діяльності індивідів. Але, поставши на перетині старого інституціоналізму та біхевіоралізму, він має низку напрямів. Згідно з одними інституції є чинниками реалізації інтересів акторів, але прихильники інших стверджують, що інститути ці інтереси й визначають. Отже, намагаючись змінити інституційні засади, ми можемо спробувати вплинути на палітру соціальних інтересів та пошук інструментів їх задоволення. Джерелом важливості неоінституціоналізму при вивченні обраної теми є те, що реформування ЖКГ, підвищення енергоефективності житла полягає не лише в утепленні вікон у квартирах, але насамперед в управлінні спільним господарством (комунікації, прибудинкова територія, під'їзди, ліфти тощо). Тобто це сукупність колективних дій.

У 2014 р. житлофонд України включав 6,5 млн. індивідуальних та 255 тис. багатоквартирних будинків [4] (нині ця цифра зменшена до 240 тис.). Термомодернізації потребують 80–90% будинків, насамперед – 18 140 будинків 1971–1980 рр. забудови (13,2 тис. на 5 поверхів, 4,2 тис. – на 9 та 730 – на 16), потім – 22 270 будинків 1981–1990 рр. на 134,5 млн. кв. м (відповідно 11,1 тис., 8,5 тис., 2,2 тис. та 450 будинків понад 16 поверхів) [5]. За даними Мінрегіону, потреба у витратах на термомодернізацію індивідуальних будинків складає $28 млрд., багатоквартирних – $17 млрд. [1, с. 8).

Очевидно, що Україні годі розраховувати на зовнішню допомогу у відповідному обсязі. З середини квітня за фінансування Європейського банку реконструкції та розвитку діє перший масштабний проект у цій сфері загальною вартістю 75 млн. євро [6]. Німеччина раніше анонсувала виділення 25 млн. євро для Фонду енергозбереження України [7], створення якого планується. Зрозуміло, що ці суми покривають мізерну частину потреб. Те саме стосується й державних асигнувань. Головною держпрограмою у сфері енергозбереження є програма «теплих» кредитів. У поточному році уряд виділив за цією програмою 893,9 млн. грн. [8], які, за його розрахунками, дадуть змогу залучити банківських кредитів на 2,5 млрд. грн. [9], а взагалі з початку дії програми у 2014 р. й до початку березня «теплих» кредитів було видано на 1 287,3 млн. грн. Це велика сума, але вона, як бачимо, некритична. Тому «теплі» кредити є скоріше індикатором стратегії, політичного курсу на енергоефективність, а також допомогою виробникам та реалізаторам відповідних матеріалів, але для житлового сектора вона не здатна радикально змінити ситуацію.

Тому для реалізації політики енергоефективності у житловому секторі необхідні інституційні реформи, стимулювання такого суспільного гравця, який би взяв на себе, зокрема в перспективі, основний тягар просування заходів енергоефективності. Роль громадянського суспільства буде полягати не лише у сприянні політичному курсу, а й, керуючись формулою політичної системи за Д. Істоном, у висуванні вимог до влади, розробці та просуванні проектів рішень.

Політика у сфері ЖКГ налічує певні групи впливових акторів. Перша – це пострадянська бюрократія ЖКГ, яка в цілому не зацікавлена у реформуванні ЖКГ і, навпаки, зацікавлена у збереженні його формальної збитковості, інвестиційної непривабливості, що дає їй змогу отримувати адміністративну ренту (як зауважував голова Держкомітету ЖКГ у 2004 р., близько 30% витрат на ЖКГ проходить під назвою «інші витрати», які далеко не кожен може пояснити). Але, як свідчить попередній аналіз, цей шлях є тупиковим, він неминуче веде до загострення економічних, технічних та інших проблем ЖКГ, які в перспективі можуть стати джерелом соціальних потрясінь. Певну пробоїну у цій стратегії вже робить система управління новозбудованими будинками. Але їх частка в системі багатоквартирних будинків ще незначна (менше 15–20%), тому вони поки не здатні суттєво вплинути на рівень загроз у сфері ЖКГ.

Друга група – постачальники комунальних послуг (енерго-, водо-, тепло-, газопостачання), які є монополістами у своїх сферах. Вони також не зацікавлені у реформуванні ЖКГ, зокрема підвищенні енергоефективності житлового сектора, оскільки це здатне знизити рівень споживання їх послуг та, відповідно, прибутки, а також залежність населення від постачальників. Крім того, останні не впевнені, що в умовах реформування одразу постане платоспроможний суб'єкт – споживач, з яким монополісти могли б мати справу без загроз недоплати за послуги, які вони надають.

Третя група – місцева влада. Вона, безумовно, зацікавлена у реформуванні, оскільки це приведе до покращення політико-психологічного клімату, підвищення довіри населення до влади, зниження залежності місцевих органів влади від монополістів-постачальників, зниження тиску на місцеві бюджети. Але особливості дій влади у цьому напрямі визначаються

й певними іншими особливостями. З одного боку, часто постачальники мають вплив на представників політичних сил у місцевих органах влади та прагнуть проводити свої інтереси через них. З іншого боку, система управління ЖКГ у багатьох населених пунктах – важливий канал впливу місцевої влади на мешканців. Тому на певному етапі їм може бути вигідно використовувати цей неефективний інститут. Крім того, місцева влада може бути пов'язана з деякими бізнес-групами, які у ситуації з реформування бачать не суспільний, а насамперед корпоративний інтерес, а саме отримання прибутків. Результатом дії останніх чинників є те, що у січні 2016 р. в Україні діяли лише 18 обласних програм (з 24), 32 районні програми (з 473) та 31 міська програма здешевлення енергоефективних кредитів [10].

Четверту групу уособлюють споживачі житлово-комунальних послуг, а саме мешканці будинків. Вони найбільш зацікавлені у реформуванні, оскільки це веде до зростання їх впливу на функціонування будинкового господарства, до зменшення плати за житлово-комунальні послуги, подовження терміну функціонування будинків тощо. Але в цьому контексті є проблема, пов'язана як з культурою українців, так і з приватністю сучасного життя. Свої рішення мешканці можуть приймати на різноманітних зібраннях, але організаційною основою їх колективних дій є ОСББ, які виступають власниками, зокрема, того майна, яке не може знаходитися у приватній власності (прибудинкові території, під'їзди тощо).

Основа створення ОСББ була закладена ще у 1990-х рр., під час приватизації житла. Пізніше поняття ОСББ було введене до законодавства щодо ЖКГ. Але ситуація у цій сфері ще далека від оптимальної. Якщо частка приватного житла у багатоквартирних будинках складає 93,7%, то ОСББ створені в абсолютній меншості будинків. До речі, дані розрізняються. За одними даними Мінрегіону, в Україні діє 16,9 тис. ОСББ [4], а всього в Україні 240–250 тис. багатоквартирних будинків, за іншими – у 15–20% будинків. Причиною розходжень може бути методологія підрахунків. Зокрема, у першому випадку як одне може враховуватись ОСББ, яке включає водночас кілька будинків, наприклад, новозбудованих. Найбільше ОСББ створено у Донецькій (2 897), Львівській (1 116), Дніпропетровській (1 087), найменше – у Житомирській (224), Закарпатській (258), Чернівецькій (301) областях.

Причини пасивності мешканців щодо створення ОСББ можуть бути пов'язані як з особливостями культури українців та приватністю сучасного родинного життя (за даними мережі «Опора», близько 45% мешканців багатоквартирних будинків не відчувають себе співвласниками [11], а за даними Мінрегіону, 64% респондентів називають причиною гальмування створення ОСББ нестачу ініціативних мешканців), так і з деякими інституційними особливостями. Зокрема, 61% респондентів причиною повільного створення ОСББ називають недосконалість правової бази, 31% – перепони, які чинить місцева влада. Ще 50% причиною називають недостатню обізнаність мешканців щодо ініціатив зі створення ОСББ. Останні дві причини можуть вказувати на свідомі дії влади або недостатність її дій зі стимулювання громадянського суспільства у житловому секторі. Але недостатня обізнаність може бути й ознакою недостатніх дій громадянського суспільства. Зрештою все це відображається на структурі отримувачів «теплих» кредитів. У грудні 2015 р. зі 123 млн. грн. виданих кредитів аж 116 млн. припали на кредити фізичним особам [12].

П'яту групу складають управителі будинків. Ними можуть бути самі ОСББ, але частіше це компанії з управління житлом. В Україні нині є понад 500 таких компаній. Їх зацікавленість у реформуванні полягає в тому, що, по-перше, розвиток ЖКГ обов'язково веде до професіоналізації управління житлом, а отже, підвищує попит на послуги цих компаній, по-друге, управління модернізованим житлом набагато вигідніше, створює менше труднощів та зменшує ступінь залежності управителів від монополістів-постачальників.

Компанії з управління є суб'єктами господарювання, але вони зацікавлені у нормативно-правовому регулюванні реформ, тому їх колективні дії виявляються у взаємодії з парламентом, органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, партіями. Не дивно, що процеси суспільної консолідації йдуть у цій соціальній групі активніше, ніж серед споживачів послуг. Найбільшою громадською організацією управителів нині є Асоціація управителів житла (далі – Асоціація). Вона здійснює діяльність за такими напрямами: сприяння підвищенню якості управління, реформування ЖКГ, створення комунікативної платформи для управителів, представництво компаній в органах влади тощо. Асоціація уклала меморандум про співпрацю з Держагентством з енергоефективності та енергозбереження, її представник є секретарем Громадської ради при Мінрегіоні. Значне місце посідає також інформаційна (наприклад, проведення конференцій в регіонах), та навчальна діяльність. Асоціація та Фонд розвитку та інновацій ЖКГ створили Інститут муніципального менеджменту з метою підвищення кваліфікації членів правлінь ОСББ, управителів. Діють також й деякі регіональні асоціації, наприклад, Львівська асоціація власників житла та управителів житловою нерухомістю.

Але ступінь громадської консолідації на ринку послуг з управління житла не є задовільним. За функціонування понад 500 компаній членами Асоціації є понад 50. На нашу думку, недостатньо ефективно здійснюється й реалізація інформаційної функції. Багато управителів просто не знають про її існування. Недостатньо активна Асоціація щодо співпраці зі ЗМІ, вибір яких виглядає дещо випадковим. Наприклад, Асоціація співпрацює лише з трьома місцевими телеканалами, в той же час з одним з телеканалів суто політичної спрямованості, що навряд чи

доцільно через розбіжності аудиторій. Очевидно, й на громадянське суспільство лягає частина вини за те, що мешканці будинків та ОСББ недостатньо обізнані з практикою «теплих» кредитів.

Більше того, найближчим часом громадянське суспільство зіштовхнеться з низкою нових викликів. Діючих компаній з управління, їх матеріально-технічних ресурсів не вистачить для реалізації згаданого положення закону про повсюдність з 1 липня компаній з управління будинками (нагадаємо, 500 компаній та 240 тис. будинків). На думку експертів, єдиним можливим виходом може стати перетворення на керуючі компанії діючих ЖЕКів (4,5 тис. структур). Крім того, наявна інформація, що у багатьох містах останнім часом виникають нові компанії, яких, на думку експертів, призначатимуть управителями та які пов'язані з функціонерами мерій. Одномоментне входження на ринок такої кількості нових структур знизить рівень громадської консолідації (який і сьогодні невисокий). Більше того, в обох випадках ми матимемо справу фактично з приватизацією створених повноважень, які, м'яко кажучи, далеко не завжди супроводжуватимуться достатніми матеріально-технічними, фінансовими ресурсами, досвідом, знаннями. Цьому сприятимуть й деякі інші особливості закону, зокрема визначення ціни послуг (а не їх якості) як найсуттєвішої складової договору про управління. Не вистачить й ресурсів Інституту муніципального менеджменту, академій ЖКГ або муніципального управління для компенсування дефіциту знань нових управителів. Зниження рівня громадської консолідації серед управителів може призвести до низки негативних наслідків, зокрема й у сфері правової регламентації, а саме в процесі прийняття Закону «Про житлово-комунальні послуги», проект якого знаходиться на розгляді Верховної Ради України.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що повільна консолідація громадянського суспільства у сфері ЖКГ, викликана низкою об'єктивних та суб'єктивних причин на фоні домінування соціальних груп, не зацікавлених у реформуванні ЖКГ, тривалий час гальмувала таке реформування. За цих умов адміністративно-командне впровадження системи ОСББ та управителів житла має дійсно революційний характер, здатне створити передумови для громадської консолідації та реалізації реформ. Але, враховуючи низький ступінь готовності суспільства до таких революційних перетворень, як мінімум на першому етапі варто очікувати певного зниження громадської консолідації, в усякому разі в секторі управління житлом, та домінування елітних груп, їх спроб нав'язати свої правила гри та своїх агентів. Очевидно, якнайшвидше подолання перших негативних наслідків перетворень залежатиме від реалізації низки заходів (впровадження сертифікації фахівців з управління будинків, розробка механізмів формування кваліфікаційних комісій, регламентації саморегулівних організацій у сфері управління тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проект Концепції Фонду Енергоефективності : Розроблено Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – К., 2016. – 90 с.

2. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку : Закон України від 14 травня 2015 р. № 417-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 29. – Ст. 262.

3. Сенюшкіна Т. Громадянське суспільство / Т. Сенюшкіна // Політична енциклопедія / [редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.] – К. : Парламентське видавництво, 2012. – С. 160–161.

4. Ефективне управління багатоквартирними будинками // Департамент систем життєзабезпечення та житлової політики Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://jkg-ukraine.com.ua/efektivne-upravlinnya-bagatokvartirnimi-budinkami.html.

5. В Україні близько 90% багатоповерхівок потребують термомодернізації // Міністерство регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248889563&cat_id=244277212.

6. Украине выделят €75 миллионов на энергоэффективность // Агентство «Кореспондент.нет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://korrespondent.net/ukraine/3664711-ukrayne-vydeliat-75-myllyonov-na-enerhoeffektyvnost.

7. Зубко Г. Створення Фонду Енергоефективності дозволить Україні отримати енергетичну незалежність від імпорту газу / Г. Зубко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248909694&cat_id=244276429.

8. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 і від 17 жовтня 2011 р. № 1056 : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2016 р. № 63 [Електронний ресурс] . – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/63-2016-п.

9. Поширення програми «теплих» кредитів у кожному регіоні – одне з пріоритетних завдань при підготовці до наступного опалювального сезону // Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248978591&cat_id=244277212.

10. Держенергоефективності продовжує активно залучати місцеву владу до здешевлення «теплих» кредитів // Державне Агентство з енергоефективності та енергозбереження України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://saee.gov.ua/uk/news/1000.

11. Держпідтримка ОСББ до впровадження енергоефективних заходів: досягнення та перспективи / Пост-реліз ГК «Опора» від 22 березня 2016 р.

12. Компенсация по энергоэффективным кредитам в декабре 2015 г. составила 123 млн грн – Госэнергоэффективности // Интерфакс-Украина. Лента «Экономические новости». – 2016. – 14 марта.

Проноза І.І.

Гібридна російсько-українська війна як загроза європейській безпеці

У статті аналізується сутність феномену «гібридна війна». Розкриваються основні складові війни нового типу. Акцентується увага на комплексному характері явища, його багаторівневій структурі. Звертається увага на невизначеність поняття гібридної війни. Оцінюється загроза європейській безпеці внаслідок російсько-української гібридної війни.
Визначаються характерні риси гібридної війни: використання терористичних методів, використання інформаційної зброї, участь у протистоянні недержавних суб'єктів, нехтування військовим правом та етикою, використання методів психологічного та економічного тиску, пропаганди тощо.
Ключові слова: *гібридна війна, безпека, типологія війни, збройна агресія, тероризм, терористичний акт.*

В статье анализируется сущность феномена «гибридная война». Раскрываются основные составляющие войны нового типа. Акцентируется внимание на комплексном характере явления, его многоуровневой структуре. Обращается внимание на неопределенность понятия гибридной войны. Оценивается угроза европейской безопасности в результате российско-украинской гибридной войны. Определяются характерные черты гибридной войны: использование террористических методов, использование информационного оружия, участие в противостоянии негосударственных субъектов, пренебрежение военным правом и этикой, использование методов психологического и экономического давления, пропаганды и тому подобное.
Ключевые слова: *гибридная война, безопасность, типология войны, вооруженная агрессия, терроризм, террористический акт.*

The essence of the phenomenon of "hybrid warfare" is analyzed in the article. The basic components of a new type of war. The attention is focused on the complex nature of the phenomenon, its layered structure Attention is drawn to the concept of uncertainty hybrid war. Evaluated threat to European security as a result of the Russian-Ukrainian hybrid war.
Identify the characteristics of hybrid warfare: the use of terrorist methods, use of information weapons, participation in confronting non-state actors disregard for ethics and military law, the use of psychological and economic pressure, propaganda and so on.
Key words: *hybrid warfare, security, typology of war, armed aggression, terrorism, act of terrorism.*

УДК 327.8

Проноза І.І.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету
культури і мистецтв

Міжнародне безпекове середовище нині опинилося у стані глибокої кризи, яку оцінюють як найбільш масштабну з часів розпалу «холодної війни». Експерти та політики заговорили про загрозу глобального конфлікту, осередком якого можуть стати події у Східній Європі.

В умовах постбіполярного світу економічна стабільність і процвітання країн Європейської спільноти були забезпечені наявною системою міжнародної безпеки. Унаслідок російської агресії проти України, окупації Криму та подій на Сході України система європейської і глобальної безпеки виявилася багато в чому безпорадною та неефективною, що поставило під сумнів можливості подальшого сталого розвитку на континенті. При цьому Україна опинилася на зламі глобальної системи безпеки, у найбільш гарячій точці зіткнення інтересів глобальних гравців.

Дії Росії проти України підривають регіональну стабільність у країнах від Балтії до Чорноморсько-Каспійського басейну, кидаючи виклик НАТО як ключовому елементу європейської безпеки та ставлячи під сумнів подальшу долю всього Європейського проекту й ідеї об'єднаної Європи.

Специфіка нинішньої безпекової кризи значною мірою полягає в тому, що вона розгортається в умовах глобалізації, тобто кардинального підвищення ступеня взаємної залежності суб'єктів міжнародної політики. Це вимагає підвищення рівня міжнародної відповідальності від учасників системи міжнародних відносин [1, с. 3–4].

Військова збройна агресія Російської Федерації проти України, що почалася 2014 року, стала довготривалим фактором впливу не лише на українську, але й на світову політичну, економічну, військову та соціальну реальність.

Внаслідок дій РФ впродовж 2014–2016 років було деформовано систему глобальної та регіональної безпеки, а також чинну систему міжнародного права. Майже всі міжнародні гарантії безпеки для України (зокрема в межах Будапештського меморандуму) виявилися недієздатними в умовах, коли агресором виступив один із гарантів — Російська Федерація.

З лютого 2014 року триває «гібридна війна» РФ проти України. Численні зусилля міжнародної дипломатії на цей час, на жаль, не привели ні до врегулювання, ні навіть до «заморожування» ситуації на Сході України. Попередні Мінські угоди, ухвалені у вересні 2014 року (Мінський протокол і Мінський меморандум) були зірвані – тривала російська агресія на Донбасі. 12 лютого 2015 року президенти України, Франції, Німеччини і РФ погодили новий документ – «Комплекс заходів з виконання Мінських угод», яким передбачалося врегулювання конфлікту до кінця 2015 року. Однак виконання цих заходів перенесено на 2016 рік і через перебіг подій фактично перетво-

рюється на невизначений у часі, важкопрогнозований процес [2].

Слід констатувати, що, з одного боку, ситуація на Сході України не зазнала суттєвих змін на краще – тривають бойові дії, не дотримуючись режиму тиші. Зберігаються кардинальні розбіжності в позиціях сторін – України і РФ – щодо врегулювання конфлікту. Зокрема, виконання Мінських угод за російським сценарієм несе загрозу дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні і руйнування державності. З іншого боку, швидко змінюється міжнародна ситуація – загострилась ескалація міжнародного тероризму (теракти в Парижі та Брюселі), виникла «міграційна криза» в ЄС, відбулося російське воєнне втручання в Сирії, набрав обертів гострий конфлікт Москви та Анкари. Це знижує гостроту сприйняття міжнародною спільнотою подій на Донбасі, надає їм певного «фонового» характеру в очах Заходу і підштовхує його до спроб «заморозити» ситуацію там будь-якою ціною, в тому числі за рахунок інтересів України.

Тим часом РФ продовжує військову експансію на Донбасі з метою руйнування української державності, і нині немає жодних підстав очікувати змін на краще в політиці Кремля. Отже, російсько-український конфлікт (який має регіональний і глобальний вимір) набуває довготривалого характеру з перманентними загостреннями та непередбачуваними наслідками [3].

Росія застосувала проти України концепцію «гібридної війни», яка багато в чому є унікальною зі структурно-функціонального погляду: за формою вона «гібридна», а за змістом – «асиметрична». Найчіткіше характер нового типу війни продемонстрували спочатку анексія РФ навесні 2014 року території Автономної Республіки Крим, а потім – підтримка місцевих радикальних елементів та повномасштабне вторгнення російських підрозділів до східних областей України.

Як проблема російсько-український конфлікт або гібридна російсько-українська війна тільки набирає аналітичної ваги, зокрема, завдяки роботам Я. Грицака [4], Ю. Макарова [5], І. Лосєва [6], Л. Залізняка [7] та інших. До розробки цієї проблематики вже долучилися (і така робота триває) зарубіжні науковці, політологи та експерти Дж. Маргаймер [8], С. Мінасян [9], Д. Тренін [10], Г. Кіссінджер [11], Зб. Бжезінський [12], Е. Лукас [13].

Базовою причиною воєнного російсько-українського конфлікту на Донеччині стала ідеологія рашизму (російський націоналізм), яка об'єднала в собі російський фашизм, культ особи Путіна, антизахідну (антиамериканську, антинатовську) істерію, доктрину «русского мира», міжнародний тероризм. Росія кинула виклик Європі (Німеччина, Велика Британія, Франція) та США як гарантам безпеки України згідно з Будапештським меморандумом 1994 року. Росія розпочала війну з Україною згідно з доктриною Герасимова (Валерій Васильович Герасимов, начальник Генштабу ЗС Росії), яка була презентована російському суспільству в січні 2013 року. Ця доктрина входить до складу оновленої Воєнної доктрини Росії від 30 грудня 2014 року (уточнена попередня Воєнна доктрина від 5 лютого 2010 року, яка скасована Указом Президента РФ від 25 грудня 2014 року № 815) й передбачає ведення «гібридної війни» (тенденція до стирання меж між миром і війною, коли війну не оголошують і не ведуть за встановленими правилами) [14].

Визначення «гібридна війна» відсутнє в міжнародно-правових документах. Більше того, такого поняття не існує й у Воєнній доктрині України – документі, що є національною системою керівних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів. Вони мають прихований характер та спостерігаються переважно у політичній, економічній, інформаційній і спеціальній сферах. Військових для вирішення окремих завдань залучається в невеликій кількості.

При цьому характерні особливості «гібридних війн» такі:

– агресія без офіційного оголошення війни;

– приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті;

– широке використання нерегулярних збройних формувань (в тому числі під прикриттям мирного населення);

– нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій та чинними угодами і досягненими домовленостями;

– взаємні заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження зв'язків між двома країнами);

– широка пропаганда та контрпропаганда з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; протистояння у кібернетичному просторі.

Сьогодні тема «гібридних війн» вже широко висвітлюється у ЗМІ, а також є предметом спеціальних досліджень. Зокрема, такі дослідження проводились відомими експертами світового рівня, в тому числі Френком Гофманом, Деніелом Ласіком, Джорджем Девісом та Девізом Кілкалленом (США), а також Френком ван Каппеном (Нідерланди).

Назвемо основні відмінності «гібридної війни» від війни традиційної, фронтальної.

1) Гібридну війну не оголошують: це дає змогу країні-агресору маніпулювати міжнародною думкою, а країна, на яку здійснюється агресія, неспроможна адекватно реагувати на загрозу, бо юридичної підстави нібито нема (не оголошено військового стану).

2) Гібридна війна планується під стратегію інформаційної війни, за якою здійснюється побудова такої зомбі-реальності, за якою противника

оголошують «нелюдом», «фашистом», приреченим на знищення.

3) Метою гібридної війни є не стільки завоювання як таке, скільки створення хаосу, безперервного конфлікту, постійне генерування провокацій, непридатних для життя умов, руйнування інфраструктури.

4) Використовуються постановочні воєнні дії, виконувані акторами, призначені для зйомок картинок для показу в зомбі-ЗМІ.

5) Суть гібридної війни – ідентоцид, тобто знищення національно-державної громадянської ідентичності країни-суперника.

Генерал-майор Франк ван Каппен, який працював радником з безпеки при ООН і НАТО, зазначає: «Держава, яка веде гібридну війну, укладає угоду з недержавними виконавцями: бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами». Участь російських військ у зарубіжній спецоперації в Україні є приватною авантюрою Путіна і його оточення і буде державною політикою Росії доти, поки він не отримає серйозного опору Європи, світової спільноти.

Отже, Росія, заздалегідь готуючись до «відновлення Радянського Союзу», завдяки кланово-олігархічним зв'язкам поставила на чолі України «маріонетку» Віктора Януковича, впровадивши свою розвідувальну агентуру в усі щаблі державної влади. Підготувавши таким чином «прихильників» сепаратизму, створювала постановочні картинки для ЗМІ про уявну загрозу «фашизму» в Україні та «громадянську війну». Після неперевершеного героїзму українців на Майдані, наслідком якого стало скинення злочинної влади в Україні, В. Путін занепокоївся ескалацією духу Свободи в Росії. Саме тоді й розпочалася ганебна військова кампанія проти Української держави.

Так, Україна протистоїть та веде повномасштабну війну зі світовим агресором, котрий діє відверто терористичними методами.

Одним із інструментів гібридної війни стали терористичні акти в українських містах, які організовувала Росія, про це на брифінгу 24 лютого 2015 року повідомив речник Міністерства закордонних справ України Євген Перебийніс після теракту 22 лютого 2015 року у Харкові: «Не полишаючи спроб за будь-яку ціну розхитати ситуацію в Україні, Росія сьогодні почала абсолютно цинічну практику організації терористичних актів в українських містах за межами проведення АТО» [15].

Терористичний акт як елемент терористичної діяльності та знаряддя гібридної війни – це застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіювали значної майнової шкоди чи приводили до інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або з метою впливу на ухвалення рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.

Вибухи в Україні під час російської збройної агресії 2014–2016 років – це терористичні акти, які проводились проросійськими агентами під час агресії Росії щодо України на підконтрольній українській владі території України з метою залякування населення та перешкоджання діяльності волонтерського руху в Україні.

Але, як виявилось, Крим і схід України були для В. Путіна лише початком. Початком, що зламав систему колективної безпеки, зруйнував європейські кордони, змінив в регіоні паритет сил. І зараз гібридна війна російського розливу починає розповзатися по Європі.

Нещодавно президент Болгарії Росен Плевнелієв заявив, що Росія вже розпочала гібридну війну на Балканах для дестабілізації усієї Європи. Він звинуватив Москву у запуску масованої кібератаки на держустанови Болгарії і у збільшенні в 10 разів кількості порушень повітряного простору його країни російськими літаками. Порушення Росією повітряного простору та морських кордонів країн Балтії та Скандинавії вже нікого не дивує. Проплачені газетні та телевізійні сюжети про те, як важливо дружити з «хорошими руськими», та з брудом про Україну нав'язливо майорять у європейських ЗМІ.

Інформаційна експансія завжди є прелюдією до експансії військової. Нас навчили цьому Крим та Донбас. Навчили нас, але не Європу. Скандали з фінансуванням Росією праворадикальних політичних сил, зокрема, що не випадково, у Франції (партія «Національний фронт» Марі Ле Пен отримала «кредит» у розмірі 9 мільйонів євро на партійну діяльність від Першого чесько-російського банку), на жаль, не зменшили їх рейтингу та впливу.

Бомбардування російською авіацією Сирії стрімко активізувало неконтрольовані потоки і до того досить великої кількості мігрантів до ЄС, що стало серйозним поштовхом для дестабілізації ситуації в Європі.

Так, Росія завдає потужних ракетно-бомбових ударів не по Європейському Союзу, а поки що по сирійських провінціях Латакія, Хама і Хомс. Але кожен вибух не тільки вбиває, а й призводить

до багатотисячних хвиль біженців, які змушені тікати від смерті, залишаючи свої знищені вщент будинки.

Таким чином, Європа стала не тільки спостерігачем, але й мішенню гібридної війни, яку розв'язала Росія на континенті. Путін примусив Європу витрачати значні кошти і ресурси на вирішення міграційних проблем, масштаб яких дестабілізував ЄС. Метою було не лише відвернути увагу від українського питання. Було створено унікальні умови для проникнення до європейських країн тисяч підготовлених та озброєних терористів і носіїв радикальних течій ісламу. А різке зростання терористичної загрози, що значно перевищила поріг ефективного реагування європейських спецслужб та інших державних інституцій, призвело як до паризької (листопад 2015 року) так і до бельгійської трагедій (березень 2016 року).

Провідним демократичним європейським країнам необхідно зрозуміти, що тоталітарно-мілітаристська агонія Російської Федерації – незворотний процес. Потрібно це сприйняти спокійно і раціонально, не допомагаючи Росії у продовженні цієї агонії. Потрібно скорегувати свої середньострокові плани з урахуванням ізоляції цієї країни в економічному, технологічному і міграційному плані. Відповідно, жорсткі санкції потрібно розглядати не як тимчасову кампанію, а як послідовну політику, що створює умови для саморуйнації залишків агресивної імперії.

Безумовно, для недопущення розширення військової загрози і провокацій з боку Росії, яка поглинає саму себе, потрібно серйозне посилення потенціалу НАТО, створення нездоланного силового бар'єру вздовж всіх східних рубежів. Важливу роль в цьому питанні повинна відіграти Україна, яка вже сьогодні мужньо стоїть на шляху агресивних планів Кремля. Тому посилення нашого військово-технічного потенціалу відповідає глобальним планам відновлення миру та безпеки на європейському континенті, а також відновлення світового порядку, що базується не на силі ядерної зброї, а на відповідальній, послідовній і прогнозованій позиції провідних демократичних країн світу.

Україна сьогодні має стати одним з ключових гравців у регіоні, задавши ефективні формати оперативної взаємодії з тими державами, які потенційно є об'єктами російської агресії.

Росія у своїй пропагандистській політиці намагається показати війну як внутрішні проблеми України, називаючи російсько-український воєнний конфлікт громадянською війною, революцією за незалежність двох «республік» ДНР і ЛНР. Прихід до влади в Україні демократичних сил РФ представляє як державний переворот національно-фашистської хунти. Незважаючи на значну перевагу серед сепаратистів громадян Російської Федерації, Росія вперто намагається доводити міжнародній спільноті свою непричетність до воєнних подій на південному сході України [16].

Розвиток України має відбуватися на основі практичного втілення гуманістичних цінностей нової Європи та відкритого світу на противагу агресивному та авторитарному російському шовінізму. Формування відповідної доктрини в гуманітарній сфері є надзавданням сьогодні для українських інтелектуалів та політиків.

Свобода, яка є базовою цінністю для українців, є найкращим середовищем для реалізації інтелектуального потенціалу людини, що є ключовим капіталом сучасного світу. Отже, реформа державних інститутів повинна мати на меті створення ефективних інструментів для реалізації потенціалу особистості у всіх сферах життя. Це має стати ключовим завданням для держави: безпека людини, її розвиток і добробут.

Лише європейська держава, побудована на довірі своїх громадян, яка реалізує принципи справедливості та верховенства права, функціонує в інтересах людини та задля її розвитку, може створити нову ефективну систему безпеки, відновити та захистити свої кордони, стати одним із реальних та впливових суб'єктів світової політики.

Очевидно, сучасна гібридна загроза українській державності як частини європейського простору з боку РФ вимагає не просто пошуку адекватних відповідей на щоденні виклики. Нині є розробка системної відповіді, стратегії на роки вперед. Це видається неможливим без теоретично-методологічного осмислення сутності гібридної війни та вивчення світового досвіду протистояння гібридній загрозі. Перебіг сучасних воєн свідчить про необхідність розгляду та врахування не лише суто військових аспектів, а й політичних, соціокультурних, техніко-економічних та геополітичних фреймів військового конфлікту в поєднанні з дієвою, активною реакцією та допомогою Європи та США Українській державі у протистоянні російській агресії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Парахонський Б. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України / Б. Парахонський, Г. Яворська ; за заг. ред К. Кононенка : аналіт.доп.. – К. : НІСД, 2014. – 48 с.
2. Мінський протокол від 5 вересня 2014 року і Мінський меморандум від 19 вересня 2014 року : Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5–6. – С. 7–8.
3. Україна–РФ: сценарії розвитку подій // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 8–9. – С. 3.
4. Грицак Я. Куди рухається цей світ / Я. Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : culture.unian.net/ukr/detail/190240.
5. Макаров Ю. Свято з чужої вулиці / Ю. Макаров // Український тиждень. – 2013. – № 19 (287). – С. 21.

6. Лосєв І. Безальтернативність цивілізаційного розмежування / І. Лосєв // Український тиждень. – 2013. – № 19 (287). – С. 22-25.

7. Залізняк Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 року / Л. Залізняк. – К. : Видавець Олег Філюк, 2014. – 168 с.

8. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis is the West's fault / J. Mearsheimer [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-wests-fault.

9. Минасян С. Последняя постсоветская война. Военно-политическое измерение украинского конфликта / С. Минасян // Россия в глобальной политике. – 2014. – № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.globalaffairs.ru/ number/Poslednyaya-postsovetskaya-voina-17098.

10. Тренин Д. Украинский кризис и возобновление великодержавного соперничества / Д. Тренин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://carnegie.ru/publications/?fa=56935.

11. Kissinger H. To settle the Ukraine crisis, start at the end / H. Kissinger [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settle-the-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html.

12. Brzezinski Zb. After Putin's aggression in Ukraine, the West must be ready to respond / Zb. Brzezinski [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.washingtonpost.com/opinions/zbigniew-brzezinski-after-putins-aggression-in-ukraine-the-west-must-be-ready-torespond/2014/03/03/25b3f928-a2f5-11e3-84d4-e59b1709222c_story.html.

13. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. – К. : Темпора, 2009. – 488 с.

14. Военная доктрина Российской Федерации от 30 декабря 2014 года // Российская газета. Федеральный выпуск. – № 6570. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rg.ru/ 2014/12/30/doktrina-dok.html.

15. Теракти в містах влаштувала Росія – МЗС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1543464.

16. Турчинов О. Сучасні виклики України в умовах кризи світового порядку / О. Турчинов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nfront.org.ua/news/details/oleksandr-turchinov-suchasni-vikliki-ukrayini-v-umovah-krizi-svitovogo-poryadku.

Ростецька С.І.

Еволюція теорії ідентичності в суспільних науках

Розглянуто основні методологічні підходи до визначення поняття «ідентичність» у суспільних науках. Досліджено теоретичні концепції формування ідентичності. Проаналізовано еволюцію теорії ідентичності та визначено загальні й особливі традиції дослідження феномена ідентичності.
Ключові слова: *ідентичність, ідентифікація, суспільство, держава, механізм формування ідентичності.*

Рассмотрены основные методологические подходы к определению понятия «идентичность» в общественных науках. Исследованы теоретические концепции формирования идентичности. Проанализирована эволюция теории идентичности и определены общие и особые традиции исследования феномена идентичности.
Ключевые слова: *идентичность, идентификация, общество, государство, механизм формирования идентичности.*

The basic methodological approaches to the definition of "identity" are considered in the social sciences. Theoretical concept of an identity forming was investigated. Evolution identity theory was analyzed and common traditions and special studies of the phenomenon of identity were determined.
Key words: *identity, identity, society, state, mechanism of formation of identity.*

УДК 355.426

Ростецька С.І.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

За часів існування транснаціональних та інтернаціональних держав у зв'язку з явищами поліетнічності та різноманітності культур виникла проблема співіснування, певного симбіозу абсолютно відмінних одна від одної спільнот, тісно пов'язана з проблемою ідентичності, що охоплює питання визначення понять «етнос», «народ», універсальності та унікальності культури, а також понять «асиміляція» і «дінстинктивності». До сьогодні суспільство без сумнівів визнавало унікальність людини, її здатність розумно мислити, у сучасному ж світі природні істини піддаються фрагментації. У другій половині XX століття фундаментальна зміна ставлення до унікальності викликала кризу ідентичності. Якщо раніше приналежність до статі, соціального статусу, роду, раси, клану посідала стабільне місце в свідомості людей, то наразі суспільство і свідомість людей децентралізовані та дезорганізовані.

Феномен ідентичності є об'єктом міждисциплінарного аналізу та стає предметом досліджень із позицій філософії, соціології, політичної науки, юриспруденції, економічної теорії, державного управління тощо.

На думку іспанського соціолога М. Кастельса, інтерпретації ідентичності епохи модерну пройшли три історичні етапи, глибоко пов'язані з еволюцією політичної та економічної системи: по-перше, ідентичність, яка є основою легітимних стратегій індустріального суспільства; по-друге, «резистентна» ідентичність, що формується на ґрунті презентації локальних спільнот і необхідності їх визнання на національному та глобальному рівні; по-третє, «проектна» ідентичність, яка є основою формування індивіда як актора, дійової особистості інформаційного суспільства [4, с. 38].

Основні методологічні підходи до дослідження ідентичності формувалися протягом десятиліть у межах парадигм символічного інтеракціоналізму марксизму та неомарксизму, функціоналізму, постструктуралізму та постмодернізму.

Сучасні політичні спільноти не можна представити без колективної ідентичності, яка об'єднує індивідів і концепції «колективного політичного», на основі якої формується відчуття духовної єдності та причетності до спільноти.

Загалом ідентичність епохи модерну характеризується такими положеннями:

– розуміння національної ідентичності як природної даності (прімордіальний підхід) поступається місцем інтерпретації ідентичності як результату соціально-економічного розвитку (модерністський підхід);

– конструювання ідентичності (Б. Андерсон пише про «уявні товариства») і уявлень про неї відбувається за допомогою впровадження єдиної системи освіти, національного міфу, перепису населення, політичних карт, музеїв тощо;

– модернізація традиційного суспільства привела до «зникнення міфологізації світу» (М. Вебер), панування структур раціональності в усіх сферах суспільного життя. Поступово зникає і сакральний вимір ідентичності, яка тепер формується під впливом соціальних і політичних технологій;

– становлення сучасної ідентичності пов'язується з розвитком капіталістичних стосунків, науки, географічних відкриттів тощо. Під впливом цих і інших чинників релігійні, етнічні ідентифікації поступово втрачають значущість;

– національна ідентичність стає основним засобом соціально-політичній мобілізації, а образ єдиної нації сприяє об'єднанню суспільства перед політичними та економічними викликами.

Теорія ідентичності була сформульована Ш. Страйкером. Останнім часом вона отримала подальший розвиток і ширшу аналітичну перспективу в працях його прихильників. У її рамках можна виділити різні за змістом відгалуження, одні з яких тісніше, інші слабше пов'язані з початковим символічним інтеракціонізмом.

У теорії ідентичності залишається недоторканною ідея про формування Я, або самості, у процесі соціальної взаємодії, завдяки якому люди пізнають себе, спостерігаючи за реакціями інших. Ключовим соціально-психологічним механізмом становлення самості виступає прийняття ролі іншого. У теорії Ш. Страйкера варіації ідентичностей пов'язані з різноманітністю соціальних ролей, виконуваних індивідом. По суті, мова йде про те, що Я являє собою сукупність окремих рольових ідентичностей, кожна з яких, у свою чергу, відповідає рольовій позиції в суспільстві [11, с. 1089].

У межах теорії ідентичності йдеться про ті соціально обумовлені та відрефлексовані індивідом різноманітні Я, які постають у вигляді рольових ідентичностей. Останні є тими самовизначеннями, які люди приписують собі в результаті усвідомлення своїх позицій у громадському просторі, котрі теж пов'язані з виконанням тих чи інших ролей. Ролі мають рефлексивний характер, оскільки набувають значення для індивіда в процесі взаємодії та через взаємодію. Реакції інших на індивіда виникають насамперед у зв'язку з виконанням тієї чи іншої ролі. Саме ці реакції, на думку прихильників теорії, формують базис для самовизначення.

Таким чином, ролі слугують тим фундаментом, на якому зводиться будівля ідентичності. Водночас ролі – це той місток, який пов'язує індивідів із соціальною структурою.

Німецький філософ Ю. Габермас пропонує використовувати термін «Я-ідентичність» як сукупність особистісної та соціальної ідентичностей. Особистісна та соціальна сфери перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємовизначення. Приватна сфера (система особистісних діалогів) «артикулює» суспільну (публічну) думку, вступаючи з громадськими інститутами в публічні діалогічні відносини. Перша сфера – справжня, автентична; друга – помилкова, бо приховує свою сутність, створюючи про себе ілюзорні уявлення. До XVIII сторіччя, на думку німецького філософа, остаточно оформляється суперечність приватної та суспільної сфер, що не може не провокувати нові питання для усвідомлення особистого в громадському [8].

Форма національної ідентичності робить необхідною організацію кожної нації в державу заради набуття незалежності. Однак, на думку Ю. Габермаса, все-таки в соціально-історичної реальності держава з національно однорідним населенням завжди залишається фікцією. Саме національна держава вперше породжує той рух за автономію, у якому пригноблені національні меншини борються за свої права. І коли національна держава підпорядковує меншини своєму централізованому управлінню, це суперечить передумовам для самовизначення, на які саме і посилається. Подібні суперечності пронизують історичну свідомість, у середовищі якої формується самосвідомість тієї чи іншої нації.

Щоб сформувати колективну ідентичність і стати її стрижнем, культурно-мовні життєві взаємозв'язки повинні бути представлені сенсоутворювальним способом. Тільки чітка конструкція подій, що мають сенс, скроєний за міркою власного колективу, дає перспективи, орієнтовані на вчинки, і задовольняє потреби в самоствердженні та самопідтвердженні.

Ю. Габермас вважає, що цьому суперечить те середовище наук про дух, яке сприяє репрезентації минулого. Адже співвіднесеність з істиною зобов'язує науки про дух до критики. А вона суперечить соціальній інтеграційній функції, заради якої національна держава зверталася до публічного використання соціальних наук. Як правило, компроміс виникав завдяки літературі, яка будує відчуття в наявне, у методичний ідеал і відмовляється від того, щоб «гладити історію проти шерсті». Погляд, що відмовляється від зворотного боку перемоги, тим швидше може приховати від себе власну вибірковість, чим швидше остання зникне у вибірковості оповідної форми [7, с. 224].

Творець теорії комунікації так розглядає структуру ідентичності: соціальна ідентичність (горизонтальний вимір) – можливість виконувати різні вимоги в рольових системах; особистісна ідентичність (вертикальний вимір) – зв'язність історії життя. Це два переплетені, нерозділені вимірювання, у яких реалізується «балансуюча Я-ідентичність». Встановлення балансу відбувається за допомогою технік взаємодії. Розвиваючи філософські традиції лінгвістичної філософії, соціології М. Вебера, феноменології, Ю. Габермас стверджує, що визначальною технікою є мова. Освоюючи різні техніки, людина прагне відповідати соціальним нормам, зберігаючи свою неповторність. «Розуміння людиною самої себе залежить не тільки від того, як вона сама себе описує, а й від тих зразків, за якими вона іде. Самототожність Я визначається одночасно тим, як люди себе бачать, і тим, якими вони хотіли б себе бачити» [6, с. 7].

Сучасні перипетії ідентичності – результат розвитку культури модерну, поділу суспільства на систему та життєвий світ. Модернізація охоплює не тільки засоби повідомлення, господарство і управління, а й життєвий світ в цілому, фрагментуючи їх, залишаючи людині лише можливість ризикованого самоврядування за допомогою надзвичайно абстрактної тотожності Я.

Роботи Б. Андерсона присвячені в основному аналізу макросоціальних передумов формування націоналізму за часів раннього модерну, коли концепція уяви спільнот отримала широке наукове визнання; її часто використовують для вивчення різних за змістом, але схожих за своєю суттю форм суспільного буття.

Усю свою увагу дослідника Б. Андерсон фокусує на нації, визначаючи її як уявну політичну спільноту, причому генетично обмежену та суверенну. Вона уявна тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, які не будуть зустрічати і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх причетності. Переходячи на більш високий рівень узагальнення, дослідник підкреслює, що будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між жителями (хоча, можливо, і вона теж), є уявною. Спільноти потрібно розрізняти не за їх реальністю чи нереальністю, а за манерою уяви [1, с. 35].

Поняття уяви про спільноту набуло поширення в сучасній науці та часто використовується в концептуалізації, яка аналізує процеси структуризації суспільства. Конструювання та розпад уяви про спільноти трактують як ключовий процес появи і відтворення модерного та постмодерного суспільств. Уява про спільноти заснована на спільності релігії, місця проживання (території), гендеру, політики, цивілізації, науки. Однак вивчення багатьох її проявів залишається на початковому рівні.

Одна з найбільш змістовних концепцій щодо проблеми місця ідентичності в сучасній культурі представлена у відомого британського соціолога А. Гідденса.

Він продовжує дослідження ідентичності не просто як психологічної проблеми, а як проблеми сучасного світу та історії. У своїй роботі «Модерн і самоідентичність» (1991) Гідденс прагне показати ідентичність і самоідентичність як явища сучасної культури. Звертає на себе увагу той факт, що вже сама тема самоідентифікації все наполегливіше звучить у соціології та дослідженнях культури [9].

Модерн – контекст, який породжує самоідентичність. Для Гідденса теоретичним моментом народження феномена ідентичності стає перехід від традиційного суспільства до посттрадиційного. Чим більше традиція втрачає свою владу в суспільстві, тим більшою мірою повсякденне соціальне життя будується виходячи з суперечності локальної та глобальної, тим більше індивіди повинні вибирати свої життєві шляхи з різноманіття перспектив. Модерн стає фундаментом, на якому пробивають собі дорогу самоактуалізація та самозбереження. Модерн, за Гідденсом, означає протистояння глобального та локального, приводить до трансформації почуття інтимності. Традиційні зв'язки поступаються місцем більш абстрактним, серед яких слід шукати свою інтимність, своє коло, своє місце. Складні, розширені соціальні системи сучасності абстрактно організують життєві шляхи, у яких кожному ще треба знайти себе конкретно.

У суперечності глобального та локального розкривається обопільний взаємозв'язок індивідуального досвіду й абстрактних систем. Цей взаємозв'язок вимагає постійного оновлення досвіду, знову повторюється знаходження себе в будь-яких життєвих ситуаціях.

Нарцисична культивація тіла стає гармонійним наслідком зростаючої турботи про себе, контролю над усім, у тому числі над тілом.

Природним наслідком посилення розриву глобального та локального є становлення організації, її різних форм – від сучасних соціальних інститутів до інформаційних засобів. Посилення економічної кризи, динамізм якої породжується організованістю, зберігає проблематичність поєднання соціальної практики й індивідуальної поведінки. Усі перераховані характеристики модерну означають проблематичність Я на тлі соціального контексту. Соціальні трансформації, що завершилися сьогодні самоідентичністю та глобалізацією, стали двома полюсами в діалектиці локального та глобального на етапі «високого модерну». Гідденс вважає за краще визначення «високий модерн постмодерну» [3, с. 167].

Діалектика – поле для ідентичності, інакше бути не може, адже, за визначенням Гідденса, ідентичність – це континуальність у просторі та часі, але самоідентичність – це континуальність, що рефлексивно інтерпретується людиною (agent). Ідентичність і самоідентичність не даються в процесі діяльності, а створюються та підтримуються в рефлексивній активності, повсякденному житті [9, с. 53–55]. Континуальність самоідентичності – сталість почуття власної відповідності тілу і собі в часі. Віддаючи данину постмодерністської термінології, Гідденс зазначає, що головною якістю самоідентичності залишається «особливий наратив, що постійно здійснюються». Ознаками «нормальної» самоідентичності є біографічна континуальність, відносини довіри, що склалися в дитинстві, здатність цілісно діяти в практиці. Самоідентичність – це перш за все онтологічна безпека.

Онтологічна безпека становить основу для наступного найважливішого компонента ідентичності – життєвої політики. Політика життя – самоактуалізація, яка відбувається в постмодерністських контекстах. У них тенденції глобалізації глибоко проникають в рефлексивний проект «само», і навпаки, процеси самореалізації впливають на глобальні стратегії. «Політика життя» виникає в ситуації свободи вибору і полягає в ухваленні певних етичних норм. Як жити? На які цінності орієнтуватися? Яка наша відповідальність перед природою? Які принципи екологічної етики та генної інженерії? Які межі технічних і наукових відкриттів, межі втручання в особисте життя? Нарешті, у чому полягають права людини?

Гідденс представляє власну гіпотезу структури ідентичності. Ідентичність – це два полюси: з одного боку, абсолютне пристосування (конформізм), з іншого – замкнутість на себе. Між полю-

сами соціолог виділяє різні рівні структури. На його думку, для сучасної ідентичності характерні такі дилеми і, відповідно, патологічні форми:

1) уніфікація – фрагментація;
2) безпорадність – оволодівання;
3) авторитарність – невизначеність;
4) особисті потреби – ринковий індивід.

На кожному рівні можливі патологічні форми розвитку:

1) традиціоналізм – конформізм;
2) всемогутність – відчуження;
3) догматизм – радикальний сумнів;
4) нарцисизм – повне розчинення в світі товарів [9, с. 201].

Загалом А. Гідденс є противником постструктуралістських і більшості постмодерністських теорій, що пророкують кризу здатності сучасної людини знайти свою ідентичність.

Постструктуралістський напрямок представлений М. Серто, М. Фуко та П. Бурдьє.

Вихідним положенням Серто є твердження, що ідентифікація – це «аккультурація» до способів, норм, практичних рекомендацій у повсякденному житті. Давнє мистецтво практики – основа людського самоствердження. Людина підкоряється стереотипам, процедурам, прийнятим у групі, культурі. Ці процедури зафіксовані насамперед у мові: у способах усного мовлення, письма і читання. Набуття ідентичності передбачає наявність таких соціально-культурних елементів, як реалізація лінгвістичної системи за допомогою мови; винахід своєї мови; самоствердження в сьогоденні (минуле створене до, а майбутнє – потім) [10].

Відповідаючи на питання «як завоювати ідентичність?», французький мислитель вважає, що першою умовою має бути самоствердження в часі. Для цього потрібно присвоювати придбані вміння, успішні якості, готувати майбутні розширення й отримувати певну незалежність у мінливих обставинах. Це підкорення часу через створення автономного простору. Наступною умовою «завоювання» ідентичності Серто називає надання способів контролю, бачення в зручних для цього просторах. Мати можливість бачити – значить мати можливість передбачати, бігти вперед часу шляхом читання простору. Але найбільш важливим у цьому процесі для сучасної людини стає оволодіння знанням, для того щоб трансформувати невизначеності історії, мати владу задля забезпечення собі власного місця (військові і наукові стратегії, автономні міста, незалежні конституції) [10, с. 136–138].

Здійснення такої життєвої стратегії досягається за допомогою тактик. Тема повсякденних тактик посідає важливе місце в роботах Серто. Але простір тактик – це простір «Інших». Утім, популярна в американській соціальній думки теорія Серто не позбавлена суперечностей. Якщо людина знаходить ідентичність в процесі «акультурації», як стверджує Серто, то як формується сама культура, культурне різноманіття? Якщо культура для людини – середовище пристосування до неї, то звідки виникає різноманітність культурних форм, яке так підтримують і структурна антропологія, і постструктуралізм?

П. Бурдьє, не розглядаючи безпосередньо проблему ідентичності, пропонує алгоритми соціоаналізу, що задає певний кут зору на проблему механізмів ідентичності. Одне з центральних понять теорії Бурдьє – «габітус». Габітус відтворюється середовищем, асоційованим із певними умовами існування, і є системою міцних придбаних схильностей, або структурованих структур. Габітус – одночасно творець індивідуальних і колективних практик; породження структури, він породжує структуру. Габітус як почуття гри – це інкорпорована соціальна гра, що стала натурою. Габітус як соціальне, вписане в тіло біологічного індивіда, дозволяє виробляти нескінченність актів гри, які вписані в гру як можливість і об'єктивна необхідність [2, с. 99].

Згідно з Бурдьє, класова структура суспільства не зникає, а відтворюється на підставі схожих габітусів. Ідентичними вважаються ті, які є продуктом одних і тих же умов (ресурсів, розподілу капіталів), мають однаковий габітус. Індивід схильний ідентифікуватися з іншими, подібними за габитусом людьми, насамперед для захисту габітусу, самозбереження.

У кожному соціальному полі можна виявити в соціальних агентів ідентичні схеми класифікацій, пов'язані з подібними габітусами, що забезпечують їх взаємну комунікацію. Через те, що габітуси містять у собі однакову історію, практики, які вони тягнуть за собою, також гомологічні. Вони приведені у відповідність зі структурами, а також заздалегідь обумовлені та наділені єдиним об'єктивним змістом, трансцендентним у відношенні до суб'єктивних намірів, індивідуальним і колективним.

Ставлення гомології об'єднує окремі габітуси різних членів одного й того ж класу. Кожна індивідуальна система диспозицій у зв'язку з цим є структурним варіантом інших, у якому виражається специфічність соціальної траєкторії в позиції всередині класу.

Введені в концепції П. Бурдьє поняття габітусу, соціального простору, капіталу дають підстави розглядати процес ідентифікації як продукт подвійної соціальної структурації. З одного боку, ідентичність повинна відображати ту позицію, яку індивід займає в соціальному просторі залежно від розподілу сукупності його капіталів. З іншого боку, ідентичність обумовлюється виробленими людськими схемами сприйняття й оцінювання, тобто диспозиційними утвореннями.

У Фуко позитивна ідентифікація суб'єкта можливо лише через гру істинного та помилкового у владних відносинах. Суб'єкта тут теж можна розуміти як відповідь, але відповідь, що мається на увазі в самому питанні, через ігри сил пронизує людину та середовище, у якому вона існує. Саме питання задає поле ідентичностей через точки творчості та мутації. Тут можлива двоїста форма реалізації суб'єктивації: як та, що вписана в самі владні відносини сил і формує простір виразності та видимостей, і як та, що або ще не потрапила під ці взаємини, або перебуває в процесі мутації старих відносин. Підсумком роботи Фуко можна назвати його проект відродження практики турботи про себе, сенс якої в тому, що людина повинна створити власний модус самоволодіння, вільно винайти себе. Тут потрібно підкреслити, що саме поняття стратегії ідентичності винайдено Фуко, який розумів і бачив в стратегіях ідентичності єдиний спосіб уникнення мікровпливу влади-знання [5, с. 67].

Отже, у зарубіжних дослідженнях склалися певні загальні та особливі традиції дослідження феномена ідентичності. Їх суть полягає в тому, що ідентичність має структурну будову, основними параметрами якої є цільовий, змістовий і оцінний. Зазвичай відбувається виділення двох аспектів ідентичності: особистісного та соціального. Найчастіше в сучасних теоріях особистісний аспект вторинний відносно соціального. Він формується на основі використання вироблених у процесі соціальної категоризації понять.

Виявлення різних типів ідентичності відбувається за такими параметрами: наявність і відсутність цілей, кризи, можливість формулювати політику життя, відкритість до вибору, сила та наявність рішень щодо творення себе, цілеспрямованість, можливість оволодіння сучасним досвідом і знаннями.

Теоретики єдині в думці, що ідентичність соціальна за походженням, формується в результаті взаємодії з людьми та засвоєння кожним виробленої в процесі соціальної комунікації мови. Зміни ідентичності обумовлені соціальними та політичними змінами. Однак у сучасному теоретичному аналізі ідентичності часто відсутні дослідження змістовних аспектів: способів співвідношення внутрішнього та зовнішнього, джерел розвитку, контексту взаємодії індивідуального та суспільного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : Канон-Пресс, 2001. – 288 с.
2. Бурдье П. Начала. Choses dites / П. Бурдье ; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структурации / Э. Гидденс. – М. : Акад. проспект, 2003. – 528 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – пер с англ. ; под. науч. ред. О.И. Шкаратана. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К., 1996. – 208 с.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. М., 1995. – 245 с.
7. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М. : Праксис, 2005. – 368.
8. Habermas U. Communication and Evolution of Society / U. Habermas. – Boston, 1979; Habermas U. Identitat. Zur Reconstruction des Historishen Materialismus / U. Habermas. – Frankfurt, 1976.
9. Giddens A. Modernity and Self-Identity / A. Giddens. – Stanford, 1991. – 256 p.
10. Certeau M. de. The Practice of Everyday Life / M. de. Certeau. – California, 1984. – 326 p.
11. Stryker S. Identity theory and personality theory: mutual relevance / S. Stryker // Journal of Personality. – 2007. – №75 (6). – P. 1084–1101.

Сандул В.А.

Місце та роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності

У статті досліджуються іміджеві технології. Визначено їх місце та роль у процесі політичної діяльності. Обґрунтовано, що іміджеві технології пов'язуються з комунікативним виміром політичної діяльності, а особливого значення вони набувають у виборчому процесі. Аргументована необхідність застосування іміджевих технологій у процесі публічного адміністрування для підвищення ефективності горизонтальної та вертикальної комунікації.

Ключові слова: *іміджеві технології, професійна політична діяльність, технології політичної діяльності, комунікативні технології, політичний маркетинг, політична маніпуляція.*

В статье исследуются имиджевые технологии. Определены их место и роль в процессе политической деятельности. Обосновано, что имиджевые технологии связываются с коммуникативным измерением политической деятельности, а особое значение они приобретают в избирательном процессе. Аргументирована необходимость применения имиджевых технологий в процессе публичного администрирования, с целью повышения эффективности горизонтальной и вертикальной коммуникации.

Ключевые слова: *имиджевые технологии, профессиональная политическая деятельность, технологии политической деятельности, коммуникативные технологии, политический маркетинг, политическая манипуляция.*

The article deals with imagemaking technology. Determined their place and role in politics. Proved that image technology associated with communicative dimension of politics, they acquire special significance in the electoral process. The necessity of image application technology in public administration, in order to improve horizontal and vertical communications.

Key words: *technology of imagemaking, professional political activity, political technology, communication technologies, political marketing, political manipulation.*

УДК 324

Сандул В.А.,
аспірант кафедри соціальних теорій
Інституту інноваційної
та післядипломної освіти
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова

У процесі професійної політичної діяльності в умовах становлення інформаційного суспільства особливої ваги набувають технології створення іміджу політичного діяча. Технології впливають на усі без винятку соціальні простори, визначають умови повсякденного життя індивідів, їх політичний та життєвий вибір. Сьогодні у світовому масштабі поширення дигітальних технологій дає змогу говорити про «Четверту промислову революцію» [3]. Критерієм виокремлення різних етапів промислових революціє виступає технологічний розвиток. Перша революція пов'язується із винаходом парового двигуна і появою механічного виробництва, друга –з масовим конвеєрним виробництвом кінця XIX – початку XX століть, а третю технологічну революцію спричинили комп'ютери та інші технологічні гаджети нового покоління (мобільні телефони, планшети, ноутбуки тощо). Її піком став Інтернет та пов'язані з ним сервіси (йдеться про створення, пошук та поширення інформації). Якщо згадати відому формулу Маршала МакЛюена "The Medium is the Massage" то стає очевидним, що технології формування іміджу політичного діяча дуже змінились протягом їх використання у друкованих виданнях першої промислової революції, телебаченні та радіомовленні другої революції й у мережі Інтернет за допомогою сучасних дигітальних технологій третьої промислової революції.

Трансформується і процес політичної діяльності. По-перше, відбувається його професіоналізація, перетворення на окремий простір соціальних відносин та спеціалізація (політичне лідерство, політичне керівництво, партійне будівництво, парламентська діяльність, бюрократична діяльність тощо). По-друге, у процесі професійної політичної діяльності виокремлюються дві сфери, які потребують відповідних знань та вмінь, а також окремих підходів щодо формування політичного іміджу. Йдеться про Politics (політична боротьба за голоси виборців, партійна політика, електоральний процес) та Public Policy & Public Administration (публічне адміністрування, управління державою).

У сучасних умовах професійну політичну діяльність неможливо досліджувати без урахування досить специфічної області взаємодії між політичними діячами, громадянами та мас-медіа у публічній сфері – процесу формування політичного іміджу. При цьому йдеться не лише про імідж окремого політика (політичного лідера), але й про імідж політичної сили (партії, групи, громадського об'єднання чи руху), державних інститутів та посадових осіб (парламенту, президента, уряду, прем'єр-міністра, спікера та ін.), імідж країни у системі міжнародних відносин в умовах глобального розвитку. Специфіка політичного іміджу обумовлена основними характеристиками та параметрами політичної діяльності. У процесі професійної діяльності формується група політичних акторів – лідерів, які програмують темп та напрями розвитку політичної системи та окремих її елементів. У сучасних умовах технологічного розвитку політичні лідери мають можливість звертатись безпосередньо до громадян. Для цього вони не потребують допомоги еліт та правлячого класу, радників та оточення. За посередництвом політичного іміджу, який тиражується у мас-медіа,

лідери можуть формувати громадську думку, спрямовувати активність соціальних груп та спільнот на вирішення важливих завдань суспільного розвитку.

Імідж політичного діяча – це складне явище, яке складається із багатьох факторів. Професійна політична діяльність визначальним чином впливає на весь комплекс соціальних відносин: від економіки та фінансів до культури та релігії. Зростає соціальна значимість та вага іміджевих технологій, а отже, і необхідність їх дослідження з кута зору політичної науки.

У дослідженні ролі та місця іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності відбувається синтез політологічних знань за кількома напрямами.

По-перше, іміджеві технології виступають у найзагальнішому вигляді як посередник між владою та громадянами. Ідеї щодо сутності та трансформацій професійної політичної діяльності в умовах демократичної системи представлені в роботах Ф. Анкерсміта, С. Бірч, Р. Даля, П. Розанвалона, П. Сіавеліса, Я. МакАлістера, М. Тесслеара, В. Бебика, Є. Бистрицького, В. Горбатенка, М. Михальченка, Ф. Рудича та ін.

По-друге, одним із основних суб'єктів професійної політичної діяльності стають політичні лідери. Процесу формування іміджу політичного лідера та його ролі у професійній політичній діяльності присвячені праці таких дослідників, як Е. Богардус, Ж. Блондель, О. Гаман-Голутвіна, Ф. Гринстайн, Е. Єгорова-Гантман, Р. Такер, Дж. Херманн, О. Бандурович, М. Головатий, П. Кузьмін, С. Наумкіна, А. Пахарєв, А. Пойченко, О. Траверсе, І. Шкурат та ін.

По-третє, іміджеві технології активно використовуються у сфері публічного адміністрування. Формування іміджу окремих політичних інституцій, держави в цілому, іміджу державних діячів та налагодження ефективної взаємодії між владою та громадянами виступає важливою складовою іміджевих технологій. Цю проблематику висвітлювали Г. Колбеч, В. Пасронс, Т. Тенбенсел, Н. Бєляєва, П. Кеттунен, І. Копріч, О. Сунгуров, О. Демянчук та ін.

По-четверте, для дослідження іміджевих технологій особливого значення набувають праці, присвячені системі політичних комунікацій. Насамперед йдеться про роботи таких авторів, як А. Дернер, Г. Ініс, Т. Кларк, К. Крос, Р. Гакет, Н. Луман, Г. Ласуел, Д. Ліллекер, У. Ліпман, О. Луенго, Ф. Маарек, М. МакЛюен, О. Заярна, О. Зернецька, Л. Кочубей, В. Лісничий, І. Шовкун, Д. Яковлев та ін.

По-п'яте, роль іміджевих технологій у системі комунікативних технологій досліджували Ж. Сегела, В. Лісовський, В. Королько, Л. Климанська, Г. Почепцов, Н. Лютко та ін.

Мета статті – дослідити місце та роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності. Визначена мета обумовила такі завдання статті:

– дослідити сутність іміджевих технологій як складової політичних технологій;

– визначити роль іміджевих технологій у процесі формування політичного лідерства;

– обґрунтувати напрями формування іміджу лідера в електоральному процесі та публічному адмініструванні.

Завдання іміджевих технологій полягає у створенні умов для тривалого, а головне, для легітимного впливу політичного діяча на певну соціальну групу або суспільство у цілому. У процесі застосування іміджевих технологій необхідно встановлювати зворотний зв'язок із суспільством або тією соціальною групою, на яку спрямоване іміджеві повідомлення.

Іміджеві технології набувають комунікативного характеру. Вони стають невід'ємною складовою комунікативних технологій. Л. Климанська зазначає: «Комунікативні технології <…> стали індустріальними способами організації комунікативних процесів у суспільстві. Вони не терплять жодного дилетантства, мають розроблятися професіоналами і реалізуються на аудиторіях небачених розмірів» [5, с. 242]. Комунікативні технології стали застосовуватись у процесі формування політичного іміджу та розповсюджуватись через мас-медіа. До них відносять пропаганду, політичну рекламу, зв'язки із громадськістю (PR), а до їх основних ознак – штучне раціональне управління наявними комунікативними ресурсами та технологічність.

Можна стверджувати, що постсучасне суспільство переживає кризу раціонального сприйняття світу, у тому числі – політичних діячів. Зокрема, на кризі проекту «Просвітництва» наголошують постмодерні автори (Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, С. Жижек та ін.). Це означає, що у постсучасному суспільстві відроджуються певні елементи сприйняття політичних діячів, характерні для традиційних суспільств. Отже, певний евристичний потенціал у процесі дослідження іміджевих технологій набувають дослідження, які наголошують на поверненні виміру «священного» у політику. Тобто у процесі формування іміджу лідера мають втілюватись усі або більшість позитивних людських якостей, що є підставою його права на владу.

Слід відзначити, що при цьому лідеру часто приписуються надприродні якості (детальний аналіз саме такого сприйняття лідера з боку послідовників можна знайти у роботах Дж. Кемпбела «Герой із тисячею облич», Е. Канетті «Маса і влада», Е. Канторовича «Два тіла короля», К. Шмітта «Легальність та легітимність», М. Мафессолі «Околдованість світу або божественне соціальне» тощо).

Важливим внеском у дослідження іміджевих технологій стало розмежування понять «політик»

та «керівник». У процесі професійної політичної діяльності поєднуються управлінський та політичний аспекти, які потрібно чітко розділяти у формуванні іміджу. Щодо технологій іміджу політичного актора, то вибудовується ланцюжок «політик – політичний лідер – політична еліта». А у процесі формування іміджу державного службовця – «керівник – управлінець – менеджер». Бачення іміджевих технологій як складової діяльності політичного лідера представлено у роботах українських авторів Б. Кухти, В. Горбатенка, О. Траверсе та ін.

На думку М. Головатого, однією з головних складових іміджу виступає суспільна міфологія, на яку надбудовується решта складових іміджу: інформаційна, емоційна, спонукальна [2, с. 46].

Г. Почепцов виділяє три функції іміджу: «1) ідентифікації (імідж – це стереотип, тому можна миттєво співвіднести його з конкретною особою, адже він задає уже апробовані шляхи ідентифікації. Об'єкт стає безпечним, таким, що легко впізнається); 2) ідеалізації: імідж намагається бажане видати за дійсне, причому в обох випадках виконує ще й третю функцію – 3) протиставлення, оскільки будується системно, виходячи з тих іміджів, що вже існують (будь-яка характеристика стає яскравішою у порівнянні з протилежною)» [7, с. 119].

Іміджеві технології у процесі професійної діяльності сприяють ефективній комунікації між політичними лідерами та соціальними групами, які вони представляють, між управлінцями та суспільством. У процесі комунікативної взаємодії за посередництвом іміджевих технологій наділені реальною та символьною владою авторитетні політичні діячі здійснюють легітимний вплив на суспільство. У свою чергу, одним із основних завдань іміджевих технологій стає забезпечення легітимності та легальності цього впливу. Імідж політичного діяча створюється з метою позиціювання у політичному та символьному просторі за допомогою візуальних та мовних прийомів, він презентує відносини політика з іншими індивідуальними та колективними акторами.

О. Єгорова-Гантман зазначає: «Імідж – це стратегічний образ, який складається з чотирьох фрагментів: «мораль і надійність», «ділові якості», «лідер-мати», «лідер-батько» [4, с. 205].

Імідж має підкреслити такі характеристики політичного діяча, як чесність, порядність, справедливість, розумність, освіченість, професійність, доброта, інтелігентність, здатність вести за собою.

Важливу роль іміджеві технології відіграють у політичному лідерстві як верхівки айсбергу професійної політичної діяльності. Варто погодитись із тим, що політичне лідерство – це «відносини між людьми, соціальними групами й інститутами, які складаються у процесі спільної діяльності, коли одна сторона забезпечує перевагу своєї волі над іншою. В одних випадках це досягається за допомогою переконання і примусу, в інших – тільки через переконання, духовний впив, заснований на довірі й визнанні, масовій підтримці керівника, органів управління» [6, с. 145].

Саме за допомогою іміджевих технологій вдається забезпечити постійний, пріоритетний прямий чи опосередкований мас-медіа вплив на суспільство.

З кута зору політичного маркетингу іміджеві технології здатні суттєво підвищити вартість політичного діяча («товару») на ринку політичної конкуренції, схилити електорат до вибору певного кандидата з-поміж інших. У цьому контексті іміджеві технології відіграють важливу роль на усіх етапах професійної політичної діяльності: селекції кандидатів, їх висунення як кандидатів, легітимація серед еліт та в очах широких верств населення, процес управління після виборів (прийняття важливих суспільно-політичних рішень).

Іміджеві технології передбачають проведення соціологічних досліджень з метою визначення важливих тем порядку денного, бажаних характеристик політичного діяча, соціальних груп електоральної підтримки певного кандидата та визначення його противників. У процесі застосування іміджевих технологій необхідно враховувати особистість політичного діяча, його політичну історію, здобутки та поразки, бачення майбутнього для виборців. Створення іміджу має акцентувати увагу на сильних сторонах політичного діяча та враховувати ідеальний образ політика в очах його цільової аудиторії, маскувати його недоліки.

Взаємозв'язок іміджевих технологій та професійної діяльності передбачає «розуміння того, що людьми рухають мотиви діяльності, які не можуть бути однаковими у різних соціальних умовах. Виходячи з них, лідер визначає мотив і, опираючись на нього, змінюю поведінку відповідно до цілей розвитку. Більше того, він може підсилювати або послабляти сформовану мотивацію, а також формувати нові мотиви. Лідер повинен вміти створювати такий морально-психологічний клімат, який би забезпечував найбільш сприятливі умови політичного життя [1, с. 30–31].

Тобто політичне лідерство перетворюється на феномен, великою мірою обумовлений впливом іміджевих технологій. Лідерство набуває дистанційного характеру, а імідж лідера стає опосередкованим специфічною системою технологій, зокрема і маркетинговими технологіями організації політичної взаємодії (політичною рекламою та PR).

Роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності полягає у створенні умов для раціонального вибору громадянина щодо підтримки як окремого політичного лідера, так і курсу розвитку країни в цілому. При цьому

існує специфіка іміджевих технологій для лідерів загальнонаціонального та регіонального рівня. У першому випадку необхідно активно використовувати загальнонаціональні мас-медіа і є можливість побудови іміджу практично «з чистого аркуша» та на основі візуального образу. Проте регіональні політичні діячі дистанційно набагато ближче до громадян, їх імідж має демонструвати розуміння повсякденних проблем людей та включати напрями вирішення проблем місцевого політичного життя.

Метою застосування іміджевих технологій є створення політичного іміджу, його масове розповсюдження та корегування (за необхідності). У професійній політичній діяльності наявні різні типи політичного іміджу:

– імідж індивідуального політичного актора (окремого лідера, керівника) та імідж колективного політичного актора (імідж партії, політичного об'єднання, руху, держави у цілому);

– імідж, який створюється на різних етапах професійної політичної діяльності: початковий, поточний, та остаточний імідж;

– стихійний та штучний імідж;

– позитивний та негативний імідж.

Г. Почепцов, в залежності від критерію, який лежить в основі політичних іміджів, пропонує таку класифікацію:

– за об'єктом (персональний і кооперативний);

– за співвідношенням з іншими об'єктами (одиничний і множинний);

– за змістом (простий і складний);

– за оригінальністю характеристик (оригінальний і типовий);

– за контекстом (особистий, політичний, професійний);

– за гендерною ознакою (чоловічий і жіночий);

– за віком (молодіжний і зрілий);

– за соціальними категоріями (імідж політика, бізнесмена, «зірки» тощо);

– за тривалістю існування (постійний і ситуативний);

– за параметрами прояву (емоційний і когнітивний) [7, с. 20].

У процесі дослідження політичного іміджу виділяють типології, які наочно демонструють місце іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності. Йдеться про такі типи іміджу, які виражають специфіку політичних діячів певного історичного періоду та політичного режиму.

– «Прагматик», «господарник», «директор», «партфункціонер», «адміністратор», «викладач», «комсомолець»,«виконроб». Ця типологія була запропонована у 1998 році та віддзеркалює домінуючі типи політичних діячів у пострадянських умовах.

– «Адміністратор», «агітатор», «теоретик» (Г. Ласуел).

– «Прапороносець» (або «велика людина»), «служитель», «торговець, «пожежник» (М. Херманн).

– «Супермени», «герої», «принци» (Ю. Дженнингс).

– «Консервативний тип» та «інверсійний тип» (М. Головатий). Тут йдеться про тих, хто намагається зберегти колишню радянську систему та про лідерів, імідж яких будується на переслідуванні владою чи критиці інших лідерів або політичних сил.

На окрему увагу заслуговує проблема маніпуляцій громадською думкою під час формування іміджу політичного діяча. У поставторитарних країнах штучні образи, сформовані завдяки використанню іміджевих технологій, відкривають шлях до влади популістам, політикам авторитарного типу та злодіям. Суспільство швидко розчаровується у таких політичних діячах, бо їх імідж не відповідає реальним справам на відповідальній державній посаді. Проте маніпулятивність – це ознака будь-якого впливу суб'єкта на об'єкт. Найбільш поширеними (та ефективними) стають маніпуляції у мас-медіа з використанням штампів, стереотипів, міфів, спрощених образів та перекручування фактів.

Таким чином, в умовах четвертої промислової революції іміджеві технології змінюються під впливом двох протилежних тенденцій. З одного боку, це «медіатизація політичної взаємодії, яка змінює механізми комунікації у трикутнику «лідер – еліта – суспільство», віддаючи пріоритет у формуванні громадської думки іміджевим технологіям у мас медіа» [8, с. 63]. Друга тенденція – це демократизація, яка відкриває можливості для залучення великих соціальних груп до прийняття політичних рішень.

На перетині цих двох тенденцій – медіатизації та демократизації – з'являється новий тип іміджевих технологій. Політичний діяч має можливість звертатись напряму до усього суспільства, без посередництва еліти, політичного класу, оточення презентувати власну позицію та наміри за допомогою іміджевих технологій, що транслюються у мас-медіа.

Таким чином, іміджеві технології напряму пов'язані з професійною політичною діяльністю, зміст якої складає конкурента боротьба за владу, ресурси і статуси, проте імідж перетворює політичного діяча на символічну фігуру. Основна функція іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності – полегшити аудиторії сприйняття інформації про політичного діяча, проектуючи на нього такі характеристики, які підтримуються більшістю громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев С. Политический авторитет и политическое лидерство / С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1993. – № 1. – С. 24–37.

2. Головатий М. Соціологія політики / Головатий М. – К. : МАУП, 2003. – 504 с.

3. Давос: Четверта промислова революція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.euronews.com/2016/01/20/fourth-industrial-revolution-tsunami-warning-in-davos.

4. Политическая реклама / [Е. Егорова-Гантман, К. Плешаков, В. Байбакова]. – М. : Центр политического консультирования «Николо М», 1999. – 240 с.

5. Климанська Л. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні» : [монографія]. / Л. Климанська. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.

6. Пищулин Н. Политическое лидерство и электоральный процесс / Н. Пищулин // Политические исследования. – 1998. – №5. – С. 145–152.

7. Почепцов Г. Имиджелогия / Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2000 – 768 с.

8. Яковлев Д. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. Яковлев. – О. : Астропринт, 2009. – 288 с.

Сарбаш К.О., Кисленко Р.В.

Специфіка еволюції політико-режимних трансформацій посткомунізму

УДК 321.64:001.8 (470+476)

Сарбаш К.О.,
аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Кисленко Р.В.,
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено емпіричний аналіз еволюції посткомунізму. Крізь призму трьохчленної типології політичних режимів виокремлені демократичні, гібридні й авторитарні посткомуністичні держави. Вивчені трансформації 29 відповідних режимів у період останніх 25 років.
Ключові слова: *політичний режим, трьохчленна типологія режимів, тип трансформації режиму, гібридний політичний режим, еволюція посткомунізму.*

В статье осуществлен эмпирический анализ эволюции посткоммунизма. Сквозь призму трехчленной типологии политических режимов выделены демократические, гибридные и авторитарные посткоммунистические государства. Изучены трансформации 29 соответствующих режимов за последние 25 лет.
Ключевые слова: *политический режим, трехчленная типология режимов, тип трансформации режима, гибридный политический режим, эволюция посткоммунизма.*

The article presents an empirical analysis of the evolution of post-communism. Through the prism of the tripartite typology of political regimes are distinguished democratic, hybrid and authoritarian post-communist states. Traced the transformation of the 29 relevant regimes of the last 25 years.
Key words: *political regime, tripartite typology of regimes, type of transformation of the regime, hybrid political regime, evolution of post-communism.*

Третя хвиля демократизації привела не лише до глобального поширення ліберальної моделі демократії, на чому прийнято наголошувати в наявній літературі, але й до зростання кількості гібридних режимів. Загалом це певний спосіб функціонування політичної системи суспільства, що, поєднуючи в собі ознаки авторитаризму та демократії, постає як «дійсно модальний тип політичного режиму в країнах, які розвиваються» [1, с. 3]. Сьогодні у транзитології відходить у минуле односторонній підхід інтерпретації гібридного режиму як винятково перехідного стану та/чи стадії політичної системи у процесі трансформації від авторитаризму до демократії. З урахуванням новітніх типологій на зламі XX – XXI століть оновлюється й цілісна картина фахового бачення політико-режимних трасформацій.

Від початку нинішнього століття політологи досягли суттєвих успіхів у дослідженні «політичної сірої зони» [2, с. 9] як за рахунок розширення емпіричної бази даних, так і поглибивши концептуально-теоретичні засади відповідних галузей політичних знань. Ігнорувати ці досягнення вже стає неможливо, щоб відповідним чином реагувати на теоретичні та практичні вимоги доби. Тривалий час було абсолютизоване значення дихотомічних типологій політичних режимів, згідно з якими режими поділяють на демократичні й авторитарні, чи подібні до них типи. Відповідний підхід до процесу режимної трансформації схильний узагальнювати результати глобальної демократизації відповідно до умов 80-х – початку 90-х рр. XX століття, в яких зароджувалася транзитологічна парадигма. Суспільство, розвиваючись, рухається від одного типу чи стадії режиму до іншого, що здатний консолідувати будь-який політичний лад, у котрому перебуває тривалий час, а без консолідації може й далі продовжувати вільне плавання по хвилі третьої демократизації.

Телеологічність як домінанта попереднього етапу розвитку транзитології затьмарювала нелінійні процеси та виявлення безпрецедентних результатів режимних переходів. Тому, як підкреслив шведський експерт із політичних систем Стаффан Ліндберг, критикуючи поверхневість первинної парадигми теорії транзитів: «реальність набагато складніша, особливо в добу після Холодної війни» [3, с. 14–15]. Більше того, багато країн здійснили не один режимний перехід протягом іноді всього кількох років [4]. Отже, актуалізується аналіз трансформації режимів посткомуністичного макрорегіону, що зазнав найбільш неоднозначних результатів і змін з 1990-х рр. через призму типології політичних режимів, згідно з якою останні поділяються на демократичні, гібридні й авторитарні. Це не означає, що автори наполягають на використанні транзитологами однієї типології, замість іншої. Типологізація в політології загалом як методологічний інструмент – лише засіб, а не мета пізнання об'єкту політичної дійсності. Кожна типологія політичних режимів покликана вирішувати завдання, поставлені перед нею вченим, а в дослідженні еволюції режимних трансформацій більш евристичними є багатоскладні підходи типізації.

Від завершення Холодної війни і на початок 2016 р. проблема сучасного цілісного розуміння поліскладових трансформацій на всьому посткомуністичному просторі залишається нерозробленою. Основних причин тому принаймні дві. Об'єктивно проблема аудиту траєкторії будь-якої країни, не кажучи вже про майже три десятки їх, вкрай складна за рахунок швидкоплинності режимних процесів і мінливості форм перетворень. Суб'єктивна складова проблеми полягає в «епістемологічному анархізмі» інструментарію пізнання наукового співтовариства – як емпіричного, так і теоретичного рівнів – у дослідженні посткомуністичних транзитів.

Результати статті багато в чому спираються на авторський підхід трактування бази даних, що існує. Ми опрацювали великий масив емпіричних даних по всіх 29 посткомуністичних країнах і проаналізували динаміку розвитку кожної з них на часовому відрізку протяжністю у чверть століття. До нас відповідний об'єкт розробляли лише американський політолог Гарі Райх у своїй роботі «Категоризація політичних режимів: нові дані старих проблем» [5] і автори статті «Структури стабільності й ефективності у посткомуністичних гібридних режимах» [6], скандинавські дослідники Йонас Лінде та Йоакім Екман. Основною спільною рисою між нашим дослідженням і двома іншими є інтерпретація статистичного матеріалу крізь призму методологічної установки поділу політичних режимів на авторитарні, демократичні та гібридні (за термінологією Г. Райха, «напівдемократії»).

У цілісному вигляді головну ціль розвідки можна сформулювати таким чином: обґрунтування особливостей розвитку посткомунізму на основі емпіричного аналізу еволюції політико-режимних трансформацій 29 відповідних країн протягом останніх 25 років. Для досягнення поставленої мети ми висуваємо такі дослідницькі завдання: обробка вихідної бази даних, методологічна диференціація сукупності статистичних даних згідно з зазначеною типологією політичних режимів, групування й узагальнення емпіричних даних стосовно кожної посткомуністичної держави, системне виведення результатів еволюції посткомунізму, окреслення тенденцій розвитку посткомуністичних режимів і напрямів подальшого розкриття теми дослідження.

Безпосереднім інструментом вимірювання певних аспектів політичних систем є індексування, що дає можливість орієнтуватися у динамічному розвитку різних режимів посткомунізму, ідентифікувавши їхні типи. На сьогодні у світі існує біля десяти загальновизнаних емпіричних рейтингових програм, які щорічно вимірюють рівень демократичності (чи кореляційних із ним показників) режиму в кожній країні світу. Наша операціоналізація політичних режимів спрощеного вигляду ґрунтується на вторинних даних, представлених некомерційною організацією «Дім свободи» рейтингом політичних прав і громадянських свобод «Свобода у світі» [7]. Це апробований методологічний інструмент, і головне – він надає повну джерельну базу даних по державах.

«Дім свободи» оцінює країни за шкалою від 1 («найбільш вільні») до 7 («найменш вільні») обох вимірів політичних прав і громадянських свобод. Обидва вихідні бали будуть додані та поділені на два для того, щоб вивести середній рейтинг показників кожної держави за рік. В дослідженні країни з балом між 1 і 2,5 (включно) класифікуються як «демократія». Країни з балами вище 2,5 (по суті, від 3-х балів) до 5 (включно) позначені як «гібридні режими», а країнам із балами від 5,5 і вище (до 7) присвоюються статус «авторитаризм» [8]. Звичайно, це дуже груба та приблизна класифікація держав і відповідних типів політичних режимів, адже ми покладаємось тільки на одне джерело емпіричних даних. Однак вона для досягнення наших цілей і за потенціалом комплементарна іншим вимірювачам.

Можливою альтернативою було б поєднання в собі даних «Дому свободи» з іншим індексом демократії, на кшталт «Політії» ("Polity"), як це зробили Ф. Рослер і М. Говард [4] та А. Гаденіус із Дж. Теорелом [9]. Проте ми вважаємо, що діючий сьогодні індекс «Політії-IV» може бути підданий змістовній критиці в аспекті його вкрай широкого тлумачення демократії, у результаті чого завищуються оцінки багатьох відверто авторитарних систем як «демократичних». Наприклад, Російська Федерація отримує 6 балів (за шкалою від 10 до 10) з 2000 по 2006 рр., тобто в період, який багато дослідників оцінюють як часи вельми драматичного авторитарного скочування цієї країни [10; 11; 12] і переходу з початку нинішнього століття від «конкурентного авторитаризму» як форми прояву гібридного політичного режиму до консолідованого авторитарного режиму [13; 14]. За показниками «Політії», Росія отримує більш високий рейтинг демократії в часи путінського правління (6 з 2001 по 2008 рр., та 4 в 2009–2015 рр.), ніж під час президентства Б. Єльцина (5 в 1993 році, і 3 1994–2000 рр.) [15].

Дослідження «Свобода у світі» представляє зовсім іншу, на наш погляд, більш реалістичну картину відтворення політичного розвитку Росії з моменту розпаду Радянського Союзу. Її рейтинги постійно стають все вище і вище (таким чином, все менш демократичними, як ми маємо можливість спостерігати сьогодні безпосередньо), чергуючись із періодичною стабілізацією досягнутих показників. Кореляційний аналіз балів рейтингу «Політії-IV» і «Свободи у світі» Росії показує майже крайні розбіжності ($r = – 77$, $p < 001$) [6, с. 103], однак у цілому вони значно менші [14, с. 46–47]. Подібну тенденцію поглиблення авторитарності режиму Росії в останнє десятиліття демонструють й інші авторитетні рейтинги демократії [16].

Ще один варіант методологічної плюралізації бази вихідних даних – індекс «Нації в транзиті» (також від «Дому свободи»), який є спеціалізованим дослідженням політичного розвитку перехідних країн посткомуністичного простору. Отже, індекс «Нації в транзиті» в повному обсязі безперервних щорічних звітів доступний тільки з 2000 р. (а сам проект заснований у 1995 р.), що означає втрату комплексу даних першої декади трансформацій посткомунізму. Цього недостатньо, оскільки 1990-ті рр. були періодом вкрай динамічних режимних перетворень у всіх посткомуністичних країнах.

Таким чином, попри об'єктивні вади та критику, ми вважаємо, що індекс громадянських свобод і політичних прав «Свобода у світі» є оптимальним інструментом для вирішення завдань, поставлених у роботі. В цілому результати нашої типології великою мірою збігаються з іншими індексами, такими як «Нації в транзиті» й «Індекс демократії» (від "Economist Intelligence Unit" – власної аналітично-дослідницької служби британського щотижневика «Економіст») і різними класифікаціями, побудованими авторитетними вченими [17; 18].

Із урахуванням трьохчленного поділу посткомуністичних країн потипна еволюція відповідних політичних режимів у період 1991–2015 рр. графічно показана на рис. 1.

Як видно із зображення, майже половина (48%) існуючих у 1991 р. політичних режимів починала свою трансформацію як гібридні режими. Демократіями на той час були 36% усіх посткомуністичних країн, авторитаризмами – 16%. В наступному році чисельність гібридних режимів досягла піку (55%), а кількість політичних систем із демократичними показниками зменшилась до найнижчого за весь період рівня (26%). Пропорція перших у відсотковому еквіваленті відтоді почала певний спад, досягнувши свого мінімуму в 2009 р. (21%), окрім тимчасової, в 1994–1999 рр., стабілізації на позначках 39–43%. Після кризового 1992 р. демократія розпочала 17-літній період свого безперервного поступу й у 2009 р. включила більше половини (52%) всіх незалежних країн посткомунізму. Авторитаризм, хоч і збільшував щорічно свою кількість протягом першої половини 1990-х рр. (до чверті всіх режимів, що існували), після незначного спаду 1997–1999 рр. до 18%, стабілізував свою траєкторію в новому столітті на позначці близько 24%, мінімально – на одиницю – збільшуючи своє число в 2004 і 2009 рр. (до 29% і 27% відповідно). За останні шість років кількість гібридних режимів поступово зросла на 10%, досягнувши третини всієї кількості політичних режимів (31%). З 2006 р. по минулий рік майже дзеркальну протилежність розвитку щодо динаміки гібридних політичних режимів демонструє демократія (45%).

Розглянемо еволюцію типів докладніше по країнам. В означений період більшість держав, відносно інших типів, приступили до посткомуністичної подорожі як гібридні (12 режимів від загальної кількості). На ¼ меншою в 1991 р. була кількість держав із демократичним рейтингом (9). І тільки чотири (Грузія, Туркменістан, Узбекистан і СФР Югославія) з тодішніх 25-ти були позначені як авторитарні. Остання до кінця цього року фактично припинила своє існування як соціалістична федерація. Грузія з наступного року перейшла за показниками політичних режимів у розряд гібридів, в якому безперервно перебуває й досі. Туркменістан і Узбекистан відтоді ставали все більш консолідованими авторитаризмами та на сьогодні є одними з найбільш репресивних режимів не лише в аналізованому нами просторі, а й у світі.

На місці авторитаризму в СФР Югославія із майже такими ж самими авторитарними показниками з 1992 р. продовжили своє незалежне існування Боснія і Герцеговина та вже двоскладова Союзна Республіка Югославія (в подальшому – конфедерація Сербія і Чорногорія). І якщо у першій після Боснійської війни з другої половини 1990-х рр.

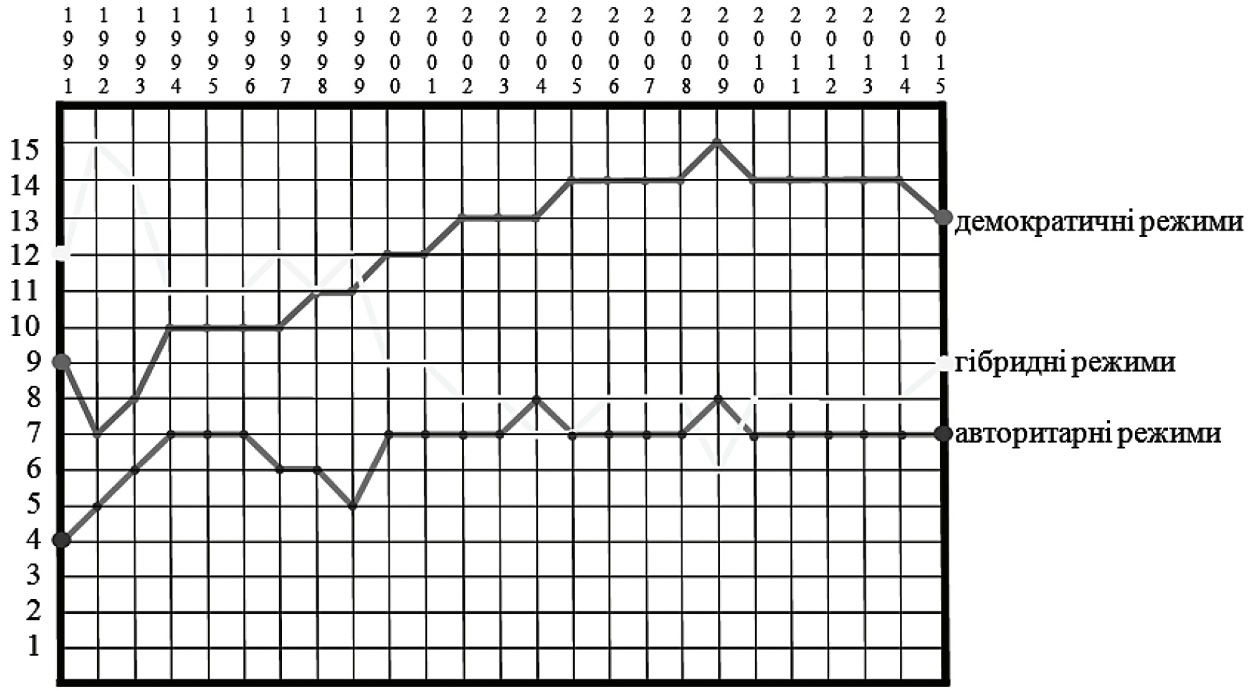

Рис. 1. Еволюція політико-режимних типів посткомунізму в 1991–2015 рр.

по сьогодні функціонує гібридний політичний режим, то друга на зламі століть лише декілька років перебувала з «гібридним рейтингом». Демократизуючись відтоді, СР Югославія (а з 2006 р. Республіка Сербія) вже в перші роки XXI століття перейшла до неконсолідовано-демократичного розвитку. У свою чергу, остання загальновизнана держава Європи (ми не включаємо в дослідження спірне питання Республіки Косово), Чорногорія, суверенне існування розпочала як гібридний режим, але ще й досі балансує між рейтингами мінімальної демократії та гібриду.

Серед гібридних режимів можна виокремити групу країн, яка з 1991 р. була та продовжує залишатися гібридним типом: Албанія, Вірменія та Молдова. З 1992 р. до них доєдналася новостворена Македонія. Інша компактна група незалежних держав (пострадянські Білорусь, Казахстан, Росія і Таджикистан), режими яких у перший рік їхнього існування характеризувалися гібридним станом, в подальшому перетворювались на авторитарні й такими залишаються і нині: Таджикистан вже з наступного року, Казахстан із 1994 р., Білорусь з 1996-го р., а Росія після 2003 р. В протилежному до них напрямі розвивалися сусідні за рейтингом режими в Румунії та Хорватії. Розпочавши в 1991 р. як гібридні політичні системи, на сьогодні обидві стали хоч і не до кінця консолідованими, проте сталими демократіями, відповідно у 1996 і 2000 рр.

Між попередніми двома групами відносно напряму розвитку рухалися дві колишні радянські республіки Азербайджан і Киргизстан. Їх поєднувало те, що за 25 років кілька разів чергували свою приналежність то до гібридного, то до авторитарного табору політичних систем; головна ж відмінність полягає у тому, що перший на кінець 2015 р. є авторитарним, а другий – залишився гібридним режимом. Зі «стрибаючою» траєкторією, тільки вже чергуючись із демократичним типом, є з 1991 р. динаміка гібридного режиму в Україні (як і Чорногорії). У післямайданівські роки вона характеризується тим самим рейтингом, як і в перші два роки своєї незалежності.

Що ж стосується демократичних систем, то тут чітко виокремлюється група колишніх переважно нерадянських держав, які протягом 25 років залишаються демократіями: Болгарія, Литва, Монголія, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія (протягом 1991–1992 рр. – Чехословаччина). Траєкторія розвитку демократичної нині Словаччини, подібно згаданим Україні та Чорногорії, проходила полем як демократичного, так і гібридного типами режимів у перші роки незалежності. Однак із другого п'ятиліття самостійності словацький народ показав зразковий приклад успішної демократизації. Також чи не найбільш консолідованою демократією в Європі сьогодні є Естонія. Всі прибалтійські країни, тільки вийшовши зі складу СРСР, характеризувалися демократичними показниками, проте, на відміну від Литви, на нетривалий час ранньої незалежності в Естонії (1992 р.) та Латвії (1992–1993 рр.) дещо погіршились рейтинги і політичних прав окремих груп населення, і їхні громадянські свободи.

З вищесказаного передусім виокремимо консолідовані режими всіх трьох типів, аби далі зосередитися на країнах, в яких відбувалися міжтипні переходи. Протягом всього аналізованого періоду, чи принаймні останні двадцять років, *безперервно* консолідованими авторитарними режимами були: Туркменістан і Узбекистан (25 років), Таджикістан (24 роки), Казахстан (22 роки) та Білорусь (20 років). Сталими у розвитку демократіями є Болгарія, Литва, Монголія, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія (25 років), Естонія (23 роки), Латвія (22 роки) та Румунія (20 років). Албанія, Вірменія та Молдова (25 років), Грузія і Македонія (24 роки), Боснія і Герцеговина (20 років) – консолідовані гібридні політичні режими.

Ми вважаємо, що двадцять і більше років функціонування режимів у зазначених тут двох десятках країн – достатньо, щоб говорити про подальший розвиток відповідних функціональних ознак. Іншими словами, щоб стверджувати про відносну *закономірність* існування відповідних політичних режимів у цих державах. При цьому слід врахувати декілька зауважень. По-перше, це *лінійне* виведення закономірностей тією мірою, якою взагалі можливе застосування їх (як форми пізнання явища/процесу в політиці) щодо політичної сфери. По-друге, сформульовані закономірності в розвитку зазначених у попередньому абзаці країн спираються тільки на емпіричні дані: виводяться при довготривалому сталому розвитку; уможливлюються верифікацією; а висновки стосовно них мають коректуватися в подальші роки дослідження предмета, спростовуючи або підтверджуючи тенденційність. По-третє, в країнах із межовими міжрежимними показниками (2,5–3 і 5–5,5 за методологією «Дому свободи») ймовірними залишаються переходи в «сусідні» типи режимів.

За останньою тезою щодо зазначених вище 20 консолідованих режимів можна сконструювати гіпотетичний сценарій початку розвитку демократії в гібридних Албанії, Грузії та/чи Молдові (рейтинг «3» на кінець 2015 р.). Їхні політичні системи, наприклад, під тиском імпульсів середовища або внаслідок ініціативи правлячих груп, можуть демократизуватись із більшою ймовірністю, ніж, наприклад, політичні системи Македонії (показник «3,5»), чи, тим паче, Вірменії з рейтингом 4,5 бали. Іншим варіантом є гібридизація (як наслідок ліберальних політичних реформ, наприклад) політичного режиму Казахстану, який має рейтинг «5,5». Однак стосовно посткомунізму це більше теоре-

тичне припущення та характеризується методологією, що враховує нелінійні політичні процеси, а це виходить за межі нашого дослідження.

Міжтипні (між різними типами політичних режимів) переходи країн більш ймовірні в посткомуністичних системах, які вже зазнавали режимних трансформацій у зазначений період. Такі політичні системи автори узагальнили в таблиці 1.

Основною одиницею нашого емпіричного аналізу є не стільки тип політичного режиму чи його тривалість у роках (хоча це теж не менш важливо), а своєрідні роки-переходи країни від одного типу режиму до іншого. Тобто на основі виокремлення річних показників ми здатні вивести індикатор вимірювання трансформації політичної системи. Загальна кількість випадків-трансформацій становить 28. Звідси ми отримуємо 28 «режим-трансформацій» різних типів у 16 посткомуністичних державах. З них ми вже частково згадували 8 країн, які консолідувалися після подібних переходів протягом перших п'яти років.

Пояснимо виведені нами дані цієї таблиці. У систематизації показників у ній ми виходили з трьохчленної (демократія, гібридний режим і авторитаризм) типології політичних режимів. З можливих маршрутів переходу є шість моделей: від демократії до авторитаризму, від авторитаризму до демократії, від демократії до гібридного режиму, від гібридного режиму до демократії, від авторитаризму до гібридного режиму та від гібридного режиму до авторитаризму. Ці форми переходів ми назвали «типи трансформації», щоб підкреслити аналітичний зміст ідеалізації режимних перетворень, які не мають настільки виразного та чіткого вигляду на практиці. Всі країни, що змінювали тип режиму за класифікацією «Свободи у світі» спочатку були систематизовані по шести колонках. Однак ми не виявили жодного випадку «прямого» традиційно-транзитологічного переходу як від демократії до авторитаризму, так і від авторитаризму до демократії. Тому ми не включали їх до таблиці, а обмежились позитивними (заповненими) стовпцями.

Розглядаючи ці випадки крізь призму первинної парадигми теорії трансформацій, телеологічний транзит від авторитаризму до демократії в посткомунізмі здійснила (за аналізовану нами чверть століття) *лише* Сербія і те з певним моментами. Досвід трансформації режиму цієї країни показовий для деяких «пошкоджених» внаслідок військових конфліктів держав пострадянського простору, зокрема Грузії, Молдови й України. З 1991 по 1998 рр., досліджувані нами в статті, в Сербії – включно з СФРЮ та СРЮ – панував авторитарний режим С. Мілошевича. В період швидкоплинних політичних перетворень 1999–2001 рр. авторитарні риси змінилися гібридним станом, з якого Сербія (до 2006 р. в «союзі» з Чорногорією) вийшла в 2002 р., розпочавши своє теперішнє демократичне існування.

Саме тимчасове (три роки) перебування політичної системи Сербії в стані гібридності не дає змогу несуперечливо погодитись із багатьма висновками транзитології класичного періоду. Процеси гібридизації та демократизації, звісно, перетворили трагічний авторитарний режим балканської держави на демократію, проте слід враховувати по-справжньому *перехідний* стан функціонування системи під час «гібридного» етапу розвитку. Неможливо цей стан 1999–2001 рр. ототожнювати зі стабільною гібридною системою функціонування через бурхливі суспільно-політичні потрясіння в цій країні. Завершальний етап війни в Косово, численні бомбардування міст, десятки тисяч біженців, міжнародна ізоляція, суцільна політична криза, руйнування державно-інституційних основ, стрімка втрата позицій гегемонної Соціалістичної партії на муніципальному рівні, кольорова революція тощо

Таблиця 1

Типи міжрежимних трансформацій в посткомуністичних країнах (1991–2015 рр.)

Тип трансформації	Перехідвід демократії до гібридного режиму	Перехідвід гібридного режиму до демократії	Перехід від авторитаризму до гібридного режиму	Перехід від гібридного режиму до авторитаризму
Країни та роки переходу	1. Естонія (1991–1992 рр.) 2. Латвія (1991–1992 рр.) 3. Словаччина (1995–1996 рр.) 4. Україна (2009–2010 рр.) 5. Чорногорія (2014–2015 рр.)	1. Естонія (1992–1993 рр.) 2. Латвія (1993–1994 рр.) 3. Словаччина (1993–1994 рр.) 4. Румунія (1995–1996 рр.) 5. Словаччина (1997–1998 рр.) 6. Хорватія (1999–2000 рр.) 7. СіЧ** (2001–2002 рр.) 8. Україна (2004–2005 рр.) 9. Чорногорія (2008–2009 рр.)	1. Грузія (1991–1992 рр.) 2. БіГ* (1995–1996 рр.) 3. Азербайджан (1996–1997 рр.) 4. СіЧ** (1998–1999 рр.) 5. Киргизія 2004–2005 6. Киргизія (2009–2010 рр.)	1. Таджикистан (1991–1992 рр.) 2. Азербайджан (1992–1993 рр.) 3. Казахстан (1993–1994 рр.) 4. Білорусь (1995–1996 рр.) 5. Азербайджан (1999–2000 рр.) 6. Киргизія (1999–2000 рр.) 7. Росія (2003–2004 рр.) 8. Киргизія (2008–2009 рр.)
Загальний відсоток типу трансформатора	18%	32%	21%	29%

не дають змогу адекватно кваліфікувати характеристику перших років поставторитарного політико-режимного процесу. Випадки трансформації Сербії зафіксовані як у другому, так і в третьому стовпчику таблиці 1.

У такий спосіб охарактеризуємо коротко кожен тип трансформації. Відносно найменш чисельним типом на посткомуністичному просторі є *перехід від демократії до гібридного режиму*. Група прибалтійських країн (Естонія та Латвія) здійснила цей перехід на другому році своєї незалежності й в мінімальний строк в один і два роки відповідно. Тому цей термін перебування пов'язаний із тимчасовими заходами, передусім, у зв'язку з проблемою «негромадян», що відбилося на найбільш успішних, як для пострадянських держав, демократичних рейтингах. Перехід від демократичних до гібридних режимних форм у центральноєвропейській Словаччині теж характеризується короткочасністю та пов'язаний як із соціально-економічними, так і з політичними кризовими явищами молодої країни.

Три зазначені державні випадки нетривалого перебування у стані гібридних показників не характеризується відповідним типологічним способом системного функціонування політичного режиму Естонії, Латвії та Словаччини. Простежуючи ж траєкторію руху кожної країни, суто формально можна було б вести розмову в контексті їхнього одно-дворічного гібридного «відкату» від демократії. Але термін «відкат» («реверс») доцільно використовувати тільки стосовно переходу до авторитаризму. Щоб без потреби не множити поняття, скористаємося термінологією німецького професора Вольфґанґа Меркеля. Як бачимо, в попередній і наступний роки демократичного розвитку цих країн, швидше йдеться про «дефектність» демократії: короткочасність, неперехідність із «поверненням» траєкторії та неповноцінність відступу від демократичних стандартів [19]. Тут навіть не йдеться про повноцінний гібридний режим.

З іншого боку, ми бачимо два зразки переходу до хоч і нестабільного, проте більш «органічного» розвитку гібридної форми існування політичної системи протягом останнього десятиліття в Україні та Чорногорії. Першу на фоні кризи в економічній сфері неопатрімоніальний режим В. Януковича опустив в рейтингу демократичності. Попри Революцію Гідності, перервану війною, ціла низка внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників відіграють роль як структурних, так і процедурних перешкод на шляху ствердження демократичного режиму в Україні. Щодо минулорічного гібридного «зсуву» в режимному процесі Чорногорії, то її політична система характеризується високим рівнем корупційної складової та спробами держави якщо не контролювати, то принаймні впливати на політику незалежних ЗМІ. Такі ознаки несумісні з вимогами демократії. Це призвело до поки непродуктивних антиурядових протестів (жовтень минулого року) з вимогою демократичних реформ.

Таким чином, на відміну від Естонії, Латвії та Словаччини, немає достатніх емпіричних підстав стверджувати, що в Україні та Чорногорії прогресує інституційна демократизація. Демократичний протестний рух і тиск знизу на державу громадянського суспільства, який тільки пускає свої паростки, автоматично не перетворить гібридний режим на демократичний у найближчі роки. Навіть у випадку демократичних показників їхніх політій річним звітом за 2016 р. потрібно більше часу, аби демократія в цих державах консолідувалася.

Другий тип трансформації – *перехід від гібридного режиму до демократії* – повернув Естонію та Латвію до невідворотнього розвитку консолідовано-демократичних процесів. Із другої такої спроби Словаччина теж змогла впевнено стати на шлях розвитку стабільної демократії. Румунія з 1996-го р. розпочала демократизацію гібридного політичного режиму та демократичні показники функціонують у ній вже два десятки років. За цей період у країні успішно проходять ротацію парламент (цього року очікується проведення вже шостих виборів у вищий законодавчий орган в демократичних умовах), а посаду президентського крісла відтоді займали чотири різні особи та двоє виконуючих обов'язки президента. І хоч внутрішньополітична ситуація в країні характеризується подекуди нестабільністю, все ж, за використовуваними нами процедурними критеріями Кеннета Ґріна [20], в Румунії відбувається справжня демократична консолідація режиму.

Після смерті Ф. Туджмана в 1999 р., інкумбента з авторитарними амбіціями, в лютому наступного року відбулися президентські вибори, з яких розпочався демократичний період існування незалежної Хорватії. Теперішня тривалість функціонування (16 років) цього типу режиму дещо менша, ніж у схожої за показниками Румунії. В разі вдосконалення судової системи, подолання корупції та більшого гарантування свободи слова Хорватія перейде до консолідованої якості демократії. Забагато невиправданого оптимізму пов'язували з демократичним проривом України по закінченню «помаранчевої революції». Ще 2008 р. Чорногорія взяла курс на вдосконалення своєї політичної системи: визнавши Косово, послабилось становище сербської опозиції, а з подачею заявки на вступ до ЄС наприкінці року розпочались демократичні реформи. Однак із минулого року реформування захлинулось або принаймні «стоїть на паузі».

Таким чином, окрім України та Чорногорії, держави цього типу переходу (Румунія, Сербія та Хорватія) продовжують сталий, хоч і різний за тривалістю, проте майже однаковий за останніми річними рейтингами [21], демократичний розвиток. На показники громадянських прав і свобод, а також на

концентрацію повноважень авторитарного стилю президентів балканських постгібридних демократій не могли не вплинути війни, які вони вели. Звідси п'ятирічній період румунського гібридного режиму можна трактувати як перехідний етап становлення політичного режиму демократії через динаміку зростання демократичності гібридного режиму (у 1991 р. показник «5», 1992–1993 рр. – «4», з 1994 по 1995 рр. «3,5»).

Тип *переходу від авторитаризму до гібридного режиму* залишається не менш важливим для потенційної демократизації поки тільки в європейській частині посткомунізму. Згадуваний вище успішний приклад Сербії розпочинав саме з цієї моделі свій демократичний транзит. Поза межами аналізованого періоду такий тип трансформації здійснила й Румунія (1990–1991 рр.). Її випадок підтверджує тезу щодо перехідної властивості незатяжного існування гібридного політичного режиму в Румунії, який ми охарактеризуємо як прогресуючий. Окрім цього, можна виокремити ще принаймні три внутрішньотипові моделі. Так, Боснія і Герцеговина та Грузія, здійснивши цей перехід, стабілізувалися у вигляді гібридного режиму. Після двох короткочасних періодів гібридного перебування в Азербайджані упевнено протягом останніх 16 років консолідувалась авторитарна форма політичного режиму.

Цікава ситуація з політичних режимів Киргизії, яка презентує третю модель. Вона повністю знаходиться в оточенні авторитарних держав, сама неодноразово характеризувалася недемократичними показниками, проте постійно була та залишається серед них найменш закритою. В Киргизії навіть різко пом'якшився режим після кольорової революції (з рейтингом «5,5» у 2004 р. перемістилася на позначку «4,5» в наступному році). В цій країні на сьогодні третій за ліком раз функціонує некороткочасний гібридний режим. Ми припускаємо високу ймовірність третього відступу Киргизії в бік авторитаризму через те, що вона є заручником геополітичного розташування та залежить від фінансової і матеріальної підтримки Росії. Причиною цього можуть стати політичні кризи в центральноазіатському регіоні.

Загалом якщо відбудеться режимний перехід Боснії і Герцеговини до демократії та поглибиться демократизація у Румунії та Сербії, з одного боку, а з іншого – продовжиться авторитарна регресія пострадянських республік, можна буде виокремлювати геополітичний чинник двох центрів впливу як детермінуючий фактор тенденційності у подальшому розвитку країн цього типу трансформації. Таким чином, змальований нами третій тип трансформації має регіональну (посткомуністичні Європа й Азія) специфіку та різновекторний характер розвитку в усіх трьох напрямах: *гібридизація авторитаризму* з потенційною трансформацією в демократію, зі стабілізацією в гібридному стані й із нестабільним гібридним режимом і ймовірністю повернення назад до авторитарних ознак.

Нарешті, *перехід від гібридного режиму до авторитаризму,* який виокремлює куди більшу групу країн зі стабілізованими авторитаризмами й одну Киргизію, що двічі авторитарно скочувалася у своїх показниках, однак на сьогодні є гібридним режимом. Як бачимо з таблиці, всі інші держави, відійшовши від короткотривалого гібридного стану (Таджикистан у 1991 р., Казахстан у 1993 р., Азербайджан у 1999 р.) або неконсолідованого гібридного режиму (Білорусь у 1995 р., Росія у 2003 р.), перетворились у консолідовані авторитаризми.

Окремо розглянемо еволюцію російського політичного режиму. На перший погляд, видається дивним, що Росія, будучи протягом тринадцяти років гібридним режимом, перейшла до авторитарного управління. Проте якщо уважно подивитися на щорічні показники, виявляється, що Російська Федерація з розпадом СРСР *безперервно скочувалася* до авторитаризму, а досягнувши його, поглиблює та консолідує цей режим. Більш як два десятиліття поступової авторитаризації політичної системи Росії дають змогу вивести закономірність, побудовану на *спадній* динаміці розвитку режиму в ній. Наші прогнози щодо майбутнього режиму в цій країні: подальше погіршення рейтингу політичних прав і громадянських свобод, застосування дедалі жорсткіших методів політичного управління правлячої групи на чолі з В. Путіним й усе більша закритість та самоізоляція РФ. Хоча не виключаємо і нетривалі періоди завмирання у регресі демократії на досягнутих авторитарних показниках. Ґрунтуються ці висновки на даних таблиці 2.

Як показано в таблиці 2, за сучасний 25-річний період існування пострадянського політичного режиму в Росії її рейтинг шість разів знижувався у зв'язку з погіршенням стану політичних прав і громадянських свобод (як індикаторів демократичності/авторитарності режиму). За останній більш як десятилітній термін автори-

Таблиця 2

Авторитаризація Російської Федерації протягом 1991–2015 рр.

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004
3	↓3,5	→3,5	→3,5	→3,5	→3,5	→3,5	↓4	↓4,5	↓5	→5	→5	→5

2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
↓5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	↓6	→6

тарне скочування всередині Росії у взаємозумовленості з зовнішньополітичними амбіціями очільників Кремля привели до «каскадного ефекту» й у посткомуністичних країнах (зокрема через ефект наслідування і пошуку альтернатив ліберальному підтипу демократії). І тут йдеться не так про кількісне поширення авторитарних режимів (див. рисунок 1), як про погіршення якісних показників. Деякі авторитарні режими (Азербайджан і Таджикистан) стали більш репресивними; демократичні риси в гібридних політичних режимах (Україна при В. Януковичі, Вірменія, Киргизія) стали більше витіснятися та підмінятися авторитарними ознаками; а окремі сталі демократії (Угорщина) почали обмеження багатьох ліберальних свобод громадян.

Отже, як ми побачили в процесі дослідження, особливості еволюції політико-режимних трансформацій посткомунізму можна класифікувати за двома критеріями. По-перше, специфіка розвитку посткомуністичних режимів проявляється на конкретно-історичному рівні, за неповторною для кожної країни траєкторією, проте в межах *усіх трьох* заданих «систем координат». Йдеться про еволюцію посткомунізму в рамках як демократичної й авторитарної, так і гібридно-режимної логіки функціонування політичних систем. Тобто однією з узагальнених особливостей розвитку держав відповідного регіону є троїстий вектор трансформацій. На момент 1 січня 2016 р. (дата публікації «Свободи у світі – 2016» – останнього загального річного звіту «Дому свободи», на дані якого, зокрема, ми спиралися у своїх побудовах і висновках) серед посткомуністичних країн переважають демократичні режими (13 режимів, або 45% загальної кількості), далі за чисельністю йдуть гібридні режими (9/31%) й авторитарні (7/24%). Майже всі держави, крім Чорногорії, зберігають типологічне status quo принаймні останні шість років. Вказані цифри корелюються із загальносвітовими результатами, відповідно 44%, 30% і 26% [7].

По-друге, специфіка еволюції посткомунізму проявляється на рівні загальних властивостей функціонування. З одного боку, це потужні консолідаційні закономірності розвитку посткомуністичних держав, з іншого – трансформаційні тенденції. Це формулювання пов'язане з тим, аби підкреслити статичний і динамічний аспекти функціонування політичних режимів. А) демократичними режимами протягом останніх *двадцяти і більше років* є Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Монголія, Польща, Румунія, Словенія, Угорщина та Чехія (48% від усіх консолідованих режимів); Б) гібридні політичні режими: Албанія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Македонія, Молдова (28%); В) авторитаризмами залишаються Білорусь, Казахстан, Таджикістан, Туркменістан, Узбекистан (24%). Тобто серед консолідованих форм режимів посткомунізму (більш як дві третини від усіх аналізованих 29-ти країн) впевнено домінують демократії – 10 політичних систем. Кількість гібридних типів режимів: 6, кількість авторитарних типів режимів: 5. Інші 8 режимів за часовим критерієм функціонування у 20 років ми *не* оцінюємо як *максимально* консолідовані. Проте такий критерій фактично релятивістський, він є кількісно-формальним і не підкріпленим теоретичним обґрунтуванням; а його концептуальну розробку ми вважаємо чільною перспективою подальших досліджень. Так, звужуючи рамки консолідованого часового мінімуму до 15 років, у коло авторитарних додамо Азербайджан, і тоді кількість гібридних й авторитарних «консолідованих» режимів вирівняється на позначці 27%. Леонардо Морліно, наприклад, пропонує часовий параметр існування режиму вимірювати 10-річним строком [18].

Головне ж, на чому в статті зроблено наголос, так це на обґрунтуванні дієвості в посткомунізмі трьох тенденцій: демократизації, гібридизації й авторитаризації політичних режимів. Це не менш важливо за попередній стійкий зв'язок, тим паче завершена консолідація у 8 країнах (виділені тут курсивом) відбувалася після прояву цих тенденцій. Демократизація найсильніше вплинула на демократичну консолідацію «гібридних режимів» *Естонії, Латвії, Румунії,* Сербії, Словаччини та Хорватії. Гібридизувалися протягом певного часу авторитарні за показниками режими *Боснія і Герцеговина, Грузія* та *Румунія. Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Росія і Таджикістан* консолідовано авторитаризувалися з тимчасово (від року до п'яти) гібридного режиму. Гібридизовані «демократії» найменш схильні до консолідації як гібридного, так і демократичного режимів – передусім це Україна та Чорногорія.

У процесі дослідження за означений період ми не виявили жодного випадку прямого переходу від демократії до авторитаризму та від авторитаризму до демократії. Але зі встановлених 28 міжтипних трансформацій політичних режимів у 16 країнах посткомунізму домінуючим є перехід від гібридного режиму до демократії (9 випадків, або 32% загальної кількості), потім від гібридного режиму до авторитаризму (8/29%), далі від авторитаризму до гібридного режиму (6/21%) і, нарешті, перехід від демократії до гібридного режиму (5/18% всіх трансформацій). Іншими словами, трансформація посткомунізму до кінця минулого року проходила в межах чотирьох напрямів: демократизація гібридного режиму, гібридизація демократичного режиму, гібридизація авторитарного режиму й авторитаризація гібридного режиму. В сумі гібридизація включила 11 режим-трансформаційних випадків, або 39% усіх режимних змін.

Тим самим опосередковано ми також показали недоцільність використання двохчленної типології політичних режимів у вивченні динаміки посткому-

ністичних переходів принаймні за останні 25 років серед 29 країн. Дихотомічна типологія занадто груба, щоб з'ясувати специфіку еволюції посткомунізму. Тільки починаючи з трьохмірного поділу режимів, прояснюється всеохоплююча місткість «сірої зони» політичних систем, із якими, як ми бачимо, взаєморозвиваються й інші типи у трансформаційних змінах. Стаття, виходячи із сучасного поділу режимів на три типи, обґрунтовує доцільність такого виокремлення.

Водночас залишаються відкритими питання, без відповіді на які неможливо системно та послідовно розкрити зміст еволюції посткомунізму. Найважливішою теоретичною проблемою залишається концептуалізація різних політичних режимів, зокрема й гібридного. Щодо емпірично орієнтованих проблем, то щоразу вкрай актуальною лишається повноцінна операціоналізація понять режимів, при дослідженні режимних трансформацій. До них належить і емпіричне обґрунтування часового параметру функціонування політичної системи, щоб вважатися консолідованою. Консолідація тієї ж демократії – це якісний показник невідворотних змін у процесі демократизації. Проте в дескриптивних роботах важливим є кількісне вираження цієї якості. Нарешті, при дослідженні політичних режимів, їхніх типів і траєкторій бажаною є наочність відображення результатів, що полегшує сприйняття та розуміння складних теоретичних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition / edited by A. Schedler. – Boulder : Lynne Rienner, 2006. – 385 p.

2. Carothers T. The end of the transition paradigm / T. Carothers // Journal of democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5–21.

3. Lindberg S. Democratization by election: a new mode of transition / S. Lindberg // Democratization by election: a new mode of transition / edited by S. I. Lindberg. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2009. – P. 1–21.

4. Roessler P. Post–Cold war political regimes: when do elections matter? / Ph. Roessler, M. Howard // Democratization by election: a new mode of transition / edited by S. Lindberg. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2009. – P. 101–127.

5. Reich G. Categorizing political regimes: new data for old problems / G. Reich // Democratization. – 2002. – Vol. 9. – № 4. – P. 1–24.

6. Linde J. Patterns of stability and performance in post-communist hybrid regimes / J. Linde, J. Ekman // 20 years since the fall of the Berlin wall: transitions, state break-up and democratic politics in Central Europe and Germany / by E. Bakke, I. Peters. – Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2011. – P. 97–120.

7. Freedom in the World 2016 – Anxious dictators, wavering democracies: Global freedom under pressure // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf.

8. Methodology: Freedom in the World 2016 // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2016/methodology.

9. Hadenius A. Pathways from authoritarianism / A. Hadenius, J. Teorell // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 21. – № 1. – P. 152–156.

10. Shevtsova L. What's the matter with Russia? / L. Shevtsova // Journal of Democracy. – 2010. – Vol. 18. – № 1. – P. 152–159.

11. Carothers T. The backlash against democracy promotion / T. Carothers // Foreign Affairs. – 2006. – Vol. 85. – № 2, March/Apr. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cfr.org/democratization/backlash-against-democracy-promotion/p10150.

12. Hassner P. Russia's transition to autocracy / P. Hassner // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – № 2. – P. 5–15.

13. Levitsky S. Competitive authoritarianism: hybrid regimes after the Cold War (Problems of international politics) / S. Levitsky, L. Way. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 493 p.

14. Levitsky S. The myth of democratic recession / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – № 1. – P. 45–58.

15. Authority trends, 1946–2013: Russia (and the Soviet Union) // Polity IV individual country regime trends, 1946–2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.systemicpeace.org/polity/rus2.htm.

16. Democracy index 2015: democracy in an age of anxiety. A report from the economist intelligence unit // Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf.

17. Diamond L. Thinking about hybrid regimes / L. Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – p. 21–35.

18. Morlino L. Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? / L. Morlino // European Political Science Review. – 2009. – Vol. 1. – № 2. – P. 273–296.

19. Merkel W. Embedded and defective democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – № 5. – p. 33–58.

20. Greene K. Creating competition: patronage politics and the PRI's demise / K. Greene // Kellogg Institute Working Papers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/345.pdf.

21. Nations in Transit 2016: Europe and Eurasia brace for impact // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_NIT2016_Final_FWeb.pdf.

Тімашова В.М.

Нова якість політичного класу в Україні

Розглянуто локус формування політичного класу, його співвідношення з політичною елітою, а також вектори його політичної діяльності у рамках політичної сфери країни та її архітектоніки (політичних відносин, політичних інститутів, політичної ідеології) в аспекті набуття ним нової якості.

Ключові слова: *політичний клас, політична сфера, політичні відносини, політичні інститути, політична ідеологія, реформування політичної сфери.*

Рассмотрены локус формирования политического класса, его соотношение с политических элитой, а также векторы его политической деятельности в рамках политической сферы страны и ее архитектоники (политических отношений, политических институтов, политической идеологии) в аспекте вступления в новое качество.

Ключевые слова: *политический класс, политическая сфера, политические отношения, политических институты, политическая идеология, реформирование политической сферы.*

Considered the locus of the formation of the political class, its relationship with in politically elite and vectors his political activities within the political sphere of the country and its architectonics (political relations, political institutions, and lytic ideology) in terms of its entry into a new quality.

Key words: *political class, political sphere, political relations, poly-democratic institutions, political ideology, reform the political sphere.*

УДК 323.39

Тімашова В.М.,
кандидат юридичних наук, докторант,
доцент кафедри політології
та державного управління
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова

Будь-яке сучасне суспільство є цілісністю взаємопов'язаних сфер, систем, підсистем, галузей, а також інших «ділянок» життєдіяльності людей, які формуються і функціонують завдяки різноманітним потребам суспільства. У кожній сфері, галузі, області, ділянці життя людина, група людей, колектив, громада визначають свої потреби, висуваючи зі свого рівня представників для вирішення питань задоволення цих потреб, створюючи при цьому підґрунтя для формування громадянського суспільства.

Сьогодні провідним напрямом розвитку України є вироблення реальної довгострокової стратегії інноваційного розвитку й рішуча та послідовна її реалізація за умови випереджаючої модернізації усіх сфер життєдіяльності суспільства, особливо політичної. Нагальним при цьому є питання створення й формування нового політичного класу як головного джерела політико-управлінської еліти, що зрештою збалансує процеси не тільки в політичній сфері, а й в усіх сферах життя суспільства, і врешті-решт стане ключовим моментом запуску нагальних і незворотних реформ, їх перебігу й отримання конкретних, позитивних і соціально значущих результатів.

Отже, **метою** статті є: 1) визначення локусу формування політичного класу; 2) співвідношення політичного класу і політичної еліти; 3) детермінїстика векторів діяльності політичного класу в обширі політичної сфери країни; 4) питання формування нової ідеології політичного класу в Україні.

Серед зарубіжних дослідників політичного класу та політичних еліт слід відзначити Т. Боттомора, Ю. Габермаса, Р. Дарендорфа, А. Лейпгарта, Д. Растоу, Й. Шумпетера та ін. Різні аспекти, пов'язані з вивченням феномена політичного класу і політичної еліти України, представлені в працях багатьох вітчизняних учених, таких як А. Аслунд, О. Бабкіна, І. Варзар, М. Головатий, В. Горбатенко, Д. Коротков, Л. Кочубей, В. Кремень, М. Михальченко, Т. Науменко, О. Новакова, М. Обушний, А. Пахарєв, Ф. Рудич, С. Телешун, Ю. Шайгородський, В. Якушик та ін. Проблемами формування та функціонування політичних еліт, психології їх діяльності та відносин із населенням у країнах пострадянського простору займаються дослідники Н. Бердяєв, В. Верстюк, О. Гаман-Голутвина, Г. Єфіменко, Г. Корольов, Н. Пряжников, М. Ільїна, О. Соловйова, Д. Яковлева та багато інших.

Проблематика визначення понять «політична еліта» і «політичний клас» та їх співвідношення є не новою і власне дослідженою ще в працях засновників теорії еліт – представників італійської школи політичної соціології Гаетано Моски (1854–1941 рр.) та Вільфредо Парето (1848–1923 рр.). Питання про політичну владу розглядається ними з позицій поділу суспільства на дві частини: меншість, яка володіє владою, і більшість, яка підкоряється цій владі. На думку цих дослідників, при будь-якій формі влади меншість, яку В. Парето називає «елітою», а Г. Моска – «політичним класом», здійснює керівництво «некомпетентними» масами. Обох науковців об'єднує думка про те, що володіння владою слугує основною ознакою приналежності до еліти. Відмінність полягає в тому, що В. Парето визначає еліту як людей, які отримали найвищий індекс у галузі їх діяльності, а Г. Моска – як людей, найбільш активних у політичному відношенні й орієнтованих на владу [1, с. 87].

Ґрунтовними в цій царині є дослідження вітчизняного вченого І. Варзара, який у своїй статті [2, с. 128–143], досліджуючи трирему «етноісторична нація – політична нація – політичний клас», писав, що в урядових законопроектах угорського етнополітика Л. Телекі феномену політичного класу вперше в політичній літературі було дано сучасну робочу дефініцію. У Л. Телекі політичний клас – «це сукупність політично активних верхніх верств усіх заможних суспільних класів і груп, у певних ситуаціях офіційно покликаних до участі у

здійсненні владних функцій на усьому політичному полі країни» [2, с. 134]. А перша згадка про цей феномен в українській науці, згідно з розвідками І. Варзара, відноситься до 1997 р., де «в короткій словниковій статейці анонімний автор зазначав: «політичний клас – це поняття західної політології, яким визначають сукупність усіх, хто має будь-яке відношення до політичного життя»». Ця «політична участь» здійснюється «у межах» політичних партій і рухів, законодавчої та судової гілок політичної влади. Це, на думку І. Варзара, так би мовити, офіційно-посадовський рівень репрезентації. Громадсько-політичний, напівнеформальний рівень репрезентації складають «політичні діячі» та «представники підприємницьких груп, які розвиваються на фундаменті власних економічних інтересів» [2, с. 138]. Таким чином, підсумовує І. Варзар, серцевина кадрового складу політичного класу – це формальні та неформальні політичні спільноти.

У цій же розвідці І. Варзара йдеться про те, що «суто політичними», на думку видатного італійського філософа і священика Антоніо Росміні (1797–1855 рр.), є дві категорії громадян: а) ті, які усвідомлено та компетентно беруть участь у політичних виборах будь-якого рівня; б) ті, які є свідомими платниками податків. З цього висновок А. Росміні такий: саме на ці дві верстви політично активних і економічно самодостатніх людей «уряд мусить спрямовувати своє служіння в громадянському суспільстві». Держава при цьому, впевнений А. Росміні, має стимулювати кількісно-якісне зростання лав обох груп політичних громадян, а отже, саме лав політичної нації і політичного класу [2, с. 132].

На особливу увагу при дослідженні питань політичного класу заслуговують роботи вітчизняного дослідника Ф. Рудича, який вважає, що політичний клас – це вищі соціальні прошарки, які мають атрибути впливу, зосередили у своїх руках реальну владу або прагнуть до неї у головних (політичній, соціальній, економічній, культурній тощо) сферах життєдіяльності країни. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти й коментатори та ін. [3, с. 5–14].

Теоретична конструкція, яка відображає співвідношення між політичним класом та політичною елітою, на думку Ф. Рудича, така: «політичний клас: усі, хто причетний до управління державним суспільством, не виключаючи опозиції; політична еліта: найобдарованіші (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина політичного класу; правлячий клас: ті, хто на цьому етапі реально має владу; правляча (владна) еліта: авангардна частина правлячого класу». Отже, політичний клас є набагато ширшим поняттям [4]. Ф. Рудич переконаний в тому, що політичний лідер країни, політичний клас, правляча політична еліта покликані визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності, геополітичному виміру країни [5].

За роки незалежності політичний клас України все ж таки показав певні результати (становлення владних структур, формування багатопартійної системи, функціонування різноманітних інститутів громадянського суспільства: громадських об'єднань, недержавних аналітичних центрів, незалежних друкованих та інтернет-видань тощо). Але сьогодні в країні наявна кризова ситуація, яка охоплює політичну, економічну, соціальну, етнологічну, духовну та інші сфери суспільного життя та їх базову структуру, а саме: 1) відносини, які виникають при спілкуванні людей в цих сферах; 2) інститути, які створюються і функціонують завдяки цим відносинам; 3) ідеологію (бачення розвитку, перспектив) цих сфер життя суспільства. При цьому перебіг процесів саме в політичній сфері визначає подальший розвиток загалом усього суспільства і держави в цій країні. Навіть ті дослідники, які пов'язують формування громадянського суспільства насамперед з діяльністю приватного бізнесу та групами за інтересами, визнають вагому роль політичної складової цієї активності. Саме політичний клас представляє інтереси суспільних груп, спільнот та організацій, формулюючи мету й завдання суспільного розвитку, використовуючи для цього ресурси всіх сфер суспільного буття.

Що стосується поняття реформування політичної сфери, то у словнику «Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новоутвори)» (Львів, 2015 р.) нами дано визначення цього поняття, а саме: «Реформування політичної сфери (італ. *reformare* – перетворюю, змінюю) – це системні зміни стосовно трьох основних складників політичної сфери: 1) політичних відносин; 2) політичних інститутів; 3) політичної ідеології, які дозволили б на практиці втілювати принципи дотримання прав і свобод людини й громадянина, народовладдя, верховенства права, ефективного поділу влади, неподільності національного суверенітету країни тощо» [6, с. 340–341]. Розглянемо нагальні зміни в цих складових структури політичної сфери, які необхідні для набуття політичним класом країни нової реформаторської якості.

Політичні відносини. Демократичне суспільство характеризується наявністю збалансованої системи політичних та управлінських відносин, тому запровадження ефективного механізму *поділу влади* і *розподілу політичних повноважень* є основою побудови в суспільстві демократичної держави. Суть збалансованості політичної влади

полягає в рівномірному розподілі повноважень між главою держави, урядом і парламентом; ефективному механізмі стримувань та противаг у вигляді таких процедур, як імпічмент, розпуск парламенту, вотум недовіри або резолюції осуду, постановка урядом питання про довіру, призупинення чи скасування судовими інстанціями актів політичного або адміністративного управління тощо. При цьому правлінська, законодавча, виконавча та судова гілки влади виконують самостійні функції і пов'язані між собою функціональним «балансом стримувань і противаг», який не дає можливості одній гілці домінувати над іншими.

До нових політичних відносин, які нададуть потужний поштовх демократичним змінам, відноситься і *ступінь відкритості системи політичного управління.* На це звертає особливу увагу вітчизняний дослідник О. Новакова, зазначаючи, що сьогодні відкрита система політичного управління втрачає жорсткість, регламентованість, починає базуватися скоріше на горизонтальних, а не на вертикальних зв'язках між урядовими організаціями, асоціаціями громадянського суспільства і бізнесом. Таке управління реалізується шляхом переговорів між державою та неурядовими структурами – воно здатне більш ефективно задовольнити суспільні потреби, виробити соціально значимі рішення. На противагу звичній практиці публічного управління, заснованого на ієрархії та неухильному виконанні наказів, головними параметрами нової системи стають згода і договір. Сучасний політичний клас, як і сучасне суспільство, стає більш відкритим: крім права і регламенту, притаманних традиційному управлінню, він більше орієнтується на колективні угоди і рекомендації, моральні маркери, залучаючи в свою орбіту комісії, форуми, потужні громадянські організації [7, с. 369]. Цю нову якість спостерігаємо вже сьогодні, коли, крім прямої повної трансляції засідань парламентських сесій, телебачення показує і роботу профільних комітетів, спеціалізованих експертних комісій, брифінгів окремих депутатів, що стосуються найактуальніших тем сьогодення, міжнародних конференцій, форумів, круглих столів тощо.

Політичні інститути. При реформуванні політичних інститутів насамперед визначають механізм, за допомогою якого владарюючі інститути можуть адекватно реагувати на суспільні потреби та виклики часу, відтворювати різноманітні інтереси людей, їх «інституціональну» довіру до влади, забезпечувати їх здатність модернізуватися у бік самоврядування. Повинні запрацювати механізми ефективного розподілу цілей та функцій політичної влади по ієрархічній піраміді її інститутів і державних органів, а також координації рівнів самостійності та відповідальності інститутів влади, управління і самоврядування.

Рівномірний розподіл владних повноважень політичних інститутів ґрунтується на тому, що кожен інститут влади має законодавчо закріплений обсяг повноважень, необхідних для виконання своїх конституційних функцій, і не може підпорядкувати собі інші інститути. Такий поділ характерний для країн із розвиненою політичною демократією незалежно від форми державного правління. Однак форма державного правління в транзитних суспільствах, яким сьогодні є українське суспільство, дуже впливає на співвідношення владних повноважень. Так, президентська форма правління без жорсткого механізму стримування противаг (як, наприклад, у США) здебільшого призводить до утвердження різних форм авторитаризму. Змішана форма правління за значно більшого обсягу повноважень глави держави над главою уряду також є основою формування авторитарного режиму. Найоптимальніша форма державного правління (з огляду на запобігання авторитаризму і забезпечення рівномірності в розподілі владної компетенції), – *парламентська,* що є обґрунтованим висновком сучасних політологічних досліджень [8].

Збалансованість політичної влади передбачає також *наявність конституційних норм, які унеможливлюють свідоме втручання політичних органів влади у галузь державних фінансів,* що є важливим чинником забезпечення макроекономічної стабільності, запобігання корупції на найвищому політичному рівні. Збалансованість політичної влади передбачає *існування сильної політичної опозиції, яка повинна мати достатні юридичні механізми для контролю над правлячою більшістю через здійснення керівництва важливими постійними і тимчасовими депутатськими комітетами* (зокрема тими, які займаються питаннями бюджету, оборони, правоохоронних органів, суду, прокуратури), право висловлювати свою позицію на державних ЗМІ, створювати тіньові структури, аналогічні владним інститутам (скажімо, тіньовий кабінет міністрів).

Представникам сьогоднішнього політичного класу необхідно також забезпечити *правові механізми відокремлення бізнесу від політики.* Розв'язання цієї проблеми передбачає такі напрями: обов'язкове розміщення в офіційних друкованих та електронних ЗМІ декларацій про доходи і майно посадових осіб, декларацій про передання своєї власності в управління відповідних фінансових інститутів на період виконання ними службових чи депутатських повноважень; установлення прогресивного податку на доходи (зарплату, дивіденди, відсотки від депозитів тощо) та майно (нерухомість, землю, престижні об'єкти рухомості, спадщину) фізичних і юридичних осіб; обов'язковий перехід для посадових осіб на безготівкові форми платежів для забезпечення ефективного контролю над їхніми видатками, а також

скасування номенклатурних привілеїв і пільг у вигляді непомірно високих зарплат, пенсій, нераціональних доплат, безоплатного отримання житла і державних дач у власність, що мало місце під час правління комуністичної еліти [9, с. 46–51].

У рамках презентації дайджесту «Україна 2015 – завдання нової країни» в Івано-Франківську народний депутат Тарас Стецьків акцентував увагу на потребі запустити зміни в державі через трансформацію політичної системи (тобто зміни в її структурі: у відносинах, інститутах, ідеології). Для цього, вважає депутат, потрібні не віртуальні партійні медіа-проекти великого бізнесу, а партія «середнього» класу». Він пише, що «така партія має будуватися за принципом полілідерства і систематичної діяльності, тобто її активність не повинна обмежуватися тільки виборчим періодом. Ця партія покликана виражати інтереси представників нового активного революційного класу, народженого двома Майданами, який власне і є «середнім» класом в Україні». Тарас Стецьків переконаний, що успішне функціонування такої партії допоможе перезавантажити українську політичну систему та зробити суттєвий крок до якісних змін у країні [10].

Як свідчать теорія й історичний досвід, проблеми становлення правової держави, політичних інститутів розвинутої демократії та громадянського суспільства перебувають у прямопропорційній залежності. Тому для здійснення успішних посткомуністичних трансформацій необхідно законодавчо закріпити ті інститути, які насамперед стимулюють громадську активність і вплив громадських інститутів на процес прийняття політичних рішень. До них можна зараховувати інститути прямої демократії, легальне лобіювання громадськими організаціями різноманітних суспільних потреб та інтересів, забезпечення незалежної громадської експертизи проектів політичних рішень, доступу громадян до публічної інформації тощо.

Політична ідеологія. Політичний клас, а особливо політична еліта, є віддзеркаленням самого єства народу, особливостей його психотипу, соціокультурного світу. Через тривале порубіжне буття українців в їх соціоісторичному досвіді сформувалася маргіналізована психіка, наслідком якої є егоїзм вітчизняної еліти, представники якої насамперед дбають про вузько груповий, локальний, поточний інтерес, а не про далеку, але невизначену перспективну мету державотворення. Тому соціальним реформам в Україні властиві половинчастість, непослідовність, незавершеність, в чому, як справедливо зазначає І. Варзар, відбивається прямолінійна детермінація: який народ – така еліта, такі й запроваджувані нею соціальні реформи [11].

Сьогодні нагальною проблемою постає якість політичного класу, а отже, і якість політичної еліти, необхідною умовою якої є реформування політичної ідеології, що насамперед є створенням умов для плюралістичного існування різних ідеологій, що передбачає реальну багатопартійність та конкуренцію цих партій у рамках конституційно-правового поля. Розв'язання вищеозначених завдань у сучасній Україні лягає на плечі представників політичного класу, класу, який ми називаємо «середнім». Саме представники цього класу стають головними чинниками соціально-економічного розвитку, основою політичного класу, осередком формування політичних еліт. Але існує значна загроза їхньої асиміляції під час входження до влади, перетворення на так звану квазіеліту, яка, не набувши справжньої елітарності, зможе здеформувати свої попередні ціннісні пріоритети та орієнтації [12].

Нині є очевидним, що однією з причин несформованості сучасної української еліти, особливо на рівні політичних діячів чи державних менеджерів, виступає незацікавленість нинішнього політичного класу, який через певні суспільні обставини опинився у владі та намагається самостійно здійснювати її функції, не володіючи при цьому реальним авторитетом. Причиною її суспільної неефективності є не відсутність знань і вмінь (хоча цих чинників ніколи не буває забагато), а відсутність органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства. А така потреба має місце завдяки власним моральним якостям еліти, діючим механізмам її політичної відповідальності, тиском громадянського суспільства [5].

Прем'єр-міністр України А. Яценюк впевнений, що нинішня Верховна Рада продемонструє «нову якість політичного класу», про що він заявив під час засідання Національної ради реформ 24 грудня 2014 р. «Це реформа ідеології політичного класу в країні. Обрали новий парламент, нова коаліція, новий коаліційний уряд. Це означає, що повинно бути все по-новому», – вважає А. Яценюк [13]. А тому на часі є більш широке застосування підходів меритократії – нової філософії і механізму формування еліти шляхом її насичення, селекції та циркуляції чесних, талановитих і здібних людей, створення для цього відповідних соціальних і політичних «ліфтів». Особлива увага повинна бути приділена процедурам добору еліт, їхній демократичності, прозорості, підвищеній вимогливості до професійних і моральних якостей претендентів на виборні посади та посади керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади.

Цю думку підтримує вітчизняний політолог В. Фесенко, який пише, що при формуванні партійних списків на виборах у парламент повинні працювати як внутрішньопартійні демократичні процедури (насамперед голосування за окремими кандидатурами на з'їздах партій і блоків), так і механізми професійної селекції. У виборчому списку повинні бути присутні і політичні фігури, і фахівці, здатні якісно працювати у профільних парламентських комітетах, а за потреби – представити партію в галузевих

органах виконавчої влади. На жаль, сьогодні партійні списки на вибори, як правило, формуються в закритому режимі і при їхньому складанні діють інші критерії. А тому не можна покладатися тільки на вибори, оскільки їх результат може бути дуже суперечливим [14].

Отже, підсумовуючи викладене, можна дійти таких висновків.

Творення нового політичного класу в Україні невідворотно викликає реформаційні зрушення в політичній сфері життя суспільства. Для формування й набуття нової якості політичного класу сучасній Україні потрібні *якісні зміни трьох основних складників політичної сфери суспільного життя: політичних відносин, політичних інститутів, політичної ідеології.*

Для першої складової – політичних відносин – головним є: 1) функціональний «баланс стримувань і противаг» правлінської, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, який не дає можливості одній гілці домінувати над іншими; 2) ступінь відкритості системи політичного управління.

Для другої складової – політичних інститутів – головним є: 1) забезпечення парламентської форми державного правління як найоптимальнішої з огляду запобігання авторитаризму і забезпечення рівномірності у розподілі владних компетенцій; 2) наявність конституційних норм, які унеможливлюють свідоме втручання політичних органів влади у галузь державних фінансів; 3) існування сильної політичної опозиції, яка повинна мати достатні юридичні механізми для контролю над правлячою більшістю; 4) правові механізми відокремлення бізнесу від політики.

Для третьої складової – політичної ідеології – головним є: 1) створення умов для існування різних ідеологій, що передбачає реальну багатопартійність та конкуренцію цих партій у рамках конституційно-правового поля; 2) застосування підходів меритократії – нової філософії і механізму формування еліти шляхом її насичення, селекції та циркуляції чесних, талановитих і здібних людей, створення для цього відповідних соціальних і політичних «ліфтів».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коротков Д. Політичний клас або політична еліта України: питання політологічного дискурсу / Д. Коротков // Вісник СевНТУ. – 2011. – Вип. 123. – С. 87–90.

2. Варзар І. Тріада «етноісторична нація – політична нація – політичний клас» у політичній думці Європи Нового часу та сучасної України / І. Варзар // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 128–143.

3. Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст / Ф. Рудич // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 16. – С. 5–14.

4. Рудич Ф. Сучасна українська політика: передумови становлення / Ф. Рудич // Віче. – 2009. – № 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.viche.info/journal/1449.

5. Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний аспект визначення і характеристик / Ф. Рудич // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 108–116. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26611/16-Rudych.pdf?sequence=1.

6. Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новоутвори) : словник / [І. Вдовичин, Л. Угрин, Г. Шипунов та ін.] ; за наук. ред. Н. Хоми. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. – 492 с.

7. Новакова О. Відкритість політичної еліти як проблема модернізації суспільства / О. Новакова // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ІПіЕНД ім. І. Кураса, 2006. – Т. 2. – 584 с. – С. 361–368.

8. Галаган Л. Президент у системі влади за різних форм державного управління / Л. Галаган // Політ. менеджмент. – 2011. – № 4. – С. 8–18.

9. Гетьманчук П. Проблеми критеріїв та чинників забезпечення ефективності політичного управління в умовах демократичного транзиту / П. Гетьманчук // Методологія політичної науки : матеріали І Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання / укл. В. Денисенко, Л. Угрин. – Львів, 2013. – С. 82–95.

10. Стецьків Т. Брак політичної волі розпочати реформи – це головна проблема України / Т. Стецьків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://firtka.if.ua/?action=show&id=80097.

11. Ханстантинов В. Свобода як проблема нової вітчизняної еліти / В. Ханстантинов // Наук. часопис МПУ ім. М. Драгоманова. – 2014. – Вип. 14. – С. 3–9.

12. Шевчук П. Роль політичного класу та політичної еліти України у розбудові держави / П. Шевчук // Ефективність державного управління. – 2015. – Вип. 42. – С. 29–38.

13. Мацегора К. Терапія для країни / К. Мацегора // Урядовий кур'єр. – 2014. – 26 груд – С. 15–29.

14. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» / В. Фесенко // Число. – 2006. – Вип. 46. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm.

Ткачук Ю.В.

Особливості стратегії інтеграції України до Європейського Союзу та правове регулювання міграційних процесів

У статті розглядаються питання геополітичного вибору України. Показано, що основний зміст суспільної трансформації полягає в орієнтації України на європейську цивілізацію, на затвердження її соціально-політичних цінностей, забезпечення співробітництва з європейськими країнами в політичній, економічній і гуманітарних сферах, залучення до участі у діяльності європейських політичних інститутів.

Ключові слова: *геополітичний вибір, багатовекторність, стратегічне партнерство, міграція, соціокультурна трансформація, міграційна політика, геополітична рівновага.*

В статье рассматриваются вопросы геополитического выбора Украины. Показано, что основное содержание общественной трансформации заключается в ориентации Украины на европейскую цивилизацию, на утверждение ее социально-политических ценностей, обеспечение сотрудничества с европейскими странами в политической, экономической и гуманитарной сферах, привлечение к участию в деятельности европейских политических институтов.

Ключевые слова: *геополитический выбор, многовекторность, стратегическое партнерство, миграция, социокультурная трансформация, миграционная политика, геополитическое равновесие.*

The questions of geopolitical choice of Ukraine are examined in the article. It is shown that basic maintenance of public transformation consists in the orientation of Ukraine on European civilization, on claim of its socio-political values, providing of collaboration with the European countries in political, economic and humanitarian spheres, bringing in to participating in activity of the European political institutes.

Key words: *geopolitical choice, multivectorness, strategic partnership, migration, socio-cultural transformation, migration policy, geopolitical balance.*

УДК 316.652.2 (477)

Ткачук Ю.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Проблема геополітичного вибору виявилася настільки складною, що протягом своєї державності Україна не могла довгий час визначитись з пріоритетами у переведеному на новий рівень протистоянні «Росія – Європа – США». Україні виведено роль фактора стримування, який заважає її чіткому геополітичному визначенню. Концепція багатовекторності на початку становлення української держави, спроба реалізації багатогранного стратегічного партнерства не сприяли як встановленню внутрішньої стабільності, так і закріпленню особливого статусу на міжнародній арені.

Стратегічні прорахунки політичної еліти, відсутність чіткого розуміння шляху розвитку, зміни геополітичного курсу, неузгодженість позицій представників виконавчої та законодавчої влади не гарантували ефективності цієї геостратегії і стимулювали пошук нової. Констатуючи факт розвитку глобалізації у сучасному світі, процеси інтернаціоналізації господарського життя, участь країн у міжнародному поділі праці, українському істеблішменту доводиться зробити вертикальний вибір у певному напрямі.

Глибокі політичні і економічні трансформації, що відбуваються в українському суспільстві, супроводжуються перетворенням України на європейську державу не тільки за місцем географічного положення, а й за відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності. Перед Україною стоїть завдання чіткого визначення геополітичних пріоритетів і самовизначення як суверенної держави із власними геополітичними і національними інтересами. Реалізація європейської парадигми української геополітики є надзвичайно важливою і водночас недостатньо вивченою.

Основний зміст суспільної трансформації полягає в орієнтації України на європейську цивілізацію, на затвердження її соціально-політичних цінностей, забезпечення співробітництва з європейськими країнами в політичній, економічній і гуманітарних сферах, залучення до участі у діяльності європейських політичних інститутів. Водночас неможна стверджувати, що цей курс повинен заважати розвитку традиційних відносин з країнами СНД.

На сучасному етапі співробітництва України з ЄС вже можна говорити про достатній рівень розуміння пріоритетних політичних, економічних та інших питань, які потрібно вирішити для визнання України повноцінним кандидатом на вступ до цієї організації. Але знаходячись у центрі Європи, поряд з державами, що активно перетворюють свої економіки, Україна помітно відстала і не встигає за процесами, які відбуваються у сусідніх державах. Тому сьогодні ключовими проблемами євроінтеграції України є, по-перше, більш чітка визначеність та ефективність дій влади з питань практичної реалізації проголошеного курсу на вступ, по-друге, подолання суспільних стереотипів стосовно Європи та упередженості щодо впливу Заходу на Україну. Потреба подальшої науково-теоретичної розробки сутності та змісту інтеграційних процесів сучасного світу, суперечливий і непослідовний характер вироблення і втілення європейської парадигми української політики зумовили актуальність теми дослідження.

Особливості процесу формування Україною геополітичної стратегії, чинники вибору геополітичних векторів, основні питання сучасної геополітики вивчали такі провідні дослідники, як Ф. Барановський, С. Василенко, А. Гальчинсський, О. Ковальова, В. Молярчук, М. Михальченко, Ф. Рудич, С. Фомін. Широкий спектр матеріалу стосовно ретроспективного аналізу геополітичних векторів України, зовнішньополітичних орієнтирів країни на сучасному етапі міститься у наукових працях М. Михалченко. Матеріал створює об'ємне уявлення про геополітичний процес і геополітичні вектори української держави в контексті демократичного політичного процесу після проголошення зовнішньополітичного розвитку України, чому присвячуються дослідження А. Гальчинського. Він обґрунтовує європейський вибір нової української еліти після «помаранчевої революції», приділяє увагу аналізу українсько-російських відносин, пропагує шляхи реалізації вибраного геополітичного курсу Україною на сучасному етапі. Ф. Рудич та С. Лотоцький розглядають загальні закономірності та специфічні особливості української геополітики, прагнучи окреслити місце України у геополітичному просторі. А. Крапівін в аспекті трансформації глобальних структур безпеки в сучасному світі розкриває значення безпеки для України. О. Ковальова розглядає основні теоретико-методологічні аспекти європейської стратегії, аналізує інтеграційний потенціал та проблеми співробітництва ЄС та України. Ф. Барановський звертає увагу на досить вагому роль України у сучасних зовнішньополітичних процесах і підкреслює важливість демократичної інституціоналізації в Україні при реалізації європейської парадигми сучасної зовнішньої політики з боку Російської Федерації, існує нагальна потреба у визначенні чинників, які впливають та зумовлюють процес євроінтеграції України.

Характеризуючи ситуацію щодо України, експерти звертають увагу на такі основні чинники:

1) триває протистояння між США, НАТО та ЄС і Росією за вплив на пострадянському просторі та залишається відкритим питання щодо незаконної анексії Криму;

2) зростає авторитаризм російської влади, посилюється активність і агресивність зовнішньої політики Росії, незважаючи на санкції з боку США та ЄС;

3) активізуються зусилля Туреччини, Польщі та Румунії щодо зміцнення своїх регіональних позицій;

4) посилюються націоналістичні настрої у населення деяких сусідніх з Україною країн, зокрема Угорщини та Румунії;

5) залишаються «замороженими» конфлікти у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії, зберігається нестабільність на Північному Кавказі Російської Федерації, а також активізуються курдські екстремісти у Туреччині.

Наведені факти та обставини свідчать про те, що Україна опинилася на перетині економічних інтересів Заходу (США, НАТО та ЄС) і територіальних інтересів сходу (Російської Федерації) і зазнає при цьому активного цілеспрямованого тиску з обох сторін, які намагаються залучити її до сфери свого впливу, розраховуючи на її потенційно потужний економічний, ресурсний, демографічний та військовий потенціал, який наведені вище сили не проти використати у власних геополітичних цілях.

Міграційні процеси є наслідком і одночасно причиною культурної цілісності національного утворення.

З іншого боку, чинником трансформації країн світу, формування нових політичних націй здатні виступати міграційні процеси. Вони є індикатором ступеня геоекономічної активності та геополітичної рівноваги на різних рівнях територіально-політичного простору, індикатором лояльності населення до змін в суспільстві та індикатором процесу взаємопроникнення національних економік.

Актуальність проблеми підсилюється здатністю міграцій впливати на соціокультурну трансформацію. Зростання впливу міграційного чинника на політичні процеси є актуальними і для України. Формування міграційної політики в Україні є частиною національно-державного будівництва, а боротьба з незаконною міграцією / імміграцією – проблемою першочергової важливості для багатьох країн світу.

Проблема незаконної міграції давно вже стала однією з найгостріших для держав ЄС. За офіційними даними, щорічно до Європи в пошуках кращої долі різними шляхами перебираються півмільйона біженців з бідних країн Азії та Африки.

У 1989 році в Радянському Союзі було приблизно 24 млн. людей, які перебували за його межами. У 2000 році у всіх країнах СНД, які раніше входили до складу Радянського Союзу, нараховувалося 29,2 млн. осіб. Таким чином, в результаті розвалу Радянського Союзу у 2000 році загальна кількість міжнародних мігрантів у світі збільшилась до 27 млн. Ці люди тепер враховуються як міжнародні мігранти. Найбільша кількість біженців налічується у Африці та Азії. У розвинених країнах налічується приблизно 3 млн. біженців, а у країнах, що розвиваються, – 18 млн.

Нині 60% усіх мігрантів світу мешкають у Європі, 50 млн. – в Азії та 41 млн. – у Північній Америці.

Кожен десятий мешканець розвинених регіонів світу є мігрантом. У той час у країнах, які розвиваються, мігрантом є один з десяти. Протягом останнього десятиріччя XX ст. число мігрантів у світі збільшилось на 21 млн. осіб (14%). У цей період приріст мігрантів був у найбільш розвинених регіонах. У Європі, Північній Америці, Австралії, Новій

Зеландії та Японії загальна кількість мігрантів у цілому зросла на 23 млн. осіб (48%).

За 5 років в найбільш розвинені регіони світу перебралися приблизно по 2–3 млн. осіб щорічно. Найбільше число мігрантів спостерігається у Північній Америці, щорічно туди переїжджало 1,4 млн. людей, в Європу – по 0,8 млн. щорічно, та в Океанію значно менше – 80 тисяч щорічно.

Потоки мігрантів значно збільшились із країн, які розвиваються в країни найбільш розвинені з 80-х років минулого століття, незважаючи на всі зусилля влади розвинених країн обмежити ці потоки біженців. Крім того, з'явились нові потоки із менш розвинених країни Східної Азії у так звані нові індустріальні країни. Вочевидь, що й надалі ця проблема може загострюватися, оскільки розходження життєвого рівня в різних країнах збільшується. Допоки існують ці розбіжності, буде й міграція, насамперед нелегальна мета міжнародного співтовариства – зробити методи цього процесу керованими, гуманно та узгоджено знайти рішення цієї проблеми. Для цього варто налагодити широке співробітництво на всіх рівнях – між країнами ЄС і Східної Європи.

Є необхідний і широкий обмін інформацією про країни походження мігрантів.

Національна політика, спрямована на організацію впливу на масштаби і структуру міжнародної міграції, стала здійснюватися більш активно, поширюючись на всі регіони світу.

ЄС відіграє значну роль у формуванні і реалізації єдиної міграційної політики країн-членів європейської спільноти. Механізм наднаціонального формування спільних рішень у галузі міграційної політики і їх втілення на національному рівні формується понад п'ятдесят років існування ЄС у всіх його організаційних формах.

Головними інструментами втілення положень європейської міграційної політики є вирішення проблем, що виникають у міграційній галузі, її цілей, завдань і засобів є актуальним, особливо для України, яка виробляє власний зовнішньополітичний курс на європейську інтеграцію, і якщо повноцінне членство України в ЄС вбачається у далекій перспективі, то інтеграція у європейський простір управління міграційними процесами є справою невідкладною в зв'язку з рядом особливостей, які роблять Україну повноцінним і надзвичайно важливим суб'єктом європейського міграційного простору.

Основними джерелами права ЄС є первинне (договірне) законодавство, міжнародні договори ЄС і сторичне законодавство. До первинного законодавства належать основоположні джерела, що мають «конституційний» характер для ЄС, а також міжнародні договори, що доповнюють і змінюють їх. Міжнародні договори укладаються в рамках співпраці з третіми країнами і міжнародними організаціями, є складовою права ЄС і обов'язкові як для його інститутів, так і для держав-членів.

Вторинне законодавство ЄС становлять нормативні акти, прийняті інститутами ЄС у рамках їхньої компетенції.

За всю історію існування ЄС було прийнято понад 1 200 актів вторинного законодавства в міграційній сфері. Число чинних актів набагато менше, оскільки їхня актуальність розрахована на певний період.

Дослідження тематичної структури вторинного міграційного законодавства ЄС дало змогу авторові з'ясувати, яким питанням міграційної сфери приділялось більше уваги в різні періоди формування міграційної політики ЄС.

Процес формування міграційної політики ЄС від його утворення і до сьогодення можна умовно поділити на чотири етапи:

1) 1951–1980 роки – зародження міграційної політики і формування основ вільного переміщення осіб на території ЄС;

2) 1980–1990 роки – пожвавлення міжурядового співробітництва в міграційній сфері;

3) 1990–2000 роки – створення Європейського Союзу, формування передумов прийняття курсу на спільну міграційну політику країн-членів ЄС;

4) після 2000 року – прийняття курсу на спільну міграційну політику країн-членів ЄС, розбудова єдиного простору свободи, рівності і правосуддя.

Досягненнями першого етапу вважаються закладення основ вільного руху трудящих мігрантів на території співтовариства, розбудова єдиного економічного простору і соціального забезпечення, у якому підкреслювалася важливість системи інтеграції трудящих мігрантів, що прийшла на зміну системи ротації.

Другий етап характеризується бажанням національних урядів співпрацювати у міграційній сфері.

Третій етап формування міграційної політики ЄС розпочався з підписання у 1992 році Маастрихтської угоди про створення ЄС, що вивело його на якісно новий рівень: розширено компетенцію інститутів і формалізовано три опори діяльності ЄС: економічні і соціально-політичні основи; загальні зовнішні основи; основи безпеки, правові і внутрішні основи, які включали політику міграції і надання притулку.

Актуальний сьогодні четвертий етап – це якісно нова стадія формування міграційної політики ЄС. Він розпочався зі вступу в дію положень Амстердамської угоди в 1999 році, з надання притулку, управління кордонами і візову політику до «першої опори ЄС».

Широке обговорення питань, що стосуються низького рівня народжуваності населення, безробіття, «відпливу мізків», грошових переказів мігрантів, прав людини, соціальної інтеграції, сприяло перегляду політики в галузі міграції країн, які сприймають мігрантів.

Протягом останніх десятиліть збільшилась кількість країн, уряди яких вжили нових заходів, спрямованих на здійснення політики щодо обмеження масштабів міграції.

Важливими питаннями, яки вимагають обговорення і вирішення, є більш активне співробітництво департаменту міграції з відповідними відомствами сусідніх країн, що може бути започатковане з підписання протоколу про наміри між країнами приділення особливої уваги захисту найуразливіших категорій (жінки, діти). Ефективним заходом протидії нелегальної міграції є необхідна наявність значних ресурсів для створення пунктів тимчасового перебування та розміщення осіб, які шукають притулок, а також для тих, хто його одержав. Використання на індивідуальній основі принципу безпечної третьої країни як способу прискорення процедури удосконалення механізму подачі апеляції та оскаржень з урахуванням наявних труднощів та тимчасових обмежень, а також звільнення заявників від держмита і питання про прийняття і реалізацію на практиці заходу про субсидіарний захист (гуманітарний статус); важливість добровільної депортації при достатніх правових гарантіях для тих, хто не відповідає критеріям визначення біженцем. Слід визнати, що європейські країни дедалі більше посилюють міграційні вимоги до людей, які шукають притулку, намагаючись відокремити дійсних біженців від тих, хто використовує канал одержання статусу для переїзду з економічних або інших мотивів.

При рості народонаселення в найбідніших країнах Азії та Африки, подальшому виснаженні сільськогосподарського сектора, скорочені запасів прісної води, зміни клімату на планеті в найближчі роки очікується збільшення міграції. Тому, як і раніше, її вектор переважно буде спрямований на економічне благополуччя країн Європи та США.

Іншим чинником, що має безпосередній вплив на міграційні процеси, є скорочення народжуваності і, як результат, численності населення в економічно благополучних країнах. Європейські країни незабаром не зможуть задовольняти свої потреби без припливу робочої сили ззовні.

Відмінності в соціальній, економічній та політичній структурі країн ЄС відбиваються на відмінностях в демографічній структурі, і розширення ЄС тільки посилює регіональні відмінності. Щодо України, то гармонізація українського законодавства з національним законодавством ЄС є невід'ємним процесом інтеграції України в європейський міграційний простір.

На сучасному етапі для незалежної України гостро постає питання визначення своїх геополітичних інтересів з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасного розкладу світових сил. Українська зовнішня політика прагне дати відповідь на питання, як здійснити ідею «входження в Європу», не вступаючи при цьому в явну або приховану конфронтацію з Росією. З іншого боку, постають нагальні питання, наскільки реально зближуватися з останньою, не втрачаючи нічого на європейському векторі. Відповідь на ці питання, безперечно, означає для українського керівництва визначення збалансованого зовнішньополітичного курсу як на сучасному етапі, так і в довготривалій перспективі.

Проголошений Україною євроінтеграційний вибір є важливим кроком на шляху до самовизначення у світовому просторі. Україною має бути проведена значна робота з узгодження й адаптації внутрішнього середовища до вимог Євросоюзу, а також виконання узятих на себе зобов'язань стосовно міжнародних організацій. Очевидно, що, окрім позитивних досягнень лібералізації внутрішнього господарства, Україна зіштовхнеться з необхідністю рішення низки проблем, що концентруються навколо конкурентоспроможності національної економіки і виробництва.

Європейський вибір відкриває нові перспективи для співробітництва України з розвиненими країнами континенту, економічного розвитку, соціального і інтелектуального прогресу, зміцнення позицій держави в міжнародній системі координат. Для України європейська інтеграції – це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС. У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної й інституціональної систем. Співробітництво з ЄС сприятиме наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя і добробуту населення.

Водночас у процесі зближення України з ЄС діють і негативні фактори. Серед них слід назвати неспроможність нести фінансовий тягар внесків до ЄС, зростання конкуренції з боку країн-членів ЄС і збільшення відкритості національної економіки, що супроводжуватиметься ліквідацією неконкурентоспроможних підприємств із негативними соціальними наслідками. Невизначеним залишається доцільність вступу до СОТ, адже існують питання захищеності вітчизняного виробника, гарантій підтримки розвитку сільського господарства, які гальмують цей процес. А можливо, членство в блоці НАТО не є посиленням державного суверенітету, і навпаки, подібний крок послужить зміцненню залежності України від іншої могутньої держави, абсолютно відмінної за своїми історико-культурними особливостями від України; США сприятиме розвитку на території України маріонеточного режиму. Нестабільність всередині країни, конфлікти між Президентом, урядом та парламен-

том викликають занепокоєння з боку країн-членів ЄС.

Європейський Союз на сучасному етапі схвалює європейські прагнення України і підтримує проєвропейський вибір, зроблений Україною. ЄС і надалі твердо прагне до співпраці з Україною на національному, регіональному та місцевому рівнях з метою підтримки успішних політичних та економічних перетворень в Україні, які сприятимуть її подальшому зближенню з ЄС. Євросоюз надає великого значення розвитку громадянського суспільства і конкурентного, сприятливого для інвесторів, ділового середовища в Україні. Але головне протиріччя пролягає не тільки в недосконалості законодавчої бази, невідповідності економічним критеріям, неефективному адмініструванні, але й у ставленні ЄС до України. Всередині ЄС немає згоди щодо ступеня та способу зміцнення стосунків ЄС з Україною, не досягнуто одностайності з приводу визначення України потенційним членом організації. Європейський Союз не бажає брати на себе хоч частину можливих «інтеграційних викликів», вважаючи, що Україна повинна впоратись самотужки з завданням.

Очевидно, що потрібно формувати новий імідж України, виробляти нову тактику. Для подолання негативних аспектів та подальшого ефективного втілення європейської парадигми сучасної української геополітики необхідно виконати рекомендації Європейського Союзу для України, як окремо, так і обопільно. Українська влада мусить підкреслювати кожну реформу, яка наближає Україну до ЄС. Через те, що у майбутньому кожна держава, яка претендуватиме на членство в ЄС, буде оцінюватись за вищими критеріями, українська влада потребує вироблення нової тактики, особливо в умовах «втоми від України». Встановлення чіткої інституційної інфраструктури, розмежування інститутів втілення євроатлантичного та європейського курсів, відповідальності посадовців працюватиме в напрямі євроінтеграції.

Повної відповідності стандартам ЄС Україна може набути лише у віддаленій перспективі. Тому послідовність процесу реформування стає вирішальним питанням. Проведення адміністративної реформи, відмова від адміністрації радянського зразка, надання можливостей низовим організаціям на місцевому рівні вирішувати проблеми значним чином будуть сприяти втіленню європейської геостратегії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тиркус Ю. Особливості стратегії інтеграції України до Європейського Союзу / Ю. Тиркус // Політологічні записки ЛНУ ім. В. Даля. – 2014. – № 1 (9). – С. 319–327.

2. Вовк О. Демографічне старіння Європи: соціально економічний вимір в умовах сучасних інтеграційних процесів / О. Вовк // Актуальні проблеми європейської інтеграції. – 2012. – Вип. 9. – С. 27–32.

3. Кофарський В. Україна – ЄС: Нові перспективи націотворення / В. Кофарський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3 (12). – С. 3–15.

4. Платонов А. Досвід міграційної політики країн ЄС в протидії нелегальної міграції / А. Платонов // Держава і право : зб. наукових праць. Серія: Політологія та правові науки. – Вип. 26. – К. : Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2004. – С. 658–662.

5. Сухов А. Миграция в Европе и её последствия / А. Сухов, С. Трыканова. – М. : Наука, 2009. – 215 с.

Юсифзаде А.М.

Особенности механизма выборов в Азербайджанской Республике

Участвуя в общегосударственном управлении, граждане реализуют свою волю, подтверждая тем самым действие важнейшего условия прямой демократии: суверенный народ является единственным и высшим источником власти в стране. Народное волеизъявление на выборах свидетельствует, в частности, о легитимности проводимой политики, беспрецедентном экономическом, социальном и культурном развитии Азербайджана. Однако процесс углубления демократизации требует дальнейшего совершенствования практики проведения выборов в республике: повышения уровня гласности, удельного веса потенциальных участников правовых отношений и их активного волеизъявления по поводу государственного управления народных избранников.

Ключевые слова: *политическое участие, институт выборов, народная воля, легитимность режима, демократизация, повышение гласности, прозрачность выборов.*

Беручи участь в загальнодержавному управлінні, громадяни реалізують свою волю, підтверджуючи цим дію найважливішої умови прямої демократії: суверенний народ є єдиним і вищим джерелом влади в країні. Народне волевиявлення на виборах свідчить, зокрема, про легітимність проведеної політики, безпрецедентний економічний, соціальний і культурний розвиток Азербайджану. Однак процес поглиблення демократизації вимагає подальшого вдосконалення практики проведення виборів в республіці: підвищення рівня гласності, питомої ваги потенційних учасників правових відносин та їх активного волевиявлення з приводу державного управління народних обранців.

Ключові слова: *політична участь, інститут виборів, народна воля, легітимність режиму, демократизація, підвищення гласності, прозорість виборів.*

Taking part in the national the management of, citizens exercise their will, confirming there by the action the most important conditions for direct democracy: the sovereign people are the sole and supreme source of power in the country. Expression of popular will in the elections demonstrates of the legitimacy the policy; unprecedented economic, social and cultural development, in particular, Azerbaijan. However, the process of deepening the democratization requires further improve electoral practices in the Republic: increasing of publicity the specific gravity potential participants of legal relations and the active manifestation of their will in occasion state management of deputies.

Key words: *political participation, election institute, people will, legitimacy of regime, democratization, increase transparency, transparency of elections.*

УДК 316.42:304.444:327

Юсифзаде А.М.,
доцент кафедры общественных дисциплин
Азербайджанской государственной нефтяной академии

Актуальность темы исследования обусловлена углублением процесса демократизации, конкуренцией в борьбе за мандат и власть, участием граждан в выборе лидеров и программ, а также их оценкой работы главы государства и партий. Согласно Конституции любого демократического государства верховная власть принадлежит народу. Его вовлеченность в политический процесс является важнейшим демократическим принципом, который определяется политическим участием, отражающим народную волю по поводу государственного управления. Главный механизм участия и контроля граждан за политической властью в системном поле общества приводится в действие посредством института выборов. Институт выборов, как и институт референдума, представляет собой узаконенную форму прямого народного волеизъявления как первого проявления демократии.

Степень исследованности проблемы. Научные разработки в области системы выборов были освещены в трудах многих ведущих ученых, как зарубежных, так и отечественных. Среди зарубежных – Дж. Бюрдо, М. Дюверже, М. Прело, М. Револь (Франция), П. Бойер и И. Робинсон (Канада), С. Бруно (Швеция), Д. Гарнер и В. Станкевич (Великобритания), Б. Барбер, Л. Сабато, Ф. Факуяма (США), П. О'Хиггинс (Ирландия), К. Старк (Германия), С. Бабурин, Ш. Муфф (Бельгия), М. Баглай, О. Цыганов (Россия) и другие, среди азербайджанских – А. Гасанов, Р. Мехтиев, М. Агаев, А. Дашдамиров, М. Алескеров, Ш. Алиев, А. Оруджев, А. Ибрагимов и др.

Однако потребность в анализе и совершенствовании механизма института выборов в Азербайджане в соответствии с развитием демократизации продолжает сохраняться. В статье поставлена задача обоснования первого условия прямой демократии – участия народа в управлении государственными делами; исследования системы выборов, а также действующей модели института выборов; составления рекомендаций относительно перспектив функционирования института выборов.

Основное содержание. Посредством выборов граждане оказывают воздействие на формирование органов государственной власти и тем самым реализуют свое право на участие в управлении государственными делами. В этом контексте следует отметить, что гражданское общество, основанное на плюрализме мнений и интересах людей, не в состоянии обеспечить их добровольное законопослушание, а также избежать острых социальных взрывов, а может, и кровавых столкновений, если органы государственной власти не будут созданы на справедливой выборной основе с участием самих же граждан. Демократические

выборы – это антипод гражданской войны и силового решения вопроса о власти. Свободные демократические выборы чужды тоталитарному государству [2, с. 343].

Удельный вес и значение участия граждан в выборах в различных странах неодинаковы, они определяются историческими традициями и спецификой конкретной страны. В 2010 г. О. Цыганов писал: «Новейшие тенденции развития современного мира показали, что политические реалии во многих странах мира богаче упрощенных теоретических схем. Многие страны, не имеющие традиций англо-саксонской демократии, сегодня по праву вносят свой вклад в развитие современной многоликой и многообразной демократии, и эти наработки ценны прежде всего в тех регионах, которые сравнительно недавно вступили на демократический путь. В этом плане современная азербайджанская демократия и парламентаризм являются неоценимым вкладом в развитие прогрессивного, светского общества, могущего послужить ярким примером, достойным подражания для многих мусульманских стран» [10, с. 10].

Преамбула Избирательного кодекса Азербайджанской Республики гласит, что основу государственной власти составляет народная воля, проявляющаяся в свободно и регулярно проводимых выборах, а также во всенародном референдуме, путем тайного и личного голосования на основе равного и прямого избирательного права. «Азербайджанское государство гарантирует свободное волеизъявление граждан Азербайджанской Республики путем защиты принципов и норм избирательного права» [3].

Избирательным кодексом определяются правила организации и проведения выборов депутатов Милли Меджлиса – парламента Азербайджанской Республики, Президента Азербайджанской Республики и муниципалитетов, а также всеобщего голосования – референдума [3].

Общим важным принципом для всех стран демократии является легитимность режима, который определяется народным согласием. Посредством народной воли происходит мирная и законная смена одних политических лидеров другими. Граждане реализуют свое право голоса на согласие или несогласие. Это в полной мере соответствует Доктрине прав человека, гласящей, «что человек уже по сути своей – самодостаточный феномен» [12, с. 123].

Вместе с тем Карл Шмидт писал, что «фундаментальными правами человека являются только либеральные права, которые присвоены ему как личности» [5, с. 144].

Об аспекте рассмотрения прав человека во взаимосвязи с демократизацией заявлял и Хавьер Перес де Куэльяр, бывший Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций, об этом писали американский политолог Фрэнсис Фукуяма [9, с. 84–118], Жюльен Фройнд, Жан-Франсуа Кервеган [13, с. 216–218].

Если приведенные выше авторы рассматривали права человека и демократию как идентичные понятия, то были и такие, которые считали, что они не совпадают. Например, Мириам Револь д'Аллонн писала: «Данная связь не подразумевается сама собой» [14, с. 65]

То есть научная полемика по проблеме демократизации и выборов хоть и является острой, актуальной, но в тоже время не является новой.

Осенью 2015 г. Азербайджан готовился к проведению выборов в парламент пятого созыва. За 125 мест в Милли Меджлисе собирались бороться более 750 кандидатов. В рамках агитационной кампании 45 печатных изданий предоставили кандидатам возможность донести предвыборные тезисы до своей аудитории, претендентам на депутатские мандаты для встреч с избирателями были выделены 226 мест в различных регионах страны. Четыре организации – Мониторинговый центр REY, Центр независимых исследований ELS, Центр защиты прав азербайджанской молодежи и Лига защиты трудовых прав граждан – провели в день выборов exit-poll, опросив избирателей на выходе с избирательных участков.

Как и на выборах прошлых лет, большое внимание было уделено обеспечению прозрачности процесса голосования. В этот день за происходящим на 1 000 избирательных участков (около 20% от их общего числа) можно было непрерывно наблюдать посредством установленных по всей стране веб-камер.

В день выборов интернет-пользователи как в стране, так и за ее пределами могли, войдя на интернет-страницу ЦИК, без всякой регистрации непрерывно наблюдать за процессом голосования, подсчетом голосов и определением результатов. Для наблюдения за процессом голосования и подсчета голосов было зарегистрировано большое число наблюдателей. В частности, ЦИК зарегистрировала 465 зарубежных наблюдателей – граждан 53 стран, представляющих 36 международных организаций, а также 57,6 тыс. местных наблюдателей. Из них 2 414 человек прошли регистрацию в Центризбиркоме, то есть были наделены правом осуществлять мониторинг за избирательным процессом не только в пределах конкретного округа, но и по всей территории республики.

Выборы были беспрецедентными в национальной истории по степени политической активности: Центризбирком зарегистрировал кандидатов от 15 политических партий и блока «Азадлыг-2015», а если считать самовыдвиженцев, то в выборах приняли участие представители 24 политических партий, подавляющее большинство – оппозиционных. Это небывалый показатель для азербайджанской

истории. Разумеется, наибольшее число кандидатов было у правящей партии «Новый Азербайджан». Тем не менее это не снижало остроты борьбы за места в парламенте, если учесть, что некоторые ветераны отечественной законодательной деятельности из состава старой гвардии решили не баллотироваться в этот раз, уступив место молодежи [1, с. 4].

Несмотря на то что парламентские выборы в Азербайджане происходили в интересах азербайджанского народа и азербайджанской государственности и все это осознавали и в самом Баку, и за пределами страны [15], выборы были бойкотированы не только представителями некоторых политических партий от местной оппозиции, но и рядом международных организаций. Несмотря на полученное приглашение, такие организации, как БДИПЧ ОБСЕ, Парламентская ассамблея ОБСЕ, Европарламент, впервые за долгие годы решили не присылать своих наблюдателей. Впрочем, делом Азербайджана было пригласить.

МИД Азербайджана обвинил БДИПЧ в политизации выборов, причем организацией, которая не имеет мандата на принятие такого откровенно политического решения, каким является бойкот мониторинга выборов в республике. «Это не Азербайджан отказывался от сотрудничества. ПА ОБСЕ – отказавшая в наблюдении за выборами сторона. Поэтому призыв о возобновлении сотрудничества должен быть адресован не Азербайджану, а отказавшимся в сотрудничестве представителям ассамблеи. Мы проведем выборы и без отказавшихся от нашего приглашения ПА ОБСЕ, Европарламента и других структур», – так прокомментировало данную ситуацию постпредство Азербайджана при ОБСЕ [1, с. 5].

Разумеется, Баку осудил демарш указанных организаций. Но не только Баку. Так, глава ЦИК России Владимир Чуров считал решение руководства БДИПЧ ОБСЕ не направлять наблюдателей на выборы в Азербайджан незаконным. «С приходом нового директора БДИПЧ господина Георга Линка обострились отношения у ряда государств с этим институтом. В нарушение всех норм и всех законов господин Линк самовольно отменил поездку миссии БДИПЧ и содействовал отмене поездки в Азербайджан иных делегаций для наблюдения. Думаю, данный инцидент серьезно скажется на отношениях целого ряда стран с БДИПЧ», – сказал глава ЦИК России.

Дело в том, что не только Азербайджан, но и многие другие страны давно обвиняли эту структуру в изначальной предвзятости, то есть критичности оценки, которую она дает выборному процессу на постсоветском пространстве. При этом отсутствие представителей БДИПЧ позволило сделать выборы в Милли Меджлис более спокойными, так как отдельные силы каждые выборы считают поводом для дестабилизации ситуации в стране и критический голос в отношении избирательного процесса воспринимают как призыв к действию.

Вот на таком фоне планировалось широкое представительство на выборах делегатов от стран СНГ – около 500 человек, и тут тоже проглядывали последние тенденции на сближение Азербайджана со своими традиционными партнерами по ближнему зарубежью. «Так называемые демократические институты несут демократию только в те страны, которые самостоятельно ложатся на эшафот, тем же государствам или лидерам государств, которые имеют волю и свое собственное видение, выписывают более сговорчивые правительства, а иногда просто ввергают в хаос. Азербайджан же являет собой пример стойкости и отсутствия подхалимства, что, естественно, раздражает определенные силы», – сказал российский эксперт А. Бычков.

Однако отказ БДИПЧ и остальных, не приехавших на выборы в Азербайджан, вовсе не является гарантией того, что позднее ими не будут обнародованы такие же, как и ранее, критические отчеты, составленные на основе мнения неких «компетентных экспертов» на местах. Но на такую безосновательную критику Азербайджан не обратил особого внимания. Анализ предвыборной ситуации, состав участников предвыборной гонки и многие другие факторы позволили исключить возникновение любого рода эксцессов на выборах.

Большинство жителей Азербайджана довольны своей жизнью, свидетельствуют данные соцопроса, проведенного французской компанией по социологическим исследованиям Opinionway в преддверии выборов. Так, 58,1% респондентов, участвовавших в опросе, считают, что в Азербайджане дела идут в правильном направлении. Данные опроса, проведенного американским центром Arthur J. Finkelstein & Associates, еще более убедительны: около 80% избирателей одобряют курс развития, проводимый действующим руководством страны.

Безусловно, выборы 1 ноября вошли в историю как самые спокойные во всех отношениях в современной истории республики. А для искушенных иностранных наблюдателей запомнились еще и местной спецификой, например таким интересным фактом, как наличие в небольшой республике 564 избирателей (0,01% от общего числа), возраст которых превышает сто лет [1, с. 5].

В период президентских выборов в Азербайджане, на которых одержал победу действующий президент Ильхам Алиев, наблюдателями от ОБСЕ – общеевропейской правозащитной организации – были замечены недостатки в избирательной системе. На пресс-конференции в Баку миссия наблюдателей от ОБСЕ заявила, что на всех этапах процесса в день голосования были проблемы. Для того, чтобы Азербайджан «в полной мере соответствовал своим обязательствам

в рамках ОБСЕ», им было предложено назвать замеченные недостатки. Но миссии наблюдателей Парламентской ассамблеи Совета Европы и Европейского парламента выступили с заявлением, что голосование было прозрачным и носило демократический характер, несмотря на сохраняющиеся серьезные проблемы со свободой слова в Азербайджане. После подсчета голосов победу одержал Ильхам Алиев, за него проголосовали 84,6 процента избирателей. Для сравнения: кандидат от объединенной оппозиции Гамиль Гасанлы набрал около 8 процентов голосов.

Конечно, процесс демократизации продолжает свое развитие в соответствии с цивилизационными установками времени, и, соответственно, с каждым разом выборы в Азербайджане качественно отличаются от предыдущих, что является очередным шагом в строительстве государственности. Известно, что «выборы в Азербайджане проходят в условиях, когда в мире происходят катаклизмы, войны, появляются организации, в основе которых заложена идеология терроризма. В таком контексте существование государства, которое хочет мирного развития, некоторым может показаться нонсенсом. Мы ждем от выборов следующего шага в будущее, нового парламента, который будет лишен недостатков предыдущего, который будет расчищать нашу дорогу вперед» [16].

Борьба за права человека в принципе представляет собой один из аспектов борьбы за демократию. Для того, чтобы соперничество не выливалось в острое противостояние и кризисы, создаются законодательные нормы, регламентирующие ход избирательного процесса. Понятно, что законодательство не может регламентировать всю деятельность участников избирательного процесса, но тем не менее оно создает для них определенные правовые рамки, выход за которые влечет применение к нарушителю различных санкций.

Рассматривая избирательную кампанию как разновидность политического процесса, следует учитывать, что инициаторы избирательных кампаний, выступающие в роли субъекта управления, лишены права диктовать «правила игры», то есть создавать нормы, обязательные для объекта своего воздействия (ни один кандидат или избирательное объединение не может издать распоряжение или указ, предписывающий массам модели электорального поведения); что субъект управления лишен возможности опираться на право легитимного насилия, на применение санкций и иных мер воздействия на потенциальных избирателей.

В качестве субъекта управления в избирательной кампании выступает команда (партийная организация, группа единомышленников, политические консультанты) во главе с кандидатом, а объектом являются потенциальные избиратели. Задачи, которые ставит перед собой кандидат, определяют цель управления. Как свидетельствует практика, не все кандидаты, вступая в предвыборную борьбу, ориентированы на победу. Некоторые из них рассматривают избирательную кампанию как возможность привлечь к себе внимание, пройти предварительную «раскрутку» с целью участия в следующих выборах либо просто пытаются оттянуть на себя часть голосов сильных соперников какого-либо кандидата и т. д. [8, с. 559].

Содержание избирательной кампании наполнено борьбой за умонастроения и предпочтениями населения. Результат борьбы зависит от эффективности действия стратегии и тактики избирательной кампании, разработанной на основе избирательных технологий. Однако, прежде чем приступать к выработке стратегии, необходимо провести разграничение между «внутренней» и «внешней» кампаниями. «Внутренняя» – это деятельность, ведущаяся внутри предвыборного штаба, «внешняя» – это то, что видно и обращено к зрителям [11, с. 489–502].

В указанном русле основными целями являются определение и донесение до общественности следующих сведений:

– кто ваш кандидат (его данные, жизненная философия, общественно-политическая позиция);

– кто ваш оппонент;

– какова предметная основа, на которой вы рассчитываете развернуть вашу публичную политику;

– кто адресат, т. е. те избиратели, у которых ваши идеи, вероятнее всего, найдут отклик.

Следует отметить, что стратегический замысел избирательной кампании может найти реализацию только в конкретных делах самого кандидата, его команды и их добровольных помощников. Именно в их действиях избирательная кампания приобретает знакомые очертания: распространяется рекламная продукция, организуются публичные выступления кандидата, на улицах появляются агитаторы. Как правило, выбор тех или иных технологических приемов непосредственно зависит от избранной тактики, т. е. совокупности приемов и способов деятельности, непосредственно определяемых развитием ситуации и намерениями действующих лиц [8].

В целом назначение тактики заключается в информировании населения о кандидате, основных целях его программы, в формировании у избирателей мнения, суждения, убеждения, оценки, установки, ориентирующих их на поддержку конкретного кандидата. Разнообразные тактические приемы можно рассматривать как конкретные способы воздействия на сознание, мотивацию избирателей в соответствии с целями организаторов избирательной кампании [8].

Тактика избирательной кампании всегда планируется. Для этого составляется план-график работы кандидата, членов его команды, отвеча-

ющих за разные направления работы (рекламу, связь со средствами массовой информации, проведение массовых мероприятий, сбор информации о действиях соперников и т. д.). К примерным тактическим целям оперативного плана кампании обычно относят:

– заявление имиджа бескорыстного и компетентного человека, отстаивающего интересы обманутых избирателей;

– работу над идентификацией имени;

– создание предпосылок для переговоров с коммерческими банками и другими возможными спонсорами о финансовой помощи для формирования фонда избирательной кампании;

– привлечение добровольцев, готовых бесплатно участвовать в сборе подписей в поддержку кандидата.

Исход выборов определяется, с одной стороны, предпочтениями избирателей, с другой – избирательной процедурой и способом подсчета голосов. Поэтому избирательные системы могут быть представлены как способы конвертации голосов избирателей в места в выборных структурах власти. По той же причине ключевыми в теории избирательных систем являются вопросы об учете голосов и распределении мест [15].

Кроме того, «по сравнению с другими элементами политической системы, электоральными правилами легче манипулировать в политических целях, – отмечали Р. Таагепера и М. Шугарт. – Такого рода манипулирование возможно не только в результате прямой подтасовки результатов выборов, введения ограничений на выдвижение кандидатов и предвыборную агитацию, нарушения тайны голосования и правила «один человек – один голос», неравной нарезки округов и махинаций с определением их границ, но и путем выбора той или иной избирательной модели. Правящие элиты определяют институциональный дизайн (в том числе выбирают избирательную систему), руководствуясь отнюдь не стремлением оптимизировать функционирование демократии. Как и любой субъект политического процесса, они преследуют собственные интересы по поводу максимизации власти» [17].

Мы пришли к выводу, что в результате выборов состав властной элиты изменяется в соответствии с предпочтениями общества. Власть же адаптирует свою политику в соответствии с общественными требованиями. Показателем влияния выборов на политико-властные процессы может выступить критерий выполнения электоральным процессом своих системных функций – обеспечения динамизма, адаптации, стабилизации, интеграции, коммуникации и легитимации власти. Показателем роли выборов как фактора политико-властных процессов могут выступать изменения во власти или их отсутствие в результате выборов, то есть то, в какой мере и в каком направлении выборы повлияли на существующее положение вещей в правящей элите, в политическом режиме и в государственной политике [16].

Любой фактор характеризуется таким показателем, как степень влияния. Роль выборов как фактора политико-властного процесса определяется их характером, который, в свою очередь, является производным от характера политического режима, от степени развития институтов гражданского общества, от распространенных в обществе типов политической культуры, от характера организации, менталитета и политической культуры политических элит [16].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гусейнзаде Л. Победит сильнейший / Л. Гусейнзаде // Region plus. – 27 декабря 2015. – № 39. – С. 4–5.
2. Баглай М. Конституционное право Российской Федерации / Баглай М. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – С. 343.
3. Избирательный Кодекс Азербайджанской Республики от 27 мая 2003 г. – № 461. – IIQ.
4. Избирательный Кодекс Азербайджанской Республики от 27 мая 2003 г. – Ст. 2.1.
5. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – № 6. – С. 144.
6. Нурани. Особенности армянского парламентаризма / Нурани // Region plus. – 15 декабря 2015. – № 46. – С. 10–13.
7. Назимоглу Н. Разборки под знаком «Рустави-2» / Н. Назимоглу // Region plus. – 24 ноября 2015. – № 43. – С. 12–13.
8. Соловьев А. Политология: Политическая теория, политические технологии / А. Соловьев. – М .: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
9. Факуяма Ф. Конец истории / Ф. Факуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 84–118.
10. Цыганов О. Азербайджанский парламентаризм: от традиции к современности / О. Цыганов // Известия. – 25 ноября 2010. – № 221. – С. 10.
11. Шабров О. Выборы и технологии избирательных кампаний / О. Шабров / Политология. – М. : РАГС, 2006. – С. 489–502.
12. Macintyre A. Après la vertu. Etude de théorie morale / A. Macintyre // PUF. – 1997. – p. 123.
13. Arendt H. Essai sur la révolution / H. Arendt // Gallimard. – 1967. – P. 216–218.
14. Spitz J.-F. La liberté politique. Essai de généalogieconceptuelle / J.-F. Spitz // PUF. – 1995. – P. 65.
15. Климова Ю. Преступность и массовая коммуникация в период предвыборной агитации : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Ю. Климова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.studme.org/37546/politologiya/izbiratelnye_sistemy.
16. Чувилина Н. Выборы как фактор развития политико-властных процессов в странах СНГ / Чувилина Н. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.politex.info.
17. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. Шугарт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.e-reading.club/chapter.php/89697/148/Turgaev,_Hrenov,_Isaev_-_Politologiya__hrestomatiya.html.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Аббасова З.М.

«Арабская весна» и женский вопрос

Статья посвящена анализу проблем женщин в арабских странах и оценке ситуации с правами женщин после «арабской весны». Автор подчёркивает большое значение принятого в 1956 году Кодекса о Личном Статусе для женщин Туниса и развития страны в целом, отмечает успехи женщин в регионе Персидского залива в сфере образования и трудоустройства, проводит анализ проблем, препятствующих участию женщин в политике.
Ключевые слова: *права женщин, арабская весна, традиции, гендер, равноправие, демократия.*

Стаття присвячена аналізу проблем жінок в арабських країнах і оцінці ситуації з правами жінок після «арабської весни». Автор підкреслює велике значення прийнятого в 1956 році Кодексу про Особистий статус для жінок Тунісу і розвитку країни в цілому, відзначає успіхи жінок в регіоні Перської затоки у сфері освіти та працевлаштування, проводить аналіз проблем, що перешкоджають участі жінок в політиці.
Ключові слова: *права жінок, арабська весна, традиції, гендер, рівність, демократія.*

The article analyzes the issues of women in the Arab countries and assesses the situation of women's rights after the "Arab spring". The author emphasizes the importance of the Code of Personal Status for Tunisian women adopted in 1956 and the progress of the country as a whole, notes Gulf women's achievements in the fields of education and employment, analyzes the problems which impede the participation of women in politics.
Key words: *women's rights, the Arab spring, tradition, gender, equality, democracy.*

УДК 392.6

Аббасова З.М.,
диссертант Института
по правам человека
Национальной академии наук
Азербайджана

В 2002 году ПРООН совместно с группой арабских учёных выпустила Доклад «О человеческом факторе развития в арабских странах 2002 года». Согласно данным доклада, наряду с безработицей и бедностью «три вида дефицита являются «серьёзным препятствием для развития арабских стран: дефицит свободы, прав женщин и знаний». «Дефицит свободы тормозит человеческое развитие» – говорится в докладе. 50% женщин все ещё неграмотны, им отказано в праве свободного передвижения, получения образования и коммерческой деятельности [1; 3]. Одна из основных рекомендаций этого доклада заключалась в призыве расширить права и возможности женщин. Ведь для процветания современного общества в равной степени необходимы навыки и знания всех его членов: и мужчин и женщин. Именно дефицит свободы, прав женщин и знаний в совокупности стали основными причинами социально-экономического упадка в арабских странах, что в итоге привело к революционным выступлениям и свержению власти в Тунисе, Египте и Ливии.

Женщины были активными участниками революционных выступлений в Тунисе и Египте, однако надежды на реформы и улучшение своего статуса после свержения авторитарных режимов и установления новой власти оказались напрасными. Представители новой власти отложили решение этого вопроса на второй план, оправдывая такой подход существованием проблем, решение которых не может быть отсрочено.

Однако общество не может развиваться и двигаться в направлении благополучия своих граждан в условиях гендерного неравенства, когда женщины лишены возможности жить свободной полноценной жизнью, делать выбор, свободный от насилия, в пользу своих интересов, с учётом своего развития, развития своей семьи и общества. Амартия Сен – философ, экономист и лауреат Нобелевской премии – отмечал, что «проблема гендерных диспропорций, в конечном счете, это проблема несопоставимых свобод». Игнорируя женский вопрос, правительства арабских стран ставят под угрозу социально-экономическое развитие своих государств [3].

При оценке ситуации с правами женщин в арабских странах необходимо принимать во внимание исторические особенности каждой отдельной арабской страны и влияние религиозного и культурного факторов. Проблемы женщин стали волновать тунисское общество ещё в начале XX века. Доступность образования, первые женщины, выступающие с призывами к гендерному равенству, возникновение женских организаций, участие женщин в национальном движение за освобождение Туниса – всё это необходимо рассматривать как звенья длинной цепи событий, которые в итоге привели к изменению в социальном и экономическом статусе женщин. В 1956 году в Тунисе, через несколько месяцев после обретения независимости, был обнародован Кодекс о личном статусе, который и по сей день является самым прогрессивным в арабском мире. Кодекс защитил права женщин при разводе, установил минимальный возраст для вступления в брак, расширил опекунские права женщин над детьми, а самое главное – запретил многожёнство. Будучи светским государством, в котором деятельность

исламских партий была запрещена, Тунис по многим характеристикам достиг высокого уровня развития. В стране существует Министерство по Правам человека, женщины являются равноправными членами тунисского общества. На фоне длительной истории женского движения, пропаганды гендерного равенства и проведения реформ в законах с целью искоренения дискриминации по отношению к женщинам в Тунисе существовали серьёзные проблемы, которые стали причинами гражданского недовольства властью и политикой, которой она руководствовалась. Авторитарный режим, создавая видимую стабильность в стране и являясь гарантом светского правления, не признавал существование экономических и социальных проблем. Объявив Тунис светским государством, Хабиб Бургида, а впоследствии и Бен Али всячески преследовали религиозные настроения в обществе.

Ухудшение экономической ситуации в мире, которое в итоге привело к обострению социальных и политических проблем на фоне высокого уровня безработицы и коррупции правящих арабских режимов, стало основной причиной протестных выступлений с конца 2010 года в Тунисе, а затем в Египте, Ливии, Сирии и Бахрейне. Главными участниками этих событий стала арабская молодежь, которая была ограничена в реализации своих возможностей как в экономической, так и в политической сферах. Известный в Тунисе учёный Абдельбаки Хермасси в своё время правильно отметил, что «люди будут судить о своём руководстве по тем возможностям в жизни, которые оно им предоставляет» [5]. Свержение режима в результате народного протеста, победа исламистов на первых послереволюционных выборах, опасения в связи с возможностью ухода с политической арены светских партий, непрекращающиеся волнения в Тунисе и в итоге реванш светской партии Нидаа Тунис над исламистами, прежде всего, подтверждают тот факт, что Тунис, как и весь остальной арабский мир, находится в стадии перемен. Заявления лидеров исламской партии о создании в Тунисе демократии, основанной на ценностях ислама и обеспечении прав женщин, были встречены неоднозначно со стороны либералов и женщин. Время показало, что представители так называемого умеренного ислама не имели чёткого представления о том, как воплотить в жизнь решения тех проблем, о которых они говорили в ходе победы жасминовой революции. Решение этих проблем должно было найти своё отражение в конкретных реформах и политике, направленной на демократическое развитие и разрешение экономических проблем в стране. Напротив, придя к власти, так называемые умеренные исламисты взяли курс на исламизацию общества.

Учитывая историю Туниса, где исламские традиции всегда мирно сосуществовали с модернистской идеологией, где равенство между женщиной и мужчиной закреплено конституцией, а административно-организационные меры были проведены с учётом обеспечения достойного места женщин в обществе и семье, трудно было представить, что тунисские женщины готовы были сделать десять шагов назад. Тунис, будучи страной, в которой зародилось движение «арабская весна», первой в арабском мире осуществила равенство в защиту женщин и первой провела демократические реформы: сумела сохранить первенство в правильном направлении. Принятие в 2014 году новой Конституции по праву можно считать одним из главных достижений тунисского народа. Она закрепила равенство мужчин и женщин и наделила их политическими, экономическими и культурными правами. Таким образом, Тунис продолжит курс, направленный на развитие общества, в котором права человека и граждан рассматриваются в контексте равноправных членов данного общества.

Одной из главных задач обществ Персидского залива является сохранение традиционной арабской культуры, самобытности и образа жизни наряду с безопасностью и стабильностью. Эта задача является наиболее актуальной в эпоху глобализации. Научная глобализация является желательной, нокультурная глобализация, то есть отмена отдельных признаков и атрибутов, является неприемлемой» [2, с. 426]. И это в первую очередь относится к вопросам, которые затрагивают права женщин. 50% населения в этом регионе идентифицирует себя с тем племенем, к которому принадлежали его предки, выступает за сохранение традиций и против изменений в общественной жизни, проведения реформ, в том числе в вопросах относительно статуса женщин. Бережное отношение к традициям и культуре своего народа, желание сохранить арабскую самобытность, которая в то же время подразумевает определённый статус арабских женщин, является основной причиной существующего стереотипа по отношению к ним и ограничения их прав.

Обретение независимости, открытие и эксплуатация месторождений нефти и инвестиция части нефтяных доходов в проекты по развитию во многом повлияли на изменение положения женщин в Кувейте и Объединённых Арабских Эмиратах (ОАЭ). Для реализации положений принятой в 2004 году на 16-м саммите ЛАГ «Декларации касательно процесса реформирования и модернизации» в большинстве арабских стран были проведены конституционные реформы, направленные на пересмотр отношений между государством и обществом, модернизацию политических систем, внесены поправки в законы относительно ген-

дерного равенства и государственной поддержки прав человека. Кроме того, преодоление социальных препятствий, в том числе традиционных взглядов на роль женщины в обществе, а также политика открытости, которую стали демонстрировать в частности правительства ОАЭ и Кувейта также стали ключевым фактором развития данных обществ. Сегодня уровень грамотности в этих странах достигает 96%, трудоустройство женщин поощряется национальной политикой, резко возросло число женщин-предпринимателей. В политической сфере женщины также занимают лидирующие позиции. В Кабинете Министров Кувейта и ОАЭ присутствуют женщины, они представляют свои страны в качестве послов, возглавляют делегации своих стран на международном и региональном уровнях. В 2015 году впервые в истории не только ОАЭ, но и всего арабского мира женщина была назначена Председателем Федерального национального совета [4].

Предоставление женщинам в странах Персидского залива права участвовать в голосовании и быть избранными, с одной стороны, является серьёзным шагом на пути признания со стороны международного сообщества. Но с другой стороны, на фоне возрастающего внимания к этой теме со стороны правозащитных организаций, адвокатов и журналистов этот шаг направлен на поддержание стабильности в регионе Персидского залива. Кроме того, наделение женщин избирательным правом в большинстве арабских стран сделало их участниками политических процессов. Теперь политические партии вынуждены принимать во внимание их голоса и ту поддержку, которую могут оказать женщины в ходе избирательной кампании. Однако тот факт, что сегодня женщины в ОАЭ и Кувейте наделены политическими правами, и даже принятие системы квот в ОАЭ не способствует политической активности женщин и как результат, сегодня без изменений остается законодательная система в этихстран, в частности Кодекс о Личном статусе, многие положения которого узаконивают дискриминацию по отношению к женщинам и ограничивают их права.

Прогресс женщин в странах Персидского залива во многом связан с инициативой, идущей сверху. С одной стороны, правительства этих стран демонстрируют заинтересованность в продвижении женского вопроса и наделяют женщин политическими правами. Однако, будучи полноправными гражданами своих стран, женщины не имеют возможности в полной мере пользоваться этими правами, бороться и достигать значимых результатов в их стремлении к свободе, устранении дискриминации по отношении к ним, в том числе в принятии закона, запрещающего полигамию.

ОАЭ являются одной из немногих стран региона, которую не затронули события «арабской весны». Это во многом связано с высокими доходами населения страны и постоянной заботой правительства, направленной на обеспечение потребностей граждан. Однако на фоне арабской революции в ОАЭ была усилена цензура на деятельность ассоциаций, в частности были распущены ассоциации юристов и учителей, которые выступили с призывами к реформам, было арестованы несколько блогеров. Правительство ОАЭ преследует людей, которые выступают с критикой в адрес правительства, защитники прав человека подвергаются уголовному преследованию и тюремному заключению. Отсутствие свободы слова в ОАЭ является одной из главных проблем, которая волнует общество и активно критикуется правозащитными организациями. В условиях данного общества и политики «государственного феминизма» государство должно продемонстрировать свою заинтересованность в этом вопросе и поддержать женщин страны. Однако существование в странах Персидского залива альянса между правящими силами и традиционными племенными вождями и в дальнейшем будет срывать усилия пролиберальных сил в их стремлении к демократическим изменениям. Отсутствие экономической и социальной безопасности, ментальный характер проблем, с которыми сталкиваются женщины, и, несомненно, отсутствие конституционных гарантий, направленных на защиту женщин, будут и дальше сводить их усилия на пути достижения своих прав к движению по замкнутому кругу. С другой стороны, процессы «модернизации», которые сегодня можно наблюдать в странах Персидского залива и которые служат прежде всего интересам самих правящих элит в их стремлении укрепить и придать более современный вид существующим режимам, должны положительно сказаться и на статусе женщин. Эти реформы, включающие в себя трансформацию традиционных обществ, будут проводиться дозированно, но, учитывая желание правящих элит сохранить стабильность в регионе Персидского залива, в направлении демократических перемен, участия граждан в общественной жизни, конституционных гарантий прав человека и расширения прав женщин.

Задаваясь вопросом о будущем этих стран и женщин в этих обществах, следует прежде всего исходить из реальной оценки, которая будет дана участию женщин в революционных процессах. В 2011 году в знак поддержки безопасной борьбы за права женщин впервые Нобелевской премии за мир была удостоена активистка и журналистка из Йемена. Такая позиция и оценка участия и роли женщин в ходе арабской революции должна быть поддержана и в самих арабских странах. Борясь вместе с мужчинами против старого режима, за свободу и демократию, в то же время женщины боролись за своё экономическое, социальное и

политическое равноправие с мужчинами, за свои гражданские права. Наделение женщин в арабских странах важными правами напрямую связано с проведением изменений в законодательных системах, что довольно сложно при наличии собственных традиций в юриспруденции. Сложно, однако принятие Тунисом в 1956 году Кодекса о личном статусе доказывает, что возможно. Пытаясь сохранить базовые принципы исламского общества и осознавая необходимость интеграции в современном мире, в Тунисе был создан новый тип современного мусульманского общества. Этот опыт должен быть обогащён для дальнейшего развития не только Туниса, но и других мусульманских стран.

Участие женщин в арабских революциях само по себе не может изменить ситуацию с правами женщин в этом регионе. Это одинаково справедливо и к тому, что в ближайшее время не стоит ожидать внедрения западных демократических принципов в арабском обществе, и прежде всего потому, что попытки западных государств реформировать арабское общество по западному образцу не раз оборачивались неудачами. Однако ислам как религия провозглашает равноправие и уважает права человека, вне зависимости от его принадлежности к тому или иному полу, а значит, демократические принципы не противоречат философии ислама. Не отрицая существования идеи арабского единства, которая была наиболее актуальна в период национально-освободительного движения в начале прошлого века, сегодня нужно принимать во внимание уникальность и особенность каждой отдельной арабской страны с точки зрения экономического, исторического и культурного развития, политического устройства и географического расположения. С этой точки зрения, пережив сложный переходный период, каждая страна пойдёт по своему пути и дальнейшее развитие этих стран будет завесить от решения экономических проблем и желания властей создать систему, при которой будет возможно свободное волеизъявление народа и уважение прав человека, в том числе прав женщин. Сегодня арабские государства должны стремиться к созданию арабской демократии, которая будет отвечать требованиям настоящего времени, в которой будут мирно сосуществовать каноны исламской религии, заложенные в Коране, и исламские демократические принципы, не только с учётом особенностей каждой отдельной арабской страны, обусловленные политическими, историческими и религиозными факторами, но и при обязательном признании статуса женщины как достойного члена мусульманского общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Arab Human Development Report 2002 : Creating Opportunities for Future Generations. – N.Y. : UNDP, 2002. – 178 p. (55).

2. Al-Qardhawi Y. in interview by Al Jazeera channel. November 18, 2001, In «The Gulf and Challenges of the future». A.-D.: The Emirates Center for Strategic Studies and Research. – 517 p.

3. Комитет № 5. Гендерное равенство [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mdgforum.ru/wp-content/uploads/2015/11/committee5.pdf.

4. Национальный совет ОАЭ впервые возглавила женщина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://riafan.ru/482627-natsionalnyiy-sovet-oae-vpervyie-vozglavila-zhenshhina.

5. Сапронова М.А. «Жасминовый бунт» в Тунисе может дестабилизировать ситуацию в регионе / М.А. Сапронова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mgimo.ru/news/experts/document178470.phtml.

Дмитрашко С.А.

Специфіка формування та функціонування ідеології націонал-соціалізму

У статті розглянуто основні підходи до вивчення ідеології націонал-соціалізму. Здійснено аналіз ідеології націонал-соціалізму за допомогою системного підходу. Автором показані перспективи розглядання зв'язку структури і функцій ідеології з соціально-політичними структурами і соціально-психологічними контекстами.

Ключові слова: *тоталітаризм, фашизм, націонал-соціалізм, політична ідеологія, структура і функції ідеології.*

В статье рассмотрены основные подходы к изучению идеологии национал-социализма. Осуществлен анализ идеологии национал-социализма с помощью системного подхода. Автором показаны перспективы рассмотрения связи структуры и функций идеологии с социально-политическими структурами и социально-психологическими контекстами.

Ключевые слова: *тоталитаризм, фашизм, национал-социализм, политическая идеология, структура и функции идеологии.*

The article is devoted to the main approaches to the research of the ideology of National Socialism. The analysis of the ideology of National Socialism was fulfilled by means of a systematic approach. Author shows the perspectives of analysis of links between structures/functions and socio-psychological context.

Key words: *totalitarianism, fascism, National Socialism, political ideology, structure and function of ideology.*

УДК 321.64

Дмитрашко С.А.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціології, філософії і права
Одеської національної академії харчових технологій

Серед значної кількості проблем, які виникають у процесі вивчення націонал-соціалізму, особливої уваги заслуговує проблема ідеологічного фактору у визначенні напрямів суспільно-політичного розвитку. Аналіз ідеологічної діяльності тоталітарного режиму є важливим, оскільки націонал-соціалісти визначали свою діяльність як революцію націонал-соціалістів щодо створення імперії з новим соціальним порядком.

Для розкриття теми дослідження та з'ясування ролі ідеології в тоталітарних режимах базовими є концепції, представлені в принципово важливих працях Т. Адорно, В. Корнхаузера, П. Рікера, М.-А. Рукетт, Е. Фромма, Х. Гребінг, Дж. Неурор, Т. Парсонса, О. Бланка.

Модернізація пов'язана з вибором доктрин розвитку, тому важливим є визначення духовних пріоритетів та соціально-політичної дійсності, що обумовили вибір програми НСДАП як політичної програми розвитку країни. Не менш важливим є вивчення складових елементів ідеологічної системи та їхнього зв'язку у певній комбінаториці ідей та механізмів адаптації до соціально-політичних структур та соціокультурних контекстів, що можна визначити метою статті.

Виходячи з цього положення, проаналізовано ідеологічний вплив на діяльність режиму, з урахуванням того, що дослідження «будь-якої сфери діяльності індивіда не може не вестися у відриві від сукупності пануючих у цей період уявлень про характер і мету діяльності, носієм яких виступає її суб'єкт. Без урахування історичної специфіки ментальності конкретного народу в цю епоху неможливо зрозуміти і своєрідність прояву різноманітних форм соціального антагонізму в суспільстві, а також поведінку індивідів, що належать до нього» [1, с. 32]. У цьому контексті також продуктивним є використання системного підходу, який дає змогу сприймати суспільство як макросистему, яка знаходиться на певному етапі розвитку, а також провести аналіз ядра і елементів ідеології націонал-соціалізму. Ідеологічне панування просякло всі сфери суспільного життя, тим самим створивши високу адаптивність, пластичність режиму та нову тоталітарну політичну культуру. Застосування зазначених підходів щодо вивчення ідеології націонал-соціалізму дає змогу розширити уявлення про сутність, структуру й функції ідеології, створення стратегеми розвитку суб'єктами політичного процесу, а також моделі поведінки тих, хто інтеріоризує правила політичної гри.

За думкою О. Бланка, ідеологія фашизму проявилася у створенні нацистської програми, розрахованої на прихилення до себе та пошук дієвих методів агітації. Пізніше вона отримає риси характеру «теоретичної бази» [2, с. 23]. Досить поширена позиція, яка сприймає ідеологію як засіб мобілізації ресурсів, тобто ідеологія редукується до інструменту легітимації влади та пропаганди. Вважаємо, що продуктивним буде аналіз структури ідеології як системи з поясненням динаміки елементів та взаємозв'язку з соціокультурною сферою, політико-інституціональною організацією.

Ідеологія націонал-соціалізму є упорядкованою системою ідей, цінностей, настанов, елементів соціальної психології, спрямованою на адаптацію теоретичних положень щодо мети та напряму розвитку країни до об'єктивних умов у конкретний історичний період. Ідеологія як система складається з елементів – ідейних положень; їхньої якості – спрямованість на певну модель розвитку та структури з певною організованістю елементів – план або проект моделі. На початковому етапі структурним елементом, який визначав модель розвитку та характер ідеології націонал-соціалізму, була ідея національної революції, створення нового соці-

ального ладу. Відповідно, структура ідеології була оформлена таким чином:

– елементи (расизм, ультранаціоналізм, «народна спільнота» з принципом соціальної рівності);

– якість елементів (революція з метою створення тоталітарної моделі розвитку держави);

– структура (тоталітарна націонал-соціалістична держава).

Й. Геббельс пише у своїх щоденниках, що А. Гітлер повторював, «що треба мислити революційно і, перш за все, діяти революційно. Прийшов час, коли <…> ніякі половинчасті міри тепер не допоможуть. Прийшов час людей, які не знають напівмир і дій, вільних від будь-якої половинчастості» [3, с. 322]. З кінця 1930-х рр. ядром структури стає ідея імперії, яка мусила воєнним шляхом вирішити проблему нестачі життєвого простору. Відповідно, структура ідеології змінилась таким чином:

– елементи (расизм, нестача життєвого простору, автаркія, імперія);

– якість елементів (війна на політичному рівні, автаркія на економічному рівні);

– структура елементів (континентальна імперія з економічною автаркією).

А. Гітлер казав: «Право на землю, згідно з вічним законом природи, належить тому, хто завоював її, виходячи з того, що старі кордони стримують зростання чисельності народу. І те, що у нас є діти, які бажають жити, виправдовує наші звитяги на знов завойовані східні землі» [4, с. 72]. Державна діяльність в тридцятих роках минулого століття позначена створенням тоталітарної держави, в якій соціальні проблеми вирішувались шляхом приватної ініціативи при збереженні панівних позицій держави та державного планування. З кінця 1930-х рр. міць тоталітарної держави була спрямована на створення імперії шляхом війни та економічної автаркії взаємозалежних від рейху частин «федерації».

Політичні ідеології є упорядкованими системами, в яких ідеї взаємозалежні та адаптовані до об'єктивних умов. Специфіка ідеології націонал-соціалізму полягає в її гнучкості, в здатності адаптуватися до нових комбінацій об'єктивних факторів історичного періоду, не втрачаючи стратегічної мети. О. Бланк зазначав, що гнучкість, тактичні потреби, доцільність принципів у відповідності до вимог ситуації не змінювали мету та ідеологічне обґрунтування, але ліпше адаптувалися до потреб ситуації та проводили мобілізацію населення [2, с. 51]. Виконуючи мобілізаційні функції, ідеологія не втрачала своєї інтегративної властивості, навпаки, посилювала її, оскільки кожній тактичній меті потрібні свої виконавці.

Ідеологія націонал-соціалізму як система ідей здатна до компенсації ідейними підсистемами, тобто в неї була посилена функція відбору та комбінаторики ідей в ідеології. Ідеологія націонал-соціалізму зовні виглядає як еклектична, але в еклектиці ідей присутня організованість системи за гнучким, дискретним типом. В ідеології націонал-соціалізму є мета як ядро системи та тактичні елементи як складові системи. Уявімо, що ядро системи – імперія, до якості елементів віднесемо модель імперії: релігійну, політичну, економічну, культурну. Існує традиція пояснення імперської політики внутрішніми і зовнішніми факторами, наприклад, економіст Ф. Ліст пояснював необхідність колонізації Східної Європи расовими факторами. «Навряд чи підлягає сумніву, що германська раса за своєю природою й характером призначена Долею для рішення великого завдання: керувати світовими справами, впроваджувати цивілізацію у дикі й варварські країни» [5, с. 31]. У діяльності Пангерманського союзу зустрічаємо проект імперії з економічною автаркією, створеною в результаті військово-стратегічних дій у напрямі «Drang nach Osten». Ідейний елемент, який нацисти планували використати як інтегратор планів держави і очікувань суспільної психології, – расово чистий народ. А. Гітлер, як зазначає Г. Раушнінг, говорив: «На Сході і на південному Сході Німеччина має намір розповсюджувати свою владу далеко за встановлені кордони. <…> Ми не хочемо рівноправ'я з іншими націями, ми хочемо панування. Роздрібненість та багатовікове безсилля німецької держави примушували мільйони кращих синів німецького народу нести свою культуру іншим народам; то була наша біда, але зараз ми пишаємось цим» [6, с. 119]. Чималий вплив на обґрунтування зовнішньої політики та створення імперії чинили культурні фактори, які виступали аргументацією у геополітичних рекомендаціях К. Хаусхофера. З кінця 1930-х рр. замість культурного співіснування проголошується створення імперії шляхом колонізації інших народів на основі територіальних, культурних, расових імперативів. Заради досягнення загальної мети деякі одиничні завдання переорієнтовувалися, адаптувалися до вимог, потреб пошуку союзників на зовнішній арені та адаптування настроїв, які домінують у суспільстві. Вся структура задається базовою (ядерною) інформацією. Перша структура ідеологічної системи, пов'язана з ідеєю націонал-соціалістичної революції, була підтримана населенням, тоді як структура, пов'язана з континентальною імперією, не сприймалася позитивно населенням з 1942 р., відторгалася, а націонал-соціалістична пропаганда почала інформаційно програвати.

Відомий дослідник І.Я. Матковська писала, що соціальна психологія є дискретною системою, тоді як ідеології є жорсткими системами [7, с. 62]. Ідеологія націонал-соціалізму не тільки включала елементи теоретичного характеру, але й зверталася до ментальності, історичного минулого, моделей

колективного несвідомого німецького народу, тому можемо узагальнити, що вона схильна до типу упорядкованих систем з корпускулярною залежністю організованості функцій адаптації ядра системи до конкретно-історичних умов та соціальної психології.

Ще одним підходом, окрім системного, до дослідження ідеологій є теорії масового суспільства та теорії колективної поведінки. Теорії масового суспільства та теорії колективної поведінки В. Корнгаузера, Т. Парсонса, Е. Фромма, Т. Адорно розглядають злам інституціонального порядку, що провокує зростання напруги, веде до розпаду порядку і появи нових суспільних рухів як однієї із форм колективної поведінки. Т. Парсонс у статті «Демократія і соціальна структура у до нацистській Німеччині», що згадується в «Системі сучасних суспільств» [8], не розглядає соціально-економічну структуру, а досліджує психічну схильність до «радикально-емоційного відокремлення» від того порядку, що існує. Причину фашизму бачить у романтизмі, який зріс на ґрунті раціоналізму, тобто упорядкованої структури монархічного суспільства, руйнація якого посилила внутрішню ворожнечу до конкурентів іншого етнічного походження. Важливо підкреслити, що структурно-функціональна теорія Т. Парсонса визнає фашизм як соціологічно недиференційоване порушення зв'язку соціальної системи, а також як тип легітимації влади, коли фашизм виступав стабілізатором панування.

Суттєвим для розуміння походження тоталітаризму є підхід, запропонований В. Корнгаузером. Він доводить, що люди звертаються до масового руху не на підґрунті економічного інтересу, а на підґрунті обурення проти теперішнього та надії на дещо нове у майбутньому [9, с. 167]. Масові рухи стають актуальними, тому що швидка примусова урбанізація, швидка індустріалізація, примусова заміна автократичної системи на демократичну стають причинами руйнації проміжних структур між індивідом і державою. Перехідний період до індустріалізації і урбанізації не легітимував проміжні організації, вони не пройшли необхідної еволюції, тому відбувся процес «розпорошення» робочого класу і створення «масового суспільства», яке ненависне масам, тому тоталітаризм виникає як бажання маси панувати. Зазначимо, що теорія масового суспільства розкриває механізм створення тоталітарного режиму з середини суспільства, покладає відповідальність як на владу, яка не підтримала соціальні права громадян, так і на самих громадян, які радикально протистояли сучасним суспільним формам, але не піклувалися про захист своїх прав у тоталітаризмі [9, с. 169].

Парадигма колективної поведінки дає змогу аналізувати ідеологію націонал-соціалізму через розгляд індивідуальних рис учасників руху та функції ідеології в контексті психологічного життя індивідуумів та народу. Ідеологія націонал-соціалізму активно впливала на психологічну сферу, на взаємодію свідомих і підсвідомих процесів, які значно впливали на процес формування національної і соціальної ідентичності. Так, суспільство позитивно прийняло програму партії, адже вона посилила несвідому спадковість з попередньою політичною традицією: феномен фюрера як нащадка сильної монархічної влади та визнання закономірності – сильна державність у традиційному прусському дусі приведе до сильної Німеччини.

Колективній свідомості групи потрібна впевненість у надзвичайних здібностях лідера. Соціальний престиж лідерства може бути оформлений у соціальних ритуалах, нормативно-правовій базі і, що не менш важливо, у психологічній впевненості, що лідер – особлива особа. Саме в таких умовах відбувається підкорення індивіда спільноті, групі, адже людина є переконаною в особливій діяльності лідера, що виражає інтереси групи. Ідеологія націонал-соціалізму руйнувала традиційну авторитарну закритість політичної діяльності, навпаки, створювала певне «магічне» об'єднання індивідуума, спільноти, лідера, тим самим поєднувала базові потреби у владі та підкоренні, гарантом яких виступало харизматичне лідерство А. Гітлера. Політичний психолог В.І. Одайник вважає, що період націонал-соціалізму яскраво розкриває саме таку ситуацію, коли динамізм, пристрасть А. Гітлера викликали відповідь у німців, які в період нацизму були в стані пристрасті до мандрів, войовничості та у своїх душевних проявах були також динамічні, пристрасні [10, с. 99]. Німецька нація, як і італійська, опинилася в складному становищі, що було пов'язано з наслідками світової війни та можливими шляхами виходу з кризи. Унікальність політичної історії Німеччини полягає в тому, що серед множинності варіантів суспільно-політичного розвитку було обрано націонал-соціалістичну модель. Зняти навантаження поразки, знайти захист від ворожого середовища ззовні змогли націонал-соціалісти, тому що запропонували єдність нації, могутність держави та спільну мету, яку можна було досягнути лише докладанням великих зусиль, тому горіння духу, емоційні пристрасті були конче необхідні. Нацистська політична еліта навіть обрала назву державі, граючи на підсвідомій асоціації німців з королівством Карла Великого, тим самим пов'язуючи психологічні комплекси, страхи, очікування людей з ідеологією могутньої імперії. Ситуація змінилася для певних груп населення тоді, коли почали говорити про тотальну війну. А. Гітлер створив нову модель лідерства, об'єднав функції суб'єкта політики і суб'єкта ідеології, створив образ сили, могутності, расової чистоти, які укладалися в створений міф «народу панів». Націонал-соціалістична ідеологія використовувала політичний міф, зверталась

до соціальної психології, тим самим посилювала можливості ідеології щодо адаптування теоретичних ідей до масової свідомості. Стратегеми розвитку країни, моделі громадянської участі, складні теоретичні ідеї було перетворено у популярні, оскільки їхній зміст та ціннісні смисли було спрощено в пропагандистських акціях. Націонал-соціалістична ідеологія не зводиться до соціальної психології, але ірраціональні елементи посилювали функціональну адаптивність ядра ідейної системи до конкретно-історичних умов.

Існують різні підходи щодо існування або відсутності ідеології у НСДАП. Наприклад, Г. Раушнінг вважав, що ні світосприйняття, ні ідеології не існувало, але була жага влади [6, с. 27]. Й. Фест погоджується з Е. Нольте в тому, що якщо поєднати частини, вичленити логічні структури, то з'явиться «ідейне побудування, яке має послідовність та консистенцію» [11, с. 14]. До таких частин віднесено: намагання розширення простору, антимарксизм, антисемітизм, які були об'єднані ланцюгом соціал-дарвіністичної ідеології боротьби – саме вони визначали константи світосприйняття А. Гітлера. Оригінальність Гітлера проявилася у «здатності примусово об'єднувати різнорідне, несумісне та надати клаптиковому килиму своєї ідеології щільність і структуру» [11, с. 14].

Можна погодитись з тезою про наявність структури ідейної системи націонал-соціалізму та підкреслити адаптивні функціональні можливості ідеології. Національна свідомість народів формується практично одночасно з ідеєю держави. Тобто перший етап можна позначити як політизований, тому що свідомість народу тісно прив'язана до владних, державних процесів, які її оформлюють та втілюють. Наступний етап – це етап деполітизації, коли відокремлюється поняття «нація» від поняття «держава», відбувається становлення народу як духовної єдності. Подібні процеси в німецькій історії відображені у творчості Ф. Ніцше [12, с. 150]. Увага приділяється розподілу призначення народу як втілення Духа та держави як функції. Після другого етапу – етапу деполітизації – знову з'являється потреба у політичному оформленні процесів націєбудівництва. Після подій Першої світової війни та спроби впровадження демократичної Веймарської республіки в Німеччині виникли організації, теоретики яких шалено критикували ліберально-демократичну модель. В. Штапель, О. Шпанн, Ф. Юнгер, Е. Юнгер пропонували антиліберальну модель держави – від станової та авторитарної до тоталітарної держави. За їх думкою, модель ліберального націоналізму вичерпала себе. У XX ст. відновити єдність, могутність, вплив країни, за їх переконанням, могла лише сильна держава. За часів націонал-соціалізму відбулося повернення до першого етапу – політичного. Отже, націонал-соціалізм здатний переорієнтувати стратегічні завдання та тактичні цілі, наприклад, відмовитися від ідеї Ф. Ніцше про народ як дух, від деполітизації національного. Для традиційної суспільної свідомості, яка має коріння в імперській політичній культурі, відчуття єдності групи було дуже важливим і принциповим для спільної діяльності суспільства та держави. Ідеологія у цьому випадку виступала механізмом поєднання людини зі структурою, тому що ідея «органічної спільноти» утворювала особливу соціальну систему, в якій людина діяла та з якою ідентифікувала себе.

Характерною рисою ідеології націонал-соціалізму було творче адаптування до потреб сучасності, а також формування необхідної моделі світогляду та поведінки індивідууму. Ідеології виконують роль посередника між дійсністю та сприйняттям дійсності індивідами. Ситуація впливає на обумовленість для кожного індивідууму змісту понять, які виникають у певному середовищі. Дії індивідуумів обумовлені мотивацією, інтерпретацією фактів відповідно до стандартів оцінок, що існують у свідомості людей. «Щоб змінити світ, необхідно пройти такі шаблі: спочатку світ треба концептуально пояснити, потім дискурсивно упровадити в суспільну свідомість способи трактувань й правила користування поняттями і лише потім, шляхом зазначених процедур, вплинути на зміни денотативного змісту предметного світу» [13, с. 146]. Сучасне суспільствознавство доповнює парадигму досліджень ідеології постмодерною, оскільки ідеології змінюють дійсність, виступають мотиваційним підґрунтям для практичних дій, наслідком чого стає синтезно змінена реальність в інформаційному просторі. Ідеологія націонал-соціалізму була реальним фактором політико-культурного управління соціумом. Націонал-соціалісти застосовували нові методи роботи з суспільством. За допомогою знака (мистецтво, кіно, радіо) створювалась «інша реальність», коли всі засоби інформації говорили одне й теж, альтернативи не існувало, а предмети, явища позначалися іншим значенням поняття або характеристика ставала явищем. Так, Г. Ґюнтер, досліджуючи расову структуру західних народностей, підкреслював що «фізичні якості людей нордичної раси, без сумніву, привабливі. Індивідууми, які мають подібні риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує достатньо велика кількість їхніх представників серед видатних чоловіків і жінок у всіх країнах Заходу» [14, с. 100].

Актуальним залишається системний підхід, який дає змогу досліджувати ідеології як жорсткі або корпускулярні системи, що мають здатність до самовідтворення завдяки гнучкості ірраціональних звернень до соціальної психології. У створенні

політичного управління, організації владних структур націонал-соціалізм як різновид фашизму є раціональним, тоді як в ідеології тягнеться до ірраціональності – символічному та міфічному сприйняттю і поясненню життя. Націонал-соціалізм створював нову реальність, у якій проголошені зміни суспільної свідомості носили об'єктивно-суб'єктивну природу, тобто індивідууми, які знаходились у стані атомізації, перетворювались на заручників об'єктивних цілей, запропонованих ідеологією націонал-соціалізму.

Однією з політичних ідеологій XX ст., яка найбільш підлягає критичному аналізу, є ідеологія націонал-соціалізму як більш руйнівна у своїх наслідках. У проблемному полі наукових досліджень залишається проблема внутрішньої структури ідеологічних систем, динаміки ідейних елементів, конкретних механізмів зв'язку ідеологічних систем з соціально-політичними структурами та соціально-психологічними контекстами дії в умовах інформаційної революції, що залишається, вочевидь, питанням для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Медведева Н. Н. Внешнеполитический имидж Рос1. Барг М.А. Цивилизационный подход к истории. Дань конъюнктуре или требование науки? / М.А. Барг // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 27–35.
2. Бланк А.С. Идеология германского фашизма : материалы к спецкурсу для студентов истор. фак-та / А.С. Бланк. – Вологда : [б. и.],1974. –38 с.
3. Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи / Й. Геббельс ; пер. с нем., вступ. слово и общ. ред. А.А. Галкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 416 с.
4. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер ; пер. с нем. И.В. Розанова ; общ. ред., вступ. статья и предисл. И.М. Фрадкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 496 с.
5. Опитц Р. Фашизм и неофашизм / О. Опитц ; сокр. пер. с нем. ; под ред. А.А. Галкина. – М. : Прогресс, 1988. – 280 с.
6. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушнинг ; пер. с нем. ; под ред. А.В. Егазарова. – М. : МИФ, 1993. – 381 с.
7. Малиновский А.А. Пути теоретической биологии / А.А. Малиновский. – М. : Знание, 1969. – 63 с.
8. Парсонс Т. Система современных обществ/ Т. Парсонс. – М., 1998. – 270 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : filosof.historik.ru/books/item/f00/s01/z0001064/st000.shtml.
9. Корнхаузер В. Політика масового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 161–175.
10. Одайник В.И. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга / В.И. Одайник. – СПб. : Ювента, 1996. – 382 с.
11. Фест И. Гитлер: Биография ; И. Фест ; пер. с нем. А.М. Андронова, А.С. Федорова. – Пермь : Культурный центр «Алетейя», 1993. – 544 с.
12. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ф. Ницше [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.ru/NICSHE/chelowechescoe.txt.
13. Чернавский М.К. К проблеме социальной ангажированности идеологий / М.К. Чернавский // Государственная служба. – 2008. – № 3. – С. 145–149.
14. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Дж. Моссе ; пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – 385 с.

Крижантовский А.В.,
Каранфилова Е.В.

Внутренняя обусловленность системного кризиса в Украине

УДК 1.000.165.6

Крижантовский А.В.,
кандидат философских наук, доцент
Одесской государственной академии
строительства и архитектуры

Каранфилова Е.В.,
кандидат философских наук, доцент
Одесской государственной академии
строительства и архитектуры

В статье анализируются проблемы современной Украины, связанные с посттоталитарным состоянием общества.
Ключевые слова: *системный кризис, тоталитаризм, посттоталитарное общество, реформы, рыночные механизмы, правовое государство, государственная власть, демократизация, модернизация.*

У статті аналізуються проблеми сучасної України, пов'язані з посттоталітарним станом суспільства.
Ключові слова: *системна криза, тоталітаризм, посттоталітарне суспільство, реформи, ринкові механізми, правова держава, державна влада, демократизація, модернізація.*

The article analyzes the problems of present-day Ukraine, associated with post-totalitarian state of society.
Key words: *system crisis, totalitarianism, post-totalitarian society, reform, market-based mechanisms, rule of law, government, democratization, modernization.*

Системный кризис в Украине связан с двумя основными факторами. Первый фактор: современная политика, политические и социальные институты исчерпали ресурсы и смысл существования. Вследствие этого наше общество подошло к черте, после которой уже будет невозможно существование современного государства и движения вперед. Второй фактор – внешняя причина, связанная с экспансией соседних стран: военной, экономической, культурной.

Сущностью системного кризиса является противоречие между новым содержанием развития страны и старыми формами управления социальными процессами. В результате теряется способность общества к созданию новых социальных институтов как пути выхода из кризиса.

Поэтому актуальной сегодня является попытка определить истоки проблем современной Украины, что поможет социальному обновлению и дальнейшему прогрессу.

Конечно, для комплексного исследования необходимы разработки экономистов, философов, историков, социологов, психологов, культурологов, политологов, которые помогут выявить важнейшие экономические, социальные, политические, культурные процессы и их влияние на жизнь общества в целом. Ведь рядом со старой общественной системой развивается новая. Это развитие сопровождается появлением новых социально-экономических, политических и других элементов в общественной жизни. Но это развитие противоречиво, конфликтно.

В данной работе предлагается выделить основную проблему современных социально-политических отношений – тоталитаризм во всех сферах жизни. Проблема важна, так как оказывает влияние на всю систему общественных отношений.

Имеется достаточно много работ зарубежных и отечественных авторов по проблеме тоталитаризма. Общетеоретическую оценку этому явлению дают Х. Арендт, З. Бжезинский, К. Фридрих. Конкретное проявление тоталитаризма рассматривают Р. Арон, Г. Баллестрем, М. Малиа, К. Поппер, К. Шмидт, Э. Фромм, А. Бутенко.

Основными чертами тоталитаризма являются единственность идеологии и политической партии, наличие тайной полиции, монополия на средства массовой информации, централизованная экономика, управляемая планомерно. К этому можно добавить харизматический (освященный), абсолютный тип власти вождя, «мобилизационный» тип социальной организации, ритуализацию всей общественной жизни. Основной тенденцией тоталитаризма является расширение сферы политической власти во всех сферах жизни общества.

Для понимания влияния тоталитаризма на процессы в Украине необходимо обратить внимание на уникальность, специфику наших условий, Украина входила в состав СССР, была важнейшей частью этого государства. В СССР была осуществлена промышленная революция за счет превращения всей массы населения в наемную рабочую силу государства и тотальной экономии на оплате труда по отношению к уровню промышленного развития общества. Экономия на оплате труда, или сверхэксплуатация, привела к деградации рабочей силы и развитию ее теневого довоспроизводства.

В результате качество и количество труда перестали соответствовать потребностям индустриально-информационных технологий и наряду с другими моментами деструкции вызвали необходимость модернизации страны не только для развития, но и для сохранения себя как государства.

Сложность реформирования тоталитарной организации заключается в том, что для ее осуществления необходимо, кроме всего прочего, значительно поднять уровень оплаты труда наемной рабочей силы. Для этого нужны большие капиталовложения. Повысить уровень инвестирования в экономику для ее модернизации и одновременно повысить оплату труда всей массы наемных работников без огромных иностранных капиталовложений невозможно. (P. S. Есть опасность

попаданию в долговременную кабалу, превращения страны в колонию или полуколонию!)

Часть проблем можно снять при помощи новой системы «мобилизации» наемного персонала, который должен работать лучше, чем раньше, при оплате труда, снизившейся еще больше, чем до реформирования.

В СССР функцию мобилизации рабочей силы выполнял тоталитаризм, принуждая к труду, который оплачивался лишь частично. В определенной мере заменой тоталитарных механизмов может стать «национальная идея», которая позволит на какое-то время обеспечить энтузиазм населения и рабочей силы (например, создание собственного суверенного государства или «европейский выбор»).

Но без положительных сдвигов (реформ) в общественной жизни эта идея невыполнима!

Украина продолжает жить сегодняшним днем. Надежда на механизмы частной собственности или рыночных механизмов себя не оправдали. Предполагалось, что новые субъекты экономических отношений – носители капитала – начнут создавать новые производственные отношения в рамках законов, разрабатываемых государством, для осуществления рыночного воспроизводства. Но оказалось на деле, что интересы этих новых субъектов направлены на личное обогащение и закрепление своего социально-экономического статуса. Более того, в Украине сформировался слой олигархов, которые влияют на государственную, экономическую политику (это прежде всего налоги, госзаказы, инвестиции в пользу олигархов). Конкурентный же рынок может эффективно работать при минимальном вмешательстве государства.

В этой ситуации государство не в состоянии адекватно реагировать, ему приходится лавировать между законами и реальностью. Сама государственная власть попадает в замкнутый круг. Желание увеличить бюджет ведет к падению производства со всеми вытекающими последствиями. В то же время бюджет не покрывает минимальных расходов. Государство в экономической политике сделало только один шаг – закрепило передел бывшей государственной собственности. А второй шаг – организацию рыночных отношений – надо еще сделать. Для этого необходимо создать правовое поле, которое обеспечило бы условия производства и гарантии его прибыльности. Само же государство не может пока выйти из круга тоталитарных проблем.

На государство как общественный институт возлагаются две основные задачи: оно должно, во-первых, в соответствии с Конституцией Украины обеспечивать нормальную жизнь страны, а во-вторых, провести реформирование внутри себя, взять за основу демократические принципы управления. Эти две стороны деятельности, как правило, противоречат друг другу.

Поскольку общество находится в состоянии структурного кризиса, то эта сверхсложная задача. Смысл реформирования заключается в постепенном создании своей демократической структуры и видов политической деятельности. С формальной точки зрения в Украине существует вполне демократическая структура органов государственной власти. Содержанием их деятельности постепенно становится преодоление тотального контроля государства над всеми процессами в обществе, в том числе и над личной жизнью человека. В этом процессе проявляется ориентация на западную демократическую модель организации общества. И здесь возникает проблема приживаемости этой модели в наших социокультурных условиях, в условиях, когда произошла ломка прежних представлений, но еще не сформировались у большинства граждан, в том числе у политиков, новые европейские ценности и пути их достижения.

Зачастую не учитываются различные ступени социального развития европейских стран и Украины, их различные культурные традиции.

Современные западные государства в целом характеризуются как демократические и имеют такие особенности:

– государственное управление осуществляется коллегиально субъектами власти, которые избираются народом на определенный срок;

– управление и политические проблемы регулируются законом, системой права, которая носит равный для всех и обязательный характер;

– демократическое государство основано на реальном разделении власти, которое позволяет предотвратить превышение или узурпацию власти различными представителями элиты;

– государство имеет ограниченную законом сферу деятельности, не вмешиваясь в гражданские отношения, если они не нарушают закон (частная жизнь граждан, семейные отношения, имущественные и некоторые экономические отношения, реализация прав и свобод граждан);

– демократическое государство осуществляет функцию достаточной социальной защиты населения, реализует культурные, общеобразовательные, оздоровительные программы.

Таковым государство стало в результате естественного исторического развития промышленного общества. Его основное назначение – структурировать общественные отношения.

В Украине как части СССР государство взяло на себя всю полноту власти и таким образом стало основным субъектом управления обществом, подчинив себе все процессы формировавшегося гражданского общества, институализировав их в качестве государственных. В результате демократические процессы потеряли свою независимость

и перестали выполнять функцию коррекции государственной жизни. Другими словами, государство превратилось в создателя действительности, жестко контролируя при этом все общественные процессы, подчиняя своей воле все население, карая непокорных. Но общие закономерности развития общества перепрыгнуть невозможно. Отсюда вытекает и основная цель современного государства – формирование практически всех демократических процессов, нормализация жизни за счет восстановления института частной собственности в поле демократически организованной политики.

Этот процесс должен происходить за счет упразднения государственной собственности на средства производства и формирования нового способа воспроизводства на основе частной собственности. Частная собственность создавалась путем приватизации государственной. Общественное богатство было передано в распоряжение частных лиц при фактическом отсутствии социального контроля. Население, которое значительную часть своих потребностей реализовало за счет общественных фондов, при приватизации потеряло этот источник доходов, и жизненный уровень резко упал.

Уже к концу 90-х годов XX века большая часть социальных ресурсов были сконцентрированы в руках новых субъектов политико-экономических отношений при резком обеднении населения. Это привело к падению производства, изменению формы социализации, появлению многих общественных диспропорций. Реальная жизнь постоянно воспроизводит социальную раздвоенность, свойственную тоталитаризму, развитие теневых отношений, коррупцию, бюрократизацию управленческой системы и многих других отрицательных явлений, которые не позволяют осуществлять реформирование.

Возможность перехода к новому типу общества может быть создана только политическими методами. Это задача законодательной власти – парламента. Парламент Украины состоит из политических партий, идеология которых должна формироваться на основе интересов различных слоев общества, возникших в новых социально-экономических условиях. В рамках парламентской работы необходимо находить и реализовывать в законах консенсусные решения общегосударственных проблем.

Опыт развитых стран показывает, что наиболее эффективным для парламентской деятельности является разделение партий по принципу «консерваторы, либералы, немного радикалов». В нашей стране зарегистрировано 279 партий [1]. В суверенной Украине политические партии создаются или как бизнес-проекты, или для получения доступа к власти с целью реализации потребительских, корыстных интересов определенных финансово-экономических групп. Ситуация такова, что сами политические партии не понимают своего значения как субъекта в политической жизни. Этот факт подтверждает и то, что некоторые (особенно ведущие) партии в своем названии употребляют фамилии лидеров, а не идеологическую установку, направление деятельности самой партии, в конце концов, цель партии.

Как правило, такое положение приводит к тому, что процесс реформирования протекает ситуативно, а не сознательно; внутренняя и внешняя политика непоследовательна. К этому следует добавить и то, что большинство населения Украины в политической жизни следует фарватеру официальной политики в рамках своих традиционных поведенческих стереотипов.

Еще одна проблема функционирования государства – правовая основа, которая определяет деятельность всех субъектов политической системы. До сих пор в Украине постоянно возникает противопоставление абсолютной и распределенной государственной власти.

Абсолютная власть предполагает принятие волевых решений первым лицом государства. В условиях демократизации, особенно в процессе углубляющегося кризиса, допустимо применение абсолютной власти, которая дает возможность содержательно-ситуативного управления, но в то же время создает условия для отката в прошлое, для возвращения к недемократическим методам управления, а затем и к тоталитаризму. Поэтому для субъектов государственного управления на высшем уровне важна политическая ответственность перед страной в целом и перед политической элитой в частности.

Распределенная власть присуща демократическим странам и позволяет обеспечить самостоятельность субъектов политики и осуществление прав и свобод граждан, снизить уровень бюрократизма и коррупции. Этот вид власти эффективен в условиях правового государства. Отсюда вытекает задача создания такого права, которое отвечало бы реальным процессам и гармонизировало бы распределенную власть. Проблема до сих пор не решена. Поэтому законы, которые принимаются, не реализуются, а попытка их проведения исполнительной властью, как правило, приводит к прямо противоположным результатам.

Исполнительная власть заполняет отсутствие программ общественного развития событиями текущей политики, сменой кадров и обещаниями. Законодательная власть и оппозиция ругают исполнительную власть. Политические программы и предвыборные обещания превратились в официозную политическую «риторику», которую после выборов никто не вспоминает.

Это все последствия тоталитаризма, который являлся имманентным, собственным аспектом

социальной жизни. До сих пор население, политическая элита на бессознательном уровне понимают это.

Хотя в Украине появилось много моментов демократизации, которые отличают нынешнюю политику от тоталитарной, власть еще больше отдаляется от народа, в структуре самой власти идет жесткая борьба за статусность. Это приводит к появлению анархии, которая позволяет элите решать корпоративные проблемы, дифференцируясь от общества как целого. Данная ситуация неустойчива, поэтому возможен вариант выхода ситуации в стране из-под контроля власти.

Последствия кризиса могут быть различные: от полного разрушения социокультурной общности до ее выживания и возрождения. Возрождение зависит от силы причин, которые привели к кризису, а также от силы внутренней интеграции сообщества.

Выход из кризиса может осуществляться разными путями, но обязательно при наличии двух условий: критической массы людей, заинтересованных в сохранении или возрождении тех или иных форм своей социальной интегрированности; формирования новой интегрированной идеологии (или существенного обновления традиционной), которая четко формулирует цель и задания, обеспечивает ориентиры и стимулирует социальную стабильность.

Исторически накопленный опыт последних 25 лет позволяет проанализировать влияние тоталитаризма на современную общественную жизнь, показать его роль в системном кризисе Украины.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М., 1996. – 456 с.
2. Арон Р. Демократизм и тоталитаризм / Р. Арон. – М., 1993. – 303 с.
3. Баллестрем К. Апории теории тоталитаризма / К. Баллестрем // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С. 22–27.
4. Бутенко А. Борьба за власть между бюрократией и народом остается главной проблемой для общества / А. Бутенко // Общественные науки. – 1989. – № 6. – С. 74.
5. Бутенко А. Левый тоталитаризм и историческое забегание / А. Бутенко // Вестник научной информации. – 1999. – № 5. – С. 49–52.
6. Малиа М. Из-под глыб, но что? Очерк истории западной советологии / М. Малиа // Отечественная история. – 1977. – № 5. – С. 20–22.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. / К. Поппер. – М., 1992. – Т. 1. – 448 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М., 1990. – 231 с.

Шедяков В.Е.

Политическая рефлексия ценностно-смыслового пространства и осуществление геостратегической самоидентификации

Вивчається ціннісно-смисловий простір як найважливіший фактор геополітичної самоідентифікації. Розглядаються його базові складові й вектор змін. Аналізуються особливості здійснення регулятивного впливу. Характеризуються постсучасні можливості моделювання суспільних процесів. Демонструється зв'язок аналізу, прогнозування та конструктивного (як позитивного, так і негативного) впливу на явища і процеси.

Ключові слова: *геостратегія, самоідентифікація, ціннісно-смисловий простір, моделювання.*

Изучается ценностно-смысловое пространство как важнейший фактор геополитической самоидентификации. Рассматриваются его базовые составляющие и вектор изменений. Анализируются особенности осуществления регулятивного влияния. Характеризуются постсовременные возможности моделирования общественных процессов. Демонстрируется связь анализа, прогнозирования и конструктивного (как позитивного, так и негативного) воздействия на явления и процессы.

Ключевые слова: *геостратегия, самоидентификация, ценностно-смысловое пространство, моделирование.*

Value and sense space as a major factor of geopolitical self-identification is studied. Its basic components and the vector changes are considered. Features of the regulatory impact are analysed. Postmodern modelling capabilities of social processes are characterized. The relationship between analysis, forecasting and design (both positive and negative) impact on the phenomena and processes is demonstrated.

Key words: *Geostrategic, self-identification, values and sense space, modelling.*

УДК 1.000.165.6

Шедяков В.Е.,
доктор социологических наук,
независимый исследователь

Сегодня устойчивость общественного уклада стран во многом зависит от уровня политической культуры и качества полилога внутри и вне государства [1–7]. С одной стороны, показатели социально-экономического развития или военной мощи державы, разумеется, отнюдь не гарантируют её позитивного восприятия. С другой – субъектом, а подчас и стороной противостояний всё чаще оказывается криминальное международное сообщество, борющееся с устоями, самостоятельностью и суверенным развитием отдельных стран. В данной ситуации исход конкуренции культурно-цивилизационных миров непосредственно зависит как от налаженных политических коммуникаций, так и от защиты и обеспечения традиционных ценностей, которые тысячелетиями составляли духовно-нравственную основу цивилизации каждого народа: ценностей подлинной человеческой жизни, не только материальных, но и духовных, ценностей гуманизма и разнообразия мира, а также от обогащения их форм и культивирования политического творчества, открывающего новые горизонты развития [8–11].

Известны идеи и размышления на этот счет таких мыслителей, как Арриан, Маврикий, Онасандр, Полибий, Полиэн, Полемократ, Сунь Цзы, титанических фигур прошлого, таких как О. Бисмарк, С. Витте, В. Голицин, П. Столыпин и др. Выдающимися представителями различных научных школ: Н. Бердяевым, Л. Гумилёвым, Н. Данилевским, И. Валлерстайном, А. Зиновьевым, И. Кантом, К. Леонтьевым, А. Лосевым, К. Марксом, Р. Нисбетом, П. Сорокиным, А.Дж. Тойнби, Ю. Хабермасом, А. Хомяковым, А. Чижевским, О. Шпенглером, А. Этциони и др. – активному исследованию были подвергнуты объективные основы социодинамики, соотношение общих закономерностей и отличительных особенностей реализации логики социогенеза применительно к разным культурно-цивилизационным мирам и эпохам, возможности осуществления эффективных социетальных воздействий на неё, диапазон перспектив при осуществлении межцивилизационного взаимодействия.

Информационный взрыв усилил возможности общественного влияния информационных ресурсных баз. Ныне развитие культурно-цивилизационной самоидентификации и преодоление глобальных кризисных явлений в развитии человеческой ойкумены требует отхода от экономики и общества бездумного потребительства в пользу обеспечения доминанты рачительного отношения к миру, его экологии (включая и экологию человека). Одной из важных и интересных проблем философии, культурологии, социокультурной антропологи и социологии политики, вокруг которой сломано немало копий и в обсуждение которой внесли свой вклад такие выдающиеся умы, как Николо Макиавелли и Джемс Локк, Томас Джефферсон и Алексис де Токвиль, Фердинанд Теннис и Уолтер Липпман, Юрген Хабермас и Никлас Луман, Пьер Бурдье и Элизабет Ноэль-Нойман и многие другие, является проблема условий, границ и возможностей общественного влияния на функционирование и развитие социальных систем. Такие выдающиеся теоретики и практики стратегии взаимодействия,

как В. Альтфатер, В. Блюхер, М. Бонч-Бруевич, А. Брусилов, И. Вацетис, А. Верховский, М. Гареев, А. Горбатов, В. Гринько, А. Зайончковский, К. Клаузевиц, А. Кокошин, С. Кохан, Г. Леер, К. Мерецков, М. Мейгз, Е. Месснер, Х. Мольтке, Ф. Новицкий, Н. Ога́рков, К. Рокоссовский, А. Свечин, А. Снесарев, В. Триандафиллов, М. Фрунзе, Б. Шапошников, сумели обобщить закономерности и выработать рекомендации по оптимизации действий по осуществлению своей миссии. З. Бжезинский, Э. Бернейз, С. Бухарин и В. Цыганов, Т. Вивльгельм, Н. Волковський, С. Гриняев, В. Донсбах, С. Каннингем, С. Кара-Мурза, Х. Кепплингер, У. Куастхофф, М. Кунцик, В. Липпман, Э. Люттвак, Р. Мак-Чесни, Дж. Най, И. Панарин, А. Понсонби, Д. Ронфельдт, В. Фаркаш, Дж. Шарп, А. Эдмюллер и другие исследуют рост возможностей информационного воздействия, ресурсных баз пропаганды в арсенале непрямых действий гибкой силы, мягкой власти, применения механизмов распространения политических ценностей средствами разноцветного бархата. Так, в соответствии с традициями Э. Дюркгейма и В. Парето, наиболее серьёзной социально-политической проблемой общества может стать аномия как разрушение его ценностных опор и нравственных авторитетов. Политический вес ценностно-смысловых комплексов изучается на базе подходов Платона, Аристотеля, И. Канта, В. Франкла, а также А. Абишевой, С. Арутюнова, В. Бакирова, О. Балакиревой, Ю. Борисовой, В. Брожика, Э. Володина, Г. Выжлецова, Б. Додонова, О. Дробницкого, А. Здравомыслова, А. Коршунова, Е. Подольской, Л. Розина, А. Ручки, В. Тугаринова, Ю. Шайгородского, В. Ядова.

Ближайшие годы могут стать решающими в определении архитектоники и вектора трансформаций послекризисного мира, когда в обострившейся стратегической конкуренции культурно-цивилизационных миров определится «удельный вес» и «место» каждого, качество жизни людей в нём. Между тем, к числу ведущих вызовов XXI века, определяющих изменение ролей субъектов мировых геоэкономики и геополитики, относится кардинальный подъём возможностей и результатов обеспечения общественных трансформаций за счёт инструментария информационных воздействий, общественных манипуляций. Соответственно, ценностно-смысловые комплексы становятся важнейшим фактором геостратегической реализации культурно-цивилизационной самоидентификации, духовная безопасность оказывается важнейшей составляющей частью обеспечения общественной безопасности, изложение же результатов исследования диапазона возможных решений в сфере осуществления рефлексии ценностно-смыслового социально-политического пространства и является задачей статьи.

Уходящие с авансцены истории классы часто видели в своем поражении исчезновение государств. И все же в балансе геостратегических сдержек и противовесов государственные образования в определённом смысле опять возрождались. Но вот в какой степени государственные новообразования стали реинкарнацией великого прошлого, рефлексией возможностей и какие исторические шансы были упущены безвозвратно и навсегда? Особенное значение для строго доказательного выявления этого имеет анализ такого столь качественно акцентированного феномена, как ценностно-смысловые комплексы. При этом смысловые иерархии, заложенные в предметах духовной и материальной культуры, фиксируются и в языковой системе. Соответственно, общекультурные признаки становятся важнее генетических особенностей. Впрочем, по общему правилу, новый вид создается на границе популяции – там, где нужно бороться за выживание, конкурировать и меняться. Вместе с тем, с одной стороны, бессмысленно строить будущее на песке: нельзя создать альтернативную идентичность вокруг ценностно-смысловых комплексов исторических неудачников, эгоистов или предателей. С другой стороны, под навязчивой маской политкорректности и при распространении идеалов серости стираются важнейшие черты и отличия культурно-исторического мира. Напротив, обеспечение общественного подъёма предполагает создание условий для консолидации народа вокруг его базовых ценностно-смысловых комплексов, возрождения социальной памяти, выхода на историческую арену его по-настоящему лучших представителей, способных применить логику истории к пользе народа.

Ценностная ситуация включает в себя предметные ценности (ценностные характеристики предмета), ценностные представления (ценностное сознание), процессы полагания ценностей-смыслов, ценностей-идеалов и норм-требований при создании концепции поведения и регулирования деятельности целями или нормативами, ценностные ориентации, которые могут и не осознаваться, а также оценку (взаимооценку). Причем каждый из данных феноменов сам по себе не только не создает ценность, но и может существенно отличаться от нее. Ценности фиксируют значимость объекта, в отличие от факта его существования. С общесоциальной точки зрения ценностями выступают объекты, качества, формы деятельности, имеющие существенное значение для реализации социальных интересов, осваиваемые общественным сознанием и сознанием личности в виде нравственных, идеологических и прочих норм, принципов, идеалов. Ценности – элементарная единица человеческой материальной и духовной культуры, богатства цивилизации и центральный феномен ценностной ситуации [12–15].

Как процесс производства политической жизни человека представляет собой единство общественных и естественных отношений, так и политические ценности имеют социально-природный характер. При этом и природа превращается в носителя взаимосвязей людей и часть человеческого бытия только в обществе, что предопределяет принципиальное расхождение роли деятельности и сознания, с одной стороны, общества, с другой – индивида. Ценности возникают с появлением общественного сознания и производства, оставаясь как родовые силы внешними по отношению к сознанию каждого отдельного труженика. Проблема ценностей – это проблема социального инобытия, рефлексии в иное, идеальной представленности социального в предметном мире. Предмет как ценностная предметность – инобытие субъекта, оценивающего в нём свою (других) представленность, элемент культурной репрезентации (по известному выражению, в пиле овеществлена функция распиливания). В результате объективная значимость и субъективная оценка значимости могут расходиться очень заметно. Ценности поэтому не сводимы к объектам, субъектам или их свойствам, а возникают как результат объективации субъекта (или субъективации объекта). Устойчивые оценки человечеством действительности фиксируются в форме ценностных стандартов, которыми выступают разнообразные нормы, нормативы, идеалы, традиции. Ценностные стандарты характеризуют не утилитарную значимость явлений и процессов, а противостояние добра злу, имеющее не отвлеченную, а практическую сущность. Тогда как социальные нормы и нормативы относительны (на них влияет общественное положение их носителей), сама их соотносительность, взаимообусловленность принимают формы прямые либо косвенные. Ценностно-культурная подсистема культурно-цивилизационного мира представлена совокупностью ценностей, разделяемых большинством его населения и отделяющих его от других. Именно культурно-цивилизационные миры часто формируют каркас мировосприятия символов, его внутреннюю структуру.

Ценностно-смысловые комплексы реализуются как единство фундаментальных, базовых и актуальных, подвижных слоев. Благодаря этому обеспечивается как социально-политическая устойчивость культурно-цивилизационных миров, так и их развитие и приспособление к меняющимся условиям. Вместе с тем формообразование ценностно-смысловых комплексов усиливает возможности разнонаправленного воздействия на них. И если инструментальные, актуальные жизненные ценности вторичны по отношению к иерархиям потребностей, то ценности фундаментальные сами во многом их определяют. Иерархии же политических ценностей активно участвуют в выработке мотивов активности человека, а в совокупности – его поведенческих характеристик. Как правило, например, представители модерного стиля поведения в большей мере стремятся к самореализации, потому в целом их ценности рационализируются, а они более активны и уверены в себе, тогда как аграрное население традиционных производств больше ориентировано на окружение, конформизм и традиции. Как известно, в организационной культуре и превалирует или агрессивный подход (разрешения и запрещения), или миролюбивый (предписания и заповеди). Эти главенствующие подходы пронизывают системы мировоззрения, ценностей и норм, убеждений и отношений (мифов, обрядов, ритуалов), соответственно, и восприятия роли изменений, фактора времени, отличий по признакам пола, возраста, этнических особенностей и т. п., инициируя доминирование индивидуалистической либо коллективистской культуры (которые зримо отличаются в параметрах отношения к вмешательству в личную жизнь, степени влияния организации на самочувствие каждого, патернализме и расчёте на поддержку группой, иерархическое продвижение – исключительно внутри знакомой среды и, соответственно, стаж либо как внутри, так и вне в соответствии с компетентностью, дистанционность или сплоченность в социальных коммуникациях, правило «жить, чтобы творить» либо «получать, чтобы потреблять», стремление быть первым или быть как все, тяга к независимости или солидарности, социальная расположенность к успешным или неудачникам, доминирование логики или интуиции при принятии решений и проч.). Соответственно, частота выражения своего несогласия для культуры с высоким уровнем дистанции власти преимущественно низкая, тогда как с низким уровнем – высокая, предпочитаемый стиль управления в первом случае – директивный, во втором – демократический, восприятие неравенства – в первом случае – в основном как неравенство людей, во втором – как неравенство ролей, отношение к представителям аппарата управления – «они» или «мы», кардинально меняются также доступность руководства, соотношение права и традиции, архитектоника социальных структур, размеры дифференциации доходов и состояний, многочисленность периферийных социальных групп, степень информированности членов групп, статусность представителей разных групп, поведенческие особенности в связи с отношением к неопределённости среды.

Соответственно, борьба за якобы мифологемы и традиции прошлого оборачивается вполне прагматичным выбором будущего. Политическая память и вообще структурно неоднородна, избирательна и тенденциозна, включает разные ценностные (профессиональные, урбанистские,

общенародные и др.) ориентации. Она циклична и сочетает в каждый данный момент интерес к отдельным периодам прошлого с забвением прочих. Она динамична (уже сегодня отношение к историческим персонажам и государственным образованиям различно у людей старшего возраста и подростков) и склонна к символизму. Характерно, что именно отбирается народом для своей самохарактеристики и закрепляется в веках. Глубина рефлексии освоения и влиятельности политической памяти во многом определяются состоянием политической культуры масс, особенностями субъектов и объектов, социокультурным и геостратегическим положением общества.

Сегодня социальный уровень информационных воздействий часто оказывается наиболее эффективным направлением обеспечения своих интересов, он испытывает на излом качество не только государственности, но и самой социокультурной ткани страны, базируясь на фундаменте ценностно-смысловых комплексов. При этом, с одной стороны, особенно уязвимы к его использованию для проведения желательных изменений трансформирующиеся государства. С другой стороны, эпоха кардинальных перемен глобального уровня породила искус для финансово богатых государств разрешения своего кризиса за счет его перелива с фундаментальным изменением устоявшегося стратегического баланса.

Таким образом, именно обеспечение адекватного Вызовам истории стратегического управления (а вовсе не обладание мощным потенциалом как таковым) является решающим фактором истории. Культивирование уровня политического сознания общества, выросшего из базовых ценностно-смысловых комплексах культурно-цивилизационного мира и проявляющегося на уровнях политических идеологии и психологии, становится важнейшим направлением обеспечения общественной безопасности [16–18]. Для этого в условиях глобализации и формирования технологий смещения как восприятия реальности общественным и индивидуальным сознанием, так и самой реальности в нужном направлении за счёт стимулирования желательных трансформаций требуется возможность как качественного доступа к нужной информации, так и защиты от негативных информационных воздействий. И базирующиеся на фундаментальных уровнях человеческой личности, тесно связанных с ценностно-смысловыми комплексами, механизмы и социальные технологии «мягкой» силы и гибкого управления открывают дополнительные возможности, ликвидируя определённые ограничения в продуктивной работе с реальностью при организации межсистемных информационных потоков: если жёсткая сила основана на принуждении, то мягкая – на формировании привлекательности желательно для объекта влияния. Предиктором же в точке бифуркации может стать и очень слабое воздействие в ключевой точке общества.

Получение технологий и возможностей работы с информацией сегодня рассматривается как обязательное условие достойного существования и развития любой социально-информационной системы. Следовательно, характеристика информационной конкурентоспособности макрорегиона (цивилизации) – крайне важная составляющая часть комплексной оценки информационной обеспеченности общей конкурентоспособности, её адекватности внешней (условиям существования, внешним вызовам и требованиям) и внутренней (соответствие внутренний структуры заданиям развитию) ситуации, которая базируется, в частности, на анализе информационной инфраструктуры, возможности своевременно получать и распространять необходимую информацию, умении использовать эффективные PR-технологии и специфику сетевого общества, умении применять полученные сведения для своей пользы, в общем – маневрировать совокупностью рациональных и иррациональных ресурсов информационного обеспечения своих фундаментальных и актуальных интересов. В то же время снятие барьеров между отечественной и мировой экономическими системами, кроме очевидных преимуществ, рождает и серьёзные проблемы выживания в высококонкурентной международной среде, которая актуализирует внимание к информационному аспекту конкурентоспособности страны. Достижение информационной конкурентоспособности становится ведущим фактором информационного обеспечения всей конкурентоспособности любой социально-информационной системы. Причем, как известно, в конкуренции регионов побеждают те, которым удается защитить/навязать свои координаты, свой подход, даже коллективные фантомы и социальные видимости. От разрушения исторической субъектности и перехода к манипулируемому, объектному состоянию может уберечь лишь выход на мировые уровни эффективности и конкурентоспособности, прежде всего, за счет развертывания интеллектуально-творческого потенциала народа. Собственно, механизмы демократии существуют именно для того, чтобы в обществе побеждали и продвигались на общегосударственный уровень наиболее качественные лидеры, идеи, идеологии. Напротив, как замыкание в автаркии, так и скатывание в строительный элемент чужой цивилизации означает реальное исчезновение с мировой карты. Защита своей модели развития предполагает активное участие в делах всей ойкумены; попытки замыкания в себе чреваты внешним оперированием по принципу «черного ящика». Но опасно и то, когда вступление в международные организации

(например, европейские) провозглашается как самоцель, независимо от того, что от этого может получить (или потерять) конкретный культурно-цивилизационный мир, когда идеология выдается за реальные потребности, а настоящими потребностями пренебрегают.

Достойное выполнение наукой (в частности обществоведческой) своих функций: анализа, прогнозирования, оптимизации конструктивных влияний на процессы – требует приоритетного рассмотрения новейших технологий обеспечения социальных изменений. Задачи сохранения национальной идентичности, культурно-исторического кода народа самым тщательным образом должны учитываться при социетальном управлении. В данном контексте как эффективный путь системного подхода при создании и воплощении стратегических сценариев может быть рассмотрено моделирование общественных явлений и процессов. Качество используемого инструментального и методологического обеспечения процессов моделирования и управления испытывается на излом радикальностью экономических трансформаций и уровнем вставших задач. Вместе с тем недостаточная глубина первичных абстракций может повлечь за собой сужение получаемых в процессе восхождения от абстрактного к конкретному как теоретических, так и практических рекомендаций. Основою регулярного получения непредусмотренных (отличных от декларируемых) результатов может быть не только своекорыстность, расхождение интересов коренных народных и элитных групп, но и неумение осуществлять стратегическое управление на основе (пост) современного диапазона инструментария футуродиагностики общественных процессов, конвертируемого в факторы политической власти и геостратегической самоидентификации.

Моделирование как форма интерпретации политических процессов может охватывать статику и динамику, оператику, тактику и стратегию, прошлое, настоящее и будущее, поведение отдельных акторов, их групп и исторические процессы, уровни глобальный, региональный, национальный, микроструктур и конкретного индивида. При этом охватываются такие их ключевые элементы, как акторы, ресурсы и методологии действий. Учитываются как закономерности, так и отклонения от них, с задачами гармонизации, усиления, ослабления (локализации), модернизации (осовременивания). Реализация сущности моделирования в формах и этапах его осуществления позволяет интегрировать процессы управляемые, самоуправляемые и неуправляемые, определять их ограничения и выбор оптимальных действий. Построение разнообразных моделей той или иной степени абстрактности ставит вопрос отграничения важного и второстепенного, а также интерпретации. Огромное значение для точности моделирования политических процессов и обеспечения эффективного воздействия на них имеет учёт сочетания процессов необратимых и циклических, поступательных и волнообразных.

И ныне на формирование успешных геополитических стратегий оказывают существенное воздействие наложение процессов информатизации и повышения роли Интернета (в частности социальных сетей), (пост) модернизации, размывания национального суверенитета глобализацией и регионализацией, сочетания интеллектуализации и стандартизации восприятия и т. п. Таким образом, использование ценностно-смыслового основания при осуществлении информационного давления разрабатывалось соответственно расширению практики информационного обмена в процессах социогенеза. И сегодня в мире продолжается освоение разнообразных подходов, связанных с исследованием методологии изучения и воздействия, развитием представлений о диапазоне ее продуктивного применения, в том числе в социальной плоскости информационной сферы. При использовании методологий мягкой силы, непрямых действий, гибкой власти именно опора на ценностно-смысловые комплексы и позволяет достигать реализации разнообразных поставленных задач, с использованием вкупе как рациональных, так и иррациональных средств, преодолением многих интеллектуальных ловушек критичности и скептицизма, эффективным интегрированием в составляемых управленческих композициях качественно различных ресурсных баз и подходов, рефлексией культурных традиций народа в общественно значимые политические инновации.

Отказ же от своих геополитических стратегий обрекает на утрату субъектности и превращение в объект стратегий чужих, следовательно, на отчуждение от собственных смыслов и ценностей и внешнюю эксплуатацию. Вместе с тем зачастую важно уметь не пытаться навязывать свое, а делать его привлекательным, используя чужое для защиты своих интересов. Углубление и расширение масштабов разнообразных аспектов всеобщего кризиса: социального, финансового, производственного и проч. – становится важнейшим условием продления жизнедеятельности западно-христианской цивилизации в её (пост) современной общественно-исторической форме. Соответственно, цена сохранения данной модели – распространение кризиса. Вместе с тем возможности постмодерна отнюдь не исчерпываются угрозами контрмодерна, хоть и могут сорваться в них, в частности, из-за ошибочности сочетания стратегии, тактики и оперативного искусства осуществления трансформаций. Исчерпание линейной логики западного доминирования усиливает ризомические процессы. Впрочем, аль-

тернативный привычному характер их природы порой интерпретируется как всего лишь парадоксальность восприятия.

Результат деятельности человечества уже вполне сравним с природой. Существенно повышается масштаб воздействия субъективного фактора политических процессов, гибкость и изменчивость стратегических комбинаций. Скользящие сочетания хаоса и порядка даруют всё новые комбинации состояний и диапазоны возможностей развития Украины. И когда-то казавшиеся незыблемыми общественные устои (как и природные ландшафты) всё в большей мере требуют защиты. История выработала некоторые не всегда очевидные закономерности течения политических процессов, в которые мы вступаем. В частности, соответственно теории Джозефа Овертона, интервал идей, которые могут в каждый определённый момент быть приемлемы обществом и которые в результате влияют на процессы самоидентификации, социализации и аккультурации и высказываются открыто политиками, не желающими репутации экстремистов, может характеризоваться как окно возможностей, по мере приближения к центру которого идеи последовательно проходят стадии немыслимых, радикальных, приемлемых, мудрых, популярных, официальной политики. Их учёт необходим для успешного использования ресурсной базы с целью контрманипулирования в социальной и индивидуальной политике, организации воздействия для стабилизации и развития устраивающих тенденций, а также трансформации (локализации, ликвидации, переключения) нежелательных геостратегических трендов и предотвращения соскальзывания вдоль них. Причём в существенной степени, по общему правилу, знание их может с лихвой компенсировать отсутствие полноты информации. Точность моделирования и управления политических процессов предполагает учёт командного взаимодействия контрагентов и асимметрию информационных потоков при принятии решений каждым. Вместе с тем (пост) современность предполагает, что в процессе осуществления анализа, прогностики и конструктивных действий преимущественно приходится иметь дело со слабо структурируемой многоуровневой средой, где сходятся и диффузируют совершенно разные социально-экономические логики и тенденции. Эти основания приводят к фиксации заведомо более мозаичных, гибридных, конгломератных общественных коммуникаций, которые несут акцентирование индивидуально-психологическим (а не социально-экономическим) началом, потому вместо привычных в прошлом иерархий усиливается равнозначность разного, полиситемность, невозможность заблаговременного установления жёсткого единообразия социально-экономических масштабов и канонов (наряду с повышением в глобальных масштабах технико-технологической стандартизации).

Нарастание информационного потока отталкивает политическое сознание к отказу от критического анализа сведений в пользу восприятия на основе привычных штампов, распространённых политических мифов, удобных стереотипов, возврату от ориентаций на тексты к заглатыванию безтекстовых сообщений. В «грязной» же зоне Интернета зачастую трудно идентифицировать качество получаемой информации, что вообще стимулирует отнюдь не ответственное и честное отношение к ней. В данной ситуации обладание и обмен жизненно важной информацией становятся одним из ведущих факторов обеспечения безопасности и развития социального образования (системы, бессистемной целостности). Причем информационная революция и сама по себе рождает новые модели как для внутреннего использования, так и для внешних коммуникаций, существенно меняющие мир. Например, информационный бум мультиплицировал возможности руморологии (от англ. rumour – слух, молва и греч. logos – учение, изучение) в «покушении невидимыми средствами» с вычленением особенностей распространения и интерпретации сведений («спецпропаганды») на базе очень древнего вида коммуникаций, когда информации присущи неопределённость (исходный источник и достоверность часто неизвестны), бессистемность (информация имеет вид кома, состоит из набора блоков, который отражает интересы аудитории) и противоречивость. При том слухи не верифицируемы (невозможно достоверно установить их истинность/ложность), но именно поэтому их невозможно эффективно опровергнуть. Таким образом, многократно увеличенные СМИ в сетевом обществе слухи становятся мощным фактором изменения политической культуры общества.

Впрочем, диалог и противостояние политических культур, как правило, переплетались в культурно-цивилизационных мирах. Причем доминирование одной из этих сторон процесса во многом определялось комплиментарностью или отторжением ценностных иерархий друг друга. При этом в определённом смысле судьба культурно-цивилизационного мира и личная противоположны: сохранить свой культурно-цивилизационный мир могут только готовые отстаивать его «не на жизнь, а на смерть», конформисты же сохраняют покой ценой сдачи своего культурно-цивилизационного мира. При усилении же разнокачественных и разнонаправленных процессов существования и развития общества роль культурного остова для самоидентификации и смыслового обогащения политической сферы жизнедеятельности общества на уровнях как общественной идеологии, так и общественной психологии кардинально возрастает.

(Пост) модерн акцентирует особенности культурно-цивилизационного мира, обеспечивая подход к ним не как к экзотике отклонений, а как к сложной комбинации создавшихся историческим путем возможностей обретения согласия, устойчивых моделей общественных стабильности и развития. Вместе с тем усиление внешнего цивилизационного давления (в частности, в направлении нивелирования отличий и усреднённого следования определённому канону) способно зафиксировать элементы данной специфики уже не в качестве преимуществ, а как недостатки. Соответственно, если раньше принципиальные вопросы конкуренции культурно-цивилизационных миров решались в силовом противостоянии – военном или экономическом, то теперь на передний план состязания уверенно выходят ценностно-смысловые комплексы, умение защитить и обеспечить развивающими формами свои и адсорбировать (адаптировать полезные и воспрепятствовать вредоносным) чужие. На данном фоне особенно важными для осуществления социально-адекватного управления становятся рефлексия в себя и в иное, а также использование особенностей ценностей, оценки, ценностных иерархий, концептуальных коррелятов ценностей, ценностно-смысловых комплексов в общественной системе.

Вместе с тем понимание мультикультурализма как чуть ли не направления насильственного навязывания прокрустова ложа одной культурной матрицы определённой цивилизации на конкретном этапе её развития, переделывания всех под определенный стандарт совершенно не соответствует задачам стабильного развития и эффективной общественной консолидации. Скорее эти функции могут быть обеспечены широким распространением принципа превращённых форм как ввода межсистемного взаимоприемлемого эталона на основе взаимного уважения, толерантности, политкорректности и безрепрессивности в отношениях между культурно-цивилизационными мирами. Полиструктура международных связей, основанная на выработанных и взаимоприемлемых нормативах отношений, а отнюдь не блок из идентичных атомов-элементов, – это характеристика формирующейся действительности. В данном контексте именно понятие развития нуждается в обновлении: кроме стабильного и сбалансированного роста, оно должно ориентироваться на такие этические ценности, как солидарность, свобода выбора, терпимость. При этом ни одна система ценностей уже не может рассматриваться как единственно возможная для человечества, а информационные технологии постмодерна не являются культурно и социально нейтральными, уже на стадии проектирования в них закладывается сознательная ориентация на геостратегические процессы культурной самоидентификации [19–25]. Возможности и ограничения, связанные с рефлексивным характером (пост) современной модернизации, ориентируют на активное применение их диапазона при реализации своих геостратегических амбиций и обеспечении их культурно-цивилизационной прочности [26; 27].

Таким образом, ценностно-смысловые комплексы позволяют существенные трансформации заложенных в поверхностных, актуальных слоях форм, сохраняя при этом сущностную специфику культурно-цивилизационного мира. При этом в точке бифуркации предиктором может стать и очень слабое воздействие в ключевой точке общества. Разумеется, для устойчивости социальной ткани к «покушениям невидимыми средствами» необходимо восстановление системы патриотического воспитания с пропагандой незыблемых ценностей во всех сферах жизни (в политике, СМИ, на производстве, в семье и т. п.), а также заблаговременно осуществлять геостратегическую футуродиагностику явлений и процессов.

История проявила недостатки различных моделей общественного устройства. Модернизация «второй», «иной», «новой» Европы имеет свои сущность и формы, этапы и специфику. Соответственно, даже воспринимая элементы вестернизации, мы владеем возможностью как уточнения модели интеграции, так и выстраивания более органичного представления о желаемом. То есть, при принятии решений по формированию конкретных управленческих композиций необходимо скорректировать стратегию, тактику и оперативное искусство осуществления как постсоветского транзита в частности, так и общественного развития в целом.

Содержание постсовременных информационных технологий и стратегий победы над конкурентом – не уничтожение конкурента и его ресурсов, но их превращение в подконтрольных (что позволяет эксплуатировать, но не нести ответственности). Ресурсный потенциал при этом не ликвидируется, а осваивается, добавляясь к своему. Это осуществляется, как правило, именно путем стимулирования желательных трансформаций в индивидуальном сознании и общественном мнении, а после в социальных отношениях и процессах. Роль информационных процессов здесь часто становится определяющей. Поэтому, естественно, максимами при подготовке и проведении информационных влияний в данных условиях являются следующие: не строить своих планов, не получив максимум возможной достоверной информации о планах других, не придерживаться старых планов, получая новую информацию, не думать, что по интересующему вопросу тебе известно практически все, не ожидать, что сможешь все узнать к началу действий: бездеятельность в погоне за полнотой информации – бессмысленна, хоть без-

деятельность как элемент стратегии выжидания момента – естественна. Итак, характер созданной информационной инфраструктуры позволяет обеспечивать определенное социальное поле общества, формируя вектор эмоциональной, волевой и интеллектуальной атмосферы общества.

Дальнейшее научное осмысление темы связывается с детализацией методик создания и осуществления информационных воздействий для оптимизации политических процессов (в частности продуктивных инноваций в этом).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Kurth J. Toward the Postmodern World / J. Kurth // Dialogie. – 1993. – № 2. – P. 8–13.

2. Геєць В.М. Конфігурація геополітичної карти світу та її проблемність / В.М. Геєць // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 4–15.

3. Харин А.Н. Цивилизация как новый актор геополитики / А.Н. Харин // Вестник Тихоокеанского государственного университета. – 2012. – № 3 (26). – С. 293–298. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pnu.edu.ru/media/vestnik/articles/805.pdf.

4. Ремизов М.В. Проект «государство-цивилизация» / М.В. Ремизов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.apn.ru/userdata/files/konst/2.pdf.

5. Глобальная геополитика / под редакцией И.И. Абылгазиева, И.В. Ильина, И.Ф. Кефели. – М. : Издательство Московского университета, 2010. – 312 с.

6. Дугин А.Г. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века / А.Г. Дугин. – СПб. : Амфора, 2007. – 382 с.

7. Шедяков В.Е. Постсовременная геополитика: социокультурное содержание, региональное измерение / В.Е. Шедяков // Регион: проблемы и перспективы. – 1998. – № 2–3. – С. 45–53.

8. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизаций. Путь разума / Н.Н. Моисеев. – М. : Язык русской культуры, 2000. – 224 с.

9. Шедяков В.Е. Фетиши экономического сознания и превращённые формы политического творчества / В.Е. Шедяков // Человек и политика : тез. Междунар. научно-практ. конф. – Х., 1993. – С. 86–87.

10. Шульга Е.Н. Генезис идеи коэволюции. Биофилософия. Философский анализ оснований биологии / Е.Н. Шульга. – М. : Ин-т философии РАН, 1997. – 264 с.

11. Шедяков В.Є. Полілог як простір стратегічної конкуренції між культурно-цивілізаційними світами / В Є. Шедяков // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 8. – С. 151–155.

12. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов / О.Г. Дробницкий. – М. : Политиздат, 1967. – 351 с.

13. Йоас Х. Возникновение ценностей / Х. Йоас. – СПб. : Алетейя, 2013. – 312 с.

14. Крымский С.Б. Ценностно-смысловой универсум Н.А. Бердяева / С.Б. Крымский // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва) // Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – Вип. 1. – 2003. – С. 6–12.

15. Шедяков В.Е. Актуализация ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационного мира как условие успешного участия в стратегической конкуренции / В.Е. Шедяков // Государство и общество в современной политике. – Воронеж, 2013. – Вып. 1. – С. 158–168.

16. Шедяков В.Є. Стимулювання бажаних трансформацій у системі соціальних технологій здійснення інформаційних впливів / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2009. – № 2 (5). – С. 82–86.

17. Шедяков В.Є. Стратегічне управління процесами постсучасних трансформацій за допомогою інформаційних впливів соціально-політичного рівня / В.Є. Шедяков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2015. – № 1 (23). – С. 248-259.

18. Шедяков В.Е. Стратегические трансформации методологий социального управления в осуществлении общественных интересов культурно-цивилизационного мира / В.Є. Шедяков // Гілея. – 2013. – № 76 (№ 9). – С. 190–194.

19. Шедяков В.Є. Соціальна творчість та інноваційність стратегічного управління / В.Є. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2013. – № 1–2 (57–58). – С. 42–51.

20. Шедяков В.Є. Управління суспільними процесами: методологічні можливості й обмеження / В.Є. Шедяков // Соціальна психологія. – 2013. – № 55. – С. 157–165.

21. Марача В.Г. Управление общественными изменениями: синтез рефлексивного и институционального подходов / В.Г. Марача // Рефлексивные процессы и управление. – 2008. – Т. 8. – № 2. – С. 44–65.

22. Авилов А.В. Рефлексивное управление. Методологические основания / А.В. Авилов. – М. : ГУУ, 2003. – 174 с.

23. Лефевр В.А. Рефлексия / В.А. Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 496 с.

24. Сергеева Л.Н. Роль рефлексивного управления в обеспечении жизнеспособности социально-экономических систем / Л.Н. Сергеева, А.В. Бакурова, Т.Ю. Огаренко ; под ред. Р.Н. Лепы // Рефлексивные процессы в экономике: концепции, модели, прикладные аспекты / НАН Украины, Ин-т экономики промышленности. – Донецк : АПЕКС, 2010. – 306 с.

25. Шедяков В.Е. Изменение роли, методологии и ресурсных баз научной рефлексии как фактора реализации и использования ценностно-смысловых комплексов в информационных обменах стратегического уровня / В.Е. Шедяков // Гілея. – 2015. – Вип. 92. – С. 174–183.

26. Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: Теоретические основания и методы / Э.Н. Ожиганов. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 272 с.

27. Шедяков В.Є. Геостратегія сорозвитку: ціннісно-смислові комплекси як основа взаємодій культурно-цивілізаційних світів / В.Є. Шедяков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2015. – № 2. – С. 217–229.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Байрамов И.М.

Сепаратизм как крайнее проявление этнической идентичности

В статье рассмотрено место этнической и национальной идентичности в структуре других групповых идентичностей, описаны психологические механизмы и феномены самоосознания себя членом этнической общности, дана характеристика сепаратизма как деструктивного варианта этногенеза, который противоречит государственным интересам. Сейчас в ряде стран наблюдается всплеск патриотических настроений, что связано с развитием гражданской идентичности. Но местный патриотизм является фактором не только консолидации, но и конфронтации (вплоть до проявлений сепаратизма). Сепаратизм выступает деструктивным вариантом этногенеза, ибо выражает проявления этноса, противоречащие государственным интересам. Путем анализа научной литературы, а также на основе проведенных исследований делаются выводы о наличии нескольких направлений в развитии социально-психологических основ формирования этносепаратизма.

Ключевые слова: *этнический сепаратизм, социально-психологические основы сепаратизма, сепаратизм в странах постсоветского пространства, сепаратизм в странах Запада и развивающихся странах, этическая идентичность.*

У статті розглянуто місце етнічної і національної ідентичності в структурі інших групових ідентичностей, описані психологічні механізми і феномени самоусвідомлення себе членом етнічної спільності, дана характеристика сепаратизму як деструктивного варіанту етногенезу, який суперечить державним інтересам. Зараз в ряді країн спостерігається сплеск патріотичних настроїв, що пов'язано з розвитком громадянської ідентичності. Але місцевий патріотизм є фактором не тільки консолідації, а й конфронтації (аж до проявів сепаратизму). Сепаратизм виступає деструктивним варіантом етногенезу, бо висловлює прояви етносу, що суперечать державним інтересам. Шляхом аналізу наукової літератури, а також на основі проведених досліджень робляться висновки про наявність кількох напрямів в розвитку соціально-психологічних основ формування етносепаратізма.

Ключові слова: *етнічний сепаратизм, соціально-психологічні основи сепаратизму, сепаратизм в країнах пострадянського простору, сепаратизм в країнах Заходу і країнах, що розвиваються, етична ідентичність.*

The article reviews the place of ethnic and national identity in the structure of other group identities, describes psychological mechanisms and phenomenon of self-awareness as a member of ethnic entity, characterizes separatism as a destructive version of ethnogenesis, which contradicts state interests. Currently a number of countries observe the flare of patriotic movements, which is tied to the development of public identity. However, local patriotism is the factor of not only consolidation, but also of confrontation (up until demonstration of separatism). Separatism acts as a destructive version of ethnogenesis, because it expresses the demonstration of ethnos contradicting state interests. Conclusions about availability of several directions in the development of socio-psychological background of formation of ethnic separatism are made through the analysis of scientific literature and based on the conducted research.

Key words: *ethnic separatism, socio-psychological basis of separatism, separatism in post-Soviet countries, separatism in Western and developing countries, ethnic identity.*

УДК 159. 922.4:343.325

Байрамов И.М.,
доктор философии по психологии,
доцент кафедры психологии
Бакинского государственного
университета

Общее развитие мирового сообщества в XXI веке проходит под лозунгом глобализации, интернационализации и общей толерантности. Несмотря на это, в разных странах, независимо от экономического развития, уровня культуры и исторической давности существования государства, выдвигаются на первый план проблемы этнических противостояний: вспомним чеченские войны 1994–1996 гг., войну между армянами и азербайджанцами в Нагорном Карабахе, югославский межэтнический конфликт, референдум о независимости Шотландии в 2014 г. и др.

По разным оценкам, сегодня с проблемой сепаратизма сталкивается каждая четвертая страна мира. Конфликты такого рода всегда имеют политическое, экономическое, морально-этическое и, главное, человеческое измерение. Наша работа охватывает национальный (этнический) сепаратизм, который имеет наибольшее распространение в мире и крайне негативно сказывается на судьбах как отдельных людей, так и социальных институтов.

С девяностых годов прошлого века национализм стал весомым фактором формирования гражданских процессов в странах бывшего СССР. Хотя проявление сепаратизма является острой проблемой современной общественно-политической ситуации в ряде стран постсоветского пространства (например, в Украине, Азербайджане, Молдове), научная мысль отстает

от потребностей реальности и пока не имеет должного теоретического обоснования этой проблемы, соответственно, невозможно наметить эффективные пути ее решения.

В отечественной и зарубежной литературе существует большое количество работ, связанных с проблемами национализма и сепаратизма, однако у многих из них присутствуют тенденциозность, предвзятость или заинтересованность, связанные с непосредственным участием авторов в политических процессах. Чаще всего встречается односторонний подход без отслеживания всей цепи причинно-следственных связей в генезисе рассматриваемых явлений. Но создать правдоподобную схему развития этих тенденций можно только при анализе совокупных причин, предпосылок и условий возникновения сепаратизма.

Все это обуславливает актуальность вопросов соотношения национальной и этнической идентичности, поднятых в нашей статье.

Цель статьи – представить взвешенный и безоценочный взгляд на проблему сепаратизма как крайнего полюса этнической идентичности.

Сепаратизм как явление существует на протяжении более двух тысяч лет (видимо, от самого начала выделения государства как пространственного и политического единства), но термин в его сегодняшнем понимании употребляется только с конца XIX века. Активно данное явление стало обсуждаться в 80-е гг. прошлого столетия. До этого периода в научной литературе достаточно много работ было посвящено национально-освободительной борьбе, которая на тот момент не соотносилась с сепаратизмом, хотя эти явления имеют единую природу (понятие «национально-освободительное движение» несколько шире и объемнее, сепаратизм является отдельной его частью). Наиболее понятное определение сепаратизма дается в словаре «Политология», где под ним понимается «стремление к обособлению, проявляющееся, как правило, у национальных меньшинств в многонациональных государствах и направленное на создание самостоятельных государств или национально-государственных автономий» [1, с. 352]. По всей вероятности, под действие этого определения подпадают практически все процессы разъединения государств, которые происходили на протяжении истории человечества: от распада Османской империи до развала СССР.

С общеисторической точки зрения, сепаратизм является проявлением одной из двух взаимообусловленных тенденций мирового развития – центростремительной и центробежной. Сейчас во многих европейских и азиатских этносах заканчивается очередной период коагуляционных процессов, который длился несколько веков, когда отдельные народы объединялись в Большие Империи. Империи пали под натиском освободительного или сепаратистского движения. Наступает период преобладания центробежных процессов, когда стремление этносов к самоопределению сильнее их желание оставаться частью Империи. В результате этносы занимают неустойчивое положение между пребыванием в едином пространстве и обособлением.

Особенно болезненны и эмоционально насыщенные сепаратистские выступления возникают в результате ограничения социальных ценностей этноса. В ходе длительного противоборства в конфликтующих этносах психологическая, бытовая неприязнь по отношению друг к другу приобретает массовый и длительный характер.

М.-Л.А. Чепе по этому поводу замечает, что одной из основных тенденций XXI века должен быть распад империй и национально неструктурированных государств и образование на их месте независимых национальных государств: «кроме межрегиональных противоречий, которые соответствуют новой многополюсной структуре мира, основное противоречие переходного процесса до становления системы национальных государств будет основываться на коренных различиях между стратегическими интересами сверхдержав, которые связаны со старым политическим устройством мира, и средними национальными государствами, которые заинтересованы в скорейшем становлении нового уклада» [2, с. 6–36, 17].

А.В. Кротов показывает, что национальный сепаратизм в современных условиях является логическим продолжением общей демократизации мирового государственного строительства и является порождением развития государств по европейскому типу, когда основой консолидации общества становится отдельная национальная общность [3].

Литература, накопленная по анализу этнических конфликтов в мире, позволяет выделить логику формирования этого движения, и логику реагирования на него со стороны государства и общества:

1) актуализация этнической идентичности группы с опорой на активизацию исторического сознания этноса, что осуществляется представителями научной, политической элиты и гуманитарной интеллигенции;

2) институционализация движения (формирования соответствующих политических партий);

3) мобилизационная деятельность партий, направленная на расширение социальной базы сепаратизма;

4) преобразования сепаратистских требований в психологическую установку, то есть переход этих требований на нерационализованный эмоциональный уровень.

И.М. Байрамов отмечает, что этнический сепаратизм обостряется в периоды социально-экономической нестабильности, сопровождающиеся выраженным социальным расслоением граждан, ожесточенной борьбой за власть, ростом преступности. Его возникновение провоцирует также низкая эффективность работы государственной власти, отсутствие надежных механизмов правовой защиты населения. Все это в конечном счете приводит к наращиванию попыток решения возникающих противоречий и конфликтов силовым путем со стороны оппозиционно настроенных к власти этнических групп [4].

Действительно, во время неустойчивой ситуации переходного общества разрушается внутренняя конфигурация традиционного сознания, и элементы последней оказываются сцепленными между собой случайным образом, также случайным оказывается и само их содержание. В настоящее время для большинства людей семейная и этническая принадлежность (восприятие себя членом «семьи» – маленькой или большой) становится наиболее простым и приемлемым способом почувствовать себя частью определенного целого, найти психологическую поддержку в традиции.

Именно поэтому в любом переходном обществе наблюдается повышенное внимание к этнической идентификации, потребность консолидации сообщества на основе определенной «национальной идеи», выделение и охрана (иногда создание) собственной национальной мифологии, культуры, истории. Последней стадией этнической идентификации является выработка общего идеала – модели будущего, которая призывает к частичной или полной смене существующего в порядке вещей.

Внешняя демонстрация этнической идентичности чаще всего происходит с помощью этнической символики: особой одежды, танцев, ритуалов, образцов поведения и особых моральных ценностей. Поэтому этническая идентичность может быть определена путем использования группой людей конкретных элементов культуры как субъективных символов, чтобы отличить себя от других групп. Такие традиционные установки также включают язык, религиозные верования и народные обычаи, понимание истории, представление о предках и тому подобное.

Первым шагом для того, чтобы личность могла ощущать себя репрезентантом этнической группы, является процедура идентификации, то есть определение критериев и границ общности. В науке сформировалось понимание идентификации как отождествление индивидом себя с другим человеком, группой, образцом происходящего в процессе получения или усвоения норм, ценностей, социальных ролей, моральных качеств представителей тех социокультурных групп, к которым принадлежит или стремится принадлежать индивид [5].

Идентичность бывает личностная (самоидентичность) и социальная (как переживания и осознание своей принадлежности к тем или иным социальным группам и сообществам или другим социальным группам и сообществам). Существует несколько вариантов и форм социальной идентичности:

1) Культурная идентификация (Ю.Ю. Сугробова) является наиболее сложной формой самоопределения личности, она предполагает не просто осознание, а высокий уровень рефлексии культурных основ собственной жизни.

2) Этническая идентификация, которая формируется на основе этнической принадлежности. Этническое самосознание не является врожденным, оно формируется вместе с личностью в процессе выработки основных социальных ориентаций.

Г.У. Солдатова пишет, что культурно и этнически детерминированный мир составляет основу социализации каждого индивида [6].

3) Национальная (политическая) идентификация – представление о себе как о части национальной общности, нации, когда личность осознает особые отличительные черты данного общества (Г.В. Касьянов).

Национальное сознание существует на теоретическом, научном и обыденном уровнях. Теоретический уровень национального сознания является научно оформленной конструкцией, которая состоит из идеологических взглядов, идей, программ, норм, ценностей, произведенных нацией за длительное время ее существования и определяющих стратегию ее развития. Обыденный уровень национального сознания включает в себя потребности, интересы, ценности, стереотипы, настроения, обычаи и традиции членов этой общности, проявляющиеся в повседневной жизни и деятельности. Эти компоненты неразрывно связаны друг с другом [7].

Важно, что национальная идентичность демонстрирует процессы культурной унификации полиэтнического населения, проживающего в границах национального государства и *нивелирует этническую идентичность.*

Ю.Ю. Сугробова замечает, что национальная идентичность может проявляться в самых разнообразных формах, в зависимости от того, какой грани национальной целостности – территориальной, культурной, политической или иной, – грозит деформация или разрушение. Именно этим обстоятельством обусловлено многообразие форм национализма.

Отсутствие четких этно- и нациодиференцирующих критериев приводит к тому, что понятие

этноса и нации в характеристиках соотнесенных с ними сознания, самосознания, идентичности часто смешиваются или подаются как синонимы: этническая (гражданская), этническая (национальная). Поэтому обратимся к определениям понятий «этнос» и «нация».

В этнопсихологической литературе обычно ссылаются на определение этноса Ю.В. Бромлея: «Этнос – устойчивая совокупность людей, исторически сложившаяся на определенной территории, которая имеет общие, относительно стабильные особенности языка, культуры и психики, а также осознание своего единства и отличия от других подобных образований (самосознание), что зафиксировано в самоназвании». Природные условия (экологическая ниша), в которых происходит хозяйственно-культурная жизнедеятельность этнических сообществ, оказывают значительное влияние на способы и формы адаптивного поведения, особенности психического склада членов этноса, специфики их ценностных ориентаций и т. п. [8; 9].

Важно, что кроме объективно-дифференциальных признаков этноса, определяющую роль в его самоопределении играет осознание своего группового единства – наличие этнического самосознания, внешним проявлением которого выступает самоназвание. Сохраняет значение данное М. Вебером определение этнической общности как группы, члены которой «обладают субъективной верой в их общее происхождение по причине схожести физического облика или обычаев, или того и другого вместе, или же по причине общей памяти о колонизации и миграции. В.А. Тишков определяет этничность как «операцию социального конструирования «воображаемых общностей», основанных на вере в то, что они связаны настоящими и даже природными связями [10].

Следовательно, именно в самосознании этноса фокусируются представления об общности происхождения и исторических судьбах, составляющих данную этническую группу людей. Как продукт этногенеза и длительного исторического развития, этническое самосознание является не только определителем этнической принадлежности, но и фактором, который противопоставляет данный этнос другим этническим коллективам.

Понятие нации в англоязычном обозначении (nation) охватывает и племя, и этническую общность, и страну обитания людей, и гражданство. По устоявшимся в этнопсихологии пониманиям, нация составляет высший этап развития этнической общности или объединения нескольких из них в государстве и подчиняется в основном общественно-историческим закономерностям.

Следовательно, этногенез предстает в неразрывной связи с процессом государственного (национального) строительства. Отношения этноса и государства складываются в истории по-разному, и со временем оказываются в разных системах координат. Нагляднее всего эта ситуация иллюстрируется исторически составленным несоответствием этнических и государственных границ – почвой для сепаратистских настроений.

Интересно, что представление о нации как об объективной данности получило повсеместное распространение лишь в XIX веке. Это обусловлено становлением современного типа государства, которое испытывало потребность в универсальной идеологии для повышения эффективности контроля власти. Разделению человечества на нации предшествовали более длительные и устойчивые представления о различиях людей по вероисповеданию, подданству, социальному слою или локальному происхождению. С другой стороны, глобализация и интеграция в XXI веке породила много гибридных форм идентичности, основанных на смешанном происхождении, профессиональной и гендерной солидарности, гуманитарных ценностях и др.

П.П. Горностай отмечает, что нацию можно понимать и как этническую, и как политическую группу. Учитывая это, национальную идентичность можно рассматривать как этническую или гражданскую, а такую политическую идеологию, как национализм, соответственно, следует разделять на этнический и гражданский. Реакционные идеологии вроде нацизма, расизма, шовинизма получили название «радикальный национализм» – агрессивная разновидность этнического национализма (в противовес «умеренному» или «либеральном»). Однако гражданский национализм часто рассматривают как синоним патриотизма [11].

М.И. Борышевский, отдавая предпочтение использованию понятия «национальное самосознание», определяет последнее как осознание личностью себя частью определенной национальной (этнической) общности и оценку себя как носителя национальных (этнических) ценностей, сложившихся в процессе длительного исторического развития национальной общности. Автор отмечает, что в национальном самосознании конкретного человека, как и в самосознании национальной общности, с которой личность себя идентифицирует, присутствует стремление к самовыражению и самореализации своей национальной сущности, неповторимости, стремление достойно утвердиться среди других национальных сообществ, сделать заметный вклад в развитие человеческой истории [12].

Современные авторы отстаивают мнение, что развитие этнической идентичности в Украине уступило место развитию гражданской идентичности без ярко выраженной этнической и языковой окраски (П.П. Горностай, Ю.Ю. Сугробова и др.). Наряду с этническими, национальными, культурными формами самосознания поликультурное пространство современной Украины формирует гражданскую форму идентичности, которая становится вненациональной и выражает идею взаимодействия и сотворчества этносов и народов [5]. Этническое самоопределение все более становится частным делом каждого человека, а идеи вненациональных сообществ приобретают все большую ценность в европейском сознании. Историческая перспектива заключается в становлении «Мы», что выходит не только за национальные, но и за классовые и даже за государственные рамки. Происходит осознание человека себя гражданином мира, что находит выражение в таких массовых явлениях, как движение зеленых, пацифистские течения и др. И если в 1940–1950-х гг. зарождение подобных идей относилось к космополитизму, то сейчас идея европейского и мирового сообщества получила статус современного мышления.

Обобщая различные определения, касающиеся отдельных видов групповой идентичности, мы составили их иерархическую модель. Указанные на рис. 1. уровни групповой идентичности можно рассматривать как последовательные исторические формы, которые развивались по принципу взаимодополнения в процессе эволюции общества, а также представлены в онтогенезе отдельной личности.

Данная классификация позволяет определить место сепаратизма в структуре идентичностей: он имеет место в случае, когда этническая идентичность не соответствует национальному самосознанию, то есть интересы этноса (как они осознаны человеком) не совпадают с официально принятым вариантом национальной идеи.

Отдельно выделяют конструируемую идентичность, которая не имеет под собой реальных оснований, не реализует присущие ей социальные и психологические функции, а соответственно, теряет адаптивный ресурс. Поэтому конструирование идентичности становится для субъекта (как индивида, так и общества) его деформацией и дисфункцией. При определенных обстоятельствах в адаптивных целях индивиды действительно могут «приписывать» себе и окружающим те или иные желаемые или удобные идентичности и характеристики принадлежности. Однако в подобных случаях следует говорить не столько об идентичности как таковой, сколько о ее ситуативных симулякрах в виде тех или иных социальных «масок». Конструирование идентичности может представлять для общества в целом значительную опасность [5].

По этому поводу С. Хантингтон пишет: «Люди могут стремиться к идентичности, но достигнут ее лишь тогда, когда их примут в свое окружение те, кто эту идентичность уже нашел» [14]. Так, после окончания холодной войны поляки, чехи и венгры напряженно ожидали, признает ли Запад их посягательства на принадлежность к Западной Европы. Это же следует сказать и об Украине.

Экзистенциальное значение этничности вытекает из потребности человека иметь наследственную принадлежность, реализации желания «социальной принадлежности и высшей формы лояльности, связанной с родством и верой в общее происхождение» [15, с. 345]. Любой личности в той или иной степени присуща потребность принадлежности к группе. Определение принадлежности человека к более широкомуобщественному целому является важной частью самопознания. Без групповой идентификации невозможна социализация личности.

Феномен «Мы» имеет глубокие психологические корни и заложен в самой природе человека. Под феноменом «Мы» понимают групповую идентификацию, процесс осознанного или неосознанного отождествления личности с психологически значимой группой, когда группа выступает коллективным субъектом социального поведения [11]. Это не просто символическая групповая роль, которую индивид играет в группе, а такое состояние личности, когда индивидуальное самосознание вытесняется, заменяясь различными формами группового сознания, то есть осуществляется определенное обезличивание личности.

Одно из важнейших понятий в данном контексте – это понятие групповой идентичности, которое определяется принадлежностью личности к значимым большим и малым группам. Можно говорить об идентичности группы, то есть о самоидентификации группой самой себя как коллективного субъекта. Эти понятия связаны между собой. Так, благодаря иден-

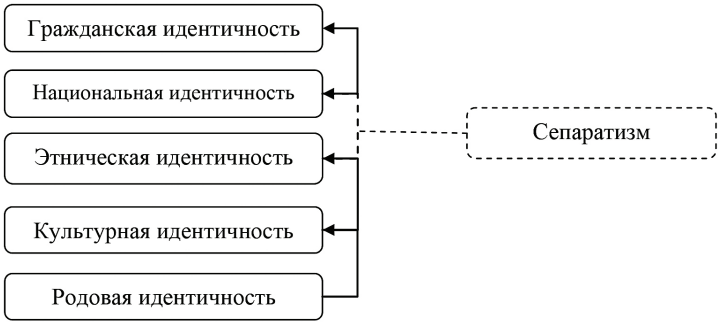

Рис. 1. Иерархия форм групповой идентичности личности

тичности больших групп (наций, этносов) группа чувствует себя обиженной, если осуществляется нападение на нее со стороны других групп. Это сказывается на всех индивидах, принадлежащих этой группе, даже если критика группы их лично не касалась. Нарциссизм группы проявляется в тенденции видеть свою группу лучше других и в возможности формирования «образа врага» в лице другой группы.

Оппозиция «Мони» используется в многочисленных исследованиях стереотипов, установок и ценностей как элементов этнического самосознания или идентичности. Отношение к другим как к «чужакам» означает существование определенных границ, границ взаимопонимания, отражающих различия в суждениях, ценностях, способах поведения.

В контексте нашей проблемы важно, что коллективные травмы, нанесенные большой группе, обладают способностью к трансгенерационной передаче, то есть наследование новыми поколениями травматического опыта, которым подверглись предыдущие поколения (передача травм между поколениями осуществляется также в семейной системе). Это особенно актуально, если предыдущее поколение не смогло выплакать, окультурить, или каким-то другим образом психологически обработать, ритуализувать травму. Тогда новое поколение чувствует себя травмированным, переживает травмы предков как свои, словно не было отрезка времени в десятки или сотни лет, стремится выплакать это тяжелое наследство своих предков, или отомстить потомкам тех врагов или обидчиков, которые считаются собственными врагами. Это является причиной таких явлений, как этнический терроризм, кровная месть, геноцид и т. д. [16].

Новейшая история Украины дает нам многочисленные примеры того, как рядом с положительными сдвигами в общественной психологии (повышение гражданского сознания, чувства достоинства, политической активности и т. д.) мы становились свидетелями резкого роста противостояния различных идеологий, что вызвало поляризацию общества и формирование «образов врага» в лице политических оппонентов. В основе этой поляризации лежали не только различные политические предпочтения, но и различные групповые идентичности, что отражалось в различиях социокультурных, языковых, этнических особенностей. Групповая идентичность играла столь важную роль, что победа одной политической силы воспринималась ее оппонентами как угроза собственной идентичности.

Выше было показано, что этнические общности относятся к человеческим коллективам, для которых самосознание выступает одним из важнейших определителей их социально-исторической индивидуальности. В.Г. Бабаков, В.М. Семенов утверждают, что именно самосознание является отличительной характеристикой этноса [17].

Этническая дифференциация приводит к осознанию как психологических особенностей своего этноса, так и особенностей других этнических общностей. Образ «Мы» фиксируется в системе автостереотипов, образы других этносов – в гетеростереотипах – невольных и часто неосознаваемых психологических установках в восприятии себя и других. Этот уровень этнической идентификации связан с формированием относительно устойчивых представлений и оценок, типичных для этнической группы поведенческих, коммуникативных, эмоциональных стилей. Стереотипы связаны между собой; они образуют систему, которая самоорганизуется и аккумулирует стандартизированный коллективный опыт. Все это становится неотъемлемым элементом повседневного знания индивида.

При рассмотрении процесса этнической идентификации И.М. Байрамов замечает интересную закономерность: основным способом этнической идентификации является выработка и усвоение мифов [18]. Именно миф может быть рассмотрен как основная форма составления сложной социальной реальности. А если учесть, что спецификой мифологического мышления является неразделение реального и идеального, можно понять, почему мифологическое восприятие своей этнической сущности является ведущим в переходные социальные эпохи: в мифологии оппозиция «должного» и «сущего» стирается, общность абсолютизируется, что является эффективным психологическим стабилизатором сознания.

Дж. Армстронг объясняет, что определенные объективные составляющие понятия «нация» становятся важными факторами нации, переходя в сферу субъективного, превращаясь в символы и мифы. Так, основой эволюции, становления украинской идентичности автор считает не демографическую или лингвистическую непрерывность, на что делают ставку историки и филологи, а миф об этой непрерывности [19].

Б.Г. Кравченко определяет национальную идентичность как новую ориентацию человека в обществе, которая появляется тогда, когда «элитная группа сознательно выбирает символику как основу для мобилизации в борьбе с другими элитными группами за контроль над местным сообществом, то есть за равный или привилегированный доступ к благоприятным возможностям и ресурсам, возникающим в процессе модернизации» [20].

Идентификация часто происходит в сравнении с «соседями», в выработке общих стереотипов восприятия, причем именно миф становится основой для интерпретации текущих событий. Г.В. Солдатова отмечает, что наиболее интегрирующее влияние оказывает национальный (этнический) идеал, который по своей природе тоже всегда является мифологическим [6].

Таким образом, в общественных науках присутствуют два противоположных взгляда на природу сепаратизма и его связь с идентичностью личности. В первом случае утверждается, что в основе сепаратизма лежит естественное стремление нации (этноса) к суверенитету. Этническое деление человечества является первичным и основывается на фундаментальном групповом феномене «Мы». Там, где этнические и политические границы не совпадают, неизбежно возникает конфликт.

Таким образом, в общественных науках присутствуют два противоположных взгляда на природу сепаратизма и его связь с идентичностью личности. В первом случае утверждается, что в основе сепаратизма лежит естественное стремление нации (этноса) к суверенитету. Этническое деление человечества является первичным и основывается на фундаментальном групповом феномене «Мы». Там, где этнические и политические границы не совпадают, неизбежно возникает конфликт.

Другой подход показывает, что понятие национальной идеи – не более чем конструкт, пустая форма, которая наполняется содержанием в зависимости от контекста. В переходные этапы общества правящая элита разыгрывает националистическую карту для укрепления собственной легитимности: создавая виртуальную «нацию», власть формирует субъект, от имени которого правит. Насаждения национального дискурса происходит за счет внедрения в массовое сознание мифов – упрощенных схем противопоставления «своих» и «чужих», которые очерчивают границы сообществ и повышают привлекательность принадлежности к своей группе за счет унижения другой.

Существует отдельное мнение о том, что в основе стремления к отделению лежат не националистические идеалы, а прагматизм – рациональный выбор в пользу модели государственного устройства, которая способна обеспечить максимальное благополучие граждан. Именно поэтому попытки центрального правительства обратиться к чувствам общегражданской солидарности разбиваются о холодный расчет: почему солидарность имеет разную «цену» для граждан? Неспособность правительств сформулировать ответ на этот вопрос в терминах понятной и очевидной выгоды является причиной их поражения во взаимодействии с сепаратистами [21].

Альтернативный взгляд предложил американский исследователь Г. Хэйл. Опираясь на эмпирические исследования сепаратизма на постсоветском пространстве, он указал на необходимость разграничения вопросов национальности и национальной политики. Представление об этнической принадлежности играет важную роль в процессе осмысления окружающего мира, закладывая основу для дальнейших действий. Однако эти представления ничего не говорят о том, какие интересы сформулируют для себя индивиды или группы и какие цели они перед собой поставят [22]. Автор предлагает рассматривать национализм как инструмент, помогающий решить проблему коллективного действия в достижении целей сообщества. Проблема коллективного действия описывает ситуацию, когда индивиды могли бы выиграть от сотрудничества друг с другом, но сотрудничество не складывается, поскольку индивиды предпочитают заботиться только о своих узких интересах в ущерб общим.

Взвешенное понимание причин сепаратизма должно лечь в основу поиска эффективных путей урегулирования конфликтов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Политология. Энциклопедический словарь / сост. и общ. ред. Ю.И. Аверьянова. – М. : Московский коммерческий ун-т, 1993. – 431 с.с. 352
2. Психологічні закономірності реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві / за ред. М.-Л.А. Чепи. – К., 2015. – 365 с.
3. Кротов А.В. География национального сепаратизма: Причины, происхождение и пути урегулирования : дис. … канд. географ. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география»/ А.В. Кротов. – Барнаул, 2002. – 192 с.
4. Байрамов И.М. Проблема этнического сепаратизма в социальной психологии / И.М. Байрамов // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 3 (6). – С. 41–43
5. Сугробова Ю.Ю. Громадянська ідентичність в сучасних умовах поліетнічної України / Ю.Ю. Сугробова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип. XXVII. – К. : Міленіум, 2011. – С. 203–209.
6. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
7. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
8. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. — М. : Наука, 1973. – 280 с.
9. Бородінов В.Д. Психологічна характеристика етнонаціональних спільнот / В.Д. Бородінов, Ю.А. Пащенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – С. 80–88.
10. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологи / В.А. Тишков. – М. : Наука, 2003. – 544 с.

11. Психологія групової ідентичності : закономірності становлення / [П.П. Горностай, О.А. Ліщинська, Л.Г. Чорна та ін.] ; за наук. ред. П.П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 251 с.

12. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість / М.Й. Боришевський. – К. : Основи, 1998. – 56 с.

13. Горностай П.П. Громадянська ідентичність українців та її еволюція / П.П. Горностай // Персональний сайт П.П. Горностая [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gorn.kiev.ua/publicat.htm

14. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; пер. с англ. А.Г. Башкирова. – М. : АСТ, Транзиткнига, 2004. – 635 с.

15. Хюбнер К. Нация. От забвения к возрождению / К. Хюбнер ; пер. с нем. А.Ю. Антоновского. – М. : Канон +, 2001. – 400 с.

16. Горностай П.П. Колективна травма та групова ідентичність / П.П. Горностай // Психологічні перспективи. – 2012. – Спец. Випуск : Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 2 : Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – С. 89–95.

17. Бабаков В.Г. Национальное сознание и национальная культура / В.Г. Бабаков, В.М. Семенов // Институт Философии Российской Академии Наук [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://iph.ras.ru/page49656809.htm.

18. Байрамов И.М. Социально-психологические особенности сепаратизма в условиях глобализации / И.М. Байрамов // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 1 (4). – С. 20–23.

19. Armstrong J.A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness / J.A. Armstrong // Ukraine and Russia in their Historical Encounter / [ed. by P.J.Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G.M. Zekulin]. – Edmonton : CIUS Press, 1992. – p. 126–139.

20. Кравченко Б.Г. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в XX столітті / Б.Г. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.

21. Троицкая О.В. Прагматизм или утопия? Причины европейского сепаратизма / О.В. Троицкая // Россия в глобальной политике. – 2014. – № 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru

22. Hale H.E. The Foundations of Ethnic Politics: Separatism of States and Nations in Eurasia and the World / H.E. Hale. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 304 p.

Балацька О.Б.

Роль насилля у процесі суспільного розвитку в марксистській політичній теорії

Проаналізовано значення насилля у суспільно-політичному процесі з точки зору марксистської політичної теорії. Розглянута подвійна функція політичного насилля як засобу панування та знаряддя суспільних трансформацій. Визначено схожість та розбіжності між марксистським ученням та теорією насилля щодо розуміння державотворчої функції політичного насилля. Розкрито значення марксистської спадщини у контексті вивчення механізмів функціонування суспільства, побудованого на глибоких політико-економічних суперечностях.

Ключові слова: *політичне насилля, політична влада, держава, панування, експлуатація, революція, суспільний клас.*

Проанализировано значение насилия в общественно-политическом процессе с точки зрения марксистской политической теории. Рассмотрена двоякая функция политического насилия как средства господства и орудия общественных трансформаций. Определены сходства и различия между марксистским учением и теорией насилия относительно понимания государствообразующей функции политического насилия. Раскрыто значение марксистского наследия в контексте изучения механизмов функционирования общества, основанного на глубоких политико-экономических противоречиях.

Ключевые слова: *политическое насилие, политическая власть, государство, господство, эксплуатация, революция, общественный класс.*

The significance of violence in social-political process from the perspective of Marxist political theory was analyzed. The dual function of political violence as a means of domination and instrument of social transformation was considered. Similarities and differences between Marxist theory and the theory of violence when it comes to understanding of state-building function of political violence were determined. The significance of Marxist legacy in the context of the study of functioning mechanisms of society based on deep rooted political-economical contradictions was revealed.

Key words: *political violence, political power, state, domination, exploitation, revolution, social class.*

УДК 323.2+316.26

Балацька О.Б.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
та правознавства
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

Надзвичайне загострення проблеми політичного насилля у суспільно-політичному житті сучасної України актуалізує вивчення цього явища, яке потребує всебічного дослідження як у прикладному, так і у теоретичному аспектах. Насилля як засіб зовнішньополітичного тиску та інструмент внутрішньополітичної боротьби здатне суттєво впливати на всі сфери суспільного буття та приводити до глибоких змін у процесі політичного розвитку. Аналіз марксистської спадщини надає додаткові можливості для теоретичного усвідомлення та осмислення місця та ролі політичного насилля у суспільстві.

Дослідженню марксистської інтерпретації сутності та суспільної функції насилля присвятили свої праці сучасні українські та зарубіжні вчені: П. Балей, А. Гальчинський, В. Денисов, Т. Ойзерман, Є. Плімак, Ф. Рудич, О. Ряшко, В. Ряшко, Ю. Шаповал та інші. Однак те велике значення, яке марксисти надавали насиллю як ресурсу політичної влади та засобу суспільно-політичних трансформацій, зумовлює необхідність подальших наукових розвідок цієї проблеми з метою системного вивчення вказаного феномена.

Мета статті полягає у визначенні ролі та значення насилля як складової суспільно-політичного процесу у контексті марксистської політичної теорії. Теоретичну основу статті склали праці класиків марксизму та марксизму-ленінізму К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна.

Марксисти надавали великого значення насиллю як елементу суспільного процесу. Це дещо зближує марксистську політичну теорію з теорією насилля, в якій насиллю відводилася ключова роль у процесі державотворення. Однак, незважаючи на схожість у деяких аспектах, погляди марксистів та прихильників насильницької теорії на роль насилля у суспільному розвитку суттєво різняться.

Критиці теорії насилля присвячена відома праця Фрідріха Енгельса «Анти-Дюрінг. Переворот у науці, зроблений паном Євгеном Дюрінгом». Згідно з концепцією Є. Дюрінга, насилля – це «основа матерії», єдине джерело власності. Він пояснював виникнення класів, відносин панування і підкорення через насилля. Насилля у вченні Ф. Енгельса – лише засіб, тоді як метою є придбання економічних благ. Джерело власності – це праця. Насилля не може нічого утворити. У процесі виникнення приватної власності «насилля не грає <…> ніякої ролі» [11, с. 162]. Воно може тільки відчужувати те, що вже утворено. Власність з'являється у результаті внутрішніх економічних причин. Формування первинної еліти – аристократії – також не є результатом насилля, а спирається на традиції, авторитет і добровільне підкорення.

Джерела виникнення класів та панування Ф. Енгельс убачав у двох процесах. По-перше, у результаті природного та поступового процесу

розподілу праці виокремилася функція громадського управління, органи якого поступово еволюціонували у державний апарат. По-друге, суттєве підвищення продуктивності праці та виникнення приватної власності уможливили появу рабства, яке раніше було економічно невигідним. У цьому процесі важливу роль грали війни, які виступили засобом придбання рабів: «Таким чином, насилля, замість того щоб панувати над господарським станом, було змушене, навпаки, служити йому» [11, с. 181]. Тобто воно виступило засобом, а не фактором суспільного розвитку.

Для Є. Дюрінга політичне насилля – це «безумовне зло», тоді як Ф. Енгельс підкреслював, що насилля разом із негативною роллю придушення народних мас може грати іншу роль – прогресивну та революційну. Він був апологетом революційного насилля, адже «насилля є тим знаряддям, за допомогою якого суспільний рух прокладає собі дорогу і ламає скам'янілі, омертвілі політичні форми» [11, с. 185].

Ф. Енгельс наголошував на великому значенні насилля як силового ресурсу влади. У роботі «Роль насилля в історії» він розкрив провідну роль політичного насилля у процесі об'єднання Німеччини Отто фон Бісмарком. Однак Ф. Енгельс водночас зазначив, що «політика крові і заліза» має лише тимчасовий успіх і «зрештою повинна потерпіти крах» [14, с. 419]. У сучасних йому суспільствах він спостерігав панування мілітаризму: «Армія стала головною метою держави, вона стала самоціллю», а народи існують лише для її підтримки [11, с. 171], тоді як в основі могутності держави лежить не насилля, а ступень економічного розвитку.

Ф. Енгельс заперечував розуміння політичних відносин як первинної основи суспільного розвитку. Історична роль політичного насилля по відношенню до економічної сфери є другорядною: «По-перше, будь-яка політична влада ґрунтується спочатку на якій-небудь економічній, суспільній функції і зростає по мірі того, як члени суспільства <…> перетворюються на приватних виробників і, як наслідок, ще більше збільшується відчуження між ними і носіями загальних, суспільних функцій. По-друге, після того як політична влада стала самостійною по відношенню до суспільства і з його слуги перетворилася на його господаря, вона може діяти у подвійному напрямі» [11, с. 183–184], або згідно з існуючим економічним ладом, або всупереч йому, «і тоді, за деякими винятками, вона, як правило, падає під тиском економічного розвитку» [11, с. 184]. Ці рідкісні винятки складають окремі випадки завоювань, коли завойовники знищували або виганяли завойоване населення, його культуру та виробничі сили. Однак набагато частіше завойовники пристосовуються та інтегруються до більш розвиненої суспільної системи підкорених народів.

Щодо державотворчого процесу, то Ф. Енгельс відкидав уявлення про те, що зовнішнє насилля є основним фактором формування держави. На його думку, причини виникнення держави мають ендогенний характер, тобто коріняться у самому процесі внутрішнього суспільного розвитку. Він зазначав, що «держава ні в якому разі не представляє собою сили, ззовні нав'язаної суспільству» [13, с. 683]. Держава виникла на певному етапі розвитку людства, який Ф. Енгельс визначив як перехід від вищого ступеня варварства до цивілізації. Загальною тенденцію цих часів стало руйнування родового ладу, заснованого на кровно-родинних зв'язках, та виникнення держави, що базувалася на територіальному поділі та майнових розбіжностях. Провідну роль у цьому процесі грали економічні чинники. Однак насилля виступило одним із інструментів утворення і функціонування держави.

В умовах родового ладу не існувало панування і поневолення як масових суспільних явищ, адже у такому суспільстві не було внутрішніх протилежностей і глибоких конфліктів. Однак фундаментальні економічні зміни, такі як розподіл праці, виникнення приватної власності та інші, призвели до формування суспільства, розколотого на декілька протилежних класів. По відношенню до цих класів-антагоністів держава виступила «третьою силою».

Держава нерозривно пов'язана із експлуатацією. Державна влада посилює експлуатацію народних мас. А однією з передумов виникнення та поглиблення експлуатації та поневолення став патріархат. За словами Ф. Енгельса, «продаж дітей батьком – таким був перший плід батьківського права і моногамії» [13, с. 616]. Першою формою експлуатації стало рабство. Згодом вона еволюціонувала у кріпацтво, потім – у найману працю. Характеризуючи епоху цивілізації, Ф. Енгельс зазначає, що «відкрите, а віднедавна замасковане рабство завжди її супроводжує», адже «основою цивілізації служить експлуатація одного класу іншим» [13, с. 691–692].

Перехід від варварства до цивілізації значно змінив роль та характер війн. На вищому ступені варварства війна і воєнна організація поступово стають регулярними функціями суспільного життя: «Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади, або для того, щоб розширити територію <…> ведеться тепер тільки заради пограбування, стає постійним промислом» [13, с. 677]. Грабіжницькі війни посилюють вплив військового керівництва, влада якого згодом стає спадковою.

Отже, завдяки зазначеним процесам «родовий лад перетворюється на свою протилежність: із організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він перетворюється на організацію для пограбування і пригнічення сусідів» та власного народу [13, с. 677]. Серед прикладів, що аналізує Ф. Енгельс, найбільш яскраво виражена роль насилля у процесі формування держави у герман-

ських народів. У цьому випадку держава стала «безпосереднім результатом завоювання великих чужих територій», виникла як апарат панування над підкореними, що було неможливо в умовах родового ладу [13, с. 683].

Насилля є основою публічної влади. Публічна влада посилюється завдяки класовій боротьбі, конкуренції завоювань, зростанню чисельності населення і розширенню державних територій. На відміну від авторитету органів родового суспільства, авторитет публічної влади та її носіїв тримається на насиллі. Отже, держава, що виникла із суспільства, тепер стає над ним і все більше відчужується від нього. Вона стала «сполучною силою цивілізованого суспільства <…>, яка в усі типові періоди є державою виключно пануючого класу і в усіх випадках залишається по суті машиною для придушення пригніченого класу, що експлуатується» [13, с. 692].

Головне функціональне призначення державного апарату полягає, з одного боку, у підтриманні класового протистояння, з іншого – в утриманні класового конфлікту в певних межах для запобігання руйнуванню суспільної системи. Економічно пануючий клас за допомогою держави отримує також політичне панування. Однак для пролетаріату «держава є лише минущою установою, якою доводиться користуватися у боротьбі, у революції, щоб насильно придушити своїх супротивників» [12, с. 5].

Значну роль насиллю у процесі суспільного розвитку відводив Карл Маркс. Насилля становить внутрішній зміст політичної влади і виступає головним її знаряддям. Політичну, зокрема державну, владу К. Маркс визначав як «концентроване і організоване суспільне насилля», «організоване насилля одного класу для придушення іншого» [8, с. 761; 9, с. 447]. У процесі історичного розвитку з прогресом промисловості та поглибленням класової боротьби посилюється і гнобительський характер державної влади як «знаряддя класового деспотизму». Пануючий клас будь-якого експлуататорського суспільства має єдину економічну мету – збереження поневолення трудящих мас, привласнення результатів їхньої праці. А головним засобом підтримання такого порядку виступає насилля.

За республіканської форми правління гнобительський характер державної влади є більш вираженим, ніж за монархічної. К. Маркс характеризував парламентську республіку як «найбільш жорстку форму класового панування»: «це не тільки царство терору пануючого класу: державна влада стає в її руках відкрито визнаним знаряддям громадянської війни» [7, с. 615–614]. Адже при монархічному режимі опозиційна частина пануючого класу в ході політичної боротьби змушена залучати на свій бік народні маси, тоді як «в анонімному царстві республіки» насилля пануючого класу спрямоване безпосередньо проти народу.

В основі соціальної структури суспільства лежить класовий конфлікт, який зумовлює процес суспільного розвитку. Будь-яка суспільна формація (крім комуністичної) базується на антагонізмі класів. Зміна формацій завжди носить революційний, насильницький характер і може призвести навіть до загибелі класів-антагоністів. Отже, конфлікт є джерелом ґенези класів і лежить в основі суспільних відносин: «окремі індивіди утворюють клас лише остільки, оскільки їм доводиться вести спільну боротьбу проти якого-небудь іншого класу; у решті відносин вони самі ворожо протистоять один одному в якості конкурентів» [10, с. 54].

Насилля у вченні К. Маркса є одним із ключових елементів суспільно-політичного процесу і виконує декілька важливих суспільних функцій. В експлуататорських суспільствах воно виступає інструментом панування одного класу над іншим і є головним знаряддям пригнічення трудящих. Однак насилля також є головним засобом революційних перетворень, необхідним знаряддям прогресивних змін. За відомим висловом К. Маркса, «насилля є повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [8, с. 761]. На шляху до побудови комуністичного суспільства таке прогресивне насилля реалізується через революційну диктатуру пролетаріату.

Застаріла державно-правова система може бути подолана тільки насильницьким, революційним шляхом. Революція є засобом зняття протиріччя між виробничими силами та виробничими відносинами. Як зазначили К. Маркс та Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології», «кожний клас, що прагне панування, – якщо навіть його панування зумовлює, як це має місце у пролетаріату, знищення всієї старої суспільної форми і панування взагалі, – повинен насамперед завоювати собі політичну владу» [10, с. 32].

Пролетарська революція, на відміну від усіх попередніх революцій, покликана зруйнувати самі підстави експлуатації. Отже, насилля виступає засобом побудови безкласового суспільства рівності та соціальної справедливості, у якому насилля, експлуатація та пригнічення будуть відсутні. Необхідність у насиллі зникне разом з капіталістичними виробничими відносинами, результатом чого стане ліквідація класових протилежностей, а «публічна влада втратить свій політичний характер» [9, с. 447].

Насилля виконує також важливу економічну функцію. Воно є «економічною потенцією» і лежить в основі економічного панування [8, с. 761]. Насилля грало провідну роль у процесі первісного нагромадження капіталу. Описуючи цей процес, К. Маркс акцентував увагу на насильницькому характері становлення капіталістичної формації, що включало різноманітні методи «найгрубішого насилля»: завоювання, поневолення, звернення у рабство та торгівлю людьми, насильницьке рекрутування, експропріацію земель у селян, вбивства з метою пограбування, знищення корінних народів, торгові війни

між націями тощо. Отже, насилля стало головним знаряддям перетворення феодальної формації на капіталістичну. Нову хвилю насилля породила колонізація, в результаті якої загострилася торгова боротьба між націями, а війни стали одним із провідних засобів конкурентної боротьби.

Незважаючи на визнання політичного насилля як одного з головних засобів політичної боротьби, К. Маркс виступив проти абсолютизації його як основного фактору державотворчого процесу. З одного боку, він підкреслював значну історичну роль завойовницьких війн, коли варвари руйнували стару цивілізацію, на місці якої утворювалося нове суспільство: «У варварського народу-завойовника сама війна є <…> регулярною формою стосунків, яка використовується все ширше» [10, с. 21]. З іншого боку, завоювання ніколи не виступало головним чинником історичного процесу. Провідна історична роль належить економічним факторам: «Немає нічого більш звичайного, ніж уявлення, нібито в історії досі все зводилося до захоплення. <…> При захопленні варварами все залежить від того, чи розвинув завойований народ вже до цього часу промислові продуктивні сили» [10, с. 74]. Загарбання – це тимчасове явище, на зміну якому приходить виробництво, яке відповідає тим умовам, що існували на момент завоювання на завойованій території. І, нарешті, завойовники асимілюються суспільною системою корінного населення.

Насилля виступає однією з ключових тем у працях Володимира Ілліча Леніна. У питанні щодо місця насилля у системі державної влади він розвиває погляди К. Маркса та Ф. Енгельса. Держава є продуктом класових протиріч. Це машина для панування та пригнічення, «особливий апарат примусу людей», який «виникає тільки там і тоді, де й коли з'являвся поділ суспільства на класи, на експлуататорів і тих, кого експлуатують» [4, с. 69].

Будь-яка держава, крім диктатури пролетаріату, є гнобительським, ворожим до народу інститутом насилля, «невільним і ненародним». Отже, насилля – невід'ємний атрибут держави, яка «є особливою організацією сили, є організацією насилля для придушення якого-небудь класу» [1, с. 24]. В. Ленін підкреслював історичний характер політичного насилля: «Засоби насилля змінювалися, але завжди, коли була держава, існувала в кожному суспільстві група осіб, які <…> для утримання влади мали у своїх руках апарат фізичного примусу, апарат насилля» [4, с. 73].

В. Ленін наголошував на силовому, насильницькому характері державної влади, в структурі якої ключову роль грають силові інститути: армія, пенітенціарна система, поліція та інші. Ця система пригнічення та експлуатації народних мас може бути зруйнована у результаті революційних потрясінь, але кожного разу вона відтворюється новим пануючим класом. Так відбувається завдяки тому, що в основі будь-якої держави лежить насилля. Виняток становить лише революція пролетаріату. В. Ленін заперечував можливість еволюційного «відмирання» експлуататорської буржуазної держави. Перехід до диктатури пролетаріату як проміжного ступеня на шляху до комунізму можливий лише шляхом насильницької революції.

Отже, насилля – це не тільки знаряддя контролю та придушення народних мас. Це також єдиний шлях відновлення соціальної справедливості, подолання експлуатації та пригнічення, адже «іншого шляху до визволення мас, крім придушення шляхом насилля експлуататорів, – немає» [5, с. 174]. Політичне насилля експлуататорського класу (буржуазії) докорінно відрізняється від політичного насилля класу, що експлуатується. Експлуататорський клас прагне панування для підтримання системи експлуатації. Тоді як класу, що експлуатується, панування потрібне для того, щоб знищити експлуататорську систему.

Завдання пролетарської революції, на відміну від усіх інших революцій, полягає не в оволодінні державною владою з усіма її інститутами. Її завдання – це руйнування тієї системи, що існує, для того, щоб побудувати замість неї нову систему пролетарської демократії. Буржуазні революції приводять до еволюції «державної машини», удосконалення та зміцнення державно-політичної системи. А революція пролетаріату несе справжні фундаментальні зміни, що «змушує революцію «концентрувати усі сили руйнування» проти державної влади, змушує поставити завданням не покращення державної машини, а руйнування, знищення її» [1, с. 31].

Диктатура пролетаріату, що покликана знищити самі засади експлуататорського насильницького суспільства, сама по собі є концентрованим політичним насиллям. Революційне насилля пролетаріату має масштабний та руйнівний характер і спирається на збройну силу мас. Пролетаріату, що захоплює владу в результаті революційної боротьби, потрібна держава як особлива організація насилля. Він прагне оволодіти державною владою, цією централізованою організацією сили та насилля, «для придушення опору експлуататорів і для керівництва величезною масою населення» [1, с. 26]. Однак згодом необхідність у державному апараті відпаде. Як зазначав В. Ленін, «ми ставимо своєю кінцевою метою знищення держави, тобто будь-якого організованого і систематичного насилля, будь-якого насилля над людьми взагалі» [1, с. 83].

На шляху до нового порядку трудящим масам необхідно виконати ряд першочергових завдань: «повалити капіталістів, розбити залізною рукою озброєних робітників опір цих експлуататорів, зламати бюрократичну машину сучасної держави» [1, с. 50]. Корінні політичні зміни «нового суспільства» супроводжуються не менш глибокими економічними потрясіннями: тотальною, примусовою

«експропріацією експропріаторів». Зі знищенням держави знищується і демократія, адже вона також є державою, яка, хоч і визнає підкорення меншості більшості, все ж таки є «організацією для систематичного насилля одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою» [1, с. 83]. Отже, перехід до нового ладу неможливо здійснити мирним шляхом. Насилля виступає головним засобом глибоких соціальних трансформацій. За словами В. Леніна, «великі буржуазні революціонери Франції <…> зробили свою революцію великою за допомогою терору» [2, с. 190].

Головною формою революційного політичного насилля є збройне повстання, у результаті якого здійснюється перехід до влади Рад. В. Ленін, посилаючись на К. Маркса, називав збройне повстання «мистецтвом», а також «особливим видом політичної боротьби, що підкоряється особливим законам» [6, с. 382–383]. Загальні принципи збройної боротьби конкретизуються у завданнях революційної армії. В. Ленін велику увагу приділяв практиці революційної боротьби. До початку загального повстання він закликав революційні загони до численних як організованих, так і стихійних насильницьких дій: до терактів, нападів «при зручній нагоді» на представників влади, урядові війська та інших ворогів революції, яких слід було осипати камінням, обливати кип'ятком та кислотою, відбирати зброю тощо.

В. Ленін підкреслював, що «починати напади при сприятливих умовах – не тільки право, але й прямий обов'язок будь-якого революціонера» [3, с. 342]. Адже, залишаючись бездіяльними та пасивними, загони здійснюють «величезний злочин» та «величезну ганьбу» революціонера. Згодом боротьба набуватиме тотального характеру, адже в революційні загони потрібно залучати усіх бажаючих, а спектр їхніх дій повинен бути якомога різноманітнішим.

Отже, у марксизмі насиллю як засобу політичної боротьби відводилася одна з головних ролей. На відміну від прихильників теорії насилля, марксисти виступали проти абсолютизації його державотворчої функції, жорстко критикували розуміння акту завоювання як основного фактору утворення держав. Однак хоча головну роль у державотворенні вони відводили економічним факторам, державна влада у марксистському вченні виступала концентрованим політичним насиллям, мета якого – підтримання економічної експлуатації. У марксизмі підкреслювалося значення насилля як універсального ресурсу політичної влади. Виступаючи проти насилля як засобу панування експлуататорських класів, марксисти були апологетами революційного насилля як знаряддя побудови нового суспільства та руйнування основ експлуатації. Отже, одним із найсуперечливіших утопічних положень марксизму є визнання політичного насилля єдиним засобом побудови суспільства без насилля та експлуатації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ленин В. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 33. – 1974. – С. 1–120.
2. Ленин В. Грозящая катастрофа и как с ней бороться / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 34. – 1974. – С. 151–199.
3. Ленин В. Задачи отрядов революционной армии / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 11. – 1962. – С. 339–343.
4. Ленин В. О государстве / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 39. – 1976. – С. 64–84.
5. Ленин В. Речь на митинге-концерте сотрудников Всероссийской чрезвычайной комиссии 7 ноября 1918 года / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 37. – 1976. – С. 173–174.
6. Ленин В. Советы постороннего / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 34. – 1974. – С. 382–384.
7. Маркс К. Второй набросок «Гражданской войны во Франции» / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 17. – 1960. – С. 578–616.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1: Процесс производства капитала / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 23. – 1970. – 907 с.
9. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 4. – 1955. – С. 419–459.
10. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 3. – 1955. – С. 7–544.
11. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1988. – 482 с.
12. Энгельс Ф. Письмо А. Бебелю / Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 19. – 1961. – С. 1–8.
13. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства (в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана) / Ф. Энгельс // О военном искусстве. О теории насилия / Ф. Энгельс. – М. : Изд-во «Эксмо» ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 507–694.
14. Энгельс Ф. Роль насилия в истории / Ф. Энгельс // О военном искусстве. О теории насилия / Ф. Энгельс. – М. : Изд-во «Эксмо» ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 419–493.

Басняк Ю.А.

Загрози та виклики сучасному трансатлантичному простору безпеки і «українське питання»

Нинішня переоцінка трансатлантичних відносин у сфері безпеки обумовлена процесами глобалізації, зміною конфігурації сили в світі, новим її змістом, які позначилися на міжнародній арені, в Європі, в найбільш трансатлантичній зоні. Для нашої держави ця тема є актуальною як ніколи, адже різновекторні геополітичні впливи на Україну в умовах неефективності гарантій її безпеки, наявності біля кордонів «заморожених» конфліктів, а також критичної зовнішньої залежності національної економіки обумовлюють вразливість держави, послаблюють її роль на міжнародній арені та виштовхують на периферію світової політики, у «сіру зону безпеки».

Ключові слова: *військові конфлікти, глобальна безпека, міжнародні відносини, національна безпека, трансатлантичне співтовариство, постбіполярний період, ЄС, США, Україна.*

Нынешняя переоценка трансатлантических отношений в сфере безопасности обусловлена процессами глобализации, изменением конфигурации силы в мире, новым ее содержанием, которые отразились на международной арене, в Европе, в самой трансатлантической зоне. Для нашего государства данная тема является актуальной как никогда, ведь разновекторные геополитические влияния на Украину в условиях неэффективности гарантий ее безопасности, наличия у границ «замороженных» конфликтов, а также критической внешней зависимости национальной экономики обусловливают уязвимость Украины, ослабляют ее роль на международной арене и выталкивают на периферию мировой политики, в «серую зону безопасности».

Ключевые слова: *военные конфликты, глобальная безопасность, международные отношения, национальная безопасность, трансатлантическое содружество, постбиполярный период, ЕС, США, Украина.*

The current reassessment of the transatlantic relationship in the security sphere due to globalization, changing power configurations in the world, its new content that have had an impact in the international arena, in Europe, in the transatlantic area. For our country this topic has become more relevant than ever, because multi-vector geopolitical influence over Ukraine in terms of the ineffectiveness of the guarantees of its security, the presence of the boundaries of "frozen" conflicts, as well as critical external dependency of the national economy contribute to the vulnerability of Ukraine, weakening its role in the international arena and pushed to the periphery of world politics, "grey security zone".

Key words: *military conflict, global security, international relations, national security, transatlantic community, post-cold war period, the EU, US, Ukraine.*

УДК 327.51

Басняк Ю.А.,
здобувач кафедри
міжнародних відносин
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Створення єдиного трансатлантичного геополітичного простору проходило в період, коли «холодне протистояння» було замінене на хитку рівновагу пост біполярного світу з якісно новими викликами, загрозами й конфліктогенним середовищем. Нинішня трансформація стратегії міжнародної безпеки спричиняє та спонукає до осмислення політичних ризиків глобальної безпеки. Сучасні події актуалізують проблематику ефективної протидії реальним і потенційним викликам, спричиненим російською агресією проти Української держави. Для України актуальність обраної теми дослідження зумовлена, з одного боку, необхідністю самоідентифікації нашої держави в міжнародній системі через аналіз трансатлантичних зв'язків. З іншого боку, важливість визначається необхідністю вироблення Україною концепції входження до європейської спільноти, пошуком свого місця у процесі проголошеного державного курсу на інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури.

Проблема трансатлантичних відносин в їх широкому розумінні традиційно займає одне з провідних місць у наукових дослідженнях американських та європейських, російських та українських дослідників, таких як Г. Кіссінджер, А. Мєхєн, Г. Перепилиця, О. Семенюк та ін. З іншого боку, постбіполярний період характеризується тим, що безпека стає одним з найважливіших аспектів у функціонуванні суб'єктів міжнародних відносин, ЄС і США в тому числі. І хоча протягом останнього десятиліття починають з'являтися дослідження, в яких робиться спроба проаналізувати окремі аспекти відносин між США та ЄС, відчутним залишається брак комплексних досліджень, особливо в українській науковій літературі, присвячених їх співпраці у військово-політичній сфері та сфері безпеки. В дослідженні автор аналізує особливості трансатлантичних відносин в постбіполярний період, дає оцінку нових випробувань, з якими зіштовхнулися США та Європейський Союз у військово-політичній сфері та у сфері безпеки, а також звертає увагу на дії США і ЄС із забезпечення та підтримання безпеки в Європейському регіоні після подій в Україні 2014 року.

Загальні цінності, співпадаючі інтереси і спільні цілі є основою того, що часто описується як трансатлантичне партнерство між Сполученими Штатами і Європою. Обидві сторони Атлантики зіштовхуються зі звичним набором проблем, у тому числі з широким колом економічних проблем, а також з тероризмом, розповсюдженням ядерної зброї

і збройними конфліктами або з іншими формами нестабільності в багатьох частинах світу. За майже будь-яких обставин інституціональні стовпи євроатлантичної спільноти, НАТО та ЄС, виявлялися успішними в просуванні процвітання і безпеки в Європі, однак новітні виклики та загрози континентальній безпеці змусили союзників по-новому поглянути на проблематику своєї безпеки, а також переоцінити роль традиційних безпекових інституцій. Так, попри досить тривалу історію європейських інтеграційних процесів, саме на початку 90-х років минулого століття чинники безпеки почали відігравати роль, мабуть, найпотужнішого стимулу та орієнтиру їхньої подальшої еволюції. Зі зникненням системи двополюсних стримувань та противаг у світі виник феномен певного безвладдя або, як його називали політологи на початку 1990-х років, «вакуум сили», або «вакуум безпеки». Європейська стратегія безпеки, яку було ухвалено Європейським Союзом у 2003 році, обґрунтовано визначила чотири стратегічні загрози для європейців: тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, регіональні конфлікти та занепад держав. Відносини зі США теж стали об'єктом глибоких змін.

Загалом відносини європейців зі США заслуговують на окрему увагу, оскільки саме в них міститься одна із загроз системного характеру. Після розпаду СРСР Сполучені Штати Америки стали єдиною «гіперсилою» на планеті. Як влучно зазначав Г. Кіссінджер, завершення «холодної війни» породило спокусу переробити світ за американським зразком» [7, с. 129]. Неготовність американців дотримуватися багатосторонності, приписів міжнародного права та ООН спричинили низку дій і рішень США. Тогочасне бажання європейців розбудовувати власні безпекові механізми в рамках нової архітектури безпеки ґрунтувалося передусім на невідповідності значних досягнень на шляху створення потужної економічної спільноти на континенті безперечним домінуванням США в усіх питаннях, що стосувалися збройного захисту надбань європейської інтеграції. Водночас послаблення світового лідерства США у зв'язку з низкою принципових зовнішньополітичних помилок адміністрації Дж. Буша, зокрема під час глобальної війни з тероризмом і наслідками світової фінансової кризи, свідками якої ми нині є, спонукає до переосмислення ролі й місця євроатлантичного виміру безпеки та порушує питання появи нових впливових гравців у сучасній архітектурі європейської безпеки. Етнічні й релігійні меншини, які компактно проживають на території Євросоюзу, потенційно стають осередками консолідації ворогуючих сторін з подальшим перенесенням конфлікту на терени ЄС. Особливу роль у цьому контексті відіграли конфлікти в колишній Союзній Федеративній Республіці Югославія, зокрема в Боснії та Косові. Так, поряд з ЄС фактично точилася громадянська війна, чий конфліктогенний потенціал ніс реальну загрозу стабільності європейської спільноти.

Не менш переконливим свідченням наявності потужного конфліктогенного поля в Європі стала у 2008 році серпнева грузино-російська війна. Її значення з погляду формування сучасної архітектури безпеки в Європі ще остаточно не осмислене. Зазначений конфлікт продемонстрував наявність глибоких суперечностей між ключовими гравцями європейської політики, мислення категоріями «сфер впливу» та «балансу сил» зразка XX і навіть XIX строїть, а також потенціал переростання регіональних конфліктів у субрегіональні чи навіть глобальні.

Однією із сучасних загроз для Європи є зростання ісламського фундаменталізму в безпосередній близькості до континенту. Після розпаду СРСР тероризм перетворився на загрозу номер один не тільки для США, а й для їх союзників – країн Західної Європи. Так, вплив «Аль-Каїди» на Балканах набирає сили з 1994 року, коли Усама бен Ладен заснував у Боснії та Албанії низку так званих гуманітарних організацій. Відомо також, що у воєнних діях на теренах колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія брали участь бойовики, які пройшли підготовку в афганських тренувальних таборах талібів [4, с. 69]. Сотні європейських ісламістів набираються в Сирії та Іраку бойового досвіду та повертаються до країн ЄС. Крім небезпеки терактів, зростання ісламського фундаменталізму поблизу європейських кордонів здатне виступити потужним чинником дестабілізації мусульман, які компактно проживають у країнах Європи, що, в свою чергу, може призвести до громадянського конфлікту [11]. З іншого боку, треба сказати, що логіка «Аль-Каїди», «Ісламської держави Іраку і Леванту» та «Аль-Нусрі» полягає в тому, щоби чинити напади всюди, де тільки це можливо. Небезпека зросла, але вона існувала і раніше.

Не менш гострими для сучасної архітектури євроатлантичої безпеки є також опосередковані та похідні загрози, серед яких значне місце посідають так звані м'які загрози [10, с. 65]. Наприклад, значну загрозу для Європи становить неконтрольований приплив біженців і нелегальних мігрантів з районів нестабільності. Тут варто наголосити на тому, що Європа посилює місію з порятунку мігрантів у Середземному морі. Влітку 2015 року до місії долучили 3 літаки, 18 патрульних човнів і 2 вертольоти. У такий спосіб планується допомогти Італії контролювати кордони і рятувати життя людей [5].

До числа новітніх загроз варто віднести також і Чорноморський регіон, який для континентальної безпеки реально та потенційно є нестабільним регіоном, про що свідчать події, пов'язані з анексією Кримського півострова Російською Федера-

цією в березні 2014 року, коли Україна опинилася на зламі геополітичних інтересів Росії та Заходу. І в якому би напрямі не розвивалася система континентальної безпеки, немає такого сценарію, при якому ті ризики, що існують, та майбутні ризики і загрози оминули б Україну. Статутні документи ООН, Гельсінські угоди 1975 року з безпеки та співробітництва, для України додатково – Будапештський меморандум 1994 року, Великий договір із Росією 1997 року, Хартія про особливе партнерство з НАТО 1996 року – всі ці та багато інших міжнародних угод Російська Федерація фактично дезавуювала.

Ситуація навколо Криму – це не просто виникнення ще однієї з «гарячих точок» у списку міжнародних конфліктів постбіполярної доби – щось на кшталт російсько-грузинського збройного конфлікту в серпні 2008 року. Якщо кілька місяців тому найгарячішими точками на планеті вважали Сирію, перманентно Іран та Північну Корею, то сьогодні координати світового конфлікту вперше проявились у Східній Європі так, як це вже було і в 1914 році та 1939 році. Анексія Криму та організація бойових дій на Південному Сході України з боку РФ свідчать про початок переформатування пострадянського простору силовими методами та формування нових кордонів РФ.

Сьогодні назріла гостра необхідність термінового створення нових правил безпеки у світі, причинами якого стали: 1) високий ризик застосування зброї масового знищення однією зі сторін конфліктів; 2) масова гонка озброєнь, поява великої кількості регіональних конфліктів і тіньовий перехід до стану підготовки нової світової війни. На наш погляд, сутність і наслідки інтервенціоністської політики Росії щодо України та континентальної безпеки мають набагато глибший і небезпечніший характер, ніж усі попередні її прояви – це рецидив «холодної» війни в умовах формування багатополярного міжнародного порядку. Чітку оцінку агресивним діям Кремля дав на сторінках «Вашингтон Пост» американський політик та дипломат Генрі Кіссінджер: «Путіну слід усвідомити, якими б не були його образи, що політика мілітаризму призведе до нової «холодної війни» [10]. Варто зазначити, що Чорноморський регіон характеризується високим рівнем інституційної структуризації – він є сферою діяльності ЄС, ОЧЕС, НАТО, ОДКБ і ГУАМ. Основним фактором зростання ролі регіону у відносинах міжрегіонального рівня є його наявні й потенційні енергетичні ресурси, позаяк він є частиною глобального енергетичного ринку, виступаючи в ролі з'єднувальної ланки між Каспієм і Європою [8, с. 203].

У постбіполярний період Росія почала претендувати на головну роль у регіоні, пояснюючи це необхідністю протистояти зусиллям країн НАТО на чолі зі США і посилити свій стратегічний вплив та військову присутність у Чорноморському басейні. Отже, російська модель безпеки в Чорноморському регіоні спрямована на протидію євроатлантистській стратегії ЄС, яку Москва сприймає як намагання під егідою Сполучених Штатів Америки створити Балто-Чорноморську дугу з метою обмеження домінантної ролі РФ у регіоні. Розпад СРСР спричинив зміну рольових функцій окремих причорноморських країн у підтриманні регіональної стабільності. Так, певною мірою втратив свою основу розвиток військово-політичної співпраці між НАТО і Туреччиною, що тривала впродовж усього періоду «холодної війни». Водночас прийняття у 2004 році до НАТО Болгарії та Румунії значно збільшило потенціал військового базування США в регіоні. Договір про розміщення на території Румунії американських військових баз і об'єктів був підписаний у Бухаресті у 2005 році. Завдяки вигідному географічному розташуванню Румунії, що має досить розгалужену військову інфраструктуру, США отримали додаткові можливості для посилення контролю над ситуацією не тільки в Причорномор'ї, а й у районі Придністров'я [1]. Модернізація військових об'єктів у румунському порту Констанца та болгарських містах Сарафово і Бургас дещо послабила роль Туреччини як головного партнера США в регіоні.

Позиція України щодо Чорноморського регіону сформувалася в роки незалежності за декілька етапів, перший із яких пов'язаний зі створенням ГУАМ у жовтні 1997 року під час саміту держав ЄС у Страсбурзі. У рамках початкового періоду діяльності ГУАМ Україна намагалася визначити свою позицію щодо суто економічних питань Чорноморського Регіону, зокрема шляхів транспортування каспійської нафти. Другий етап зовнішньополітичної активності України в регіоні був пов'язаний з наміром створити співдружність Балтійсько-Чорноморсько-Каспійського регіону за участю прибалтійських країн, Грузії, Азербайджану, Румунії та Польщі відповідно до підписаної в серпні 2005 року між Україною та Грузією спільної заяви. Вона передбачала участь у співдружності ЄС, США та Росії як спостерігачів. Задекларована мета цього угруповання – «перетворення співдружності у повносилий інструмент для звільнення регіону від усіх решток розподільних ліній, порушень прав людини, від усякого духу конфронтації, від заморожених конфліктів» [3, с. 59].

У 2006–2007 роках Україна разом з Азербайджаном, Грузією та Молдовою взяла участь у трансформації ГУАМ на «Організацію за демократію та економічний розвиток – ГУАМ» і проекті створення миротворчого контингенту ГУАМ під егідою ОБСЄ та інших міжнародних організацій. У 2008–2009 роках Україна брала участь в імплементації «Документа про заходи зміцнення довіри та безпеки у військово-морській галузі». Проте, на

нашу думку, спроби нашої країни позиціонувати себе як носія демократичних ідей та рушійну силу в утвердженні та поширенні європейських цінностей у Чорноморському регіоні не виглядали переконливими [6, с. 75]. У 2010–2013 роках влада в Києві не вдавалась до рішучих дій з метою забезпечення соціально-політичної стабільності та заходів зі зміцнення факторів національної безпеки на Кримському півострові.

Глибока й системна політична криза в Україні та пов'язана з нею «революція гідності», унаслідок якої впав режим В. Януковича, сприяли зростанню антиукраїнських настроїв у Криму й активності місцевих проросійських сил. Скориставшись слабкістю нової влади в Києві, режим Путіна пішов на ризик прямої військової інтервенції під приводом «захисту російського населення Криму». Результати так званого референдуму, який відбувся 16 березня 2014 року в Криму, був формальною підставою для приєднання півострова до РФ. Уже 21 березня 2014 року Рада Федерації одностайним голосуванням ратифікувала міждержавний договір «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі РФ нових суб'єктів». Реакцією міжнародної спільноти на «референдум» і рішення вищого органу законодавчої влади РФ щодо приєднання, а фактично анексії Криму стала Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» від 27 березня 2014 року. Резолюцію, яка засуджувала агресію Росії проти України, підтримали США, всі країни ЄС і НАТО. Проти прийняття резолюції проголосували Росія, Вірменія, Білорусь, Болівія, Венесуела, Зімбабве, Куба, КНДР, Нікарагуа, Судан і Сирія. Серед держав, що утрималися, переважали країни Африки, Латинської Америки, а також Китай та Індія. У свою чергу, Парламентська Асамблея Ради Європи 9 квітня 2014 року прийняла резолюцію по Україні, у якій засудила анексію Криму.

Статусним заходом щодо стабілізації українсько-російських відносин стала чотиристороння зустріч міністрів закордонних справ (Україна, Росія, США, ЄС) 17 квітня 2014 року в Женеві. За її підсумками було прийнято Спільну заяву, основним положенням якої була домовленість про те, що всі сторони повинні утримуватися від будь-якого насилля, залякування чи провокаційних дій. Оскільки проблематика Криму в Женеві не обговорювалася, Міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров окремо зазначив з цього приводу, що Росія не буде вводити «зайві» контингенти збройних сил на територію півострова для забезпечення нормального функціонування там російської військової бази [9].

Отже, після відділення Криму, втрати значної частини власного флоту та розриву Харківських угод міжнародно-політична ситуація для України в Чорноморському регіоні кардинально змінилася. По-перше, Україна позбулася території, яка має важливе геополітичне значення для розбудови комунікаційних зв'язків і зміцнення безпекового потенціалу на південному напрямі зовнішньополітичної діяльності. По-друге, втрата Кримського півострова справлятиме негативний вплив на розвиток відносин України з її торговельно-економічними партнерами у форматі ОЧЕС і ГУАМ, зокрема з Туреччиною. По-третє, постраждав і міжнародний імідж України, уряд якої виявився неспроможним вчасно попередити агресивні дії Росії та опинився на межі неоголошеної війни з нею. Нарешті, вжиті з боку Москви заходи щодо значного підвищення ціни на російський газ і обмеження українського товарного експорту до РФ поставили Україну на межу серйозної фінансово-економічної кризи. Формування колективної позиції США, ЄС і «великої сімки» щодо політики Москви дає певні надії на покращення міжнародного становища України в контексті деескалації конфліктної ситуації в її відносинах із Росією та швидку євроінтеграцію нашої держави. Гаазька декларація Великої сімки від 24 березня 2014 року і результати саміту США – ЄС 26 березня 2014 року продемонстрували намір країн євроатлантичної спільноти виступати на підтримку міжнародних позицій та інтересів України, яка опинилась у ситуації нічим не спровокованої агресії з боку РФ. Лідери країн «сімки» прийняли декларацію, у якій жорстко засудили дії Росії в Криму та підтвердили свою рішучість і надалі економічно, фінансово та політично підтримувати Україну [2].

Нинішній виклик, кинутий континентальній безпеці Кремлем, руйнує всю систему міжнародних договорів XX – початку XXI століть Відштовхуючись від цього, варто зазначити, що нинішній каркас континентальної безпеки становлять неефективна ООН (через право вето в Раді безпеки), формалізована ОБСЄ (Росія не вперше порушує базові принципи її діяльності) і НАТО, яке не визначилося у своїй глобальній стратегії. Ми вважаємо, що першим кроком реформування чинної системи має стати зняття права вето у РБ ООН, другим – фіксація непорушності нинішніх кордонів у Європі. Реформування міжнародної системи безпеки без чіткої фіксації принципу непорушності кордонів неможливе. Третім кроком – нейтралізація неконтрольованого розширення клубу ядерних держав. Якщо Україна не отримає повноцінної компенсації з боку країн-гарантів Будапештського меморандуму, у світі в найближчому майбутньому з'явиться до десятка нових ядерних держав. І четвертим кроком – пошук нових рамок розміщення військових контингентів у Європі. Система балансу звичайних озброєнь у Європі більше схожа на дисбаланс, особливо на кордонах України. У цілому для формування нової системи безпеки західним країнам слід максимально чітко окреслити керівництву Росії можливі сценарії розвитку ситуації:

або перспектива реальної міжнародної політичної та фінансово-економічної ізоляції, або повернення Росії в міжнародно-правове русло з виходом на нові масштабні домовленості із глобальної безпеки. Українська криза 2014 року та її міжнародно-політичні наслідки не тільки засвідчили якісно нову розстановку сил у міжнародних відносинах, а й виявили вразливість і нечіткість стратегічних підходів сучасних номінальних лідерів, включаючи США, ЄС і НАТО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бадрак В. Румунський плацдарм США / В. Бадрак // Дзеркало тижня. – 2013. – 8 листопада. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/international/rumunskiy-placdarm-ssha-_.html.

2. Гаазька декларація за підсумками зустрічі Великої сімки // Європейський простір. Портал проєвропейського громадянського суспільства України. – 2014. – 25 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eu.prostir.ua/library/262392.html

3. Геополитическое казино Причерноморья / [С. Гриневецкий, С. Жильцов, И. Зонн]. – М. : Восток-Запад, 2009. – 212 с.

4. Гриненко И. Наркобизнес и национальная безопасность // И. Гриненко. – К. : Сфера, 2004. – 154 с.

5.Європа посилює місію з порятунку мігрантів у Середземному морі // УНІАН. – 2015. – 25 травня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unian.ua/world/1082736-evropa-posilyue-misiyu-z-poryatunku-migrantiv-u-seredzemnomu-mori.html

6. Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. Перепелиці. – К. : ВД «Стилос», 2010. – 420 с.

7. Киссинджер Г. Дипломатия // Г. Киссинджер. – М. : Ладомир, 1999. – 733 с.

8. Мэхэн А. Влияние морской силы на историю / А. Мэхэн // Классика геополитики, XIX век. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 435 с.

9. Полная версия Женевского заявления по Украине // Вести. – 2014. – 17 апреля. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vesti-ukr.com/harkov/48145-polnaja-versija-zhenevskogo-zajavlenija.

10. Семенюк О. У відповідь на «м'які» загрози: Спільна європейська політика в сфері безпеки та оборони – майбутнє європейської безпеки? / О. Семенюк // Політика і час. – 2004. – № 2. – С. 65.

11. Терористи «Ісламської держави» планують напад на Європу // Дзеркало тижня. – 2015. – 18 лютого. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/WORLD/teroristi-islamskoyi-derzhavi-planuyut-napad-na-yevropu-the-telegraph-164677_.html.

12. Kissinger H. How the Ukraine Crises Ends H. Kissinger//Washington Post. – 2014. – March 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settle-the-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html.

Єремєєва І.А.

Проблеми миротворчості ООН в умовах трансформації міжнародних безпекових інститутів

УДК 327.7

Єремєєва І.А.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології,
соціології та гуманітарних наук
Дніпропетровського університету
імені Альфреда Нобеля

У статті проаналізовані концептуальні, правові та практичні аспекти миротворчої діяльності ООН. Здійснено типологізацію та порівняльний аналіз миротворчих місії ООН. Визначені проблеми діяльності ООН з підтримання міжнародного порядку та безпеки на сучасному етапі.
Ключові слова: *ООН, миротворчість, превентивна дипломатія, гуманітарна інтервенція, конфлікт.*

В статье проанализированы концептуальные, правовые и практические аспекты миротворческой деятельности ООН. Осуществлены типологизация и сравнительный анализ миротворческих миссий ООН. Определены проблемы деятельности ООН по поддержанию международного мира и порядка на современном этапе.
Ключевые слова: *ООН, миротворчество, превентивная дипломатия, гуманитарная интервенция, конфликт.*

The article analyzes conceptual, legal and practical aspects of UN peacekeeping based on the documents of the Preventive diplomacy. The article contains typology and comparative analysis of UN peacekeeping missions. Problems of UN peacekeeping at present stage have been identified.
Key words: *UN, peacekeeping, preventive diplomacy, humanitarian intervention, conflict.*

«Гібридна війна» Російської Федерації проти України, що супроводжувалася анексією Криму та дестабілізацією ситуації на Донбасі, стала серйозним випробовуванням для сучасної системи міжнародних відносин і підтвердила неспроможність тих міжнародних безпекових інститутів, що існують, впоратися з глобальними викликами та загрозами. Зростання числа внутрішніх та зовнішніх конфліктів та збільшення їх впливу на світову систему, різноманітність міжнародних акторів ускладнили процес врегулювання та попередження конфліктів та збільшили кількість його учасників. Міжнародні організації, регіональні інтеграційні об'єднання та держави об'єднують свої зусилля для боротьби з причинами та наслідками конфліктів. Однак різноманітність мандатів, національні інтереси та протиріччя щодо методів попередження конфліктів обмежують можливості ефективної багатосторонньої діяльності.

Серед міжнародних акторів ООН – єдина організація, яка наділена повною правосуб'єктністю щодо комплексу заходів із попередження та подолання конфліктів у світі. Миротворча діяльність ООН має певні переваги перед іншими організаціями: легітимність, принцип перерозподілу відповідальності, можливості залучення додаткового потенціалу розгортання та забезпечення миротворчих контингентів за рахунок країн-членів ООН та об'єднання їх зусиль із зусиллями цивільних миротворців з метою реалізації комплексних мандатів.

Результативність сучасних міжнародних інститутів щодо вирішення глобальних та регіональних конфліктів, зокрема потенціал механізмів миротворчості ООН, є об'єктом ґрунтовних досліджень спеціалістів з міжнародних відносин. Проблемам формування напрямів та можливостей ефективного використання інструментів миротворчості ООН присвячені роботи зарубіжних та українських дослідників Р. Фолка [4], Ф. Тенера [6], Н.В. Гаврилової, Г.Р. Кухалейшвілі [7], Н.О. Горб [9], Л.В. Комарова [10], С.І. Мельника [12], О.В. Мещерякової [13], С.В. Стасюк [15].

Аналіз наукових публікацій дає змогу говорити про необхідність комплексного, узагальнюючого дослідження теоретичних, правових та практичних аспектів миротворчості ООН. Метою статті є аналіз еволюції миротворчих концепцій в межах ООН та висвітлення причин та наслідків проблем сучасної миротворчості ООН.

Доктринальною основою миротворчості ООН є концепції превентивної дипломатії та гуманітарної інтервенції. Концепція превентивної дипломатії отримала свій розвиток у період 50-х – початку 60-х рр. XX ст., який характеризується жорсткою конкуренцією антагоністичних суспільних систем, що визначалася політикою двох наддержав: СРСР та США. У 1960 р. Генеральний секретар ООН Даґ Гаммаршельд (1953–1961 рр.) констатував послаблення дієвості традиційних механізмів врегулювання міжнародних конфліктів в умовах загострення протиріч біполярного світу і висунув ідею щодо застосування методів превентивної дипломатії як нового інструменту забезпечення колективної безпеки. Під превентивною дипломатією Д. Гаммаршельд розумів дії, спрямовані на недопущення переносу локальних конфліктів в глобальне протистояння двох військово-політичних блоків завдяки проведенню «операцій з підтримання миру» під егідою ООН в конфліктогенних зонах третіх держав для спостерігання, припинення вогню, початку переговорів [11].

На початку 90-х рр. XX ст. система міжнародної безпеки з великими труднощами реагувала на зростання регіональних конфліктів у світі та їх переростання у збройні протистояння. Для оперативного реагування ООН вимушена була збільшувати контингент миротворчих сил, але фінансове

та організаційне забезпечення миротворчого контингенту ООН зазнавало значних проблем. В таких умовах виникла критична необхідність пошуку шляхів і засобів врегулювання та розв'язання конфліктів, що привело до відновлення в межах ООН пріоритетності концепції превентивної дипломатії, яка, за визначенням замісника Генерального секретаря ООН з політичних питань Лінн Паско, стала «рентабельним варіантом з урегулювання кризи» [14].

Розвиваючи ідею превентивної дипломатії в умовах зростання регіональних конфліктів початку 90-х рр. XX ст., Генеральний секретар ООН Бутрос Галі (1992–1996 рр.) присвячує цій проблематиці доповідь «Порядок денний для світу», що має значення концептуального документа і висвітлює питання, пов'язані з розширенням можливостей ООН з підтримання міжнародного миру та безпеки. Б. Галі наголошував на зв'язку превентивної дипломатії з дипломатичними методами, що застосовуються на ранніх стадіях конфлікту з метою «попередження виникнення розбіжностей між сторонами, недопущення переростання розбіжностей, що існують, в конфлікти та обмеження масштабів конфліктів після їх виникнення» [1]. Остання дія відкриває можливості підходу, що теоретично обґрунтовує пряме стороннє втручання, яке здійснюється з метою обмеження ескалації конфлікту шляхом використання мирних засобів, або, за необхідності, засобами примусу.

Б. Галі визначає завдання превентивної дипломатії: застосування миротворчих зусиль щодо вирішення причин конфлікту; сприяння виконанню угод про перемир'я; сприяння встановленню миру між ворогуючими націями; застосування заходів щодо глибинних причин конфліктів, а саме: економічної безвиході, соціальної несправедливості, політичних утисків [1]. Б. Галі актуалізує поняття миротворчості як дій, спрямованих на заохочення конфліктуючих сторін до примирення за допомогою засобів, що передбачені Главою VI «Мирне розв'язання спорів» Статуту ООН [16, с. 25–27].

Підтримання миру Б. Галі визначає як забезпечення присутності ООН в конкретному регіоні, що здійснюється за згодою усіх зацікавлених осіб та пов'язане з розгортанням воєнного або поліцейського контингенту ООН, із можливим застосуванням цивільного персоналу [1]. Таким чином, окресливши завдання, що стоять перед ООН зі зміцнення миру та безпеки, Б. Галі визначив необхідний для реалізації цих завдань інструментарій.

В подальшому концепція превентивної дипломатії була доповнена Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном (1997–2006 рр.), який зазначив необхідність застосування превентивної дипломатії з метою подолання економічної та соціальної нестабільності в різних державах, ліквідації конфліктів в латентній фазі, додав до елементів превентивної дипломатії ядерне роззброєння, гуманітарну допомогу [11].

Виходячи із вищесказаного, робимо висновок, що термін «превентивна дипломатія» має дещо інше навантаження, ніж поняття «дипломатія». Якщо дипломатія включає перемовини, підготовку та підписання міжнародних договорів, участь в міжнародних організаціях, то превентивна дипломатія охоплює як ці, так і інші напрями, а саме: заходи зі зміцнення взаємної довіри міжнародних акторів, попередження, засноване на зборі інформації та встановленні фактів, превентивне розгортання, створення демілітаризованих зон, зв'язок з миротворчістю.

Завдання превентивної дипломатії, як і загальні задачі ООН щодо підтримання міжнародного миру та безпеки, здебільшого здійснюються в межах миротворчих місій. Миротворча місія (peacekeeping missions) є одним із інструментів міжнародних відносин, діяльність якого спрямована на підтримання/досягнення миру шляхом легітимного застосування міжнародного миротворчого контингенту на території країни з військовим конфліктом. Традиційно метою миротворчої місії є подолання гуманітарної катастрофи, підтримання миру та безпеки в конфліктогенному регіонові. В умовах зростання локальних та міжнародних конфліктів у сучасному світовому просторі, в яких задіяні країни з нестабільною політичною системою та нерозвиненими державними інститутами, відбувається суттєве розширення завдань миротворчих місій, які доповнюються заходами, спрямованими на забезпечення ефективного функціонування структур державного управління в таких країнах.

ООН за історію свого існування була залучена до 69 миротворчих місій. Перша миротворча місія ООН розпочалася 1948 р. під час ізраїльсько-арабського конфлікту та отримала назву Орган Організації Об'єднаних Націй зі спостереження за виконанням умов перемир'я (ОСВУП). На 2015 р. розгорнуто 18 миротворчих місій ООН, керівництво яких здійснює Департамент операцій з підтримання миру. Правовий статус миротворчих місій ООН визначається Статутом ООН, що покладає відповідальність за підтримання миру та міжнародної безпеки на Раду Безпеки.

Різноманітність форм впливу міжнародного співтовариства на розв'язання конфліктів, специфіка воєнно-політичних дій та склад сил, що застосовуються у миротворчих місіях є критеріями їх типологізації, відповідно до якої розрізняють операції з підтримання миру, операції з примушення до миру та операції з відбудови миру.

Операції з підтримання миру (peacekeeping) забезпечують дотримання режиму припинення вогню після підписання угоди про перемир'я за допомогою методів мирного урегулювання спорів та здійснюються відповідно до Глави VI Статуту

ООН [16, с. 25–27]. Операції з підтримання миру, які здійснюються без використання військових сил, реалізуються на підставі статті 11, статті 24 та статті 29 Статуту ООН та можуть проводитися на стадії, коли не встановлена загроза міжнародному миру та безпеці, а тільки з'ясовуються перспективи виникнення або ескалації цієї загрози. До подібних операцій часто належать місії військових спостерігачів. Операції з підтримання миру із використанням військової сили засновуються за статтею 39 та статтею 42 Статуту ООН. До складу таких миротворчих сил зазвичай входить легкоозброєний військовий контингент держав, що дали згоду на участь в операції. Головною ознакою операцій ООН із підтримання миру є принцип незастосування сили й використання зброї тільки з метою самооборони. Операції "peacekeeping" належать до превентивних заходів міжнародного права, реалізація яких покликана запобігти ще більшому прояву насильства [15].

Через обмеженість у своїх можливостях операції з підтримання миру виявляють себе недостатньо ефективними при спробах припинити локальні війни. Однак деякі подібні операції дали змогу локалізувати конфлікт та створити умови для його врегулювання та вирішення мирними дипломатичними засобами. Це відноситься до операцій, що проводилися під егідою ООН на Близькому Сході, в штаті Джаму і Кашмір, на Кипрі, в Афганістані, Анголі та інших регіонах.

Операції з примушення до миру (peace enforcement operations) здійснюються за умов реальної загрози миру та безпеці та передбачають залучення міжнародних збройних сил, яким надається дозвіл застосовувати воєнну техніку не тільки задля самооборони, але і за прямим призначенням: знищення воєнних об'єктів, збройних угруповань. Операції з примушення до миру потребують санкції Ради Безпеки ООН та застосовуються для відновлення миру та безпеки в ситуаціях, коли через загрозу миру Рада Безпеки приймає рішення щодо активних дій.

Поняття підтримання миру та примушення до миру мають принципові відмінності як за своєю суттю, так і за масштабами втілення. Головна відмінність операцій з примушення до миру від операцій з підтримання миру полягає у відсутності або наявності згоди сторін, що конфліктують, однак подібна відмінність є результатом практичної реалізації миротворчої діяльності ООН. Операції з підтримання миру здійснюються за згодою та сприяння сторін, що конфліктують, як результат формальної угоди щодо припинення вогню. Тому вони потребують легкоозброєних сил, повноваження яких обмежуються контролем над дотриманням перемир'я, але не примушенням сторін до припинення насильства або здачі території, що захоплена силою. Як частина мирного процесу підтримання миру є перехідною стадією до безпосереднього дипломатичного процесу та встановлення тривалого миру.

Операції з примушення до миру, відповідно до Глави VII Статуту ООН [16, с. 28–33], передбачають рішення щодо застосування політичних, економічних або воєнних санкцій з метою змусити агресора припинити дії, що погрожують міжнародному миру та безпеці. Воєнний примус є крайнім заходом, передбаченим для використання міжнародним співтовариством. Застосування сили проти агресора передбачає використання збройних сил, здатних вести ефективні бойові дії. Тобто миротворчі сили ООН мають перевершувати сили агресора. Примушення до миру доцільно застосувати як частину комплексу економічних, дипломатичних та політичних зусиль з подолання конфлікту.

Кінцевою метою дій з примушення до миру повинно бути відновлення миру та встановлення «статусу проти війни». Операції з відбудови миру (post-conflict peace-building) є постконфліктною діяльністю з метою відновлення мирного життя, включаючи відбудову соціально-економічної інфраструктури зруйнованого регіону. Генеральний секретар ООН Бутрос Галі визначив відновлення миру як дії з виявлення та підтримки структур, які будуть сприяти зміцненню мира з метою запобігання рецидиву конфлікту [1]. До таких дій належать контроль над озброєнням та заходи зі встановлення довіри, що ліквідують протиріччя між сторонами, що конфліктують.

Урегулювання конфліктів, особливо тих, де виникає небезпека для життя населення, вимагає дій, які можуть бути охарактеризовані як втручання. Миротворчі місії ООН часто застосовувалися у випадках війни або субнаціональних конфліктів. Подібні операції мають багатоцільовий характер та спрямовані на забезпечення безпеки населення, але при цьому часто викликають критику на адресу ООН з приводу її втручання у внутрішні справи держави. Протиріччя між державами та політичними силами навколо миротворчих місій другої половини XX ст. – початку XXI ст. (наприклад, миротворча місія в колишній СФРЮ за участю НАТО у 90-х рр. XX ст.) викликали дискусії щодо статусу та повноважень міжнародних організацій у здійсненні миротворчих функцій, механізмів досягнення консенсусу у світовому співтоваристві відносно завдань та форм миротворчих місій. Практичне трактування миротворчості неоднозначне: з одного боку, миротворча місія є важливим дипломатичним та воєнно-політичним процесом, що виступає як легітимне кризове реагування на міжнародні проблеми, з іншого боку, миротворчі місії є втручанням в регіональні внутрішньополітичні проблеми, ефективність якого обумовлена співвідношенням інтересів провідних держав світу, а значить, перед міжнародним співтовариством

постає важлива проблема – наскільки доречно перетворювати примусові заходи на складову частину процесу подолання конфлікту.

У зв'язку з останнім твердженням актуальності набуває аналіз доктрини гуманітарної інтервенції, питання правомірності якої є предметом дискусій багатьох дослідників та політиків. Сутність проблеми полягає в дилемі, коли і за яких обставин дозволено застосовувати воєнну силу з метою втручання через причини гуманітарного характеру (наприклад, масові репресії, масштабні порушення прав людини) у внутрішні справи та юрисдикцію держави, свідомо порушуючи її територіальний суверенітет та політичну незалежність з метою захисту цивільного населення країни. Таким чином, концепція гуманітарної інтервенції має пряме відношення до проблем міжнародного миру та безпеки.

Гуманітарну інтервенцію необхідно відрізняти від агресії, якою, відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1974 р., є застосування державою збройних сил проти суверенітету, територіальної недоторканності, політичної незалежності іншої держави. Законність використання воєнної сили з метою захисту фундаментальних прав людини визначається Статутом ООН. Стаття 39 Статуту ООН наділяє Раду Безпеки правом використовувати свої політичні повноваження для визначення «існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії» та надання рекомендації щодо дій з відновлення міжнародного миру та безпеки [16, с. 28].

Більшість політологів і фахівців з міжнародного права розуміє гуманітарну інтервенцію як «застосування сили або загрозу силою, здійснювані державою або групою держав за межами своїх кордонів без згоди країни, на території якої застосовується сила, і спрямовані на запобігання або припинення масштабних і грубих порушень основних прав людей, які не є громадянами цих держав» [9, с. 103]. Таким чином, використання сили може мати вирішальне значення для ефективного запобігання конфліктам або виконання мирних договорів.

Значне число миротворчих місій ООН здійснюється із залученням миротворчих сил ООН (UN peacekeeping forces), які є спеціалізованими структурами ООН, що формуються з військових контингентів держав-членів ООН з метою запобігання або ліквідації загрози миру та безпеки, мають право на застосування примусових дій у випадку вичерпання потенціалу заходів політичного та економічного характеру для припинення конфлікту.

В ООН сформовані базові принципи легітимізації діяльності миротворчих сил ООН: розгортання миротворчих операцій здійснюється за згодою учасників конфлікту; неупередженість миротворчих сил ООН; незастосування сили за винятком самооборони та захисту мандата. З кінця 80-х рр. XX ст. відбувається активізація миротворчої діяльності ООН та оновлення функцій персоналу, зокрема миротворці можуть застосовувати силу з метою захисту цивільного населення в зоні конфлікту, роззброєння учасників незаконних збройних формувань, розмінувань, здійснення часткового прикордонного контролю [16]. Наслідком розширення завдань миротворчих сил ООН стає збільшення їх чисельності та оновлення якісного складу – зростання частки цивільного персоналу у миротворчих контингентах. Якщо у листопаді 2012 р. в 15 операціях ООН з підтримання миру було задіяне 44 тис. військовослужбовців та цивільних поліцейських, то в серпні 2015 р. чисельність миротворців виросла до 66,9 тис. [4]

В умовах сучасного багатополярного світу виявляється неможливим досягнення міждержавної згоди щодо глобальних проблем, що зменшує можливості світового співтовариства ефективно впливати на процес вирішення міжнародних конфліктів. Головним протиріччям є діаметрально протилежні підходи провідних держав світу, які є постійними членами Ради Безпеки ООН (Китай, Франція, Росія, Великобританія та США), до необхідності миротворчих місій. Кожен з п'яти постійних членів неодноразово використовував своє право вето стосовно рішення, що не відповідало його інтересам, таким чином блокуючи прийняття рішення Ради Безпеки ООН в цілому. За останні 4 роки постійні члени Ради Безпеки ООН, застосовуючи право вето, не змогли досягти компромісних рішень щодо найактуальніших питань міжнародної безпеки, тому що ці рішення зачіпали геополітичні інтереси цих країн в певних регіонах світу. Так, подвійне вето Китаю та Росії у липні 2012 р. заблокувало резолюцію, запропоновану Лігою арабських держав щодо тиску на уряд Башара Асада, з метою припинення масових вбивств в цій країні, що унеможливило формування групи військових спостерігачів та цивільної місії для врегулювання конфлікту у Сирії.

Ветування Росією Резолюції щодо невизнання референдуму в Криму 16 березня 2014 р. та засудження анексії Криму заблокувало можливість вирішення українського питання в системі ООН. У лютому 2015 р. Україна звернулася до Ради Безпеки ООН та Євросоюзу щодо розгортання миротворчої місії на території України з метою розв'язання конфлікту на Донбасі. Введення контингенту миротворців на лінію зіткнень та донбаську ділянку російсько-українського кордону унеможливило б поставки воєнної та живої сили з території Росії для сепаратистів Донбасу, саме тому представники російської офіційної влади виступили категорично проти, обіцяючи застосувати право вето постійного члена Ради Безпеки ООН з приводу введення миротворців на територію України.

Таким чином, практика застосування права вето перетворила Раду Безпеки на форум, де виголошуються пропагандистські заяви провідними геополітичними гравцями світу, але не набувають правомочності рішення, які здатні подолати серйозні міжнародні та локальні конфлікти, що дестабілізує світову політику і є демонстрацією втрати ООН контролю над ситуацією у світі. На думку Генерального Секретаря ООН Пан Ґі Муна, «єдність в Раді Безпеки ООН має ключове значення», тоді як відсутність єдності призводить до великих людських страждань та втрати довіри до інститутів ООН [2]. На сьогодні актуальними є дискусії щодо реформування ООН, зокрема пропозиції щодо розширення Ради Безпеки ООН як у складі постійних, так і непостійних членів. В ході зустрічей на 70-й Генеральній Асамблеї ООН у вересні 2015 р. канцлер ФРН Ангела Меркель заявила про необхідність змін в структурі Ради Безпеки ООН, які б «відображали реальний розподіл сил у світі» [8].

Право вето в Раді Безпеки ООН актуалізує ще одну проблему – принцип нейтралітету організаторів та учасників силових операцій ООН, який є одним із ключових принципів миротворчості відповідно до Статуту ООН. Значна кількість миротворчих місій ООН мала неприхований політичний контекст. Так, незважаючи на руйнівні наслідки громадянської війни в Руанді 1994 р., США обрали позицію невтручання відповідно до власних національних інтересів, а французькі підрозділи, навпаки, виступили на боці режиму хуту, із яким вони були пов'язані військово-політичними угодами [15]. Досвід здійснення таких операцій продемонстрував, що переважання в миротворчих контингентах військовослужбовців однієї держави спричиняє зловживання силою та спроби окремої держави реалізовувати свої зовнішньополітичні інтереси, при цьому формально залишаючись в межах відповідної резолюції Ради Безпеки ООН.

Визначальним питанням щодо ефективності миротворчих місій є можливості ООН використовувати свою організацію з метою раннього попередження конфлікту та виконання державами-учасницями своїх зобов'язань щодо миротворчих операцій. Ключовими питаннями є застосування сили, командування та контроль, підготовка та екіпірування миротворчих сил ООН. У згаданій миротворчій операції в Руанді миротворчі сили ООН не попередили геноцид, причиною чого стали недостатність ресурсів та відсутність політичної волі у провідних держав. В доповіді Кофі Аннана, присвяченій подіям в Руанді, зазначалося, що місія ООН в цій країні не була спланована, концептуально продумана та проінструктована [6]. Це означає, що часткова відповідальність за провал місії та геноцид в Руанді покладається на представників апарату ООН. В миротворчій місії в Руанді ООН не мала в своєму розпорядженні достатньої кількості добре підготованих військових, матеріально-технічних засобів, необхідних для ефективного функціонування місії, яка отримала поразку через небажання країн-учасниць ООН взяти участь у її забезпеченні.

Незважаючи на негативну практику, ООН до теперішнього часу не вирішила проблеми формування миротворчих сил швидкого розгортання. Генеральний Секретар ООН Пан Ґі Мун у своїй доповіді на 70-й Генеральній Асамблеї ООН запропонував сформувати в межах юрисдикції ООН частини постійної готовності, які будуть здатні оперативно реагувати на загрози міжнародному миру та безпеці. Для вирішення цієї задачі передбачається розробка плану розгортання в різних частинах світу «повністю функціональних» сил швидкого реагування для захисту цивільних осіб протягом 2–3 місяців після рішення Ради Безпеки ООН щодо направлення миротворців [8].

Підсумовуючи вищесказане, визначимо миротворчість як складний механізм, що є важливим інструментом підтримання міжнародного миру та безпеки під егідою ООН, порушує такі складні проблеми сучасних міжнародних відносин, як самовизначення народів, державний суверенітет, міждержавна агресія, гуманітарна допомога, що свідчить про багатоаспектність миротворчої діяльності ООН, особливо у випадку застосування військової сили. Протягом другої половини XX ст. – початку XXI ст. в ООН розроблена система засобів та методів врегулювання локальних та міжнародних конфліктів, яка включає мирні та військово-примусові засоби. Сучасна миротворчість в межах ООН (від превентивної дипломатії до операцій з примушення до миру) залишається єдиним легітимним засобом запобігання, контролю та врегулювання збройних конфліктів, ефективність яких визначається як дотриманням базових принципів ООН з виконання миротворчих місій, так і розстановкою сил провідних країн на міжнародній арені. Порушення принципу нейтралітету миротворчих місій, розбіжності серед світових лідерів в Раді Безпеки ООН обмежують інструменти впливу на локальні та міжнародні збройні конфлікти та дискредитують миротворчість ООН в цілому. Сучасний етап міжнародних відносин актуалізує пропозиції щодо реформ в системі ООН, складовою яких має стати зміна архітектури ООН.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Boutros-Ghali B. An Agenda for Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping. Report of the Secretary-General Report of the Secretary-General Pursuant to the Statement Adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992 (A/47/277 - S/24111 17) / B. Boutros-Ghali [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://

www.cfr.org/peacekeeping/report-un-secretary-general-agenda-peace/p23439.

2. B. Ki-Moon. Report of the Secretary-General on the work of the Organization, Secretary-General on September 17, 2014 by United Nations (A/69/1) / B. Ki-Moon. – New York, 2014. – 79 p.

3. Falk R. Hard Choices and Tragic Dilemmas / R. Falk // Nation. – 1993. – Vol. 257. – № 21. – P. 755–763.

4. Peacekeeping Fact Sheet archive [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/en/peacekeeping/resources/statistics/factsheet_archive.shtml.

5. Report of the Panel on United Nations Peace Operations: A/55/305-S/2000/809 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://daccess-ods.un.org/TMP/8270139.69421387.html.

6. Tanner F. Conflict prevention and conflict resolution: limits of multilateralism / F. Tanner // International Review of the Red Cross. – №. 839. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/57jqq2.htm

7. Гаврилова Н.В. Превентивна дипломатія в сучасній теорії міжнародних відносин / Н.В. Гаврилова, Г.Р. Кухалейшвілі // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2011. – Вип. 2. – С. 84–89.

8. Гончаров К.О. Реформирование ООН: от «глубокой обеспокоенности» до эффективных действий / К.О. Гончаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unian.net/world/1143196-reformirovanie-oon-ot-glubokoy-obespokoennosti-do-effektivnyih-deystviy.html.

9. Горб Н.О. «Гуманітарні інтервенції»: до проблеми визначення поняття / Н.О. Горб // Держава та регіони. Сер. Право. – 2010. – Вип. 3. – С. 103–107.

10. Комаров Л.В. Еволюція миротворчих механізмів ООН на межі XX – XXI ст. / Л.В. Комаров // Історіографія, джерелознавство : збірник наукових праць. – 2009. – 200 с.

11. Кухалейшвілі Г.М. Роль ООН в розробці превентивної дипломатії / Г.М. Кухалейшвілі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dipcorpus-info.at.ua/news/rol_oon_v_rozrobci_preventivnoji_diplomatiji/2011-02-15-101

12. Мельник С.І. Превентивна дипломатія: міф чи реальність? / С.І. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/preventivna-diplomatija-mif-chi-realnist.

13. Мещерякова О.В. Операції ООН з підтримання миру: усунення двозначностей / О.В. Мещерякова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 42. – С. 70–76.

14. Насколько эффективна превентивная дипломатия ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.svoboda.org/content/transcript/2128365.html.

15. Стасюк С.В. Регулювання сучасних збройних конфліктів міжнародними гуманітарними засобами / С.В. Стасюк // Віче. – 2010. – № 24. – С. 20–22.

16. Статут Організації Об'єднаних Націй. Департамент громадської інформації ООН. – К., 2008. – 67 с.

17. Українська криза і нові підходи до політики безпеки (глобальний, регіональний та національний виміри). – К., 2015. – 49 с.

Звездова О.О.

Де-факто держави Південного Кавказу як дестабілізаційний чинник регіональної системи міжнародних відносин

УДК 327(091)
(479.224+479.225+479.243)

Звездова О.О.,
аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

У статті розглядається розвиток невизнаних держав Південного Кавказу. Дана оцінка сучасній фазі розвитку конфліктів у регіоні. Проаналізовані їхні спільні риси й основні відмінності.
Ключові слова: *Південний Кавказ, Абхазія, Нагірний Карабах, Південна Осетія, де-факто держави.*

В статье рассматривается развитие непризнанных государств Южного Кавказа. Дана оценка современной фазе развития конфликтов в регионе. Проанализированы их общие черты и основные различия.
Ключевые слова: *Южный Кавказ, Абхазия, Нагорный Карабах, Южная Осетия, де-факто государства.*

The article deals with the development of unrecognized states in the South Caucasus. The estimation of the modern phase of the conflict in the region is given. Its similarities and major differences are analyzed.
Key words: *South Caucasus, Abkhazia, Nagorno-Karabakh, South Ossetia, de-facto states.*

Розташований на кордоні європейського й азійського простору регіон Південного Кавказу, безсумнівно, привертає значну увагу сучасних дослідників. Але цей факт обумовлюється не лише геополітичним значенням трьох південнокавказьких держав (Азербайджан, Вірменія та Грузія) як своєрідної буферної зони між Заходом і Сходом, але й вагомими економічними та політичними причинами.

Природні поклади нафти й особливо значні запаси вуглеводню дають змогу розглядати регіон як джерело природних ресурсів та енергоносіїв. Хоча сама по собі кавказька частка світових запасів нафти та газу складає лише біля 2,1 млн. барелів на добу, або 2,6% від загального світового видобутку, але у зв'язку з ненадійністю запасів Перської затоки, а також можливістю використання Росією поставок енергоносіїв як політичний інструмент впливу транспортування каспійських і центральноазіатських енергетичних запасів через Закавказзя на Захід набуло досить важливого значення [2, с. 62–63]. Розвиток національних економік країн регіону (наприклад, лише ВВП Азербайджану в період 2003–2013 рр. виріс майже у 10 разів) і його роль транспортного коридору для країн середньої Азії та Європи через Каспій і Туреччину також значно підвищують важливість Південного Кавказу в торговельно-економічному контексті [3, с. 34]. Тому не викликає сумнівів, що цей регіон у постбіполярну добу характеризується перетином і зіткненням інтересів як регіональних акторів, так і провідних держав світу. Однією з особливостей регіону, що значною мірою дестабілізує ситуацію та загрожує міжнародній безпеці, є існування трьох де-факто держав і довготривалі конфлікти навколо них.

Регіон Південного Кавказу неодноразово ставав предметом дослідження науковців, особливо російських [2; 3; 5; 11; 13]. У вітчизняній історіографії увага приділялась окремо кожному з цих самопроголошених державних утворень [16; 17]. Тому метою дослідження є висвітлення спільних і відмінних рис де-факто держав Південного Кавказу.

Розпад Радянського Союзу привів до значних геополітичних змін на всьому пострадянському просторі, і Південний Кавказ не став винятком. Закавказзю традиційно притаманне політичне, етнокультурне, конфесійне розмаїття. Певною мірою це є стримуючим фактором для домінування великих держав у регіоні [13, с. 147]. З іншого боку, ця особливість поряд зі складними соціально-економічними та національно-територіальними протиріччями стала однією з перепон для встановлення політичної стабільності у закавказьких країнах. Перший етнічний конфлікт, який мав давню історію та став основним чинником нестабільності у регіоні, виник у 1987 р. в Азербайджані, у населеному вірменами Нагорному Карабасі. Наступні два спалахнули в Грузії: між Центром і двома автономними утвореннями – автономною областю Південна Осетія й автономною республікою Абхазія в 1991 р. та 1992 р. відповідно. У кожному зі згаданих конфліктів вдалося домогтися припинення вогню, але не остаточного врегулювання [5, с. 118].

Російський дослідник Т.З. Мансуров виділяє такі етапи розвиту інституційної ідентичності Південного Кавказу.

1. Формування державності трьох національних країн регіону (Азербайджану, Вірменії, Грузії), яке відбувалося одночасно із загостренням політичної та соціальної ситуації в Абхазії, Нагірному Карабасі, Південній Осетії.

2. Підтримка «заморожених конфліктів» (як з боку регіональних, так і позарегіональних держав), дотримання угод про їх припинення, охорона територіальної цілісності тих національних держав, що існують.

3. «Розморожування» двох з трьох конфліктів, що існують, у результаті військового протистояння серпня 2008 р. [11, с. 115].

Аналізуючи сучасну ситуацію на Південному Кавказі, слід звернутися до ґенези проблеми та дослідити історичний перебіг формування де-факто держав. Вірмено-азербайджанський конфлікт з приводу статусу Нагірного Карабаху (регіон Азербайджану, розташований приблизно у 270 км на захід від Баку, займає східні та південно-східні гірські і передгірні райони Малого Кавказу; вірмени називають край Арцах) належить до тих конфліктів, без розв'язання яких є неможливим стабільний розвиток регіональної системи.

Ця територія в історичній ретроспективі послідовно була частиною Перського царства, Арабського халіфату, Хазарського каганату. В середині XVIII ст. виникло Карабаське ханство з центром у Шуші. А у 1805 р. була підписана угода про перехід Карабаського ханства до Росії, і до 1917 р. Нагірний Карабах входив до складу Шушинського та Зангезурського повітів Єлизавепольської губернії. Події 1917 р., початок громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції на територію колишньої Російської імперії стали основними чинниками піднесення національних рухів у Закавказзі. 22 липня 1918 р. у Шуші був скликаний перший з'їзд вірмен Карабаху, який проголосив незалежність Нагірного Карабаху. Пізніше був сформований народний уряд на чолі з Є. Ішханяном. Після встановлення у Закавказзі радянської влади Кавказьке бюро ЦК РКП (б) рішенням від 4 липня 1921 р. підтвердило належність Нагірно-Карабаської області до Вірменської СРР. Однак вже наступного дня рішення було переглянуте і Нагірний Карабах передали Азербайджану з умовою надання краю «широкої автономії». Серед науковців поширена думка про те, що зазначений крок був викликаний міркуваннями економічного та дипломатичного плану: держава була спустошена війною та революцією, тому потребувала, по-перше, азербайджанської нафти, по-друге, політичної підтримки Туреччини. У 1923 р. була утворена Автономна область Нагірного Карабаху (АОНК), а у 1937 р. АОНК була перетворена у Нагірно-Карабаську автономну область (НКАО). Але напруження у вірмено-азербайджанських відносинах залишалося, і питання про статус цієї території порушувалося партійним керівництвом у 1945, 1959 і 1966 рр., однак безрезультатно [17, с. 90].

Сучасний етап конфлікту розпочався у 1988 р. після ініційованої М.С. Горбачовим політики демократизації. З початком розпаду Радянського Союзу питання про Нагірний Карабах гостро постало на порядок денний. У листопаді 1991 р. Верховна Рада Азербайджану ліквідувала автономний статус регіону, а вірменське населення території провело 10 грудня 1991 р. референдум, на якому більшість проголосувала за незалежність. Подальший розвиток конфлікту в умовах розпаду СРСР призвів до збройного протистояння між Вірменією й Азербайджаном за контроль над Нагірним Карабахом і прилеглими територіями [1, с. 17].

Перебіг військових дій і висвітлення розгортання конфлікту не входить до предмету нашого дослідження, але головним наслідком після припинення вогню у 1994 р. стало захоплення вірменськими силами біля 10 відсотків території Азербайджану, в тому числі Нагірного Карабаху і сімох інших прилеглих районів за межами автономного округу (Агдамського, Джабраїльського, Зангелинського, Кельбаджинського, Кубатлинського, Лачинського та Фізулинського). Окуповані території були перетворені у буферну зону. За деякими оцінками, число смертей з обох сторін досягло приблизно 30 000 осіб; величезною є кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб (біля 750 000 людей), істотної шкоди зазнали матеріальні та культурні ресурси Азербайджану, гуманітарна криза триває вже понад 20 років. До цього часу немає дипломатичних відносин між Вірменією та Азербайджаном [19, с. 57].

Ще у 1993 р. Рада Безпеки ООН ухвалила чотири резолюції, які були безпосередньо пов'язані з цим конфліктом і наголошували на необхідності негайного припинення військових дій, повного та беззастережного виведення окупаційних сил з усіх регіонів Азербайджанської Республіки. У 2005 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, в якій було підкреслено, що окупація іноземної території держави-члена є грубим порушенням прав цієї держави. У березні 2008 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка підтвердила територіальну цілісність Азербайджанської Республіки, вимагала виведення всіх вірменських військ і визнавала необхідність забезпечення безпечних і рівних умов життя для вірменських та азербайджанських громад у нагірно-карабаському регіоні [19, с. 59].

З 1992 р. переговори про мирне врегулювання ведуться в рамках Мінської групи ОБСЄ, співголовами якої є США, Росія і Франція. У листопаді 2007 р. Співголовами були підготовлені пропозиції щодо базових принципів врегулювання (Мадридський документ), за якими Карабаху повинен був надатися особливий проміжний статус, з чим не погодився Азербайджан. А після так званої п'ятиденної війни й активізації зовнішньої політики Російської Федерації у регіоні була підписана Декларація Азербайджану, Вірменії та Росії. Вона повторювала ті ж самі принципи мирного політичного врегулювання конфлікту, але не наголошувала на статусі самопроголошеної республіки. Її цінність полягала в тому, що це був перший за багато років документ, підписаний безпосередньо двома зацікавленими учасниками конфлікту [4]. Але вже 26 червня 2010 р. Азербайджан відмовляється від Мадридських принципів врегулювання.

Конфлікт можна було назвати «замороженим», але за 21 рік з дня припинення вогню міжнародні

організації та провідні актори неодноразово намагалися знайти рішення проблеми. Найбільш спірним питанням залишався статус Нагірного Карабаху. Вірменія підтримувала повну незалежність Карабаху, а Азербайджан погоджувався лише на високий рівень автономії [18, с. 1]. Новий етап протистояння навколо де-факто держави розпочався 2 квітня 2016 р. збройним зіткненням вірменських та азербайджанських сил, що значно загострило ситуацію й ускладнило процес переговорів щодо цієї території [12].

Дві інші де-факто держави у Південному Кавказі у XX ст. були нерозривно пов'язані між собою, тому історичні передумови розвитку цих територій розглянемо дуже коротко. Абхазія, яка протягом свого історичного розвитку була й самостійною державою, входила до складу інших князівств і царств, у тому числі об'єднаної Грузії, та перебувала під владою Османської імперії, у кінці XVIII ст. почала зближуватися із Росією, що було оформлено актом приєднання як автономного князівства. Однак цей статус пізніше був скасований, а повернений лише за часів Радянського Союзу, коли територія стала автономною республікою (Абхазька АРСР) у складі Грузинської РСР. У 1990 р. Абхазія була проголошена суверенною Абхазької Радянською Соціалістичною Республікою. Коли Грузія оголосила про вихід з Радянського Союзу у 1991 р. та відмовилася (до 1993 р.) стати членом СНД, керівництво Абхазії оголосило про бажання самостійного входження до цієї організації. Після референдуму Верховною Радою була проголошена незалежність республіки у новій Конституції від 26 листопада 1994 р. Однак її не визнали ні керівництво Грузії, ні інші держави. Протягом п'яти років Абхазія існувала в умовах фактичної блокади. Після цього Росія почала поступово відновлювати транскордонні господарські і транспортні зв'язки з де-факто державою. Але неврегульованість відносин між Абхазією та Грузією, наявність багатотисячних груп грузинських біженців продовжували бути постійним джерелом напруженості на Кавказі [1, с. 19].

За територію Південної Осетії (у Грузії ще поширена така назва, як Цхінвальський регіон) тривала озброєна боротьба між феодальними князівствами ще з IX ст. А в 1801 р. ці землі разом з усією Східною Грузією увійшли до складу Російської імперії. Населення регіону складалось переважно з грузин та осетин, але кількість останніх постійно збільшувалась. До того ж, завдяки імперській політиці русифікації, що проводилась у Грузії, нові осетинські переселенці інтегрувалися не в грузинський, а в російський політичний і соціальний простір, що приводило до перших зіткнень між двома етнічними групами. Тому під час драматичних подій 1918–1920 рр. осетинське населення підтримувало ідею вступу до складу Росії. Після приєднання Грузії до Радянського Союзу був створений Південно-Осетинський автономний округ.

Офіційно за відправну точку грузино-осетинського конфлікту прийнято вважати 10 листопада 1989 р., коли Рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області Грузинської РСР прийняла рішення про її перетворення в автономну республіку. Верховна Рада Грузинської РСР визнала це рішення неконституційним, після чого Цхінвалі було взято у кільце блокади, яка тривала чотири місяці. До збройних сутичок справа тоді не дійшла. 12 листопада 2006 р. в Південній Осетії одночасно пройшли референдум про незалежність і президентські вибори, хоча грузинський уряд і багато міжнародних організацій заздалегідь оголосили референдум нелегітимним [1, с. 20].

Розвиток «замороженого» конфлікту на грузинській території отримав новий поштовх у 2008 р. Намагання Грузії повернути сепаратистські регіони під свою юрисдикцію та втручання Російської Федерації під приводом «примусу до миру» не просто докорінно змінили геополітичну ситуацію на пострадянському просторі, але й розпочали новий період у боротьбі самопроголошених республік за міжнародне визнання.

Визнання Росією «незалежності» Абхазії та Південної Осетії 25 серпня 2008 р. (а пізніше ще Венесуелою, Нікарагуа, Науру та Тувалу) дало змогу зазначеним державним утворенням перейти із категорії «невизнаних держав» у категорію «частково визнаних». Але це викликало значний резонанс у світі та було рішуче засуджено провідними державами. Свою негативну позицію висловили Вашингтон, Берлін, Лондон, Париж, Рим, Будапешт, Варшава, Таллінн, Рига, Вільнюс, Відень, а також такі міжнародні організації, як НАТО, ОБСЄ, ЄС. Навіть Косово, на прецедент визнання якого посилалася Москва, закликало російський уряд переглянути своє рішення [16, с. 86].

Конфлікт знов перейшов у невійськову фазу, але ситуація залишається досить напруженою, про що свідчать офіційні заяви держав-учасниць. Наприклад, з нагоди п'ятої річниці «серпневої війни» російський Прем'єр-міністр Дмитро Медведєв дав два великі розгорнуті інтерв'ю кореспонденту російського телеканалу «Russia Today» Оксані Бойко та автору програми «Позиція» грузинської телекомпанії «Руставі-2» Ніно Шубладзе. Незважаючи на різну цільову аудиторію, структура бесід, питання та відповіді на них були дуже схожі. Можна виділити ключові положення позиції Голови уряду Російської Федерації.

1. Конфлікт спровокувала грузинська сторона, а Росія була вимушена втрутитися для того, щоб захистити своїх громадян на території Південної Осетії. Взагалі терміни «російсько-грузинський конфлікт» або «російсько-грузинська війна» прем'єром не використовувалися: «Це не війна

між Грузією і Росією. Це грузинсько-осетинський конфлікт. <...> Це операція з примусу до миру» [8].

2. Визнання Південної Осетії та Абхазії незалежними державами в серпні 2008 р. було необхідним кроком на шляху встановлення миру на цих територіях і жодного приводу це рішення переглядати російський уряд не має. Сьогодні ж Російська Федерація жодним чином не втручається у внутрішню та зовнішню політику цих суверенних територій: «Так, у нас є військовий контингент, який на прохання відповідних держав ми там утримуємо. <...> Що ж до ефективного контролю над ситуацією, то він здійснюється органами влади Південної Осетії і Абхазії» [9].

3. Головною умовою налагодження дипломатичних відносин між Російською Федерацією та Грузією Прем'єр-міністр назвав визнання грузинською стороною незалежності Південної Осетії та Абхазії.

Не можна не згадати, що 26 серпня 2013 р. Володимир Путін привітав президентів Південної Осетії та Абхазії Леоніда Тібілова та Олександра Анкваба з п'ятою річницею визнання суверенітету цих республік Росією та назвав це визнання єдиним вірним рішенням у реаліях 2008 р. [14]. Цей крок яскраво продемонстрував стійкість і незмінність позиції Російської Федерації у зазначеному питанні.

У відповідь на ці заяви колишній президент Грузії Михайло Саакашвілі 7 серпня 2013 р. також виступив на телеканалі «Руставі-2». Він заявив, що головною причиною конфлікту 2008 р. стала імперська політика Москви та її намагання не допустити вступу Грузії до Північноатлантичного Альянсу: «Росії знадобилася війна, щоб нас контролювати, а для цього вирішили відторгнути Абхазію і Південну Осетію. Вони готувалися до війни з 2005 р.» [10]. Єдиним шляхом вирішення цієї проблеми М.Н. Саакашвілі вбачає збереження територіальної цілісності Грузії та подальшої інтеграції до європейської й атлантичної спільнот.

А у заяві Міністерства закордонних справ Грузії з нагоди п'ятої річниці конфлікту недвозначно стверджується, що збройні сили Російської Федерації всупереч усім фундаментальним нормам міжнародного права все ще окуповують біля 20% території суверенної Грузії за допомогою фактичного контролю та військової присутності [20].

Ще однією знаковою подією у процесі формування де-факто державності Абхазії та Південної Осетії стало підписання Договорів про союзництво із Російською Федерацією у 2014 р. та 2015 р. відповідно. Угоди передбачають інтеграцію військових і митних структур, спрощення процедури отримання російського громадянства для мешканців регіону [6; 7]. Уряд Грузії розцінив цю подію як «цинічний і провокативний крок з боку Росії, спрямований на анексію». Представники Сполучених Штатів і ЄС заявили, що вони не визнають цей договір, який у Брюсселі вважають «кроком, спрямованим проти зусиль зміцнити безпеку і стабільність у регіоні» [15].

Проаналізувавши історичний перебіг подій і сучасну ситуацію навколо Абхазії, Південної Осетії та Нагірного Карабаху, виділимо основні риси, що пов'язують ці державні утворення. Невизнаний міжнародним співтовариством Нагірний Карабах вважається де-факто незалежним із власним урядом і населенням. Він підтримує тісні зв'язки з Республікою Вірменія, проте юридично статус Нагірно-Карабахської Республіки не врегульовано. Вона не отримала дипломатичного визнання з боку інших держав (у тому числі і самої Вірменії) та не прийнята у члени ООН. А нещодавні події яскраво продемонстрували, що такий «заморожений конфлікт» може дуже швидко перейти у фазу військового протистояння.

Саме існування самопроголошених республік Абхазія та Південна Осетія, які були визнані лише п'ятьма державами світу, робить ситуацію також вкрай нестабільною. І хоча де-факто військові дії були припинені, конфлікт не втрачає своєї актуальності та не може вважатися повністю врегульованим і до цього часу. Держави-учасниці не наблизилися до вирішення проблеми та налагодження добросусідських відносин. Деякі позитивні зрушення у цьому контексті (найчастіше в економічній сфері) перекриваються загальним непорозумінням, взаємними звинуваченнями у провокуванні військових дій у 2008 р. та протилежністю позицій з приводу подальшої долі невизнаних республік Південна Осетія та Абхазія.

Отже, можна зробити висновок, що конфлікти на територіях самопроголошених республік Південного Кавказу – це один з основних факторів дестабілізації системи міжнародної безпеки не лише у регіоні, але й в усьому світі. Спільними ознаками цих трьох державних утворень є їхній де-факто суверенітет на сучасному етапі, значні історичні передумови, що вплинули на формування сепаратистських територій і трактуються кожною зі сторін майже протилежно, довготривалий перебіг конфліктів, які характеризуються постійною напруженістю та різкими переходами із «замороженої» фази до фази військового протистояння, значний вплив на перебіг подій третіх сторін (особливо помітною є підтримка Російської Федерації).

Відрізняє їх на сучасному етапі головним чином ступінь міжнародного визнання: Південну Осетію та Абхазію визнали 4 держави-члена ООН, а Нагірний Карабах – жодна незалежна держава, не враховуючи таких самих самопроголошених республік. Головним питанням залишається пошук учасниками конфлікту спільного підходу до проблеми визнання та майбутнього статусу де-факто держав Південного Кавказу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердегулова Л.А. Квазигосударства в постсоветском пространстве: Историко-правовое исследование : автореф. дисс. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Л.А. Бердегулова ; Владимирский государственный педагогический университет. – Владимир, 2007. – 22 с.

2. Гаспарян Д.М. Южный Кавказ как перекресток международных интересов / Д.М. Гаспарянч // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2009. – № 93. – С. 61–67.

3. Южный Кавказ как стратегически важный регион на мировой арене / [Д.О. Грачева, А.С. Волшонкова, М.В. Федорова] // Проблемы современной экономики. – 2013. – № 15. – С. 31–35.

4. Декларация Азербайджана, Армении и России по Нагорному Карабаху // Администрация Президента России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kremlin.ru/text/docs/2008/11/208670.shtml.

5. Демираг Й. Перспективы мира и стабильности на Южном Кавказе / Й. Демираг // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – № 4 (46). – С. 118–127.

6. Договор между Российской Федерацией и Республикой Абхазия о союзничестве и стратегическом партнерстве от 24 ноября 2014 г. // Администрация Президента России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kremlin.ru/supplement/4783.

7. Договор между Российской Федерацией и Республикой Южная Осетия о союзничестве и интеграции от 18 марта 2015 г. // Администрация Президента России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kremlin.ru/supplement/4819.

8. Интервью Дмитрия Медведева телеканалу Russia Today 24 июля 2013 г. // Официальный сайт правительства Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://government.ru/news/3541.

9. Интервью Дмитрия Медведева программе «Позиция» грузинской телекомпании «Rustavi-2» // Официальный сайт правительства Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://government.ru/news/3572.

10. Интервью Михаила Саакашвили телекомпании «Рустави-2» 7 августа 2013 г. // Эхо Москвы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echo.msk.ru/blog/aillar/1138856-echo.

11. Мансуров Т.З. Политические факторы институционализации идентичности Южного Кавказа / Т.З. Мансуров // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 12-3 (26). – С. 114–120.

12. Міністерство оборони Азербайджану повідомило, що знищило одну з найбільших тамтешніх військових баз Вірменії // 5 канал (офіційна сторінка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.5.ua/svit/zitknennia-v-nahirnomu-karabakhu-azerbaidzhan-zaiavliaie-shcho-znyshchyv-tamteshniu-viiskovu-bazu-virmenii-110637.html#.

13. Офлаз Б. Геополитические стратегии региональных держав на Южном Кавказе / Б. Офлаз // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2013. – № 161. – С. 147–151.

14. Путин назвал признание Южной Осетии единственно верным решением // Russkie.org: Сетевой центр русского зарубежья [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.russkie.org/index.php?module=fullitem&id=30240.

15. Россия подписала с Южной Осетией договор об интеграции, в Грузии говорят об аннексии // «Зеркало недели. Украина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zn.ua/WORLD/rossiya-podpisala-s-yuzhnoy-osetiey-dogovor-ob-integracii-v-gruzii-govoryat-ob-anneksii-170205_.html.

16. Тригуб П.М. Вплив конфлікту 2008 р. між Південною Осетією і Грузією на російсько-українські відносини / П.М. Тригуб, О.В. Мосійчук // Наукові праці. Історія. – 2010. – № 121. – С. 86–90.

17. Чирва Ю.І. Нагірно-карабаський конфлікт: геополітичний вимір / Ю.І. Чирва // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Вип. 40. – Х., 2011. – С. 90–94.

18. Nagorno-Karabakh: obstacles to a negotiated settlement // Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich. – 2013. – №1 31. – P. 1–4.

19. Pashayeva G. The Nagorno-Karabakh conflict in the aftermath of the Russia-Georgia war / G. Pashayeva // Turkish policy quarterly. – 2013. – V. 8, № 4. – p. 55–69.

20. Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Georgia on the fifth anniversary of the Russia-Georgia August 2008 War Ministry of Foreign Affairs of Georgia. – Tbilisi, 7 August 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=59&info_id=16540.

Маєвська О.М.

Сучасні тенденції діяльності провідних «мозкових центрів» США

УДК 323.303 (73-41)

Маєвська О.М.,
асистент кафедри міжнародної інформації
Навчально-наукового інституту Міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

У статті представлено провідні «мозкові центри» США та визначено основні фактори, що впливають на їхню діяльність. Здійснено характеристику основних напрямів діяльності цих організацій.
Ключові слова: *«мозкові центри», США, діяльність аналітичних центрів.*

В статье представлены ведущие «мозговые центры» США и определены основные факторы, влияющие на их деятельность. Осуществлена характеристика основных направлений деятельности этих организаций.
Ключевые слова: *«мозговые центры», США, деятельность аналитических центров.*

In the article the leading "think tanks" of the US are presented and the main factors, that have an influence on their activity, are determined. There is a description of the main activities of these organizations.
Key words: *"think tanks", the USA, activity of of analytical centers.*

Сучасні тенденції міжнародної політики вимагають нових знань та якісних експертних оцінок, які в подальшому стають вагомим фактором у діяльності «мозкових центрів». Як незалежні аналітичні установи вони посідають особливе місце у сфері продукування та поширення суспільно-важливого знання. Класичним прикладом вагомості функціонування незалежних аналітичних установ є США. Зумовлено це, передусім, історичними аспектами інституціоналізації політичного аналізу та прогнозування, лідируючими позиціями американських центрів у світовому масштабі.

На сьогоднішній день дослідженням «мозкових центрів» займаються багато вчених. Серед західних дослідників слід відзначити Дж. Сміта, Е. Річа, Дж. Макгана, Д. Ейбелсона, П. Діксона, Р. Хааса, праці яких досліджують розвиток та становлення «мозкових центрів» США, основні підходи до класифікації, визначення особливостей діяльності та механізмів впливу на політику держави, використання рейтингової моделі оцінки діяльності та порівняння аналітичних центрів. Серед вітчизняних вчених ця проблематика представлена працями В. Білецького, К. Ващенка, С. Внучко, В. Горбатенка, О. Клименка, І. Петренка, Н. Ржевської, Ю. Якименка, та ін. Питання ж нинішніх тенденцій розвитку «мозкових центрів» є недостатньо розкритим.

Метою статті є визначення нових тенденцій у діяльності провідних «мозкових центрів» США. Визначена мета потребує представлення факторів, що впливають на зміни у діяльності «мозкових центрів» та створення характеристики напрямів діяльності провідних аналітичних центрів Сполучених Штатів.

Із початку минулого століття "think tanks" зарекомендували як дієві структури з виявлення та вирішення актуальних проблем суспільства. Досить часто провідні ідеї та дослідження цих інститутів не оминаються увагою державних структур, що пояснюється самою сутністю незалежного аналітичного центру. З цього приводу Р. Хаас називає «мозковими центрами» незалежні установи, створені з метою проведення досліджень та продукування об'єктивного знання, що є важливим для політики. На його думку, головним внеском цих організацій є допомога в подоланні розриву між світом ідей та дій, де під світом ідей розуміються університети, а під світом дій – уряд [1]. Таким чином, «мозкові центри» виступають посередниками між теоретичним знанням та практичними діями. По суті, "think tanks" синтезують у собі особливості науково-дослідних інститутів, лобістських груп та суб'єктів, що мають безпосередній вплив на прийняття політичних рішень.

Зародження та розвиток незалежних аналітичних структур пов'язаний передусім зі Сполученими Штатами Америки, де незалежна експертна оцінка має велику вагу в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики. Саме уряд США має у своєму арсеналі найбільшу кількість науково-дослідних установ, які проводять незалежні дослідження та концентрують свою увагу на політичних реаліях, економіці, суспільному розвитку тощо. У 2015 році в Сполучених Штатах їх нараховувалося 1 835 центрів, що становило третину світової кількості аналітичних центрів (за даними Всесвітнього індекс-рейтингу аналітичних центрів за 2015 рік, що представлений програмою «Експертно-аналітичні центри та громадянське суспільство» Університету Пенсільванії США). Серед провідних аналітичних центрів світу найбільш вагомими американськими аналітичними центрами є Інститут Брукінгса, Фонд Карнегі за міжнародний мир, Центр стратегічних та міжнародних досліджень, Рада з міжнародних відносин, Корпорація РЕНД, центр імені Вудро Вільсона, Фонд «Спадщина», Інститут Като. Через авторитетність цієї рейтингової системи варто зазначити, що саме ці «мозкові центри» відіграють провідну роль у суспільно-політичному житті Сполучених Штатів Америки, мають найбільший вплив на суспільну думку та осіб, що приймають рішення [2].

Упродовж XX та на початку XXI століть кількість аналітичних центрів зростала бурхливими темпами. Цьому росту сприяла низка факторів: інформаційно-технологічна революція, завершення епохи державного контролю над інформацією, ускладнення і технологічний характер політичних питань, зростання кількості урядових організацій і їх повноважень, криза

довіри до обраних посадових осіб, пришвидшення глобалізації і ріст впливу на державу недержавних діячів, а також потреба у своєчасній інформації та в її аналізі [3].

Ці фактори значною мірою позначилися і на аналітичних центрах Сполучених Штатів. Нині «мозковий центр» – це не лише «інститут без студентів», а організація, що має широкий спектр завдань. Науково-дослідна робота є не єдиною сферою діяльності, в якій працюють та яку розвивають. Вони ініціюють консультації у сфері публічної політики з актуальних проблем сучасності, таким чином залучаючи до розробки такої політики дедалі більше громадян. Саме неурядовий аналітичний центр виступає посередником між владою, бізнесом та громадянами, лобіює громадські пріоритети та інтереси шляхом гнучкого реагування на запити політичних діячів, прагнучи в такий спосіб безпосередньо впливати на їх рішення [4].

«Мозкові центри» є справжніми генераторами ідей, альтернативних прогнозів, висновків, модераторами публічної комунікації, лобістами суспільних інтересів. Хоча основна продукція «фабрик думок» – це прикладна політична експертиза, аналітичні статті, фундаментальні політичні праці, але її, як правило, відрізняє стратегічне цілепокладання, засноване на певних уявленнях про бажані соціально-економічні та політичні результати. Саме цим «фабрики думок» відрізняються від академічних наукових установ [5]. Наприклад, Інститут Брукінгса щорічно публікує своє дослідження у сфері зовнішньої політики США «Великі ставки та «чорні лебеді»», де аналізуються основні напрями зовнішньої політики США та надаються рекомендації Президентові США щодо його діяльності.

Поширення результатів своїх досліджень залишається серед пріоритетних завдань кожного «мозкового центру». В процесі свого розвитку ці організації виробили досить розгалужену систему каналів взаємодії з суспільством та органами державної влади. Особливо яскраво це можна розглянути на прикладі американських “think tanks”, які досить часто використовують офіційні контакти, а точніше, виступи на слуханнях у комітетах конгресу та урядових комісіях. Деякі дослідницькі центри, а особливо ті, що працюють за контрактами, готують офіційні звіти на адреси вищих посадових осіб. Водночас фахівці з «фабрик думок» нерідко мають можливість попрацювати на державній службі або бути включеними до складу урядових комісій [6]. Н. Ржевська зазначає, що зі зростанням своєї популярності та значимості «мозкові центри» почали відігравати важливу роль у трансформації політичної системи США, трансформувалося також і їхнє значення у прийнятті політичних рішень та виробленні державного курсу США. Наукові центри в США, порівняно з аналогічними установами в інших державах, більшою мірою впливають на прийняття політичних рішень. Частково це пов’язано із циклічним процесом, коли вчені, які працюють у наукових центрах, із приходом тієї чи іншої адміністрації стають її членами або співробітниками і мають змогу реалізувати свої теорії на практиці [7, с. 96–97].

Нині засоби масової інформації є одним із найпотужніших каналів поширення інформації. В свою чергу, «мозкові центри» активно спрямовують свою діяльність на збільшення кількості надрукованих досліджень у ЗМІ та на проведення інформаційно-пропагандистських програм. Аналітичні центри все частіше користуються послугами професіоналів, які працюють у сфері маркетингу та зв’язків з громадськістю.

Зокрема, Дж. Макген виділяє такі методи діяльності в цьому напрямі.

1) Семінари, конференції та брифінги. Для привернення уваги суспільства «мозкові центри» докладають значні зусилля, організовуючи лекції, семінари, конференції, наради експертів, особисті або групові брифінги.

2) Публікації. Як правило, велика кількість «мозкових центрів» має у своїй структурі високопродуктивні видавничі будинки, що створюють як традиційні, так і мультимедійні видання. На додаток до численних друкованих видань (наприклад, Інститут Брукінгса ініціює прес-конференції та читання з виходом нової публікації) кожен «мозковий центр» на сьогоднішній день публікує свій власний високоякісний журнал кілька разів на рік (наприклад, журнал Інституту Като виходить тричі на рік, а журнал Інституту підприємництва – раз на два місяці). Зрозуміло, що установи часто друкують значну кількість необ’ємних бюлетенів та інформаційних брошур, таких як аналітичні записки з окремих питань. Нарешті, деякі «мозкові центри» надають спеціальні інформаційні послуги факсом або через електронну пошту, коментуючи політичні та економічні події дня. Такий щоденний аналіз часто надсилається безкоштовно членам Конгресу, представникам державних органів та бізнес структур.

3) Створення власного веб-сайту. Одним з найбільш важливих інструментів для будь-якого аналітичного центру є його сайт. Сьогодні майже кожен «мозковий центр» публікує широкий спектр інформації в Інтернеті, який забезпечує потенційне збільшення аудиторії. На більшості сайтах містяться виступи, звіти та програмки конференцій, анотації до книг, біографії експертів, інформація про події та найчастіше – відеокліпи та аудіозаписи, що можна безкоштовно завантажити. Водночас на сайті публікують інформацію про науково-дослідну тематику, дослідницькі програми й організаційну структуру аналітичного центру. Також надаються контакти членів установи та інформація для тих, хто хоче влаштуватися як співробітник або стажер.

4) Засоби масової інформації. Співпраця журналістів та експертів «мозкових центрів» відбувається на взаємовигідній основі: журналісти заповнюють колонку газети експертними висновками, а експерти

мають змогу просувати основні ідеї центру. Часто експерти мозкових центрів публікують свої роботи у власних газетних колонках, але частіше на блогах в інтернет-мережі. Інші форми електронних ЗМІ також відіграють важливу роль для представлення як самого «мозкового центру», так і його співробітників. Наприклад, Інститут Брукінгса та Фонд «Спадщина» мають власні телевізійні студії [8].

5) Соціальні мережі. На сьогоднішній день соціальні мережі є дієвим засобом поширення інформації. Вони не тільки забезпечують платформу для спілкування, а й допомагають відстежувати власну аудиторію. Кількість читачів, вподобань, репостів, коментарів та їхні якісні характеристики допомагають проаналізувати реакцію читачів на те чи інше повідомлення, дослідження, подію чи конкретну особу. Таким способом відслідковується популярність власної сторінки, сайту чи організації в межах конкретної мережевої спільноти. Більшість провідних американських "think tanks" мають публічні сторінки, мікроблоги в соціальних мережах, таких як Facebook, LinkedIn та Twitter, а також їхні відеоматеріали можна знайти на YouTube.

Так, більшість провідних співробітників Інституту Брукінгса пишуть невеликі пости (500–800 слів) в блогах щодо їхніх програм із метою привернення уваги ЗМІ та залучення до обговорення аудиторії читачів. Це дає змогу експертам швидко відреагувати на поточні проблеми та тенденції.

Дослідницький центр П'ю має власний "Fact Tank", так звану платформу в реальному часі, призначену для пошуку новин в цифрах. Створений в середині 2013 року як частина унікального бренду Центру – журналістики даних, "Fact Tank" поєднує точні дослідження та якісну подачу інформації для того, щоб читачі мали змогу краще зрозуміти тенденції національного та глобального розвитку. Блог містить актуальні та інтерактивні дослідницькі статті, об'єм яких не перевищує 1 000 слів. "Fact Tank" також містить додаткові посилання для зацікавлених в методології та детальнішій інформації. Аудиторія Дослідницького центру П'ю на Твіттері має більше 44 000 осіб [2].

Використання ЗМІ, в тому числі і робота із соціальними мережами, займає значне місце в діяльності «мозкових центрів». Так відбувається комунікація із лідерами громадської думки, політичними діячами, потенційними замовниками та суспільством в цілому. Сучасні технології дають змогу не тільки ознайомитися із дослідженнями аналітичних центрів, а й взяти участь у їх обговоренні, що, у свою чергу, сприяє привернення уваги до конкретних питань та, відповідно, популяризації самого центру.

Отже, тенденції сьогодення в діяльності «мозкових центрів» є багатомірними, націленими на виконання цілої низки завдань, що особливо явно простежується серед американських "think tanks". Крім основних завдань «мозкових центрів»: створення суспільно корисного знання та забезпечення потрібною інформацією політичну, ділову еліту та громадськість в цілому, їхня діяльність спрямована на поширення власних досліджень, що нерозривно пов'язано з використанням засобів масової комунікації. Однією із сучасних тенденцій в цьому напрямі є створення власних сторінок в соціальних мережах та ведення співробітниками центрів власних блогів, що стає платформою для налагодження діалогу між аналітичним центром та його аудиторією. Провідні «мозкові центри» США активно співпрацюють з вищими посадовими особами та використовують офіційні канали для оприлюднення власних досліджень та ідей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Haass R.N. Think tanks and U. S. Foreign policy: a policy-makers perspective / R.N. Haass // US Foreign Policy Agenda. – 2002. – Vol.7. – No 3. – P. 46. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://guangzhou.usembassy-china.org.cn/uploads/images/QHgRpr9ArKtq bseIUl05Q/ijpe1102.pdf.
2. McGann J.G. 2015 Global Go To Think Tank Index Report / J.G. McGann / Think tanks and civil societies program, International relation program, University of Pennsylvania. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1009&context=think_tanks.
3. McGann J.G. 2014 Global Go To Think Tank Index Report / J.G. McGann/ Think tanks and civil societies program, International relation program, University of Pennsylvania/ Director J. G. McGann. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=think_tanks.
4. Погорська І. Неурядові організації в зовнішній політиці США / І. Погорська // журнал Верховної Ради України «Віче». – 2008 [Електронний ресурс] Режим доступу : http://www.viche.info/journal/861.
5. Горбатенко В. Фабрики думок і розвиток соціальної інженерії / В. П. Горбатенко, І. І. Петренко // Стратегічні пріоритети. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/SpPrior_13/2.pdf.
6. Мирзаян Г. Мозговые центры и процесс принятия решений в США / Г. Мирзаян // Россия и Америка в XXI веке. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusus.ru/?act=read&id=301#_ftn2.
7. Ржевська Н. Політичний аналіз та стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір / Н. Ржевська. – Дрогобич : Коло, 2012. – 255 с.
8. McGann J.G. Think Tanks and Policy Advice in The US / J.G. McGann . – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kas.de/wf/doc/kas_7042-544-1-30.pdf.

Маслов Ю.К.

Позитивні і негативні наслідки трансформаційних перетворень в країнах Центральної і Східної Європи (кінець XX – поч. XXI ст.)

Розглянуті основні підходи до класифікації парламентів і їх функціонування як органів народного представництва. Підкреслено, що у більшості сучасних європейських демократій ключовими факторами представництва є політичні партії. Обґрунтована безпосередня взаємозалежність і взаємовплив політичних партій і парламенту, який виконував дуже важливу функцію в посткомуністичній політиці, ставши ареною, на якій були створені нові політичні партії. Показано, що у той же час швидкий і дещо безконтрольний процес партійного будівництва, фрагментація партій і партійних систем мали і негативні наслідки, що не дає змогу ще стверджувати про завершеність трансформаційних перетворень в країнах ЦСЄ.

Ключові слова: *парламент, партії, партійні системи, політичний інститут, органи народного представництва, політичні актори, політичний режим, законність, демократична підзвітність.*

Рассмотрены основные подходы к классификации парламентов и их функционированию как органов народного представительства. Подчеркнуто, что в большинстве современных европейских демократий ключевыми факторами представительства являются политические партии. Обоснована непосредственная взаимозависимость и взаимовлияние политических партий и парламента, который выполнял очень важную функцию в посткоммунистической политике, став ареной, на которой были созданы новые политические партии. Показано, что в то же время быстрый и несколько бесконтрольный процесс партийного строительства, фрагментация партий и партийных систем имели и негативные последствия, что не позволяет еще говорить о завершенности трансформационных преобразований в странах ЦВЕ.

Ключевые слова: *парламент, партии, партийные системы, политический институт, органы народного представительства, политические актеры, политический режим, законность, демократическая подотчетность.*

The main approaches to the classification of parliaments and their function as organs of popular representation are analyses. It was stressed that in most modern European democracies are the key factors representative political parties. Substantiated direct interdependence and mutual influence of political parties and parliament, who performed a very important function in the post-communist politics, becoming an arena in which the creation of new political parties. It is shown that at the same time fast and somewhat uncontrolled process of party building, the fragmentation of parties and party systems have negative consequences, which does not allow even talk about the completion of transformational changes in CEE.

Key words: *parliament, parties, party system, political institutions, organs of popular representation, political actors, political regime, rule of law, democratic accountability.*

УДК 342.3–048.44

Маслов Ю.К.,
доктор політичних наук,
професор кафедри філософії,
історії і політології
Одеського національного
економічного університету

Сучасні трансформаційні перетворення в країнах Центральної і Східної Європи, зокрема зміни у системі влади та поява і функціонування нових політичних інститутів, вимагають ретельного аналізу цих процесів і їх результатів як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Тому основні теоретичні підходи до класифікації і функціонування парламентів і партійних систем в країнах зазначеного регіону викликають науковий інтерес і визначаються актуальністю дослідження у теперішній час. Саме цей аспект і є метою статті.

У сучасних демократичних країнах в цілому і в країнах ЦСЄ зокрема парламенти забезпечують інституційну платформу для взаємодії посередницьких політичних акторів: партій, груп інтересів, соціальних рухів, які пов'язують їх із суспільством. Парламент також пов'язує суспільство з іншими демократичними інститутами. Тобто парламент виступає ключовою структурою представництва, охоплюючи широкий спектр інститутів, норм і процедур, а також політичних організацій, і в такому сенсі може розглядатися як координаційний центр, навколо якого обертаються всі найважливіші питання політичного режиму, законності та демократичної підзвітності. Крім того, парламент є багатофункціональним політичним інститутом, де приймаються закони, певною мірою формуються та соціалізуються політичні еліти, розробляється державна політика сучасних країн тощо.

Жоден парламент не існує у вакуумі. Всі вони є частиною інституційного контексту, який визначає його основні характеристики.

У науковій літературі існує велика кількість підходів до класифікації сучасних парламентів як органів представницької влади.

Так, найбільш поширеними класифікаціями діючих парламентів світу є авторські класифікації Майкла Мезея, Нельсона Полсбі, Роберта Пакенхема, Філіпа Нортона і Жана Блонделя. Два останніх автори зосередилися на законодавчій функції парламенту, тоді як перші три забезпечують більш всеосяжну систему аналізу діяльності парламенту.

Класифікація законодавчих органів Майкла Мезея є однією з найбільш часто використовуваних в літературі класифікацій національних законодавчих органів. М. Мезей визначає п'ять

різних типів парламентів: уразливий, маргінальний, активний, реактивний та мінімальний [1]. Ця типологія ґрунтується на поєднання двох різних параметрів: розробка і підтримка політики. Автор виділяє три рівні влади в процесі розробки політики: сильний (законодавчий орган може змінити і відхилити пропозиції виконавчої влади), скромний (законодавчий орган не має можливості відмовитися від політичних пропозицій, але їх можна змінити) і слабкий (законодавчий орган не може ні змінити, ні відхилити пропозиції з питань політики). У плані підтримки та довіри автор розрізняє парламенти, діяльність та рішення яких підтримує чи не підтримує громадськість та населення. Це свідчить про те, що іноді парламенти можуть бути потужним інститутом влади з точки зору вироблення політики, але насправді можуть не бути підтриманими населенням (уразлива легіслатура), як у випадку італійського парламенту. Або парламенти можуть розраховувати на підтримку з боку населення, але мають мало або взагалі не мають сили у виробленні політики (мінімальний парламент), як це було у випадку з Радянським Союзом, де цю функцію виконувала Комуністична партія та її керівництво.

Модель Н. Полсбі є однією з найбільш цитованих у межах західних політологічних досліджень типології парламентів, яка оцінює рівень парламентської незалежності по відношенню до зовнішніх впливів. Цей ступінь незалежності варіюється в континуумі від нижнього рівня (арени) до вищої (трансформуючої). Коли робота в парламенті відбувається у формі дискусій у конфронтаційній формі обговорення, то парламент перетворюється на арену політиків, які демонструють власні позиції, а не піклуються про пошук спільного рішення. Коли робота в парламенті відбувається в комітетах і всі рішення мають узгоджений характер та приймаються в результаті конструктивного обговорення, то законодавчий орган називається трансформаційним. Британській Палаті громад за такої типології відводиться місце класичного прикладу арени, тоді як німецький Бундестаг буде прикладом трансформаційного законодавчого органу.

Типологія парламентів Р. Пакенхема отримала теоретичне обґрунтування на основі проведеного автором оригінального дослідження бразильського конгресу, в якому доводиться, що парламенти відіграють активну роль, а не просто виконують традиційну законодавчу функцію. Автор аналізує функції парламенту в контексті наслідків його діяльності для політичної системи. Він визначає набір з одинадцяти різних функцій парламенту: легітимація чинної політичної системи, легітимація майбутньої політичної системи, функція «запобіжного клапану» (як вихід для напруженості в системі), рекрутування політичних акторів, соціалізація політичних діячів, навчання політичних діячів, правотворчості, функції «виходу» (розробки відповіді на замовлення зі «входу»), артикуляції інтересів, вирішення конфліктів та адміністративного нагляду [2].

Типологія Філіпа Нортона, по суті, є продовженням типології М. Мезея, яка як критерій обирає ступінь участі парламенту у виробленні політики. Ф. Нортон розрізняє парламенти з сильною владою, які можуть не тільки змінювати або відхиляти пропозиції уряду, але й насправді вести свою власну політику. Оновлена типологія містить такі види парламентів:

– парламент – центр вироблення політики (може змінити або відхилити заходи, висунуті виконавчою владою і здатний сформулювати й альтернативні заходи);

– парламент, залежний від середовища (може змінити або відхилити заходи, висунуті виконавчої влади, але не може сформулювати власні заходи чи внести зміни в запропоновані);

– парламенти з невеликим або ніяким ефектом політики (не може ні змінити або відхилити заходи, висунуті виконавчою владою, ні сформулювати власні) [3].

Ця типологія широко використовується в дослідженнях, присвячених законодавчій функції парламентів.

Концепція Ж. Блонделя пропонує типологію парламентів залежно від ступеня «в'язкості» рішень, які вони приймають. «Ступінь в'язкості» відноситься до здатності парламенту обмежити владу в процесі прийняття законодавства. Парламент може бути в змозі заблокувати і затримати законодавство (високий рівень в'язкості), в інших випадках уряд може здійснювати повний контроль процесу розроблення законодавства (низький рівень в'язкості). Рівень в'язкості залежить від ряду змінних, внутрішніх або зовнішніх по відношенню до парламенту. До зовнішніх змінних входять політична культура, конституція і місце законодавчого органу в політичній системі. Внутрішні змінні включають систему комітетів, контроль порядку денного, правил та організації палат і ресурсів [4, с. 67–85].

Таким чином, кожен парламент може бути оцінений не тільки з точки зору своєї інституційної бази, а й з точки зору його реальної практичної діяльності.

Парламенти в комуністичній Східній Європі до 1990-х років XX ст. підпорядкувалися апарату комуністичної партії, що особливо впливало на законодавчу діяльність і наглядові функції, зводячи їх до мінімуму. Хвиля політичних змін, яка охопила всі країни Східної Європи на початку 1990-х років, майже відразу перетворила парламенти з установ з дуже обмеженою автономією в прийнятті політичних рішень на один з ключових політичних гравців у кожній країні. На це були, при-

наймні, дві причини. По-перше, парламентам були передані повноваження щодо підготовки та ратифікації нових демократичних конституцій. Це дало їм можливість цементувати сильні позиції для себе в межах нової політичної системи, яка розбудовувалася. По-друге, парламенти були наділені значними повноваженнями з початку перехідного періоду – демократичного транзиту, який завдяки новим конституціям, ухваленим самими ж парламентами,ствердив їх як основного гравця в новітній системі влади та основного борця з комуністичним минулим.

Однак, як і більшість інших політичних установ у регіоні, парламенти зазнали численних змін як в питаннях внутрішнього функціонування, так і у зв'язках з їх зовнішнім середовищем.

Парламенти є символами представництва, можливо, більше, ніж все інше. Одним із завдань свого існування вони мають відображення, представництво соціально-культурного розмаїття суспільства. Комуністичні законодавчі органи намагалася домогтися рівного представництва жінок, селян, робітників і національних меншин, а новостворені парламенти мали на меті перетворитися на дзеркало своїх суспільств [5].

У більшості сучасних європейських демократій ключовими факторами представництва є політичні партії. Партії обирають і формують списки представників, які на момент обрання мають посісти місце в парламенті, і, якщо увійдуть до парламентської більшості, отримують можливість сформувати уряд. Це модель партійного представництва в органах влади, в яких виборці просто делегують свою владу політичним партіям, які найкраще представляють свої політичні уподобання. Проте можуть існувати зв'язки між парламентами і виборцями, особливо в період між виборами, за допомогою різних форм представлення виборчого округу, в якому окремі депутати просувають інтереси конкретних географічних районів, секторів суспільства або навіть окремих його представників.

Ці різні моделі подання не є взаємовиключними, і в більшості політичних систем вони співіснують паралельно [6]. Існує набір неформальних практик, за допомогою яких визначають, яка саме форма представництва домінує, або що станеться, якщо виникнуть конфлікти між різними формами представництва. Наприклад, якщо певний депутат парламенту демонструє внутрішній конфлікт між власними інтересами і інтересами владного інституту. Моделі представництва залежать також від цілого ряду формальних політичних інститутів, головним чином, від виду виборчої системи і характеру політичної партії і партійної системи. У цьому парламенти країн ЦСЄ не є винятком: на розвиток їхніх зв'язків з виборцями значно вплинула сама природа посткомуністичних партій, виборів і виборчих систем. Він також сильно залежить від конкретної структури парламентського членства.

Організовані політичні партії стверджувалися як самостійні політичні актори порівняно повільно в посткомуністичній Східній Європі. Такий стан речей відбувався частково через сильні антипартійні настрої як серед населення і нових політичних лідерів, так і в самому характері комуністичних режимів, адже на початку перехідного періоду домінували антикомуністичні рухи і зонтичні організації, такі як Громадянський форум і Громадськість проти насильства в колишній Чехословаччині, Фронт національного порятунку в Румунії та демонстрації в Словенії. За кількома винятками, такими як Болгарія, наприклад, саме ці рухи виграли перші вільні перегони кандидатів на парламентських виборах.

Партії почали з'являтися тільки тоді, коли ці громадські рухи почали розпадатися в парламенті під час свого першого терміну перебування на посаді. У цьому сенсі парламенти виконали одну дуже важливу функцію в посткомуністичній політиці: вони стали аренами, на якій нові політичні союзи були ліквідовані, а на їх місці створені нові політичні партії. Враховуючи, що більшість з новостворених партій були сформовані зверху і не було міцних зв'язків з суспільством в цілому, їх виживання було б немислимо без інституційної, матеріально-технічної, а нерідко й фінансової підтримки, яка була надана їм парламентами.

Загалом посткомунізм 1990-х років привів до трансформації партійних систем в країнах ЦСЄ. Цьому періоду властиві проекти «партій влади» – політичних суб'єктів, створюваних лідерами, які володіли основними ресурсами у сфері виконавчої влади. До числа таких партій можна віднести польський «Безпартійний блок підтримки реформ» (ББПР), «Рух за демократичну Словаччину» (РЗДС), «Словацький демократичний і християнський союз» (СДХС) і чеську «Громадянську демократичну партію» (ГДП).

М. Горбаченко, досліджуючи партійне будівництво в країнах Центральної та Східної Європи, пропонує виділяти дві хвилі партійного будівництва, що відбулися завдяки зовнішньому тиску владних інститутів. «Можна говорити про дві «хвилі» партійного будівництва зверху. Партії першої хвилі (ББПР, РЗДС, ГДП) відрізняє персоніфікація. Партія другої хвилі (СДХС) персоніфікована меншою мірою, хоча орієнтація на лідера залишається досить значущою для її електорату» [7, с. 124].

«Партії влади», втім, створювалися не в усіх посткомуністичних країнах. Так, наприклад, Угорщина їх не знає. Всі «партії влади» спочатку виростали з широких демократичних рухів, їх ідеологічною основою був антикомунізм. Вичленення правлячої партії супроводжувалося її дрейфом в центр, а антикомунізм поступово змінювався своє-

рідним альтеркомунізмом. Демократи, прийшовши до влади, вже не стільки боролися з комунізмом, скільки намагалися сформулювати яку-небудь ідейну альтернативу. Але жодній «партії влади» ніде цього зробити не вдалося.

Партія другої хвилі, СДХС, формувалася як партія з амбітними цілями, її основними конкурентами були не комуністи, а популісти.

Наступний період – це час стандартизації політичних суб'єктів, тобто чіткого визначення структури, стратегічних цілей, програм, тактичних планів. Він починається з другої половини 1990-х років. Змістом цього процесу І. Жуковський називає заміщення екстраординарного політичного порядку денного на ординарний [8, с. 11].

Водночас програми політичних партій в країнах ЦСЄ не стали й сьогодні відображенням історичних ліній громадського і політичного протистояння, так само як не є вираженням інтересів тих чи інших суспільних груп. Для партійних систем характерна певна нестабільність (особливо в Польщі та Словаччині), хоча амплітуда розгойдування «політичного маятника» постійно скорочується. «У більшості посткомуністичних країн ЦСЄ в межах інституту багатопартійності склалася двополюсна партійна система з одним полюсом у вигляді рухів, блоків, партій соціал-демократичної спрямованості і таким же полюсом ліберально-демократичної спрямованості» [8, с. 11]. Ця тенденція найслабше виражена в Словаччині після повалення мечьярізма. У Польщі, Чехії та в Угорщині риси стандартних (за структурно-функціональними параметрами) партій найбільшій мірі знайшли «традиційні» ліві сили.

Оскільки сьогодні найбільш істотними є проблеми модернізації, у більшості країн регіону посилюється протистояння консерваторів і лібералів. У країнах ЦСЄ спостерігався феномен «виборів розчарування», коли на зміну партіям-піонерам демократизації приходять опозиційні сили. Однак протистояння ліберально-демократичних і консервативних партій тут часто підмінене конкуренцією посткомуністичних партій зі слабкою ідеологічною основою [9, с. 22].

Загалом в країнах Центральної та Східної Європи все більше проявляється тенденція до відходу партій і рухів від ідеологізованих способів вирішення гострих питань.

Порівняно новим поняттям в лексиконі посткомунізму кінця XX ст. стає центризм, яке далеко не завжди адекватно розуміється не тільки рядовими громадянами, але й деякими політиками. Під центризмом зазвичай мають на увазі «золотий усереднений шлях», могутню силу, здатну об'єднати націю, відмову від західних моделей розвитку тощо. Однак у форматі міжпартійних коаліцій центристам нічого запропонувати суспільству, крім набору усереднених тез від правих і лівих. Набагато ефективніше політичний центр діє в форматі незалежних політиків, не пов'язаних партійними зобов'язаннями. Збільшення числа незалежних депутатів в парламентах частково підтверджує слабкість центристських організацій. Крім того, процес «стандартизації» партій і рухів, що існують, актуалізує пошук шляхів міжпартійної консолідації.

У всіх країнах ЦСЄ спостерігається криза не центристської ідеї, а скоріше центристських об'єднань. Нові партії і коаліції, як правило, формуються не на ідеологічній, а на кон'юнктурної основі. Спостерігається компенсаторність – властивість партійної системи відшкодовувати ідейно-організаційний дефіцит на політичному ринку за рахунок формування нових політичних партій, які кон'юнктурно відповідають потребам виборців. Партії-компенсатори виникають в умовах серйозної деформації партійної системи, дефіциту партій, які дійсно за своїми якостями затребувані виборцями. До числа найбільш успішних партій-компенсаторів слід віднести чеську «Партію зелених». Партії-компенсатори перебувають у повній залежності від зовнішніх чинників, вони не здатні самостійно формувати власний електорат і можуть бути легко маргіналізовані в майбутньому.

Іншим наслідком посткомуністичного етапу є посилення позиції націоналістів і популістів. Розглядаючи роль націоналізму в процесі посткомуністичної трансформації, німецькі політологи К. Мюллер і А. Пікель виходять з множинності ідеологій націоналізму, неспівпадання уявлень про соціальне значення націоналізму на Заході і Сході [10, с. 76–88]. Досвід Східної Європи доводить, що в посткомуністичний період країни переживають фазу ренаціоналізації. Однак у ЦСЄ, на відміну від балканських і прибалтійських країн, ні ліберали, ні націоналісти не отримали вирішальної переваги відносно один одного. К. Мюллер і А. Пікель пояснюють це найпотужнішим впливом зовнішнього чинника – втягуванням цих держав в процеси європейської інтеграції.

Отже, досягнуті результати цього процесу не можна трактувати однобічно через те, що він має як свої переваги, так і певною мірою недоліки, які ще не датюь змогу говорити про завершений етап трансформаційних перетворень у цих країнах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Mezey M. Classifying Legislatures / M. Mezey // Comparative legislatures. – Durham, NC : Duke University Press, 1979. – 567 p.

2. Packenham R. Legislatures and Political Development / R. Packenham // Legislatures in Developmental Perspective / A. Kornberg, L. Musolf. – Durham NC : Durham University Press, 1970. – p. 21–82.

3. Norton P. Parliaments in Western Europe / P. Norton. – London : Frank Cass, 1990. – 245 p.

4. Blondel J. Legislative Behaviour: Some Steps Towards a Cross-National Measurement / J. Blondel // Government and Opposition. – 1999. – Vol. 5 (1). – p. 67–85.

5. Kopecky P. Parliaments in Central and Eastern Europe: Changing Legislative Institutions / P. Kopecky // Czech Sociological Review. – 2005. – Vol. 41. – №. 3. – p. 361–373.

6. Kopecky P. Указ. стаття.

7. Горбаченко М. Некоторые идеологические и политические итоги «посткоммунизма 1990-х годов» в странах Центральной и Восточной Европы / М. Горбаченко // Вестник МГОУ. – Серия: История политической науки. – 2011. – № 1. – С. 122–129.

8. Жуковский И. К проблеме преодоления посткоммунистического характера партийной системы / И. Жуковский // Человек и власть в современной России. – 2006. – Вып. 8. – С. 11–23.

9. Мельвиль А. Демократические транзиты теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Мельвиль. – М. : Московский общественный научный фонд «Издательский центр научных и учебных программ, 1999. – 108 с.

10. Мюллер К. Многообразие национализма в посткоммунистический Восточной Европе / К. Мюллер, А. Пикель // Восточноевропейские исследования. – 2007. – № 6. – С. 76–88.

Ржевська Н.Ф.

Роль глобалізації в транснаціоналізації політичної експертизи та прогнозування

УДК 32.351:303

Ржевська Н.Ф.,
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародної інформації
Навчально-наукового інституту
Міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

Показано вплив глобалізації на транснаціоналізацію політичної експертизи та прогнозування.
Ключові слова: *глобалізація, транснаціоналізація, транснаціональні аналітичні центри, політична експертиза, прогнозування.*

Показано влияние глобализации на транснационализацию политической экспертизы и прогнозирования.
Ключевые слова: *глобализация, транснационализация, транснациональные аналитические центры, политическая экспертиза, прогнозирование.*

There is highlighted the globalization influence on the transnationalization of political expertise and prognostication.
Key words: *globalization, transnationalization, transnational analytic centers, political expertise, prognostication.*

XXI століття позначилося висхідною динамікою інтеграційних процесів у політичній, економічній, екологічній та культурній сферах. Процес взаємозалежності та уніфікації отримав назву глобалізації і нині є однією з основних тенденцій світового розвитку, що спричинила появу глобальних проблем сучасності, вирішення яких не залежить від однієї держави, або невеликої групи.

Потреба пошуку шляхів вирішення цих проблем стала поштовхом до створення аналітичних центрів, що займаються питаннями розвитку всього людства, виходячи за межі однієї країни і стаючи транснаціональними.

Транснаціоналізація – це не що інше, як процес посилення світової інтеграції у результаті глобальних операцій ТНК, якісно новий етап інтернаціоналізації міжнародних відносин, для якого характерним є різке зростання ролі зовнішніх факторів розвитку всіх держав і створення транснаціонального капіталу. На цьому етапі аналітичні центри відіграють значну роль у розв'язанні найгостріших проблем як міжнародного, так і внутрішньодержавного рівнів. Їм вдається реалізовувати оригінальні дослідження та освітні програми, спрямовані на навчання та здійснення впливу на політиків і осіб, які формують громадську думку з широкого кола економічних, соціальних, політичних, екологічних питань та проблем безпеки. Крім того, вони стають інструментом суспільного контролю, визначаючи суспільні цілі та цінності.

Окремі ідеї та концепти, спрямовані на теоретичне осмислення проблематики становлення аналітичної експертизи, представлені у працях зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема О. Валевського, В. Горбатенка, В. Грановського, С. Дацюка, Ю. Калиновського, В. Ребкала, В. Романова, Ю. Сурміна, В. Тертички, О. Токовенка, В. Хилька, Г. Щедрової. Попри розробку цих окремих аспектів, проблема транснаціоналізації експертного середовища, спричиненої глобальними викликами, не досягла всебічного теоретичного осмислення й потребує подальшого вивчення.

Ми маємо на меті показати вплив глобалізації на транснаціоналізацію політичної експертизи та прогнозування (появу транснаціонального експертного середовища).

Транснаціональні корпорації (ТНК) контролюють до половини світового промислового виробництва та близько 70% зовнішньої торгівлі. Загальна сума їхніх іноземних інвестицій становить близько 2 трлн. дол. США. Сучасні ТНК володіють приблизно 95% світових патентів і ліцензій, а глобалізація витісняє традиційних акторів міжнародного політичного процесу транснаціональними інформаційними суперкорпораціями.

Саме тому тенденції структурних перетворень у різних сферах неможливо розглядати окремо від процесів транснаціоналізації, а ключовим у дослідженні є встановлення перспектив результативності аналітичного продукту транснаціонального характеру. Транснаціональні інформаційно-аналітичні структури, контролюючи відкриті інформаційні мережі та інформаційні потоки в них, усе більше набувають рис транснаціональних корпорацій, інтереси яких знаходяться на територіях різних країн із різними законами, традиціями, геополітичним положенням і державним устроєм, цільові установки яких не завжди збігаються з корпоративними інтересами ТНК. Зазначене дає підстави зробити висновок, що у найближчому майбутньому в будь-якому збройному конфлікті будуть задіяні сили та засоби як мінімум трьох сторін – сили агресора, жертви агресії і однієї чи декількох інформаційно-аналітичних ТНК.

Це виявляється в реальних потребах відстоювати власні інтереси на міжнародному рівні із залученням до вирішення власних політичних питань суб'єктів міжнародної політики та міжнародного публічного права, тиснути на них, оскільки їхня діяльність і стан безпеки залежать від стабільного функціонування мережної інфраструктури, припливу інформаційних і мережних ресурсів та нових інформаційно-телекомунікаційних технологій [1].

Процеси глобалізації відіграли значну роль у становленні транснаціональних аналітичних центрів. Із кінця 1960-х років помітною стала трансна-

ціоналізація експертно-ідеологічної роботи, переважно в Західній Європі. В 1950-х роках фахівці із США брали участь в роботі науково-ідеологічних центрів інших країн Заходу, а до розробок американських «мозкових центрів» залучалися експерти з країн Західної Європи. В другій половині 1960-х років з'явилися недержавні політико-аналітичні структури, які не тільки об'єднували експертів та ідеологів із країн Заходу, а й не були прив'язані в своїй роботі до однієї держави. Їхньою метою була розробка прогнозів і стратегій розвитку всього людства.

Наступною тенденцією у розвитку аналітичних центрів стала переорієнтація їхньої діяльності з дослідження проблем внутрішньодержавного масштабу на глобальний. Причиною появи таких напрямів роботи стала криза сучасного суспільства та глобальні проблеми людства.

Особливістю інтелектуальної транснаціоналізації в сучасних міжнародних відносинах стало виникнення національних, регіональних і глобальних структур у формі мережевих об'єднань аналітичних центрів. Саме на ґрунті мережі можливим стає обмін інформацією, колективне виконання політичних замовлень, створення колективних пропагандистських ресурсів, тематичний поділ праці, координація роботи, узгодження ідейно-політичних позицій із тих або інших питань.

Інтеграція аналітичних центрів в мережеві структури розвивається переважно у двох керунках. Перший – це коли об'єднуються зусилля центрів близької ідеологічної орієнтації, другий – це коли невеликі експертні інститути, що працюють із вузькою тематикою, об'єднуються для формування спільних позицій із більш широких, часто глобальних політико-економічних питань, або ж коли взаємодіють центри, що досліджують близьку проблематику [2].

Збільшення числа аналітичних центрів і посилення їх ролі в сучасних процесах глобалізації обумовлені нинішньою інформаційною епохою і формуванням інформаційного суспільства. Інтернет поширює інформацію аналітичних центрів та ефективно забезпечує комунікацію. Як результат, поява віртуальних, розосереджених у просторі аналітичних центрів п'ятого покоління, так званих транснаціональних мереж думок.

Діяльність зі створенню таких мереж – це різні форми взаємодії окремих центрів: міжособистісні взаємодії, контакти організацій, взаємодія через Інтернет. «Транснаціональні мережі думок» – віртуальні експертні мережі, які розглядають стратегічні питання динамічно, в режимі реального часу. Такі аналітичні центри не мають обмежень за напрямами діяльності і за кількістю експертів, які можуть брати в них участь. Такі проекти, як «Глобальна політика» Фонду Карнегі, «Мережа глобального розвитку» Світового банку, «Глобальна мережа державної політики» ООН і «Аналітичні центри та громадянське суспільство» Науково-дослідного інституту зовнішньої політики, налагодили партнерство з аналітичними центрами по всьому світу в прагненні створити глобальні мережі, які будуть аналізувати світові проблеми, намагатися формувати зовнішню політику та впливати на програми і пріоритети міжнародних інститутів.

Таким чином, політична глобалізація стимулювала зростання загальної потреби у формуванні загальносвітових уявлень про перспективи і протікання процесів глобального розвитку. Подальший розвиток одержують тенденції кількісного зростання аналітичних центрів та розширення їхнього впливу на ідеологічні та політичні процеси.

Транснаціоналізація аналітичних центрів збільшила їх можливості щодо поширення знань та ідей до різних аудиторій, а також дала змогу політикам більше застосовувати аналітичні дослідження в процесі прийняття політичних рішень. Процеси транснаціоналізації мають значний вплив на всі сфери людського життя, в тому числі й на діяльність аналітичних центрів. На сучасному етапі можна виділити дві основні тенденції в їхньому розвитку:

– переорієнтація досліджень деяких «мозкових центрів» з внутрішньодержавних проблем на глобальні;

– створення транснаціональних аналітичних центрів та «транснаціональних мереж думок».

Вищеозначені процеси мають важливе значення для подальшого розвитку аналітичних досліджень, що сприяють розв'язанню глобальних проблем та застосовуються при прийнятті рішень на державному рівні.

Наприкінці XX століття розвиток ІТ та процеси глобалізації привели до трансформування ролі та форми традиційних аналітичних центрів. Так, з'явилися перші «фабрики думки» п'ятого покоління, так звані транснаціональні мережі думок.

Транснаціональні мережі думки – віртуальні експертні мережі, що розглядають стратегічні питання динамічно в режимі реального часу. Такі аналітичні центри не мають обмежень ані за кількістю експертів, що беруть участь, ані за напрямами діяльності.

Користуючись геометричним відображенням методу аналізу соціальних мереж, можна побачити принципові відмінності традиційного аналітичного центра (ТАЦ) від транснаціональної мережі думок (ТМД). Якщо прийняти актора «1» (Рис. 1) за центральний (модеруючий), а інших акторів прийняти за експертні, то очевидно, що традиційний аналітичний центр має центричну структуру, яка обумовлена низьким ступенем домінантності та зв'язків акторів.

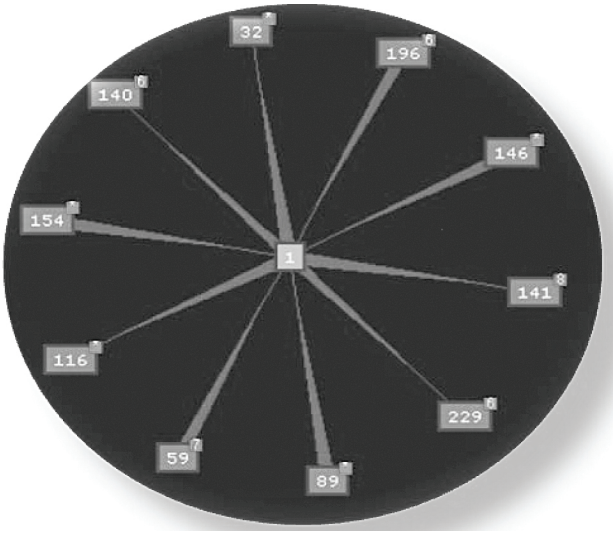

Рис 1. Організаційна модель традиційного аналітичного центру

У той же час модель ТМД (Рис. 2) має хаотичну структуру. За рахунок того, що кожен із акторів може стати аффіліатом (таким, що може створювати власну мережу експертів), модель ТМД відрізняється високими показниками домінантності та зв'язку.

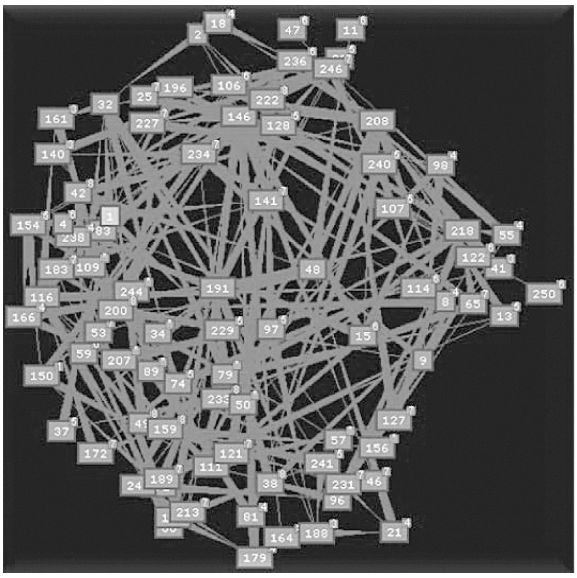

Рис. 2. Організаційна модель транснаціональної мережі думок

Переваги моделі ТМД дають змогу реалізовувати проекти національного або глобального масштабу, тобто ті, що мають розгалужену ієрархію інформації, обмежень, ресурсів, зв'язків тощо. Крім можливості самоорганізації шляхом аффіліації, ТМД має переваги з точки зору принципів управління знаннями. Останнє виникає через насичення інформаційного середовища за принципом бази знань.

У цьому випадку аффіліат, створюючи вузлову мережу акторів, здійснює наповнення специфічних знань в колі вузькоспеціалізованих експертів, а ефективна міждисциплінарна таксономізація знань та розгалужені пошукові механізми дають змогу не тільки швидко отримати потрібну інформацію, а й відтворити нові знання.

Таким чином, модель ТМД є більш ефективною, ніж ТАЦ, у проведенні масових міждисциплінарних дискусій, створенні, накопиченні та відтворенні великих масивів знань. За цими ознаками ТМД може бути інструментом моніторингу та аналізу соціально важливих та глобальних явищ, а також механізмом знаходження рішень стосовно метаспрямованих (міждисциплінарних, міжгалузевих та інших) проектів [3].

Останніми роками спостерігається зменшення кількості утворення нових аналітичних центрів. До аналітичних центрів і неурядових організацій у всьому світі почали ставитися негативно представники владних кіл, і ускладнилась регуляторна база їх діяльності, державні та приватні спонсори скоротили фінансування політичних досліджень, збільшилось фінансування короткострокових проектів і зменшилось фінансування інститутів, аналітичні центри виявились недостатньо спроможними пристосуватися до нових умов, збільшилась конкуренція з боку організацій, що захищають певні інтереси, комерційних консалтингових компаній, юридичних компаній, електронних медіа, а також має місце той факт, що окремі інститути виконали свої цілі та припинили власну діяльність.

Незважаючи на зменшення кількості аналітичних центрів, вони продовжують посилювати свою роль і вплив у всіх країнах світу. У розвинених країнах і країнах, що розвиваються, державні органи та окремі політики стикаються зі загальною проблемою залучення експертних порад під час прийняття рішень на державному рівні. Політичному керівництву потрібна надійна, доступна та корисна інформація про суспільства, якими вони керують. Їм також потрібно знати, як працює нинішня політика, чи існують можливі альтернативи, скільки вони можуть коштувати та якими будуть їхні наслідки [4].

Нове тисячоліття поставило перед організаціями, що займаються політичними дослідженнями, завдання систематизації великого об'єму знань, інформації та асоціативної енергії для підтримки економічного та соціально-політичного прогресу. На глобальному ринку ідей аналітичним центрам потрібно розвивати партнерські відносини на державному, регіональному та глобальному рівнях, створюючи паралельно нові та інноваційні платформи для передачі своїх продуктів і послуг зростаючій кількості споживачів: громадянам, політичному керівництву та компаніям у всьому світі.

Ми пропонуємо перелік сучасних тенденцій та нових викликів, що нині стоять перед аналітичними центрами (Рис.3).

Рис 3. Нові виклики, що стоять перед аналітичними центрами

Головним завданням аналітичних центрів залишається підготовка вчасних і доступних політичних досліджень із критично важливих державних питань, до яких активно залучаються політичне керівництво, преса, суспільні діячі. Минули часи, коли аналітичні центри могли працювати під гаслом «досліджуй, записуй, а ті, кому потрібно, знайдуть».

Зараз аналітичні центри повинні бути гнучкими, потужними центрами формування політичних рішень. Журнал "The Economist" відзначає, що «успішні аналітичні центри» як організації, поєднуючи «інтелектуальну глибину, політичний вплив із талантом до публічності, комфортним середовищем та деякою ексцентричністю», неспроможні інтегрувати нові технології та стратегії комунікації, приречені називатися «педантами» і можуть забути про будь-які перспективи.

Із огляду на причини, вказані нами, роль і важливість транснаціональних аналітичних центрів, створених на вимогу глобальних викликів, зростають і будуть зростати. Це спричинено тим, що на державному, регіональному та глобальному рівнях з'являється безліч політичних викликів, а за останні 10–15 років уряди та громадянські організації звикли звертатися до аналітичних центрів за новими ідеями, порадами і, напевно, така тенденція буде спостерігатися й у майбутньому [5].

Отже, в міру концентрації великого капіталу (особливо на рівні перетворення його в транснаціональний капітал) дедалі більшого значення в системі його інтересів набувають стратегічні проблеми розвитку країни та глобальні процеси. Великий капітал посилює свій вплив на розробку й реалізацію державної політики та формування суспільних уявлень, під тиском яких влада приймає свої рішення.

Під тиском цього нового виклику великий капітал у розвинених країнах почав сприяти формуванню мережі незалежних від держави аналітичних центрів, що стали фактичними продуцентами стратегічних ідей. Вони опрацьовують способи вирішення проблем, аналізують наслідки ухвалення рішень тощо. Багаторічна світова практика переконує, що ця ланка допомагає забезпечити спадкоємність стратегічної політики при зміні правлячих еліт і її високу якість, формування альтернативного потоку стратегічних ідей і рішень та просування їх у суспільстві.

Тенденцією у розвитку аналітичних центрів стала переорієнтація їхньої діяльності з дослідження проблем внутрішньодержавного масштабу на глобальний. Такими напрямами роботи стала криза сучасного суспільства, глобальні проблеми людства, глобалізаційні процеси. Транснаціоналізація аналітичних центрів часто стимулюється і фінансується міжнародними організаціями та приватними фондами, зокрема в Сполучених Штатах Америки, Європі і Японії. Разом із міжнародним потоком коштів постала інтернаціоналізація їхнього кадрового складу.

І кілька слів щодо України. Сучасний етап розвитку вітчизняних неурядових аналітичних центрів ознаменований впливом на їхню діяльність як глобальних, так і національних процесів та тенденцій. Серед основних пропозицій та рекомендацій, які б допомогли органам державної влади у формуванні зовнішньополітичного курсу пропонуємо:

1) розширення повноважень експертів аналітичних центрів у консультативно-дорадчих органах при Президентові України;

2) сприяння включенню експертів у робочі групи з підготовки стратегій і концепцій розвитку України, що затверджуються указами Президента;

3) залучення фахівців аналітичних центрів до публічних заходів, що проводяться під егідою Президента (семінари, круглі столи, конференції);

4) проведення соціологічними службами окремих аналітичних центрів загальнонаціональних досліджень на замовлення Президента;

5) залучення представників аналітичного середовища до участі у підготовці та експертизі законопроектів;

6) розширення участі представників аналітичних центрів в науково-експертних та громадських радах при парламентських Комітетах;

7) сприяння участі експертів у робочих групах із підготовки важливих державних рішень та документів.

Нині ж взаємодія аналітичних центрів і органів державної влади має нерегулярний характер і зазвичай обмежується залученням окремих експер-

тів центрів до участі в роботі дорадчих органів і розробці окремих документів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Филиппов В. Аналитические центры и транснациональные корпорации / В. Филиппов, Л. Богатырева. – М. : Ленанд, 2008. – 152 с.

2. Клименко О. «Фабрики думок»: вплив неурядових організацій на політику демократичних держав / О. Клименко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 92–103.

3. Кальниш Ю. Інституціональні особливості аналітичного супроводу процесів вироблення та реалізації державної політики в сучасній Україні / Ю. Кальниш // Вісник НАДУ при Президентові України. – 2006. – № 2. – С. 54–56.

4. Мирзаян Г. «Мозговые центры» и процесс принятия решений в США / Г. Мирзаян // Россия и Америка в XXI веке. – 2011. – № 3. – С. 47–62.

5. Haas R. Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy – Makers Perspective / R. Haas // U.S. Department of States [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.states.gov.s/p/rem/15506htm.

Седляр Ю.О.,
Стадніченко О.І.

Зовнішньополітичний аналіз: предметне поле дослідження та етапи становлення

УДК 327:061

Седляр Ю.О.,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

Стадніченко О.І,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної
інформації
Інституту міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

У статті розкривається предметне поле дослідження та еволюція аналізу зовнішньої політики. Виклад розпочинається з висвітлення основних трьох етапів формування цього наукового напряму, з'ясовується вплив глобалізації на зовнішньополітичний аналіз. Оцінюються перспективні напрями подальшого розвитку аналізу зовнішньої політики.
Ключові слова: *аналіз зовнішньої політики, метод, теорія міжнародних відносин, прийняття зовнішньополітичних рішень, компаративний аналіз.*

В статье раскрывается предметное поле исследования и эволюция анализа внешней политики. Изложение материала начинается с рассмотрения трех основных этапов формирования этого научного направления, выясняется влияние глобализации на внешнеполитический анализ. Оцениваются перспективы дальнейшего развития анализа внешней политики.
Ключевые слова: *анализ внешней политики, метод, теория международных отношений, принятие внешнеполитических решений, компаративный анализ.*

The article surveys the field and the development of foreign policy analysis. It opens with a review of three main periods of foreign policy analysis' evolution and then goes on to explore the impact of globalization on the field. It is stressed what global processes mean for the making and conduct of foreign policy. In conclusion, we discuss the suggestions for perspectives that can improve foreign policy analysis in the future.
Key words: *foreign policy analysis, method, theory of international relations, foreign policy decision-making, comparative analysis.*

В умовах «нестаціонарної» міжнародної системи (І. Дудко, Є. Камінський), що характеризується посиленням глобальних загроз, підвищенням напруги у політичних взаєминах між учасниками світових процесів, низькою ефективністю міжнародних інститутів, особливого значення набуває оптимізація зовнішньополітичної діяльності, а разом з тим і поглиблення наукового знання у сфері аналізу зовнішньої політики. Вирішення цього завдання обумовлює вивчення предмету та становлення цього наукового напряму, диктує необхідність окреслення основних проблем, що постають перед зовнішньополітичним аналізом на початку XXI ст., з'ясування перспектив його подальшого розвитку.

У ході аналізу проблеми було досліджено праці класиків зовнішньополітичного аналізу, у яких визначаються змістовні компоненти зовнішньої політики країн, обґрунтовується методологія дослідження інструментарію зовнішньополітичного впливу. До них, зокрема, належать роботи Г. Аллісона, Д. Вердієра, Х. Віарди, Д. Гернера, М. Гроенліера, Т. Данна, Л. Джонсона, К. Елмана, Дж. Ендікотта, О. Журавльова, Ф. Зелікова, Ч. Кеглі-мол., Б. Сепіна, Д. Сингера, С. Сміта, Дж. Снайдера, Р. Снайдера, Г. Спраута, М. Спраут, Е. Стемма, М. Хрустальова, П. Циганкова. Отже, з'ясуємо предметне поле дослідження й особливості становлення зовнішньополітичного аналізу як наукового напряму.

На підставі вивчення вищезгаданих праць визначимо предметом зовнішньополітичного аналізу дослідження формування і реалізації державою зовнішньої політики. За У. Вертзебергером, аналіз зовнішньої політики – це науковий напрям, котрий фокусує увагу на політичній діяльності, впливі, що здійснюється одним суверенним суб'єктом по відношенню до іншого (необов'язково суверенної держави) у зовнішньому середовищі. Цілісність аналізу зовнішньої політики як самостійного наукового напряму (при наявності диференційованих підходів) проявляється у предметному полі, а саме у пошуку розуміння і пояснення процесів зовнішньої політики і поведінки акторів світової політики (Л. Нік, Дж. Хей, П. Хейні).

Отже, метою аналізу зовнішньої політики є забезпечення комплексного розуміння зовнішньої політики як міжнародного феномена, всіх її складових.

Експерти Оксфордського університету Т. Данн, С. Сміт, А. Хедфілд виділяють три етапи становлення аналізу зовнішньої політики як наукового напряму:

1) 1950-ті рр. – перша половина 1960-х рр.;
2) друга половина 1960-х рр. – перша половина 1980-х рр.;
3) друга половина 1980-х рр. – теперішній час [1].

Для першого періоду характерні спроби виокремлення аналізу зовнішньої політики з предметного поля теорії міжнародних відносин, зміщення акцентів на особистісний фактор лідера, що приймає зовнішньополітичні рішення, як головний елемент для розуміння зовнішньої політики держави. У цей час виходять такі фундаментальні роботи, що закладають основи теорії зовнішньої політики: Г. Брук, Б. Сепін, Р. Снайдер «Прийняття рішень як підхід до вивчення міжнародної політики» (1954 р.); спільна робота Гарольда та Марагарет Спраут «Гіпотези індивідуального рівня взаємин у контексті міжнародної політики» (1956 р.); Дж. Розенау «Передтеорії та теорії зовнішньої політики» у колективному дослідженні «Підходи в порівняльній і міжнародній політиці» під редакцією Р. Фаррелла (1966 р.). У першій роботі автори звертають увагу

на те, що зовнішня політика існує не лише на державному рівні, але й на індивідуальному – політиків, які формують зовнішньополітичний курс країни. Г. Спраут та М. Спраут обґрунтовують доцільність вивчення психологічних особливостей осіб, що приймають зовнішньополітичні рішення. На думку дослідників, існує два фактори, які впливають на вироблення рішень у сфері зовнішньої політики: міжнародне та операційне середовище (внутрішнє). Дж. Розенау виділив п'ять рівнів аналізу зовнішньої політики (особистість лідера, його роль, специфіка державно-політичного устрою, суспільного ладу, системні ознаки міжнародних відносин) [2].

Однак у цьому періоді зародження зовнішньополітичного аналізу популярністю користувався політреалістичний підхід до вивчення зовнішньої політики, який, втім, не міг задовольнити фахівців-міжнародників, котрі прагнули, з одного боку, розширити методологічну базу аналізу зовнішньої політики, а з іншого боку, розуміли, що зовнішня політика будь-якої держави не може бути пояснена лише у контексті природи національних інтересів, силового виміру світової політики тощо. І дійсно, зовнішня політика у роботах представників політичного реалізму фактично зводилася до вироблення воєнно-політичної стратегії (ядерна стратегія – школа стратегічного аналізу), що, по-перше, прив'язує теорію зовнішньої політики до воєнної теорії; і по-друге, ігнорує можливість коливань у зовнішньополітичному курсі держави, звужує форми та методи зовнішньополітичної діяльності, не враховує тип політичної системи, культуру тощо. Але водночас не слід применшувати внесок політреалістів у становлення нового наукового напряму, досвід яких цінний передусім тим, що дав змогу закласти елементи аналізу зовнішньої політики в дискурсі до класичних шкіл в теорії міжнародних відносин. Д. Гернер зауважує: «Аналіз зовнішньої політики виник з традиційного розуміння зовнішньої політики, заснованого на realpolitik з його тезою про унітарну природу держави. <…> Він є продуктом взаємовпливу класичного реалізму і біхевіористської революції» [3].

Другий етап характеризується двома основними тенденціями: пошуком багаторівневої теорії пояснення змісту зовнішньої політики (структурно-функціональний підхід), розширенням методологічної бази аналізу зовнішньополітичної діяльності (варто пригадати другу велику дискусію в теорії міжнародних відносин, яка ввела у міжнародні дослідження практику застосування експлікативних методів).

Структурно-функціональний підхід відбився в теорії прийняття зовнішньополітичних рішень, що починає заявляти про свою автономність.

Теорія прийняття зовнішньополітичних рішень зводить сутність зовнішньої політики до аналізу процесу прийняття рішень у сфері зовнішніх зносин. У свою чергу, вивчення процесу прийняття зовнішньополітичних рішень є динамічним виміром системного аналізу зовнішньої політики. Дослідження детермінант зовнішньої політики без урахування цього процесу виглядає неповним, оскільки саме він є тим самим «фільтром», крізь який проходять найбільш важливі (з точки зору особи/осіб, що виробляють рішення) чинники, що визначають специфіку зовнішньої політики.

Перед тим як розглядати сутність сформульованих концепцій прийняття зовнішньополітичних рішень, слід вказати на дві методологічні проблеми їх формування. Насамперед, йдеться про два головні підходи до розуміння процесу прийняття зовнішньополітичних рішень: нормативно-прескриптивний та дескриптивно-експлікативний. Ці підходи виходять із протилежних способів розуміння проблеми: прескриптивний підхід зорієнтований на побудову формальних, нормативно оптимізованих моделей; дескриптивний – на створення емпірично обґрунтованих моделей реальних практик процесу прийняття зовнішньополітичних рішень (націлений на розкриття глибинної мотивації суб'єкта, що приймає те чи інше рішення) [4].

Теорія прийняття зовнішньополітичних рішень розрізняє два рівня вироблення рішення – індивідуальний та бюрократичний. Якщо у першому випадку ключова роль належить особі, що приймає рішення, то у другому зовнішньополітичне рішення є результатом складної взаємодії бюрократичних структур (Р. Аксельрод, Ч. Бернард, Д. Дейвіс, Г. Кіссінджер, Дж. Марч, Г. Саймон, Д. Стейнбрюннер). У цьому випадку зовнішньополітичне рішення є результатом «політичного торгу» між бюрократичними структурами, кожна з яких має власні (часто відмінні) погляди, позиції щодо розстановки пріоритетів у зовнішній політиці держави. Відносною автономією характеризується операційна модель, що розуміє процес прийняття зовнішньополітичних рішень як послідовність фаз/операцій (Г. Аллісон).

У третьому періоді формується комплексний підхід до розуміння сутності зовнішньої політики, автори звертаються до проблеми інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності («ефект CNN») (Д. Грабер, В. Дадлі, Л. Джеффрс, Р. Перлофф), набувають популярності теорії лідерства (Б. Корані, Д. МакНіл, А. Мінтц, Д. Мітчелл, П. Петерсон, Т. Престон, Л. Сігельман, М. Херманн, Т. Шо), вивчається роль соціокультурного середовища, національного ядра у формуванні зовнішньої політики, зустрічаються спроби виокремити критерії оцінки ефективності зовнішньої політики (Г. Брук, Ф. Зеліков, Ч. Кеглі-мол., Б. Сепін, Р. Снайдер, Е. Уіткопф). З іншого боку, у теорії зовнішньої політики розпочалася дискусія між представниками класичного підходу і «другим поколінням». Класичний підхід (Г. Аллісон, Г. Брук, М. Іст, Ч. Кеглі-мол., Дж. Розенау, Б Салмор і С. Салмор, Б. Сепін, Р. Снайдер, Ч. Херманн) фокусує увагу переважно на теорії прийняття зовнішньополітичних рішень, інституційному вимірі зовнішньої політики

та компаративістиці, «друге покоління», у свою чергу, представлене більш широким спектром концепцій, наприклад, національної ідентичності, інформаційного забезпечення зовнішньої політики (Ф. Зеліков, П. Катценштейн, І. Прізел) чи соціальної основи національного інтересу (М. Фіннермор).

Продовжується дискусія навколо проблеми співвідношення впливу внутрішніх (domestic sources) і зовнішніх (international environment) чинників на формування зовнішньої політики. Водночас робляться спроби об'єднати ці два напрями, наприклад у теорії взаємопроникнення Дж. Розенау (linkage politics) чи в теорії «дворівневої гри»/«two-level-game» (П. Еванс, Р. Путнем, Г. Якобсон) [5]. З іншого боку, аби примири два напрями деякі дослідники намагаються відштовхуватися від класичних шкіл у теорії міжнародних відносин. У цьому плані цікавим виглядає підхід К. Елмана, який звертається до неореалізму [6]. Проте однобічність такого аналізу відразу виявилася. Так, за словами К. Уолтса, теорія міжнародних відносин виходить з унітарності держави як актора. І навпаки, зовнішньополітичний аналіз пояснює, чому країни з рівними ресурсами поводяться по-різному на світовій арені. Відмінності у поведінці виходять з відмінностей у внутрішньому устрої. Зовнішня політика ж є продуктом діяльності уряду [7].

У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. в академічних колах з новою гостротою розгорнулися дебати навколо проблеми впливу процесів глобалізації на зовнішню політику і зовнішньополітичний аналіз. Глобалізація часто використовується як аналітичний термін, але «фактично є концепцією». Виходячи з того, що глобалізація є явищем кількісним і якісним, але не «кінцем історії»[1], з'ясуємо її основні риси, аби обміркувати, як і якою мірою позначається її вплив на традиційній концепції зовнішньої політики.

Існує чимало визначень глобалізації, які часто підкреслюють різні аспекти цього явища. Водночас найширша дефініція глобалізації, можливо, належить Д. Хелду, який визначає її як процес трансформації просторової організації соціальних відносин, що характеризується інтенсивністю зв'язків, посиленням взаємовпливу та взаємозалежності і спричиняє трансконтинентальні або міжрегіональні мережі активності [8].

Це визначення виокремлює те, що може вважатися основною рисою глобалізації. По-перше, глобалізація подається в часовому вимірі – вона не є статичною, не є раптовою подією, а є довготривалим процесом в напрямку до «трансплaнетарного зв'язку» (Дж. Шолте) [9]. По-друге, – і це є фундаментально новим – глобалізація тягне за собою поступову трансформацію соціальних відносин від територіально-зв'язаних форм організації (наприклад, держави) до, як називає Дж. Шолте, «супертериторіальності» і, як інші називають, «детериторизації» соціального життя, наприклад, виникнення нових соціальних і політичних утворень, не прив'язаних до певної території (М. Байсхайм, Г. Уолтер) [10]. З точки зору Д. Хелда, ці нові утворення називаються «потоками» і «мережами», перші визначаються як рух людей, символів, інструментів тощо в просторі і часі, а останні визначаються як «регульована і чітко визначена взаємодія між незалежними агентами, осередками активності та центрами сили». По-третє, глобалізації притаманні: посилення економічної, соціальної і політичної активності через кордони; інтенсивність, наприклад, зростання взаємопов'язаності в різних сферах; швидкість, з якою міжнародні явища і процеси прискорюються; і впливовість, яка використовується для оцінки ефективності глобалізації.

Як же тренд глобалізації позначається на аналізі зовнішньої політики?

Розпочнемо з того, що глобалізація кидає виклик самій сутності зовнішньої політики, оскільки розмиває відмінності між внутрішнім та зовнішнім, а це є центральним питанням у визначенні зовнішнього у зовнішній політиці (саме це розмивання між внутрішнім і зовнішнім частково змусило науковців замислитись, чи є зовнішньополітичний аналіз «зайвим» у глобалізованому світі – *Ю. С., О. С.*). Однак ніщо не змушує нас думати, що визначення зовнішньої політики зникне. З одного боку, серед усіх тверджень про поступову ерозію територіальної організації соціального життя держава-нація встояла проти змін і зникне не так скоро [11]. З іншого боку, навіть у все більш детериторіальному світовому порядку різниця між поняттями «ми» та «інші» буде залишатися до тих пір, доки існують культурні, лінгвістичні та інші відмінності. І ніщо не вказує на зникнення усіх відмінностей, оскільки існує небагато прикладів втілення ідеї про те, що глобалізація дорівнює універсалізації чи, як стверджують інші автори, вестернізації [12].

Глобалізація також кидає виклик інтерпретації того, як виробляється зовнішня політика – не тільки відповідно до локалізації, типу та формулювання інтересів та цілей зовнішньої політики, а також стосовно способів та інструментів, необхідних для її здійснення у глобалізованому світі.

Змінюється підхід до розуміння інструментів, необхідних для здійснення зовнішньополітичної діяльності, що передбачає вихід за межі традиційного фокусу на матеріальній базі. Безперечно, глобалізація невіддільна від силових структур, асоційованих з міждержавними відносинами, але водночас трансформації, які вона приносить,

---

[1] *Наш підхід до глобалізації може бути віднесений до так названого трансформаційного підходу (Е. Гідденс, Д. Хелд), що є серединою між противниками глобалізації (Г. Томпсон, П. Хьорст), з одного боку, і «гіперглобалістами», які або святкують (Ф. Фукуяма), або висловлюють співчуття (Е. Альтфатер, М. Елброу, В. Манкопф) щодо «кінця людської історії», з іншого боку.*

змушують звернути увагу на «м'яку силу» у зовнішній політиці (Дж. Най) [13]. У контексті глобалізації сила зосереджується в структурах, і розглядається як здатність держави формувати «правила гри», норми поведінки у міжнародній системі. Структурна сила забезпечується через формування режимів міжнародного співробітництва, які зменшують невизначеність у зовнішньополітичній діяльності держав (С. Стрендж) [14].

Щодо акторів, які формують зовнішню політику, то під впливом глобалізації вони більше не будуть (виключно) територіально організованими. На цьому фоні глобалізація також передбачає відкриття внутрішньої сфери (У. Бек) [15]. Інтереси не будуть визначатися ані через традиційну ієрархію у міжнародній системі, ані через тільки внутрішні суперечності між соціальними силами. Скоріше можна очікувати, що інтереси та цілі стануть у рівній мірі продуктом внутрішніх та зовнішніх впливів.

Отже, глобалізація зумовлює формування нової парадигми (С. Койкеляйр, С. Шунц) у зовнішньополітичному аналізі (Див. табл. 1).

Таким чином, глобалізація не робить зовнішньополітичний аналіз застарілим, проте вносить свої корективи у розуміння сутності зовнішньої політики: ускладнюється її структура, з'являються нові сфери її реалізації, які, у свою чергу, зумовлюють розширення інструментів зовнішньополітичної діяльності, збільшується число агентів зовнішньої політики. З цього приводу В. Хадсон зазначає: «Інтерес до зовнішньополітичного аналізу зростатиме, оскільки питання, що в ньому досліджуються, є нині найважливішими за відсутності стабільної передбачуваної глобалізованої системи» [16].

В умовах використання такого широко набору інструментів зовнішньополітичного аналізу та через діапазон концептуального забезпечення цього наукового напряму ускладнюється можливість окреслення ймовірних шляхів розвитку аналізу зовнішньої політики. При диференціації підходів щодо вирішення цієї проблеми спробуємо виділити параметри можливостей для подальших наукових розвідок.

Зрозуміло, у контексті постійної динаміки міжнародних процесів необхідним виявиться моделювання зовнішньої політики із застосуванням емпіричних показників, оновлення баз даних, що націлені на підвищення ефективності й оперативності зовнішньополітичного процесу. Отже, перспективними поставатимуть вузькоспеціалізовані наукові дослідження із використанням широкого статистичного матеріалу, залученням методик компаративістики. Особливо гостро розв'язання цього завдання може постати в країнах пострадянського простору, де академічне знання, обтяжене радянським минулим, зобов'язане синхронізуватися у розвитку із зарубіжною науковою думкою через Болонський процес, аби задовольнити потребу у високопрофесійних кадрах.

Маловивченим залишається зовнішньополітичний процес транзитивних країн. Складність розв'язання цього завдання зумовлюється

Таблиця 1

Співвідношення традиційної та нової парадигм у зовнішньополітичному аналізі

Групи	основні одиниці аналізу	традиційна парадигма (класичні теорії міжнародних відносин)	нова парадигма (конструктивізм, глобальне управління)
внутрішнє середовище	актори	держави, еліти, урядові актори	державні актори, неурядові актори, громадські актори
	інтереси та цілі	(обмежена) раціональність: визначення національних інтересів на основі «внутрішніх» переваг	більш варіативні інтереси, специфічні проблеми, менш «егоїстичні» цілі у структурах, глобальний суспільний добробут
	прийняття рішень	конкуренція суспільних сил у територіально обмеженому просторі	багатостороння конкуренція всієї сукупності внутрішніх та зовнішніх суспільних сил
	можливості та інструменти	відносна могутність; традиційна дипломатія: примус та переговори	відносна та структурна могутність; демократія, комунікативна діяльність: дискусії та обговорення/«м'яка сила»
зовнішнє середовище	актори	держави, міжурядові організації, недержавні актори	множинність типів та рівнів: держави, міжурядові та неурядові організації, академічні спільноти, релігійні рухи, ЗМІ, суспільство, індивіди
	структури	міжнародні інституції, міжнародне право	багатовимірна геометрія: формальні та неформальні інституції, мережі та правила
реалізація зовнішньої політики	цілі	інші актори (держави)	множинність акторів на різних рівнях, управлінські структури

такими обставинами: 1) значні коливання у зовнішньополітичному курсі транзитивних держав; 2) турбулентність внутрішньополітичної сфери, що відбивається на характері розстановки акцентів у зовнішніх зносинах; 3) необхідність чіткого розуміння дослідником, який вектор транзиту у тій чи іншій країні. Через це аналіз зовнішньої політики країн здійснюється на підставі використання емпіричних показників, що дають змогу експерту змоделювати політичну ситуацію в окремо взятій державі (К. Боришполець) [17]. Також досі не було жодної комплексної спроби з'ясувати вплив державотворчих процесів на зовнішню політику у посткомуністичних країнах. Моделі Ч. Еткінсона є першою фундаментальною роботою у зазначеному напрямі, проте їх недоліком є те, що вони не апробовані на посткомуністичних країнах [18]. Зі свого боку, Д. Хеген розробив теорію так званої політичної опозиції. Головний її висновок – показати, що політична опозиція у певному режимі, що розглядається як змінна, впливає на специфіку політичної діяльності режиму, у тому числі і у зовнішньому оточенні [19].

Задля обговорення проблем подальшого розвитку аналізу зовнішньої політики за ініціативою Філіпа Шродта було проведено симпозіум, який пройшов у 2001 р. у Чикаго в межах щорічних засідань Асоціації міжнародних досліджень. Дискусії розгорталися навколо двох підходів в аналізі зовнішньої політики: психологічного та інституційного. Як стверджує Дж. Геррісон, перспективними напрямами у зовнішньополітичному аналізі ймовірно виявляться такі, як дослідження ролі національної ідентичності у зовнішній політиці; методологічний дискурс; вивчення когнітивних особливостей особи/осіб, що приймають рішення; формування зовнішньополітичного процесу в умовах криз; звернення до компаративістики [20].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що кожна теорія, що пояснює сутність зовнішньої політики, надає зовнішньополітичному аналізу нових імпульсів, дає змогу відкрити принципово нові виміри об'єкту пізнання, тим самим збагачуючи і методологічні надбання міжнародно-політичної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Foreign Policy: Theories, Actors, Cases / [S. Smith, A. Hadfield, T. Dunne]. – Oxford : Oxford University Press, 2007.
2. Ibid. – P. 34–63.
3. Gerner D. «The Evolution of the Study of Foreign Policy» / D. Gerner // Foreign Policy Analysis. Continuity and Change in Its Second Generation / L. Neack, J. Hey, P. Haney. – New Jersey : Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1995.– P. 19.
4. Дегтярев А. Принятие политических решений : [учеб. пособие для вузов] / А. Дегтярев. – М. : Кн. дом «Университет», 2004. – 414 с.
5. Double-Edged Diplomacy. International Bargaining and Domestic Politics / [P. Evans, H. Jacobson, R. Putnam]. – Berkeley : University of California Press, 1993.
6. Elman C. Hourses for Courses: Why Not Realist Theories of Foreign Policy? / C. Elman // Security Studies. – 1996. – № 6. – p. 7–53.
7. Waltz K. International Politics is Not Foreign Policy / K. Waltz // Security Studies. – 1996. – № 6. – p. 54–57.
8. Global Transformations, Politics, Economics and Culture / [D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt, J. Perraton]. – Cambrige : Polity Press, 1999. – 216 p.
9. Scholte J. Globalization – a critical introduction / J. Scholte. – 2-ed. – Houndmills : Palgrave Macmillan., 2005. – P. 16.
10. Beisheim M. "Globalisierung" – Kinderkrankheiten eines Konzeptes / M., Beisheim, G. Walter //Zeitschrift fur Internationale Beziehungen. – 1997. – № 4 (1). – p. 153–180.
11. Sorensen G. The Transformation of the State: Beyond the Myth of Retreat / G. Sorensen. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
12. Scholte J. Globalization – a critical introduction / J. Scholte. – 2-ed. – Houndmills : Palgrave Macmillan., 2005. – p. 56–59.
13. Nye J. Soft power / J. Nye [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.foreignpolicy.com/Ning/archive/archive/080/SOFT_POWER.PDF.
14. Strange S. Toward a Theory of Transnational Empire. In Global Changes and Theoretical Challenges: Approaches to World Politics for the 1990-s / S. Strange. – Lexington Books, 1989. – P. 165–166.
15. Beck U. What is Globalization? / U. Beck. – Cambridge : Polity Press, 2000.
16. Garrison J. Foreign Policy Analysis in 20/20: a Symposium / J. Garrison // International Studies Review. – 2003. – № 5. – p. 156.
17. Боришполец К. Методы политических исследований : [учебн. пособие] / К. Боришполец. – М., 2005. – 320 с.
18. Atkinson Ch. Domestic Politics and Conflict Among Rivals: Domestic Institutional Incentives for Conflict and Cooperation / Ch. Atkinson. Paper Delivered for the Annual Meeting of The American Political Science Association, Washington D.C, 2000.
19. Hagan J. Regimes, Political Oppositions, and the Comparative Analysis of Foreign Policy / J. Hagan. – 1987.
20. Garrison J. Foreign Policy Analysis in 20/20: a Symposium / J. Garrison // International Studies Review. – 2003. – № 5. – p. 155–202.

Скриль С.А.

Політичні процеси в державах Центральної та Східної Європи в умовах європейської інтеграції

Досліджуються процеси трансформації на постсоціалістичному просторі, загальні та специфічні риси його прояву в різних країнах: «ефективна та успішна демократизація» (Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина), «сегментарна демократія» (Грузія, Молдова, Україна), «консолідована автократія» (Білорусь, Росія, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан).

Ключові слова: *європейський політичний простір, інтеграція, політична трансформація, політична система, державне управління, демократизація, сегментарна демократія, консолідована автократія.*

Исследуются процессы трансформации на постсоциалистическом пространстве, общие и специфические черты их проявления в разных странах: «эффективная и успешная демократизация» (Литва, Латвия, Эстония, Чехия, Словакия, Польша, Венгрия), «сегментарная демократия» (Грузия, Молдова, Украина), «консолидированная автократия» (Беларусь, Россия, Туркменистан, Таджикистан, Узбекистан).

Ключевые слова: *европейское политическое пространство, интеграция, политическая трансформация, политическая система, государственное управление, демократизация, сегментарная демократия, консолидированная автократия.*

The processes of transformation are investigated on post-socialist space, general and specific lines of their display in different countries are "effective and successful democratization" (Lithuania, Latvia, Estonia, Czech, Slovakia, Poland, Hungary), "segmental democracy" (Georgia, Moldova, Ukraine), "consolidated autocracy" (Belarus, Russia, Turkmenistan, Tajikistan, Uzbekistan).

Key words: *European political space, integration, political transformation, political system, state administration, democratization, segmental democracy, consolidated autocracy.*

УДК 316. 652

Скриль С.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри
загальноюридичних дисциплін
Херсонського економічно-правового
інституту

Початок реформування політичних систем в колишніх країнах «соціалістичного табору» пов'язаний з більш-менш м'яким поваленням комуністичних режимів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Майже 30 держав Центральної, Східної Європи та Азії у цей період часу стали на шлях демократичного транзиту. Більш ніж за двадцять років суспільних перетворень посткомуністичні країни досягли різних результатів: від «ефективної та успішної демократизації» (Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина), «сегментарної демократії» (Грузія, Молдова, Україна) до «консолідованої автократії» (Білорусь, Росія, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан).

Слід зазначити, що майже всі держави, які досягли найбільших успіхів на шляху демократизації політичних систем, лібералізації національних економік, формувались в межах локальної європейської (як частини Західної) цивілізації. Саме цивілізаційний фактор необхідно визначити як первинну та базову умову успішної демократизації політичної системи.

Проблематика політичних трансформацій на постсоціалістичному просторі розглядались, зокрема, у працях З. Бжезинського, С. Ліпсета, С. Хантингтона, М. Ільїна, І. Кудряшової, А. Мельвіля, М. Миронюка, Д. Стукала та інших. Питання формування сучасних політичних просторів, що мають певні спільні риси функціонування політичних систем та сповідують єдині геополітичні цілі, досліджувались П. Андерсоном, Н. Бреннєром, П. Бурдьє та іншими.

Актуальність дослідження оновлення політичних інститутів в державах Східної Європи наприкінці XX століття та в період набуття ними повноправного членства в ЄС полягає в необхідності використання досвіду цих країн при проведенні комплексних політичних реформ в Україні, яка на теперішній час значно відстала від колишніх членів «соціалістичного табору» в процесах демократизації політичної системи. Адже саме демократизація політичної системи є однією з передумов майбутньої інтеграції України в Європейське співтовариство. Поетапне розширення Європейського Союзу об'єктивно приводить до трансформації «європейського простору» – до зміни орієнтирів політичного, соціально-економічного та ідеологічного розвитку держав Співтовариства. Політичні системи країн Європи стають все більш відкритими для впливу інститутів Європейського Союзу та менш самостійними. Фактично національні конституційні норми держав-учасниць ЄС трансформуються у напрямі адаптації до вимог первинного, вторинного права Співтовариства, а також до прецедентної практики Суду ЄС та Європейського суду з прав людини. Важливим орієнтиром розвитку нормативної основи функціонування політичних систем держав-учасниць ЄС виступають Копенгагенські критерії вступу в Співтовариство. До них належать: стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, право людини на повагу і захист меншин, існування діючої ринкової економіки. Набуття чинності Лісабонського договору у 2009 році ще більшою мірою потребує прийняття державами Європейського Союзу єдиних стандартів політичного розвитку.

Об'єктом статті є політичні процеси у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть.

Основне завдання – виявити спільні риси демократичного транзиту та зовнішньої політики у державах колишнього соціалістичного табору Центрально-Східноєвропейського регіону.

Як зазначає Д. Златопольських, в умовах розширення Європейського Союзу на схід спільним для всіх країн регіону виступає прискорення процесу трансформації влади із національної держави у транснаціональні мегаструктури, політичні центри та наднаціональні органи [1, с. 7].

На трансформацію політичних систем держав ЦСЄ впливають процеси глобалізації та регіоналізації. У науковому співтоваристві не існує єдиної точки зору на причини глобалізації. Економісти стверджують, що глобалізація є результатом транснаціоналізації фінансових ринків. Культурологи вважають, що глобалізація пов'язана з вестернізацією культури. На думку політологів, її причиною є експансія «демократичних цінностей» [2, с. 45]. Незаперечним є лише визнання глобалізації об'єктивним процесом, що має системний характер та охоплює всі сфери суспільного життя. В результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і більш залежним від усіх його суб'єктів. У політиці глобалізація полягає в послабленні національних держав, трансформації їх політичних систем у напрямі уніфікації політичних режимів, формуванні єдиних стандартів функціонування інститутів політичних систем, тотальній імплементації норм міжнародного права у національні правові системи.

Так, на думку С. Наумкіної, глобалізація – якісно самостійна, складна система явищ і відносин, цілісна в своїй системності, але внутрішньо вельми суперечлива. Глобалізація (як глобальний процес) зачепила повної мірою лише такі галузі, як світові інформаційні мережі, банківсько-фінансова сфера, діяльність транснаціональних корпорацій, а в геополітичному плані обмежилась ареалом найбільш розвинених країн. Становленню транснаціональних політичних, економічних і культурних просторів сьогодні протистоять міцні центробіжні тенденції [3, с. 128].

Ще однією із сучасних тенденцій розвитку держав є регіоналізація, сутність якої полягає в переміщенні центру прийняття політичних рішень на рівень регіонів. Як наслідок, поглиблення демократизації суспільства, з одного боку, та посилення сепаратистських настроїв, з іншого боку. Історичний досвід свідчить про те, що політичні системи розвиваються у нелінійному форматі. Ключовим поняттям політичних змін в посткомуністичних державах є поняття демократичного транзиту – переходу від авторитаризму до демократії. Загальними для багатьох держав етапами демократичного транзиту є такі. Перший – криза авторитарного режиму та його лібералізація. Криза диктатури може мати як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні причини. Ослаблення легітимності режиму або її втрата є важливою складовою політичної кризи. Зниження легітимності відбувається не тільки на рівні широких верств населення, але й на рівні еліт. На цьому етапі формується відкрита опозиція режиму, що призводить до створення конкурентного політичного середовища. Другий етап – встановлення демократії. Основним процесом на цьому етапі є інституціалізація демократичних механізмів державної влади. Важливе значення набуває процедура розробки конституції та прийняття нового виборчого законодавства. Невід'ємною складовою демократизації влади виступає вибудовування ефективного механізму «стримувань і противаг». Нарешті, завершальним етапом легітимації нової політичної системи є реалізація принципу верховенства права у діяльності всіх політичних інститутів. Демократичним інструментом і одночасно гарантією такої реалізації є функціонування незалежної судової влади, яка забезпечує втілення міжнародних стандартів у галузі прав людини в конституційну (на рівні конституційної юстиції), адміністративну (на рівні адміністративної юстиції) та правоохоронну (судами загальної юрисдикції) практику.

Як зазначають Ф. Шміттер і Т. Карл, демократичний транзит може здійснюватися чотирма шляхами: 1) «нав'язаний перехід»; 2) «пактований перехід»; 3) «реформістський»; 4) «революційний» [3, с. 13].

Для держав Вишеградської групи характерним є «реформістський» перехід, який передбачає не тільки активність політичних еліт, але й широку включеність в політичні процеси різних верств населення. Крім того, трансформація політичних систем у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині супроводжувалась глибоким реформуванням адміністративно-територіального устрою, що привело до створення ефективної моделі децентралізованої держави та утвердження територіальної громади як самостійного політичного актора.

Аналіз тенденцій трансформації конституційного законодавства в державах Центральної та Східної Європи дає змогу зробити висновок про домінування двох моделей реформування – моделей реконструкції та демонтажу. Реконструкція передбачає звільнення конституційних норм від фіктивності, наповнення їх реальним змістом, що відображає фактичні суспільні відносини, а також ефективними механізмами реалізації. Демонтаж, у свою чергу, передбачає максимально можливу відмову від конституційних доктрин комуністичного минулого та формування нових політичних інститутів. Це процес швидкої заміни конституцій

і тривалої адаптації до оновлених «правил гри» у політичній сфері. У моделі реконструкції адаптація направлена не на пристосування інституційної системи до нових конституційних норм, а, навпаки, на законодавче утвердження існуючих політичних практик. Результатом трансформації в обох варіантах є розробка нового конституційного законодавства, що відповідає потребам демократичного суспільства, але більш ефективним є шлях демонтажу [5, с. 36].

Для держав Вишеградської групи слід виділити також спільні риси партійного будівництва. Більшість політичних партій у країнах Центральної та Східної Європи вирізняє відносно низька ідеологізація при помітному відчуженні громадян від політичних процесів, що створює певні загрози демократичної деформації.

Ще однією спільною рисою політичних трансформацій у державах Центральної та Східної Європи є зовнішньополітична стратегія, яка дає підстави вважати ці країни окремим єдиним політичним простором в межах Європейського Союзу. Як зазначає С. Голунов, формування єдиної Європи, процеси глобалізації в сучасному світі повністю змінили погляди на простір та територію. З'ясувалось, що на одній території можуть функціонувати різні рівні управління. Дослідники європейської інтеграції нараховують декілька таких політичних просторів в межах Європейського Союзу [6]. Регіон слід розглядати як єдиний цілісний простір, однорідний за певними критеріями та такий, що відрізняється від інших політичних просторів саме за цими критеріями [7, с. 36].

Досліджуючи особливості єдиної зовнішньополітичної стратегії держав Вишеградської групи, необхідно виділити чотири етапи розвитку зовнішньої політики посткомуністичних держав Центральної та Східної Європи. Перший етап охоплює події трансформації зовнішньополітичного курсу в умовах зламу системи «реального соціалізму». Характерною ознакою цього етапу стала ідеологізація зовнішньополітичних цінностей. Другий етап пов'язаний з утвердженням посткомуністичних держав регіону як самостійних учасників мирової політики. На третьому етапі, що характеризується інтенсифікацією зусиль з євроатлантичної інтеграції, ідеологічний вплив на зовнішньополітичний курс держав Центральної та Східної Європи почав слабшати, більш популярними стали ідеї прагматизму в умовах економічного зростання. Цей етап завершився вступом держав Вишеградської групи до Європейського Союзу у 2004 році. Четвертий етап слід розглядати як спробу створити самостійний «політичний формат» в межах ЄС.

Аналізуючи тенденції та зміст демократичного транзиту у державах Балтії, необхідно визначити нормативну основу політичної трансформації, а саме конституційні засади реформування політичних систем у цих країнах. На теренах колишнього СРСР саме прибалтійські республіки першими розпочали шлях до цінностей «західного світу». Такий вибір має глибокі історичні та цивілізаційні коріння. Прийняття у цих країнах новітніх, європейських за змістом конституцій (окрім Латвії, в якій поетапно модернізувались окремі положення Конституції 1922 року) стало передумовою швидкої та ефективної перебудови політичних систем.

Важливо підкреслити, що демократичні реформи у прибалтійських державах отримали масову соціально-психологічну підтримку різних верств населення. Отже, у суспільстві сформувалась правосвідомість соціальної згоди, яка виступила «рушійною енергетикою» трансформаційних політичних процесів. За таких умов конституційні норми мають ознаки реальної, а не фіктивної (як, наприклад, в Україні та Російській Федерації) конституції. Слід зазначити, що вже на початку 90-х років минулого сторіччя у прибалтійських країнах сформувався полікратичний тип форми держави, головними ознаками якого є «м'який» поділ державної влади (характерний для змішаних та парламентських республік), домінування інтересів середнього класу у розробці моделей політичної та економічної систем, багатопартійність, ефективні механізми захисту прав і свобод людини.

Наприкінці XX сторіччя прибалтійські країни – Латвія, Литва та Естонія – створили самостійний, окремий від інших держав колишнього СРСР, єдиний політичний простір. Серед особливостей такого простору слід назвати спільність геополітичних інтересів, пов'язаних із вступом у Європейський Союз і Північноатлантичний Альянс та максимальним відокремленням від будь-яких політичних, економічних, військових союзів, що створюються державами колишнього СРСР.

У 2004 році прибалтійські держави стали повноправними учасниками Європейського Союзу, що вплинуло на певну трансформацію політичних і правових систем цих країн у напрямі уніфікації політичних інститутів та нормативно-правових актів до європейських стандартів. Із вступом до ЄС Латвія, Литва та Естонія стали частиною європейського правового простору, котрий спід розглядати як середовище, в якому за допомогою правових інструментів формується самостійна наднаціональна правова система. Водночас держави, які функціонують в європейському правовому просторі, мають поділяти всю сукупність демократичних цінностей, що сприятиме виробленню різноманітних форм їх взаємодії, дасть змогу зберегти все позитивне, що було досягнуто під час виро-

блення правових форм співробітництва держав Європи [8, с. 143].

Якщо звернутись до аналізу демократичного транзиту у державах Центральної та Східної Європи (Угорщини, Словаччини, Чехії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії), можна окреслити певні спільні особливості. По-перше, передумовою ефективності політичних реформ у вказаних країнах стало синхронне проведення економічних, ринкових за змістом, реформ. По-друге, соціальною основою (новою політичною елітою) економічної системи виступив середній клас, який став рушійною силою формування політичної системи. У сфері конституційно-правового регулювання були здійснені зміни в напрямі нормативної формалізації демократичних принципів функціонування суспільства . Як наслідок, у державах ефективно викорінюється корупція, контроль за виконавчою владою здійснює незалежний суд, у суспільстві утверджуються правові за своїми принципами закони. Тобто існує певний алгоритм результативності політичних реформ при переході держав від авторитаризму до демократії.

Логічний ряд трансформацій виглядає таким чином: стабільна ринкова економіка – нова політична еліта (середній клас) – демократизація державних інститутів – створення незалежного суду – утвердження у суспільстві верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нові конституції країн Східної Європи та Азії : Збірник конституцій / за ред. Д. Златопольських. – К., 1996 – 506 с.
2. Дергачев В. Глобалистика / В. Дергачев. – М. : Наука, 2005. – 430 с.
3. Наумкіна С. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу / С. Наумкіна, Ю. Ткачук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 121–128.
4. Карл Т. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6–26.
5. Китинг М. Новый регионализм в Европе / М.Китинг// Логос. – 2003. – № 6. – С. 18–27.
6. Голунов С. Транснациональные политические пространства: факторы и уроки развития / С. Голунов // МЭиМО. – 2011. – № 5. – С. 34–45.
7. Стрежнева М. Структурирование политического пространства в Европейском Союзе / М. Стрежнева // МэиМО. – 2009. – № 12. – С. 21–33.
8. Шпакович О. Роль європейських інституцій у розвитку європейського права / О. Шпакович // Право України. – 2011. – № 5 – С. 142–147.

Худолій А.О.

Регіональні та глобальні виклики в Азійсько-Тихоокеанському регіоні

УДК 81 37+42 (811.111)

Худолій А.О.,
доктор політичних наук, професор,
декан факультету
романо-германських мов
Національного університету
«Острозька академія»

Стаття присвячена аналізу зовнішньої політики Китаю в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Розглянуто особливості зовнішньополітичних кроків, здійснених Бейджином упродовж 2015–2016 років. Описано випадки конфліктних ситуацій між Китаєм і його сусідами. Частково висвітлено китайсько-американські відносини крізь призму останніх подій.

Ключові слова: *зовнішня політика, Китай, Азійсько-Тихоокеанський регіон, США, регіональний лідер.*

Статья посвящена анализу внешней политики Китая в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Рассмотрены особенности внешнеполитических шагов, предпринятых Бейджином на протяжении 2015–2016 годов. Описаны случаи конфликтных ситуаций между Китаем и его соседями. Частично освещены китайско-американские отношения сквозь призму последних событий.

Ключевые слова: *внешняя политика, Китай, Азиатско-Тихоокеанский регион, США, региональный лидер.*

The article deals with analysis of China foreign policy in Asia-Pacific region. Foreign policy steps, made by Beijing during 2015–2016 are described. Cases of conflict situations between China and its neighbors are analyzed. Chinese-American relations in the light of last events are partly highlighted.

Key words: *foreign policy, China, APR, the USA, regional leader.*

Сучасний період міжнародних відносин зазнає швидких, а подекуди й непередбачуваних змін, що відбуваються на геополітичній карті світу. Він характеризується появою та зміцненням окремих центрів сили, які виникли внаслідок низки чинників, незважаючи на зусилля Сполучених Штатів Америки домінувати в геополітичному масштабі. Одним із таких центрів став Китай, який, попри спроби Вашингтона обмежити його активність, зміцнює свої позиції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (далі – АТР).

В умовах багатополярного світу набуває актуальності дослідження зовнішньополітичного курсу й мотивів ключових акторів міжнародних відносин, діяльність яких впливає на формування порядку денного регіональної та глобальної політики. Зокрема, актуальним є аналіз зовнішньої політики Китайської Народної Республіки, яка чинить відчутний вплив на внутрішню й зовнішню політику країн АТР. Така позиція сильного гравця в Азійському регіоні, у свою чергу, змушує реагувати США, які не бажають втрачати позиції в традиційній сфері свого впливу.

Метою статті є аналіз зовнішньої політики КНР в АТР (щодо Японії, В'єтнаму, Філіппін, тощо та конкуренції зі Сполученими Штатами Америки за домінування в регіоні).

Актуальним є аналіз регіональної політики низки країн в АТР, передусім КНР, яка значною мірою визначає порядок денний. Актуальність дослідження полягає у спробі виявити й описати вектор зовнішньополітичних зусиль Китайської Народної Республіки в Азії останніми роками.

Вивчення зовнішньої політики Китаю та інших країн регіону є актуальним із погляду збереження балансу сил в Азії. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- описати конфліктні ситуації, що виникли внаслідок територіальних претензій Китаю;
- виявити вектор зовнішньополітичного курсу КНР упродовж 2015–2016 років;
- визначити перспективи розвитку двосторонніх відносин КНР і США.

Політичну ситуацію в АТР і зовнішню політику Китаю досліджувало чимало науковців, як українських, так і зарубіжних, які акцентували увагу на різних аспектах цієї проблеми. Серед них варто окремо зазначити монографію С.В. Проня «Китай: зовнішня політика і дипломатія» [9], праці І.Д. Дудко [2; 3], С.О. Шергіна [12; 13; 14], О.В. Шевчука [11], В.В. Недбая [7] та ін. Кожен із зазначених авторів вивчав той або інший аспект регіональної політики. С.В. Пронь зосередив увагу на зовнішній політиці й дипломатії Китайської Народної Республіки, однак залишив поза увагою діяльність Китаю на початку XXI століття, її зростаючий вплив на регіон і загострення відносин із сусідами. І.Д. Дудко торкнулася питання китайсько-американських відносин у ширшому контексті зовнішньополітичної стратегії США в постбіполярному світі. С.О. Шергін розглянув діяльність Китаю та Азійсько-Тихоокеанського регіону в контексті регіональної безпеки, проаналізував проблему конфронтації двох держав і їх вплив на глобальні трансформації. О.В. Шевчук значну увагу приділив відносинам РФ, КНР і США, що логічно, оскільки всі ці країни мають власні прагматичні інтереси в Східній Азії, використовують економічні, політичні та інформаційні засоби задля здійснення свого впливу. В.В. Недбай розглядає зовнішню політику Китаю крізь призму політичного, культурного й економічного експансіонізму в системі сучасної світової політики.

Ураховуючи політику Китаю в регіоні, конфлікти, що виникають у зв'язку зі зростаючою економічною та військовою силою цієї країни, посилюється зацікавленість фахівців перспективами багатосторонніх відносин, передусім американо-китайських, які

виявилися досить напруженими за останні кілька років. І хоча КНР не претендує на глобальне лідерство, проте демонструє жорстку позицію щодо власних інтересів в АТР, що не може не турбувати не лише сусідів, а й Сполучені Штати Америки.

Конкурентом Китаю і партнером США залишається Японія, яка змінила зовнішньополітичну концепцію «взаємодії» на концепцію «динамічного захисту» [1, с. 13]. Японія використовує угоди про економічне партнерство для обмеження впливу Китаю в регіоні для того, щоб зменшити можливості Китаю узурпувати владу в багатосторонніх регіональних інституціях. Таке м'яке стримування КНР змусить китайських лідерів рахуватися з інтересами Японії, підштовхне політиків піти на компроміс у питаннях економічної й територіальної безпеки Японії, яка поряд із Китаєм претендує на лідерську позицію в АТР. Наскільки обґрунтованою та передбачуваною є позиція Японії, звісно, покаже час, проте наївно було б уважати, що китайські лідери стримають свої територіальні амбіції й амбіції країни-лідера регіону задля збереження добросусідських відносин із Японією. Запитання викликають реальна ймовірність потенційних загроз і викликів, які зумовлені зростанням китайського впливу в регіоні, та межі конфронтації КНР зі США, які, без сумніву, не поступляться Китаю в східній Азії й АТР лідерством. Мета Вашингтона насамперед полягає в тому, щоб зберегти status quo в АТР і не допустити ескалації будь-яких конфліктів, які б порушили баланс сил у цьому регіоні та призвели б до обмеження активності США як глобального й регіонального лідера.

У контексті аналізу регіональної політики й акторів АТР ми дотримуємось реалістського підходу до світової політики як міждержавних взаємодій на основі національних інтересів, що визначаються в термінах сили та військової безпеки. Результатом таких взаємодій стає ситуація рівноваги на основі мультиполярності. Поділяємо ідею Г. Моргентау й погоджуємося з тим, що світова політика, а в цьому контексті регіональна політика, є полем постійної боротьби між державами АТР за владу та силу, рушійною силою й підсумком якої є дилема безпеки [21, с. 183].

Наявність у країн регіону взаємних територіальних претензій є вагомим дестабілізуючим фактором геополітичної ситуації. Так, Японія заявляє територіальні претензії до трьох країн регіону: Китаю (острови Сенкаку), Республіки Корея (острів Токто) й Росії (Південні Курильські острови); Китай має територіальні суперечки з В'єтнамом (Парасельські острови) та практично з усіма іншими державами по периметру кордону [7, с. 42–43].

Проте баланс сил у регіоні порушується й досить наполегливо з боку Китаю, який цілеспрямовано нав'язує свій зовнішньополітичний курс сусідам. Територіально незадоволений Китай уже давно накинув оком на острови в Південно-Китайському морі (ПКМ), проте лише у 2012 році вибухнув гучний скандал: В'єтнам і Філіппіни виголосили рішучий протест проти нових китайських паспортів із зображенням карти держави. Невдоволення Ханоя та Маніли викликала саме карта, на якій китайці позначили як свої території архіпелаг Спратлі й Парасельські острови, на які в'єтнамці та філіппінці теж претендують [15].

Цінність архіпелагу полягає в стратегічному положенні, оскільки та країна, яка ним володіє, контролює найважливіші морські й повітряні шляхи з Тихого в Індійський океан. До того, територія придатна для базування підводного флоту, ВМС, тимчасових баз для висадки десанту на сусідні території. Другою причиною територіальних зазіхань Китаю є наявність, як виявилось, значних покладів вуглеводнів, а третя причини – використання району як території рибного промислу. Усі ці фактори надзвичайно важливі, щоб їх ігнорували країни Південно-Східної Азії, які перенаселені й постійно потребують біоресурсів. На сьогоднішній момент КНР зберігає військову присутність на 9, В'єтнам – на 21, Філіппіни – на 8, а Малайзія – на 3 островах. Найбільш вигідне становище має Тайвань, який контролює найбільший острів Іту-Аба, де побудовано аеродром. Жодна із шести країн, В'єтнам, Китай, Тайвань, Малайзія, Філіппіни та Бруней, від архіпелагу не відмовиться, що призведе, раніше чи пізніше, до конфронтації [8]. Цю ідею підтверджує американський дослідник Р. Коллінз, перший принцип якого відповідає можливостям КНР. Розглянемо згаданий принцип 1, згідно з яким перевага в розмірах і ресурсах спонукає до територіальної експансії. За інших, приблизно рівних, умов територіально більші, чисельніші й багатші ресурсами держави розширюються воєнним шляхом за рахунок менших та економічно слабших держав [5, с. 21].

Ураховуючи теорію геополітичної динаміки Р. Коллінза, можемо припустити, що чинники ресурсної та позиційної переваги Китаю поступово призведуть до військової експансії, захоплення спочатку спірних територій, а згодом, можливо, і територій сусідніх держав. Адже «міжнародна система стабільна і зберігає свою стійкість до тих пір, поки жодна з держав не бачить ні власної вигоди, ні ресурсних можливостей у зміні сформованого балансу сил на свою користь» [5, с. 21]. А Китай такі переваги бачить і навряд чи від них відмовиться. Не можу погодитись із В.В. Недбаєм, який стверджує, що китайські аналітики хвилюються, ставлячи собі питання: як повинен поводитися Китай, набувши статусу «даго» (великої держави)? Чи варто йому ставати «фуцзего» (відповідальною державою), що це означатиме для Китаю? [7, с. 108]. КНР уже тривалий час не влаштовує другорядна роль регіонального гравця, якого до того ж стри-

мує Америка. Лідери КНР визначилися з курсом зовнішньої політики, от тільки що не поспішають, а маленькими кроками втілюють власні прагматичні задуми. Чого лише варті амбіційні задуми, на кшталт появи до 2021 року нового актора – «Великого Китаю» (із приєднанням Тайваню); до 2049 року за темпами ВВП зрівнятися зі Сполученими Штатами Америки; найвищі валютні резерви КНР на межі 400 млрд дол. США тощо [4, с. 40].

Переговори щодо згаданих островів велися регулярно, починаючи з 1992 року, коли була прийнята Декларація АСЕАН про мирне вирішення конфлікту. У 2002 році на саміті АСЕАН був підписаний Кодекс поведінки в Південно-Китайському морі та Спільна декларація про співробітництво в галузі нетрадиційних питань безпеки. Ці договори підтвердили дотримання принципів ненападу й невтручання у справи один одного та вироблення механізмів урегулювання конфліктів. Кодекс поведінки не включив у себе положення, запропоноване В'єтнамом, про замороження будівництва нових структур у районі моря. Категорично проти цієї пропозиції виступив Китай. Посягання Китаю на острови Спратлі є яскравим прикладом китайського експансіонізму в Південно-Східній Азії [10]. У 2005 році В'єтнам знову оголосив про суверенітет над островами Спратлі. Але уже в травні-червні 2011 року між В'єтнамом і Китаєм відбулося кілька інцидентів, таких як пошкодження кабелів в'єтнамських дослідних суден, протести біля китайських дипломатичних представництв у В'єтнамі, обміни заявами політиків і дипломатів, морські навчання В'єтнаму тощо. Ситуація погіршилась на початку 2016 року, зокрема в січні, коли Китай здійснив випробувальний політ і приземлення літака на одному зі штучно намитих островів – рифі Файері Кросс [17]. В'єтнам не забарився з офіційним протестом. Скандал підхопили ЗМІ, проте Бейджин ігнорує протести і спокійно пояснює, що це був лише випробувальний політ і загрози для сусідів немає. Дипломатична відповідь КНР стримана, оскільки навряд чи В'єтнам або інша сусідня країна змусить Китай відмовитися від політики розширення земель за рахунок рифів і маленьких островів у Південно-Китайському морі.

Політика «відновлення землі» виправдовує себе, і на сьогодні Китай розбудовує риф Файері Кросс, Південний риф Джонсона, риф Куатерон, Гейвен, Х'юз, Субі, Місчіф. На них відбуваються масштабні будівельні роботи, створюється інфраструктура, розширюються військові бази та пункти керівництва повітряним транспортом. Більше того, Китай заявив про виняткове право володіти всіма островами в Південно-Східному морі, що не на жарт занепокоїло сильних регіональних і глобальних гравців, Австралію, Японію та Сполучені Штати Америки. Прем'єр-міністр Австралії Малкольм Тернбулл у вересні 2015 року навіть виступив із заявою, у якій, констатуючи факт захоплення Китаєм низки островів, закликав Китай послабити напруження [16]. Заява, зроблена австралійським політиком, відображає занепокоєння Канберри агресивними кроками Бейджину в Південно-Китайському морі й імовірністю порушення балансу сил у регіоні. Австралія все ж залишається союзником Китаю упродовж тривалого часу, і про це прем'єр-міністр Австралії заявив у своїй промові, наголошуючи, що австралійцям варто пам'ятати про союзницькі відносини двох країн під час Другої світової війни. Перебуваючи між двома конкурентами в АТР, Китаєм і США, Австралія намагається сприяти балансу сил, який поступово, але неухильно порушується на користь Бейджину.

Окрім географічної експансії, Китай активно розбудовує власні збройні сили. Змінено структуру збройних сил Китаю, створено три нові підрозділи. Процеси реорганізації військової структури відповідають далекоглядним планам Бейджину про втілення мрії КНР про сильну армію. Про це не раз заявляв у своїх виступах президент Китаю Ден Сяопін. Заплановано скорочення армії на 300 тисяч з метою обмежити кількість до 2 млн військових. Переглянуто ракетні сили, створено окремий підрозділ керівництва ракетами стратегічного призначення. Крім цього, як зазначає агенція Сіньхуа, запроваджено штаб керівництва наземних сил і бойових підрозділів. Центральна військова комісія прийняла рішення про необхідність стратегічного розвиту збройних сил Китаю до 2020 року шляхом скорочення кількості військових і покращення якості бойової підготовки підрозділів [23]. Із сильною армією Китай стане політично сильнішим, переконливішим і впливовішим. Збройні сили Китаю були залучені до конфліктів із Японією та Філіппінами через територіальні претензії в Східно-китайському та Південно-Китайському морях. Це може призвести до військових конфліктів через вищезгадані території, а сильна армія – вагомий аргумент у вирішенні конфліктів. Прес-секретар Міністерства оборони Китаю Ян Юджун заявив, що ядерна політика і ядерна стратегія країни не зміниться. Китайські лідери розуміють небезпеку використання ядерної зброї, тим паче, що негативним прикладом стало бомбардування Сполученими Штатами Америки японських міст Хіросіми й Нагасакі в серпні 1945 року. Проте своїми національними інтересами Китай не поступиться. Військову реформу пояснює професор політології Шанхайського університету Ні Лексіонг: «У Китаї тривалий час були відсутні морські інтереси. Військово-морські, повітряні сили та ракетні сили були слабкі порівняно з армією. Тому, щоб наздогнати США та розвинуті європейські країни, Китаю необхідно здійснити модернізацію й суттєво зміцнити армію» [23].

Водночас, представляючи нову військову стратегію Китаю, прес-секретар Міністерства оборони Китаю Ян Юджун заявив, що Китай «не будував жодних військових баз за кордоном» і не шукає «військової гегемонії» на морі. Офіційний представник Міністерство оборони Китаю додав, що інфраструктурний проект Китаю на спірному острові в Південно-Китайському морі Наньша (Спратлі) буде слугувати для «військових і цивільних» цілей. При цьому він зарахував острова до китайських володінь [19].

Амбітні плани Піднебесної наштовхуються на контрзаходи Вашингтона, який прагне залишатися й надалі домінуючим лідером регіону. Національна рада з питань розвідки США в доповіді «Глобальні тенденції 2025» (листопад 2008 р.) конкретизує цю думку. Фахівці вважають, що до 2025 року існуватиме необхідність у діяльності Сполучених Штатів як регіонального посередника, який сприятиме балансу на Близькому сході та в Азії. Ураховуючи, що в Азії є нові глобальні гравці, такі як Китай та Індія – потенційні конкуренти США, а на Близькому сході – основні запаси нафти й газу, то це, скоріше, претензія Америки не лише на регіональне, а на глобальне лідерство. Це підтверджує президент Б. Обама. «Ми залишаємось найсильнішою нацією на землі… Ми відкидаємо хибний вибір між нашою безпекою та нашими ідеалами… Ми готові ще раз повести за собою» [22].

Сполучені Штати Америки на чолі з президентом Б. Обамою втілюють стратегію «відновлення балансу сил в Азії». 58% ВМФ США розміщено в Тихому океані. У нещодавньому звіті Пентагона зазначено, що КНР має суттєві недоліки у своїй обороні, особливо потребує засобів боротьби з підводними човнами [18]. Незважаючи на такі критичні заяви, Бейджин готовий продовжувати політику витиснення Америки з АТР і докладе максимум зусиль задля досягнення цієї мети.

Аналіз останніх подій підштовхує до таких висновків.

По-перше, Китай змушує США та країни регіону рахуватися з його інтересами, незважаючи на те, подобається така політика їм чи ні; по-друге, із регіонального гравця Китай поступово перетворюється в регіонального та глобального лідера, який у перспективі кине виклик США; по-третє, амбіційні цілі Бейджину не обмежаться лише територіальною експансією, посилиться економічна експансія в АТР, у Європі, і світі загалом; по-четверте, активна політика КНР і США в АТР і Центральній Азії спричинить посилення конкуренції між Бейджином і Вашингтоном за сфери впливу; по-п'яте, ураховуючи зростаючі потреби Китаю в сировині, боротьба за ресурси в АТР та Центральній Азії, Південній і Північній Азії посилиться.

Отже, Китай із сильного регіонального актора трансформується в регіонального лідера, який має всі шанси згодом перетворитися на глобального лідера, а підстави для цього є: економічна могутність, сильна армія, технології та вигідне геополітичне розташування. Питання лише в тому, чи готовий світ прийняти такого лідера?

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні питання китайсько-українського співробітництва й перспектив розвитку взаємовигідних двосторонніх відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бєлєй С.І. Концепція «держави середньої сили» в сучасних міжнародних відносинах : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / С.І. Бєлєй. – Миколаїв, 2015. – 20 с.
2. Дудко І.Д. Національні інтереси США в постбіполярному світі / І.Д. Дудко. – К. : КНЕУ, 2003. – 208 с.
3. Дудко І.Д. Інституційне й управлінське забезпечення зовнішньополітичної стратегії США в умовах постбіполярності / І.Д. Дудко. – К. : КНЕУ, 2007. – 144 с.
4. Китай в мировой и региональной политике: история и современность / отв. ред. А.Г. Яковлев. – М. : Институт Дальнего Востока, 2001. – 200 с.
5. Колінз Рендал. Передбачення у макросоціології. Випадок совєтського колапсу / Рендал Колінз // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 39. – С. 21-50. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ji.lviv.ua.
6. Мурашкіна М.З. Взаємодія та суперництво Росії, США і Китаю в Центральній Азії : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / М.З. Мурашкіна. – Миколаїв, 2015. – 20 с.
7. Недбай В.В. Світова політика сучасності : [навчальний посібник] / В.В. Недбай. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 237 с.
8. Острова Спратли – зона возможного военного конфликта в Юго-Восточной Азии // Военное обозрение. – 19 апреля 2011 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://topwar.ru/4306-ostrova-spratli-zona-vozmozhnogo-voennogo-konflikta-v-yugo-vostochnoy-azii.html.
9. Пронь С.В. Китай: зовнішня політика і дипломатія у другій половині XX століття : [монографія] / С.В. Пронь. – Миколаїв : Іліон, 2012. – 148 с.
10. Савчак Н.Г. Проблема Південно-Китайського моря у відносинах КНР і країн Південно-Східної Азії / Н.Г. Савчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://historical-club.org.ua/vsesvitnya-istoriya/553-problema-pivdenno-kitajskogo-morya-u-vidnosinax-knr-i-krayin-pivdenno-sxidnoyi-aziyi.html.
11. Шевчук О.В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини : [монографія] / О.В. Шевчук. – Миколаїв : «Фірма Іліон», 2008. – 448 с.
12. Шергін С.О. Азійсько-Тихоокеанський регіон: Історія і сучасність / С.О. Шергін. – К. : Вища школа, 1993. – 91 с.
13. Шергін С.О. Китай і США в глобальних трансформаціях / С.О. Шергін // Зовнішні справи. – 2010. – № 11–12. – С. 50–55.

14. Шергін С.О. Азійсько-тихоокеанський регіоналізм у контексті проблем безпеки / С.О. Шергін // Зовнішні справи. – 2015. – № 6. – С. 16–21.

15. Яковина І. У Південно-Китайському морі зіткнулися інтереси наддержав США та КНР / І. Яковина // Новое Время [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nv.ua/ukr/publications/u-pivdenno-kitajskomu-mori-zitknulisja-interesi-nadderzhav-ssha-i-knr-66082.html.

16. Australian PM Urges Beijing to Cool Tensions in South China Sea. Sep. 22, 2015 [Electronic resource]. – Режим доступу : http://news.yahoo.com/australian-pm-urges-beijing-cool-tensions-south-china-042240557.html.

17. Beijing Rejects Vietnam Protest over South China Sea Landing. January 3, 2016 [Electronic resource]. – Режим доступу : http://news.yahoo.com/beijing-rejects-vietnam-protest-over-south-china-sea-084810874.html?nf=1.

18. Blanchard B. Confident China moves to challenge U.S. in Beijing's backyard / B. Blanchard // Reuters. Sep. 9, 2015 [Electronic resource]. – Режим доступу : http://news.yahoo.com/confident-china-moves-challenge-u-beijings-backyard-212836292.html.

19. Defense Policy. Ministry of National Defense the People's Republic of China. February 30, 2016 [Electronic resource]. – Режим доступу : http://eng.mod.gov.cn/Database/DefensePolicy/index.htm.

20. Global Trends 2025: A Transformed World. National Intelligence Council, November 2008 [Electronic resource]. – Режим доступу : www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html.

21. Morgenthau Hans. Politics Among Nations. 7-th edition / Morgenthau H., Thompson K., Clinton D. – N.Y. : Mc-Graw Hill, 1993. – 419 p.

22. Obama B. Inaugural Address. 20 Jan. 2009 / B. Obama [Electronic resource]. – Режим доступу : http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=44.

23. Savadove B. China restructures military as Xi eyes 'strong army'. AFP. January 2, 2016 / B. Savadove [Electronic resource]. – Режим доступу : http://news.yahoo.com/china-restructures-military-xi-eyes-strong-army-055832040.html.

Черник П.П.

Стратегічні прорахунки Російської Федерації в розв'язанні війни в Україні навесні 2014 року

УДК 355.433(470) 355.433.1 (477)«321»«2014»

Черник П.П.,
кандидат політичних наук, доцент,
начальник кафедри іноземних мов
та військового перекладу
Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного

У статті комплексно проаналізовано стратегічні помилки Російської Федерації в розв'язанні гібридної війни проти України. Доведено, що своїми діями Росія повністю перекреслила наявний уклад міжнародної системи, що матиме серйозні наслідки як для самої Росії, так і для балансу світових сил.
Ключові слова: *гібридна війна, міжнародна система, геополітичні інтереси.*

В статье комплексно проанализировано стратегические ошибки Российской Федерации в развязывании гибридной войны против Украины. Доказано, что своими действиями Россия полностью перечеркнула существующий уклад международной системы, что будет иметь серьёзные последствия как для самой России, так и для баланса мировых сил.
Ключевые слова: *гибридная война, международная система, геополитические интересы.*

The strategic mistakes of the Russian Federation in solving the hybrid war against Ukraine have been comprehensively analyzed in the article. It has been proved that with its actions Russia completely negated the existing structure of the international system, that will have serious consequences both for Russia and the balance of the world forces.
Key words: *hybrid war, international system, geopolitical interests.*

Місце будь-якої країни у світовій системі формується її залежностями від різних чинників. Росія залежить від такого: а) світових фінансових інститутів, які кредитують її неефективну економіку; б) доступу до ринків покупців з обмеженим асортиментом її продукції, де левову частку займає продаж вуглеводнів, металу, аграрної сировини та експорт зброї; в) відставання у військовій галузі, де домінують США, які досягли критичної переваги в низці напрямів; г) демографічних ризиків, які створили загрозу втрати низки регіонів РФ. Ці чинники роблять позиції Росії нестійкими в умовах посилення турбулентності світової системи. Тому Москва здійснила спробу змінити баланс сил на свій бік, щоб через переформатування геополітичної конфігурації зміцнити свої позиції (стратегічні й економічні) у Східній Європі, навіть побудувати альтернативну цивілізацію «російський світ», де Україна відіграє ключову роль не тільки воріт із Євразії до Європи й навпаки, а й духовно-ідеологічного центру, генетичного, інтелектуального та промислового ресурсу тощо.

Стратегія Росії щодо України визначається такими мотивами. По-перше, Росії необхідні економічні активи Південного Сходу України, щоб встигнути закінчити модернізацію армії. Це неможливо без низки високотехнологічних підприємств України. Крім того, в умовах посилення боротьби за ринки контроль над Україною зміцнює стійкість економіки Росії. Спроба України закрити свої потреби в енергозабезпеченні сланцевим газом завдає Росії потенційних збитків у сотні мільярдів доларів США тощо. По-друге, після перемоги Майдану-2 Україна може увійти до НАТО і ЄС, В. Путін поспішає взяти під контроль ті частини України, які дають змогу посилити позиції Росії напередодні нової хвилі кризи.

Звідси випливає логіка дій В. Путіна в Україні. В. Путін розуміє, що в середньостроковій перспективі позиції РФ будуть погіршуватися, оскільки країна дуже залежна від зовнішньої кон'юнктури на сировину. Спад експорту буде погіршувати стан економіки, що спричинить соціальну напруженість і може похитнути настрої олігархічної верхівки, що, у свою чергу, загрожує падінням режиму В. Путіна. Тому президент РФ пішов «ва-банк», розігруючи українську карту. Окупувавши Крим, В. Путін сфокусував увагу народу й отримав величезний рейтинг. Санкції Заходу б'ють по олігархах, послаблюючи їх і тим самим нівелюючи їх як загрозу в середньостроковій перспективі. В. Путін намагається досягти такої стратегічної позиції, що надасть йому можливість убезпечитися від будь-якої контргри США.

Росія не може не продовжувати конфлікт доти, поки вона не досягне ситуації «почесного миру» в розумінні російського президента. Цей сценарій принципово неможливо реалізувати, так що уповільнений конфлікт із періодами загострень на Сході України залишатиметься частиною української реальності. Однак у довгостроковій перспективі Росія швидше за все програє цю боротьбу, тому що її перспективи формують її залежності. Росія готова до нового переділу світу ще меншою мірою, ніж СРСР або царська Росія в 1914 році. Вона не має ні диверсифікованої економіки, ні сучасної військової потужності, ні людських ресурсів. На нашу думку, «гібридна війна», котра була розв'язана Москвою з метою реінтеграції/розчленування України, наразі зазнала поразки, однак це зовсім не означає, що кремлівські еліти остаточно відмовилися від розіграшу «української карти» в силовому форматі.

Варто констатувати, що дослідження є однією з перших спроб дати науково виважену оцінку стратегічним прорахункам Росії в прагненні повер-

нути Україну у власне геополітичне лоно через розв'язання гібридної війни навесні 2014 року.

Мета статті – комплексний аналіз стратегічних геополітичних прорахунків Російської Федерації в розв'язанні гібридної війни проти України.

В основу роботи покладено сучасну методологію геополітичного дослідження, яка утвердилася в науці про міжнародні відносини під впливом критичних підходів кінця 80-х початку 90-х рр. XX ст. й актуальної дискусії з приводу глобалізації [2; 4; 9].

Розв'язуючи «гібридну війну» проти України з метою реалізації низки стратегічних цілей (див. вище), як нам видається, РФ допустилася фундаментальних прорахунків, котрі в підсумку впливають як на саму російську державу, так і на зміну усталених правил гри на міжнародній арені.

Насправді, нічого нового в концепції «гібридної війни», автором якої в РФ є начальник Генштабу генерал В. Герасимов, який виклав її в січні 2013 року, немає. Майже всі методи «гібридної війни» використовувалися й у попередніх світових війнах [3; 5]. Так, зокрема, те, що війна на Донбасі велася саме військовими Росії, не було секретом для урядів європейських країн, як і те, що військові РФ збили малайзійський лайнер. Однак офіційне визнання цих фактів вимагало б і логічних дій: оголошення війни Росії як агресору, тим більше, що Великобританія та США повинні були це зробити за «Будапештським договором» ще в момент окупації Криму. Але ні США, ні ЄС не були готові до цього ні морально, ні технічно, і що особливо важливо – політично й економічно.

Передбачалося, що в перспективі в міру демократизації політичної системи РФ відбудеться злиття ЄС і РФ, яку Захід також бачив щитом від можливої експансії Китаю. Кремль зовні погоджувався з такою політикою, але готував свій варіант об'єднання простору від Лісабона до Владивостока, але не як злиття, а як поглинання Європи Російською «неоімперією». ЄС і США настільки повірили у свій план дружнього злиття, що сприйняли російсько-грузинську війну 2008 року як непорозуміння, викликане приведенням у норму, хай і варварським шляхом, помилкових етнічних кордонів, що дісталися в спадщину від СРСР [7].

Агресивність путінського режиму має кілька причин, а саме: після Майдану в Кремлі остаточно усвідомили, що «неосталіністський» режим у Росії історично приречений і нові протести, схожі на «болотний», він навряд чи вже зможе придушити. Кремль шукає порятунку від революції у війні, не винайшов нічого нового, почавши вторгнення в Україну під прапором «російської весни». Однак не було враховано трьох моментів. Насамперед те, що у війни своя логіка і її легше почати, ніж закінчити; Росія не готова до такої війни; «неосталіністський» режим не повинен її програти, якщо хоче зберегтися [7].

Розглянемо ситуацію в Україні через призму системи координат В. Путіна з одного-єдиного погляду. Нагадаємо, що мета-мінімум – недопущення інтегрування України з ЄС, мета-максимум – інкорпорування України до Росії. Уявімо собі таке: воєнні дії на Сході не розпочалися, у Донецьку та Луганську вирували б проросійські мітинги, жителі Донбасу не визнавали б нову українську владу законною. Росія вела б проти України постійну інформаційну війну, однак ні зброю сепаратистам не постачала б, ані своїх військових не відряджала [1].

Що було б результатом? По-перше, президентські вибори в Україні навряд чи пройшли б в один тур. По-друге, Євросоюз поставився б до України обережніше, зовсім не факт, що Угоду про асоціацію було б підписано. А якщо Угоду про асоціацію з ЄС і було б підписано, проблеми неодмінно виникли б на етапі її ратифікації парламентами країн-членів Євросоюзу. Зважаючи на внутрішню напруженість в Україні, фінансова допомога з боку Заходу, імовірно, була б істотно меншою. Ба більше, за таких умов Росія та проросійські сили в Україні, імовірно, могли б рано чи пізно дотиснути ідею автономізації Донбасу, а то й федералізації всієї України. Тепер, після факту війни, ані про яку автономізацію Донбасу, а тим паче федералізацію України мови вже немає й бути не може [1].

Провідна думка була такою: ЄС не інтегрує до себе країни, які мають територіальні суперечки, а отже, Росія мусить висунути до України територіальні претензії, а то й напасти на неї, окупувавши частину її території, і тоді двері ЄС для України зачиняться. За правилами ЄС, країна, що інтегрується, сама не мусить мати територіальних претензій до інших країн. Наприклад, 2004 року членом ЄС став Кіпр, чий офіційно визнаний уряд не контролює всієї офіційно визнаної території країни. Повторимо: нелояльний до Києва, протестний, але мирний Донбас був би таким головним болем для України, із якого Росія могла б мати користь роками й десятиліттями [1].

Існує ще один варіант: Росія може намагатися перетворити Донбас на зону замороженого конфлікту на кшталт абхазького або придністровського. Однак це теж не так просто. Передусім абхазький, південноосетинський і придністровський конфлікти сталися одразу після розпаду СРСР.

Отже, на 1 січня 1987 року кількість населення Абхазії становила 535 000 жителів, відтоді вона скоротилася приблизно вдвічі. Населення Південної Осетії становило менше ніж 100 000 і відтоді також дуже скоротилося. Близько 500 000 налічувало й населення Придністров'я. Контрольована сепаратистами територія в Донбасі – це кілька мільйонів осіб. Це – зруйнована інфраструктура. Це – шахти, які нікому в Росії не потрібні: у росій-

ському Східному Донбасі їх практично не лишилося. Це – металургійні заводи, що працюють на криворізькій руді і стануть конкурентами для російських металургійних гігантів – Нижнього Тагілу, Магнітогорська, Череповця тощо [1].

Тобто, у межах нинішніх кордонів Донецьк і Луганськ мають критично низьке геостратегічне значення для Росії. Крім того, незалежний Донбас вимагатиме значних витрат з боку Росії, якій, очевидно, доведеться відновлювати й підтримувати його економіку. На відміну від Придністров'я чи Абхазії, Донбас – це індустріальний регіон, який залежить від субсидій; його інфраструктура зруйнована; неврегульовано легальний статус самопроголошених «народних республік», через що стане неможливою торгівля промислових підприємств Донбасу зі світом [8].

Також уважаємо, що конфлікт у такому вигляді гарантує, що в довгостроковій перспективі українська держава реконсолідується навколо антиросійських настроїв і антиросійської політики. Росія буде не здатна нормалізувати свої відносини з Україною ще десятки років. Більше того, підтримка В. Путіним донбаських сепаратистів стала «останнім цвяхом» у «труну» інтеграційного проекту – Єдиного економічного простору (ЄЕП), який створює Росія. Саме амбіції Росії щодо ЄЕП стали причиною її силової відповіді на рух України у бік Заходу. В. Путін визнав, що без України ЄЕП не зможе виконати своє призначення – стати суперником ЄС [8].

Уважаємо, що в такому вигляді, як зараз, дії Росії на території Донбасу здебільшого випадкові й символічні, ніж стратегічно продумані. Але це анітрохи не робить їх менш небезпечними. В. Путін утратив ініціативу, яку йому вдалося перехопити в Криму. В. Путін втрачає свій геостратегічний фундамент, його зовнішньополітичні досягнення не варто переоцінювати. Анексувавши Крим, він втратив Україну, а «заморозивши» Донбас, він поховав «квазі-імперську мрію» про ЄЕП назавжди [8].

Однак проблема тут не тільки у В. Путіні, а й у його близькому та далекому оточенні (політики, учені, військові, експерти). Проблема міститься в хибних орієнтирах і оцінках минулого, сьогодення. Так звані логічні пастки, що засіли в них ще з часів «Холодної війни», на які проектуються суб'єктивні, заполітизовані оцінки та своєрідне тлумачення причин розпаду СРСР. Крім цього, російське наукове співтовариство дає політичному керівництву країни неправильні оцінки можливостей Росії в умовах політико-економічного протистояння із Заходом [11].

Російські еліти переконані: без України Росія не буде великою державою, а без агресивного захисту «своєї історії» і «своєї мови» імперія може впасти. На все це наклалося суб'єктивне сприйняття низкою російських експертів основ геополітики і, як наслідок, бажання кремлівського режиму створити якесь об'єднання від Лісабона до Владивостока [11].

Російське наукове співтовариство, зокрема «дугінці», з початку 2000-х років серйозно почали захоплюватися американськими розробками в галузі «мережевих» і «мереже-центричних» воєн, а також операціями «базових ефектів». Ці операції визначаються як сукупність дій, спрямованих на формування моделі поведінки друзів, нейтральних сил і ворогів у ситуації миру, кризи та війни.

Першу операцію «базових ефектів» Росія провела в Грузії у 2008 році. Принаймні так уважали в Кремлі. Напередодні анексії Криму В. Путін був переконаний, що він досить успішно провів операції «базових ефектів», спрямованих на формування сприятливих умов для майбутньої агресії: у себе в країні – перетворення народу у «вату»; в Україні – розробка вищого військово-політичного керівництва, окремих опозиційних партій, деморалізація працівників силових структур; у Європі – економічне стримування провідних країн ЄС (контракти щодо «Містраль» із французами, численні контракти з німцями), політичне стримування (створення нових політичних партій, залучення наявних на свою сторону). Однак у «Новоросії» операція «базових ефектів» провалилася. Президенти США, Франції, канцлер Німеччини у відповідь на Крим і «Новоросію» повели себе нестандартно від очікуваної Кремлем лінії [10].

В. Путін, як і Японія в 1941 році, намагається досягти такої стратегічної позиції, що дасть йому змогу убезпечитися від будь-якої контргри США. При цьому вже можна говорити чітко, що В. Путін прагне вийти на суперпозицію, де інтереси Росії будуть забезпечені союзом із Німеччиною або Китаєм. А оптимально й із Китаєм, і з Німеччиною [10].

Ця гра де-факто входить у конфлікт з інтересами національної еліти США та інших глобальних ФПГ. Захід в особі найбільш активного гравця – США – захищає свої поточні позиції, намагаючись запобігти зростанню Китаю або іншого конкурента за допомогою тиску на них фінансовими, економічними, геополітичними інструментами. США грають на десятках майданчиків, і Україна є одним із таких майданчиків. Впливаючи на Київ, Вашингтон впливає на Росію, щоб забезпечити таке становище, коли Росія не становитиме загрози як суб'єкт або як об'єкт, чиї ресурси може отримати такий конкурент, як Китай.

Функціонально Україна сьогодні посіла в Європі місце міжвоєнної Польщі 1919–1939 років. Наша країна є буферною зоною, яка відокремлює двох геополітичних гравців (США та Росію) від прямого зіткнення один із одним у Східній Європі. За 22 роки США послідовно створювали умови, які б надали їм можливість вирішити завдання зміцнення своїх

позицій у Східній Європі, що допомогло б нівелювати будь-яку контргру Росії. Падіння режиму В. Януковича 21 лютого 2014 року створило умови для різкого посилення США в Східній Європі. Американці побачили у відступі В. Януковича шанс, який дасть їм змогу задовольнити свої стратегічні інтереси. Це порушило домовленості між Росією та США, які були до Вільнюса, що виявилися у вигляді низки великих угод щодо Сирії, Ірану, Лівії тощо [10].

Є ще низка проблем, які добре окреслив український опозиційний щодо режиму В. Януковича дипломат Б. Яременко: «Росія опинилася у найбільш складному геополітичному становищі за весь час свого існування з часів Кримської війни. Незважаючи на останні бравурні реляції російських офіційних чинників щодо «міцності зовнішньополітичної позиції Росії», аналіз наявних тенденцій дозволяє прогнозувати, що саме 2014 рік, вочевидь, став тим рубежем, який визначатиме ймовірний початок поступових негативних змін у геополітичній ситуації навколо неї. Серед таких тенденцій можна виокремити такі: суттєве погіршення стосунків зі США, країнами ЄС, Японією, Канадою; виключення Росії з «Великої вісімки», поглиблення ізоляції в ООН та інших міжнародних структурах; відсутність одностайної підтримки анексії Криму серед країн СНД; згортання зв'язків з НАТО, посилення позицій Альянсу у Східній Європі та початок переосмислення наявних засад та планів подальшої розбудови системи безпеки в країнах Заходу; запровадження економічних санкцій з боку західних країн, у т. ч. розробка планів ЄС щодо зменшення енергетичної залежності від РФ; виникнення серйозних ускладнень в російській економіці; формування довкола Росії поясу відверто недружніх для неї держав (Україна, Молдова, Грузія); збільшення значення китайського фактору для РФ в усіх аспектах; виникнення напруги у відносинах з Туреччиною; відновлення клімату недовіри у стосунках зі Швецією; підвищення побоювань щодо вірогідних експансіоністських намірів Кремля серед країн, які межують з нею в Арктиці (Канада, Данія, Норвегія, Фінляндія, Ісландія, Швеція, США); зростання загроз безпеці РФ на її південних кордонах; формування міжнародного іміджу Росії як країни-агресора тощо» [12].

Що стосується цін на енергоносії, то їх падіння не є випадковим і має системний характер, оскільки сьогодні за допомогою технологічних інновацій змінюється вся глобальна економіка. Відповідно, залежність від нафти й газу у світі буде поступово зменшуватися. У таких умовах російська економіка, а звідси й держава стають неконкурентоспроможними, оскільки економіка дуже залежить від зовнішнього фінансування, від доступу на ринки, де Росія може продавати обмежений набір товарів, від внутрішньодержавних конфліктів на релігійному та соціальному ґрунті, регіональних і глобальних конфліктів, на яких вона зав'язана, відбувається загальне старіння інфраструктури.

Існує ще один, на нашу думку, стратегічний прорахунок В. Путіна – це Китай. Як показує реальність, усі спроби «вербування» Пекіна як союзника приречені на провал. Китай не підтримав Росію під час голосування по Криму в Раді Безпеки ООН навесні 2014 року.

Китай постійно та невпинно руйнує монополію Росії на контроль над газовими запасами Середньої Азії. Туркменський газ завжди йшов на північ, і Туркменістан був заручником цінової політики Газпрому. Тепер він іде на схід. По газопроводу буде поставлятися до 62 мільярди кубометрів газу в рік. Це половина того, що Газпром поставляє Європі. Те саме відбувається в Казахстані, де китайські компанії встановили контроль над більшою частиною енергетичної індустрії [6].

Насправді російсько-китайські взаємини дуже складні й неоднозначні. Китайці ніколи не пробачать росіянам захоплення Східного Сибіру ще за царської Росії. Для них це «втрачені території». Вони бажають повернення власності, і цьому сприяє етнічне переселення китайців за Амур. Населення Східного Сибіру за 20 років скоротилося з 8 мільйонів до 6,3 мільйонів осіб. Загалом, за прогнозами, до 2050 року в Росії буде жити не більше ніж 110 мільйонів чоловік [6].

Безперечно, ці території рано чи пізно стануть ареною геополітичних «апетитів» Китаю. Знаково те, що в китайській Раді національної безпеки є фракція, яка мала намір підтримати В. Путіна щодо України, сподіваючись отримати більш вигідні умови поставок газу, продовольства й корисних копалин. Але Сі Цзіньпін зайняв протилежну позицію. Крім того, найвірогідніше, що Пекін не знехтує великою перспективою американо-китайської «Великої Двійки» заради порятунку режиму В. Путіна [6].

Якщо дивитися на проблему із суто економічного погляду, то й у цьому напрямі РФ у вираженні політики В. Путін зазнає системної поразки. У Європи зараз незвично великі запаси газу. Ціни на нафту постійно падають. Ірак досяг максимального рівня виробництва за останні 35 років, Америка щодня додає на ринок по кілька сотень барелів сланцевої нафти, а Лівія та Іран відновлюють експорт. Багато європейських трубопроводів, починаючи з 2009 року, було переобладнано для подання палива у двох напрямках з метою в разі необхідності допомогти вразливим прикордонним державам. Десять держав ЄС будують «LNG» термінали [6].

Також зауважимо, що втеча капіталу з Росії тільки у 2014 році сягнула більше ніж 100 млрд доларів США. Російський Центробанк не може захистити рубль без жорсткої монетарної полі-

тики. Російським банкам і підприємствам доведеться найближчим часом закрити кредитів на 155 млрд доларів США на ворожому ринку тощо. Тобто, Росія потрапила в пастку очікуваного середньорічного доходу. Багатства нафтового буму розтрачено, російські інженерні навички атрофувалися, а промисловість спустошена «голландською хворобою» (деіндустріалізація країни, що перейшла на експорт одного виду сировини) тощо [6].

Отже, дії В. Путіна сьогодні в Україні – це дії слабкої сторони, яка намагається зайняти більш сильну позицію у світовому розкладі в умовах, коли в світі стрімко змінюється баланс сил на користь азіатських країн. Із цього випливає ключова суперечність у зовнішній політиці РФ: Росія лише вдає із себе велику державу. Її ресурсний потенціал не відповідає масштабу еліти, яка керує країною, що перетворила Росію в регіональну державу з деградуючою інфраструктурою, населенням, яке вимирає, ослабленою армією тощо.

Сьогодні Росія дуже нагадує Османську імперію кінця XIX – початку XX століть, чиї ресурси приваблювали більш потужних гравців, а еліта не змогла вчасно забезпечити модернізацію, яка дала б змогу уникнути занепаду. Так Росія виконує функцію прокладки між Західним конгломератом і зростаючою Азією, приваблюючи обох своїми ресурсами.

Що ж до самої України, то наша країна має шанс із об'єкта, з майданчика глобального протистояння перетворюється на суб'єкта, на самостійний інструмент. Україна, як мінімум, має місію демонтажу Російської імперії, як максимум, зацікавлена допомогти Росії здійснити переосмислення й «перезбірку», що надасть можливість народитися новій Росії. Отже, масштабні виклики, які стоять перед Україною, можуть перевести її на наступний рівень глобальної міжнародної ієрархії держав. Військовий виклик зумовлює розвиток технологій, соціальний – зміну суспільного договору, економічний – народження нової економіки тощо.

Разом із тим уважаємо, що розв'язання «українського вузла» ще далеке від свого логічного завершення, у якому особиста позиція В. Путіна відіграє ключову роль. Тобто, визнати поразку на Донбасі – визнати особисту поразку, що наразі видається малоймовірним. В. Путін й надалі підніматиме ставки як у політичному/інформаційному/економічному, так і суто військовому вираженні для пошуку кращих позицій, насамперед задля збереження власного режиму. Отже, ця тема й надалі залишатиметься актуальною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтєєв Б. Політичний двієчник Вовочка / Б. Бахтєєв // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/columns/2014/08/7/7034161.
2. Основи теорії міжнародних відносин : [навчальний посібник] / [М. Бучин, М. Гетьманчук, У. Ільницька та ін.]. – Львів : Академія сухопутних військ, 2010. – 240 с.
3. Возняк Т. Світ гібридних війн / Т. Возняк // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznyak/546cd5cfbda51/.
4. Геополітика України (Військовий аспект) : [навчальний посібник] / [Л.П. Шлемкевич, П.П. Ткачук, М.П. Гетьманчук та інші]. – Львів : Військовий інститут, 2004. – 835 с.
5. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html.
6. Еванс-Прічард А. Путін допустив кричущий стратегічний прорахунок, не запитавши згоди Китаю / А. Еванс-Прічард // Журнал «Ї» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Ambrose%20Evans- Pritchard_Putin_prorahuvavsya_ne_zapytavshy_Kytaj.htm.
7. Климовский С. Гибридная война в Украине как пролог глобальной войны / С. Климовский // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hvylya.net/analytics/geopolitics/gibridnaya-voyna-kak-prolog-globalnoy-voynyi.html.
8. Крастев И. Project Syndicate: Путин поскользнулся на украинском льду / И. Крастев, С. Холмс // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hvylya.net/analytics/geopolitics/project-syndicate-putin-podskolznulsya-na-ukrainskom-ldu.html.
9. Кудряченко А. Геополітика / А. Кудряченко, Ф. Рудич, В. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 293 с.
10. Романенко Ю. Последний курс: цели Путина в контексте украинского кризиса / Ю. Романенко // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hvylya.org/analytics/geopolitics/posledniy-kurs-tseli-putina-v-kontekste-ukrainskogo-krizisa.html.
11. Украинский синдром Путина: ослепленный желаниями // Спротив [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sprotyv.info/ru/news/12076-ukrainskiy-sindrom-putina-osleplennyy-zhelaniyami.
12. Яременко Б. Геополітична пастка для Росії / Б. Яременко // Лента [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lenta.newsper.net/.

РОЗДІЛ 5. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Рябінін Є.В.

Механізми попередження етносепаратистських конфліктів

УДК 323.14 (045)

Рябінін Є.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Маріупольського державного
університету

Доведена необхідність розробки механізмів щодо запобігання розвитку етносепаратистських конфліктів. Розглянуто основні принципи консоціоналізму як інструменту створення належної ситуації в багатоетнічних державах, за якою можливість етносепаратистських конфліктів зведена до мінімуму. Доведено, що транскордонне співробітництво може бути використано для зменшення міжетнічної напруги.
Ключові слова: *етносепаратистський конфлікт, консоціоналізм, транскордонне співробітництво.*

Доказана необходимость разработки механизмов относительно предотвращения развития этносепаратистских конфликтов. Рассмотрены основные принципы консоционализма как инструмента создания соответствующей ситуации в многоэтничных странах, при которой возможность этносепаратистских конфликтов сводится к минимуму. Доказано, что трансграничное сотрудничество может быть использовано для снижения межэтнического напряжения.
Ключевые слова: *этносепаратистский конфликт, консоционализм, трансграничное сотрудничество.*

The necessity of working out the mechanisms as for the ethnoseparatist conflicts prevention is proved. The author analyses the basic principles of consocionalism as an instrument of creating corresponding conditions in multiethnical states under which the possibility of ethnoseparatist conflict is decreased. The author proves that the crossborder cooperation can be used for softening ethnic tension.
Key words: *ethnoseparatist conflict, consocionalism, crossborder cooperation.*

Після закінчення холодної війни та розпаду соціалістичного табору, напруга ідеологічного протистояння була замінена високим рівнем міжетнічних конфліктів, більшість з яких відбувалася (відбувається) на африканському континенті та на пострадянському просторі. Вивченню міжетнічних та етносепаратистських конфліктів та пошуку їх вирішення присвячено праці таких вітчизняних та закордонних вчених, як О. Кривицька, В. Котегоренко, В. Дивак, Г. Перепилиця, О. Юрек, Т. Гарр, Р. Ставенхаген, Д. Ротшильд, В. Тишков.

Але, не дивлячись на великий доробок стосовно можливих варіантів вирішення міжетнічних та етносепаратистських конфліктів та їх попередження, слід зазначити, що існують деякі механізми, яким приділялося мало уваги, а саме консоціальна демократія та транскордонне співробітництво. Отже, вивчення сутності міжетнічних/етносепаратистських конфліктів та пошук можливих варіантів їх попередження є доволі актуальною темою сьогодення.

Будь-який конфлікт, перш ніж знайти відкриту форму, проходить низку латентних стадій розвитку, і завдання дослідників полягає в тому, щоб, по-перше, створити систему моніторингу за станом суспільних настроїв в регіоні, по-друге, визначити порогові значення зростання напруженості, по-третє, виробити систему заходів, які починають реалізовуватися місцевою владою тоді, коли конфліктні настрої досягають граничних меж. Саме тоді необхідне ефективне втручання в ситуацію державних служб, експертів і незалежних посередників з метою зниження рівня конфліктних настроїв до безпечних значень [1, с. 11].

Як відомо, спровокувати конфлікт може будь-який інцидент, але передбачити інцидент нікому не дано, тому запобігти його неможливо. Ось чому для запобігання конфлікту необхідно знижувати рівень конфліктних настроїв в регіоні/державі, і робити це слід оперативно, мобілізуючи всі наявні ресурси. Більш загальні підходи до стратегії врегулювання конфліктів запропоновані російським конфліктологом Є. Степановим. Він зазначає, що необхідно активізувати розробку регіональної конфліктології і приступити до моделювання регіональних конфліктів. При цьому, як підкреслює він, «поряд з вирішенням проблеми моделювання самих регіональних конфліктів все більше загострюється і стає необхідним вирішення проблеми моделювання відповідної політики адекватного впливу на них». У розробці моделей політики щодо профілактики, деескалації та врегулювання соціальних конфліктів повинно бути враховано багато факторів: загальний конфліктний фон в регіоні/державі, який визначає «конфліктну готовність населення»; передісторія конфліктів, особливо це стосується етнічних конфліктів, що мають тривалу історію переходу від відкритих до латентних фаз та навпаки; співвідношення ендогенних і екзогенних факторів регіональної конфліктності; наявність реальних механізмів впливу на екзогенні фактори; політичні, економічні, культурні переваги суб'єктів політичного процесу, залучених в конфлікт або покликаних його врегулювати, зацікавленість конфліктуючих сторін у врегулюванні, а не в продовженні конфлікту.

На думку автора статті, для запобігання конфлікту необхідно завчасно створювати такі умови

для розвитку держави, щоб міжетнічний етносепаратистський конфлікт не мав навіть фундаменту для свого зародження.

Усі етносепаратистські конфлікти за своїми причинами і моделям розвитку досить схожі один з одним. Однак вони мають також і серйозну відмінну базу. Кожен етносепаратистський конфлікт також має свою унікальну формулу врегулювання. Але для того щоб уникнути активної фази розвитку подібного роду конфлікту, керівництво держави, регіони якого схильні до сецесії, зобов'язані заздалегідь виявляти подібні тенденції і розробляти спеціальні програми саме для запобігання подібних конфліктів. На наш погляд, консоціоналізм, або, як його ще називають, со-громадська демократія, є одним із засобів попередження етносепаратистських конфліктів.

Консоціальна теорія виникла в політології в ході дискусій з питання врегулювання конфліктів і забезпечення політичного світу в суспільствах, де існує низка груп, що мають відмінності один від одного, політичні або релігійні переконання і вірування або володіють різним етнічним корінням. Термін «консоціація» походить від слова «консенсус», яке в політичній сфері означає практику вироблення політичної лінії на базі того, що отримало загальну підтримку [2].

Яка ж суть консоціоналізма або со-громадської демократії? І. Альтузій, німецький юрист XVI ст., в своїх роботах розвиває політичну теорію, що обертається навколо поняття «об'єднання» або "consociatio". Об'єднання було угодою про спільне життя на основі взаємної доброзичливості і відкритої комунікації. І. Альтузій встановлює найбільш загальні правила для процесу прийняття рішень і реалізації принципу «що зачіпає всіх, має бути узгоджено з усіма». Він стверджує, що будь-яка спільнота може мати право вето і саморегулюючу автономію з питань, які відносяться до життєвих проблем спільноти, тоді як із загальних питань, що стосуються всіх в однаковій мірі, можливо голосування простою більшістю. Державне співтовариство І. Альтузія є системою безперервних переговорів, спілкування і комунікації [3, с. 178].

Тобто ми бачимо, що І. Альтузій наголошує на головному компоненті функціонування держави – на постійній комунікації. Тільки відкрита позиція і прагнення до переговорів може запобігти виникненню та ескалації конфлікту.

Ідеї І. Альтузія були забуті, і лише в 1960-х рр. ідеї консоціації були знову відкриті Д. Аптером і А. Лейпхартом в побудові нового типу демократії консоціональной демократії і пізніше в консенсусній демократії [3, с. 180]. А. Лейпхарт запозичив термін «консоціональний» з робіт І. Альтузія для пояснення стабільності в поляризованих державах з великою кількістю соцієтальних розмежувань і вперше використав його в роботі 1968 р «Політика акомодації», яка була присвячена політичній системі Нідерландів [3, с. 181].

У своїй роботі А. Лейпхарт пише, що со-громадської демократії можна дати визначення через чотири її характерні риси. Перший і найважливіший елемент – пропорційність, тобто відповідний рівень представництва кожної групи в процесі прийняття рішень або у виконавчій владі, тобто здійснення влади «великою коаліцією» політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства. Вона може виступати в кількох різних формах, наприклад, як кабінет великої коаліції в парламентській системі, велика рада або комітет з важливими дорадчими функціями, або велика коаліція президента з іншими найважливішими посадовими особами в президентській системі. Три інших важливих елемента со-громадської демократії: 1) взаємне із більшістю вето, що виступає як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості; 2) пропорційність як головний принцип політичного представництва, призначень на посади в державній службі і розподілу суспільних фондів; 3) високий ступінь автономності кожного сегмента у здійсненні своїх внутрішніх справ [4].

А. Лейпхарт також стояв на позиції необхідності «введення» етнічності в політику за допомогою принципу представництва у владній еліті інтересів різних етнічних меншин. Ідея консоціальной демократії була розроблена А Лейпхартом для досить усталених західноєвропейських систем, насамперед для такої маленької країни, як Нідерланди. У зв'язку з цим слід зазначити, що ідею А. Лейпхарта буде вельми важко застосувати для більшості поліетнічних країн Східної Європи і Євразії. Вони мають зовсім інші історичні, культурні та політичні традиції, тому ідею громадянської демократії не можна назвати універсальною.

Намагаючись забезпечити універсальну застосовність консоціальной теорії, А. Лейпхарт розробив рекомендації щодо засобів інституціоналізації такої участі в таких особливих обставинах, коли для цього не існує сприятливих умов. Назвемо сприятливі фактори.

1) «Відсутність мажоритарної етнічної групи, що полегшує переговорний процес, оскільки домовленість досягається між більш-менш рівними сторонами. Коли ж переговори ведуться між нерівними сторонами, вони ускладнені тим, що група переважної більшості природно претендуватиме на більшу частку участі». На думку автора статті, вказаний принцип може бути прийнятий до уваги, проте в цьому випадку А. Лейпхарт ставить під сумнів теорію консоціоналізму, оскільки саме консенсус лежить в основі консоціоналізму і не має значення, яку пропорційність складають його сегменти. Цей принцип також розбивається під впливом етносепаратістских конфліктів, більшість яких полягає в протистоянні етнічної групи, яка на

порядок менше, ніж інша частина країни, якій протистоїть ця етнічна група.

2) «Географічна концентрація етнічних груп, завдяки якій для досягнення принципу групової автономії може використовуватися і федералізм. Рівна кількість населення різних етнічних груп, що забезпечує наявність балансу за їхньою участю у владі на пайовій основі». Знову ж малоймовірно, щоб усі етнічні групи були рівні в кількісному співвідношенні. Звичайно, повинен бути якийсь кількісний принцип, але навіть етнічна група, що складається з 10 або 100 тисяч, повинна брати участь у владі на пайовій основі (на загальнодержавному або регіональному рівні). В іншому випадку вона буде вважати себе обділеною, що призведе до конфліктних ситуацій. Лейпхарт вважав сецесію благом, оскільки, з його точки зору, саме гомогенні в культурному і етнічному плані спільноти мають переваги в побудові сучасної демократії. Спільність історії та культури знижує витрати на забезпечення дієвості політичної комунікації, створює відому гомогенність політико-культурного фонду [5, с. 21].

3) «Не занадто велика кількість цих груп: коли їх дуже багато, переговори між ними стануть надто важкими і заплутаними». Кількість груп буде визначатися їх кількісним складом, адже вплив групи з 1 тисячі і 10 тисяч різниться. Чим більше група, тим сильніше вона буде відстоювати свої інтереси і намагатися брати участь у процесі прийняття рішень, знаючи, що завдяки своєму кількісному складу вона може стати каталізатором конфлікту. Крім того, іноді суперечності між двома сторонами можуть бути більш серйозними, ніж між декількома групами. Це виходить з того, що в конфлікті двох на підсвідомому рівні кожна сторона хоче отримати якщо не все, то якомога більше. Якщо в конфлікті беруть участь кілька сторін, бажання отримати максимальну вигоду буде блокуватися діями інших сегментів. І кожен з сегментів буде відстоювати свої вимоги з бажанням отримати хоча б щось. Це корелюється з моделлю ведення переговорів «Проси більше, отримаєш хоч що-небудь».

4) «Порівняно невелика чисельність населення всієї країни, що робить процес прийняття рішень менш складним». Групи можуть бути різні в кількісному співвідношенні, оскільки в переговорах бере участь не все населення, а його представники.

5) «Існування фактора зовнішніх загроз, що буде сприяти розвитку почуття націоналізму (або співпраці) в ім'я забезпечення внутрішньої безпеки».

6) «Лояльність населення своєї держави в цілому повинна перевершувати лояльність щодо партикуляристских етнічних груп».

7) «Відсутність великих соціально-економічних відмінностей між етнічними групами. Адже при наявності таких відмінностей група з великим економічним потенціалом розглядатиме бідніші групи як своїх утриманців». Соціально-економічний розвиток усіх сегментів суспільства не може бути рівним, тоді зникає сам предмет конфлікту. Якщо брати до уваги тезу про те, що всі конфлікти виникають через бажання володіти ресурсами, рівний доступ до них нівелює можливість появи конфлікту як такого.

8) «Сформовані традиції компромісу і взаємного пристосування. Якщо накопичено досвід досягнутих в минулому компромісів, можна з більшою впевненістю сподіватися на досягнення спільної угоди в майбутньому». Ситуації, де існували етносепаратистські конфлікти, закінчуються або їх фізичним придушенням або сецесією. Відповідно, компромісні ситуації можуть бути тільки в ситуаціях, які не виходили за рамки звичайних суперечок.

Розглядаючи реальний етнічний склад населення більшості країн третього світу, таких як ПАР, Нігерія, Ліван, Грузія, розуміємо, що зазначені вище сприятливі фактори рідко представлені у своїй сукупності.

Отже, як видно з аналізу, консоціоналізм не має свого інституційного вираження, однак, беручи до уваги його принципи, автор статті може запропонувати схему інституціоналізації консоціоналізма. Перш за все держава, в якій є загроза етносепаратистського конфлікту або він вже реалізується, має виступити з ініціативою створення Ради національностей або Ради Регіонів (якщо компактне проживання етносів збігається з внутрішніми регіональними кордонами). Це буде першим кроком на шляху до виконання першого принципу – створення великої коаліції.

До сфери впливу цієї Ради повинні входити питання гуманітарного характеру: мова, культура, історія, питання віросповідання. Депутати ж нижньої палати будуть займатися питаннями економічного, фінансового, юридичного, зовнішньополітичного характеру.

Таким чином, нижня палата позбудеться популістських політиків і партій, її якісний склад за рахунок професіоналів покращиться, а найбільш гострі питання гуманітарного блоку вирішуватимуться представниками Ради національностей.

Така схема інституціоналізації консоціоналізму дасть змогу вирішувати етнополітичні проблеми на першій стадії їх виникнення і зможе запобігти їх розвиток до рівня етносепаратистського конфлікту.

Як бачимо з короткого аналізу сутності консоціоналізму, ця концепція цілком може бути застосовна для запобігання етносепаратистських конфліктів, коли всі потенційні учасники беруть безпосередню участь в процесі прийняття рішень, формуючи порядок денний розвитку держави, що є важливим аспектом у розвитку та існуванні поліетнічних держав або ж держав, в яких спостері-

гається вплив двох-трьох етнічних груп. Фактори сприяння в тому вигляді, в якому їх сформулював А. Лейпхарт, є факторами, які можуть бути застосовні тільки у вже високорозвиненій демократичній державі, в якій поважаються в принципі всі права етнічних груп і ризик етносепаратистського конфлікту не настільки великий, як в країнах, які тільки знаходяться всередині процесу побудови демократії і громадянського суспільства.

Другим дієвим інструментом запобігання етносепаратистських процесів є функціонування транскордонного співробітництва.

Прикордонні території мають специфічні фундаментальні якості в інтеграційному процесі: бар'єрність і контактність, завдяки яким вони (разом з функцією переходу від одного народногосподарського комплексу до іншого) забезпечують їх взаємну адаптацію. Під впливом інтеграційних процесів бар'єрні функції кордонів переносяться на зовнішні кордоні інтеграційних утворень

Необхідно відзначити, що у вітчизняній і зарубіжній літературі під транскордонним співробітництвом, як правило, розуміють спільні дії, спрямовані на посилення і розвиток добросусідських відносин між територіальними органами влади прикордонних держав, які реалізуються шляхом укладання міжрегіональних угод і домовленостей.

Транскордонне співробітництво не загрожує територіальній цілісності держави, воно регулює відносини сусідства на локальному або регіональному рівні між територіальними об'єднаннями.

Політолог Р. Туровский виділив ключову роль етнічних громад у розвитку транскордонного взаємин, що самоорганізуються за цільовим принципом. В Європі розділені народи зі спільною історією і мовою сприяли закріпленню в соціальній практиці транскордонної діяльності, наприклад Бельгії, Швейцарії [6, с. 29].

Основним результатом функціонування транскордонного співробітництва є розв'язання міжетнічних конфліктів та стимулювання співпраці різних етнічних груп багатонаціональних прикордонних територій [7, с. 134].

Створення сприятливих умов для співпраці на регіональному рівні, які змогли переконати мешканців історично проблемних прикордонних регіонів Європи у перевагах європейської інтеграції, а найголовніше, надали їм можливість цими економічними, соціальними та культурними перевагами скористатися, якраз і стало тим сприятливим ґрунтом, який забезпечує високу етнополітичну стабільність прикордонних регіонів країн ЄС. Регіональні еліти цих територій і відповідні національні уряди у спільних рамках євроінтеграційної стратегії та європейських цінностей домоглися бажаного ефекту стабілізації та гармонізації етнонаціональних стосунків [8, с. 15].

Принцип транскордонних регіонів дає шанс так званим розділеним народам. Так, фламандці, німці, фризи проживають на кордонах декількох держав. Надання цим народам і їх територіям статусу транскордонного регіону фактично дає їм змогу створити власні державні системи. Подібна ситуація складається на кордонах Франції та Іспанії. В липні 2007 р. лідер Баскської націоналістичної партії запропонував створити на території Іспанії та Франції баскський «єврорегіон», до якого будуть включені всі сім історичних регіонів, де проживають етнічні баски. На думку Ж. Імаса, «єврорегіон» міг би мати єдину політику в сфері баскської мови, культури, туризму, будівництва і підтримки інфраструктури, охорони навколишнього середовища. Виникає питання, чи не стане цей єврорегіон початком створення незалежної держави басків [9, с. 112].

Український вчений Олена Кривицька у роботі «Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України» висловлює думку про негативні наслідки транскордонного співробітництва. Аналізуючи транскордонне співробітництво між регіонами України та Румунії, автор вважає, що транскордонну співпрацю можна оцінити як своєрідний механізм контролю Румунією дотримання етнокультурних прав румунської меншини [10, с. 133].

Транскордонне співробітництво не змінює і не знищує ті кордони, що існують, однак дає змогу пом'якшити розділові ефекти державних кордонів. Освіта і культура можуть стати інструментами профілактики міжетнічних, міжнаціональних конфліктів, запобігти появі негативних стереотипів, дискримінацію та ксенофобію. Для ефективного використання потенціалу транскордонного співробітництва необхідні як планомірна програма державних органів, так і активна участь суб'єктів громадянського суспільства [11, с. 122].

Як бачимо, консоціальная демократія може реалізуватися і в межах транскордонного співробітництва, коли етнічні групи, розділені кордонами, мають змогу активно співпрацювати і реалізовувати свої права як етнічна меншина. Це, в свою чергу, знизить градус можливого невдоволення цієї групи і буде сприяти збереженню територіальної цілісності держави і мирного співіснування різних етнічних груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тишков В. Этнополитология: политические функции этничности : [учебник для вузов] / В. Тишков, Ю. Шабаев. – М. : Издательство Московского университета, 2011. – 376 с.

2. Нджоку Р. Что такое консоционализм? / Р. Нджоку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.poli.vub.ac.be/public/orderbooks/federal_r/12njoku.pdf

3. Мовчан У. Как возможна демократия в многосоставных обществах? От Альтузия к Лейпхарту / У.Мовчан // Ойкумена: Альманах сравнительных

исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2010. – Вып. 7. – С. 178–190.

4. Лейпхарт А. Со-общественная демократия / А. Лейпхарт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_3.pdf.

5. Соловьев Э. Новый мировой порядок: толерантный мир или апофеоз конфронтационности / Э. Соловьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18: Социология и политология. – 2002. – №3. – С. 3–24.

6. Зыков А. Этнокультурный фактор трансграничного сотрудничества Дальнего Востока России / А. Зыков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 23 (314). – Вып 14. – С. 29–34.

7. Петренко З. Прикордонне співробітництво в контексті євроінтеграційного курсу України : дис. … канд. екон. наук / З. Петренко. – К., 2001. – 230 с.

8. Круглашов А. Етнополітична гармонізація: чи під силу це завдання новоутвореним єврорегіонам? / А. Круглашов // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації : збірник наукових праць. – Чернівці : Букрек, 2004. – С. 115–129.

9. Дівак В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти / В. Дівак – К. : Логос, 2010. – 224 с.

10. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України / О. Кривицька. – К. : ІПіЕНД ім. І. Кураса НАНУ, 2015. – 328 с.

11. Пространство и время в мировой политике и международных отношениях : материалы 4 Конвента РАМИ : в 10 т. / под ред. А. Мельвиля. – М. : МГИМО-Университет, 2007– . – Т. 1 : Актеры в пространстве и времени мировой политики / под ред. М. Лебедевой. – 2007. – 188 с.

Семко В.Л.

Інституціонально-політичні форми організації етнічних спільнот

УДК 323.15

Семко В.Л.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

У статті висвітлюється коло термінів та визначень, що позначають інституціонально-політичні форми організації етнічних спільнот у сучасних поліетнічних суспільствах. Аналізується їх змістовне наповнення та проблеми застосування в етнополітичній практиці.
Ключові слова: *етнос, етнічна меншина, національна меншина, етнічна група, нація.*

В статье освещается круг терминов и определений, которые обозначают институционально-политические формы организации этнических общностей в современных полиэтнических обществах. Анализируется их смысловое наполнение и проблемы использования в этнополитической практике.
Ключевые слова: *этнос, этническое меньшинство, национальное меньшинство, этническая группа, нация.*

The article highlights the range of terms and definitions that represent institutional and political forms of organization of ethnic communities in the modern multi-ethnic societies. We analyze their semantic content and the problems in the use of ethno-political practice.
Key words: *ethnicity, ethnic minority, national minority, ethnic group, nation.*

Проявами буття етносу у політичній дійсності є різні за рівнем складності організаційні форми, які можна визначити як інституціонально-політичні форми етнічних спільнот. Інакше кажучи, йдеться про форми існування етнічних спільнот, які набувають інституційного характеру за умов політизації етнічності. Інституціонально-політичні форми існування етносів визначаються такими загальновживаними поняттями: етнічна меншина, етнічна група, національна меншина, національність, громадянство, нація тощо.

Метою статті є спроба аналізу, структурування та з'ясування семантичного змісту основних понять та категорій, що відбивають інституційно-оформлене буття етнічних спільнот.

Актуальною у сучасних етнополітичних реаліях, проте доволі невизначеною категорією є «етнічна меншина». Наприклад, І. Варзар визначає етнічну меншину як «фізичний масив людей «немісцевого» етнічного статусу, який мешкає (або перебуває тимчасово) у сучасному для себе етносередовищі» [3, с. 33].

Проте О. Антонюк, ототожнюючи терміни «етнічна» та «національна» меншина, зазначає: «Загальноприйнятого визначення поняття «національна меншина» у міжнародній практиці поки що не існує. Причина криється у величезній варіативності існування національних меншин та їхніх проявів у різних сферах життя» [2, с. 39],

М. Товт звертає увагу на те, що досі не вироблено чіткого розмежування між термінами «національна» і «етнічна» меншина. «У міжнародно-правових документах не існує однозначного визначення цих термінів. У деяких йдеться про національні або етнічні меншини, в інших – лише про меншини національні, хоч об'єктом дії цих документів є ті ж самі групи людей» [9, с. 96].

У країнах «західної демократії» етнічні меншини поділяються на три характерні типи: а) національні меншини – групи, що сформували на своїй історичній батьківщині, повноцінні діючі суспільства до того, як їх було приєднано до більшої держави; б) іммігранти – групи, сформовані на підставі рішення окремих осіб або сімей, які покинули свою справжню батьківщину й перебралися до іншого суспільства; в) метеки – такі групи іммігрантів, які не мають можливості стати громадянами країни перебування або тому, що прибули туди нелегально, або тому, що приїхали як студенти чи «тимчасові робітники» і залишились у країні після закінчення строку дії візи [9, с. 95].

Проте, на нашу думку, така класифікація не відповідає етнополітичним реаліям сучасної України. Загалом в Україні наявні усі три зазначені типи меншин, але потенційні іммігранти і метеки у здебільшого розглядають Україну як транзитний коридор на шляху до Європи і не утворюють в Україні великих етнічних контингентів, які б прагнули до економічної та політичної інтеграції у суспільство країни перебування.

Ф. Єрмакова, розрізняючи етнічні та національні меншини між собою, виділяє такі їх різновиди, які відрізняються перевагою того чи іншого компоненту етнічності, залежно від середовища в оточенні якого перебуває ця меншина: 1) релігійна меншина – група осіб, які сповідують релігійні погляди, відмінні від державної релігії, які відрізняються від релігії, що сповідує більшість населення; 2) расова меншина – група із власною історією, культурою, мовою, члени якої усвідомлюють свою належність до такої групи, яка відрізняється від більшості населення, зокрема за антропологічними ознаками; 3) мовна меншина – група осіб, яка вживає у приватному і громадському житті мову, відмінну від вживаної на цій території, яка не є державною мовою; мета цієї групи полягає у збереженні та розвитку цієї мови; 4) етнічна меншина – група із власною мовою, культурою

та історією, яка усвідомлює себе як група, члени якої бажають підтримувати її особливості; 5) національна меншина – група осіб, яка поряд з рисами етнічної меншини має бажання користуватись як група тими правами, які дають меншині можливість брати участь у процесі визначення політики в рамках території, на якій мешкає ця група чи навіть в рамках держави, але яка не перебуває в рівних умовах з іншими етнічними групами в цій державі [9, с. 140].

Подібна класифікація уявляється нам такою, що у найбільшій мірі відповідає сучасним етнополітичним реаліям, особливо у частині розрізнення етнічних та національних меншин, визначаючи національну меншину як етнічну, що ставить перед собою політичні цілі.

З дещо іншої точки зору категорії етнічної та національної меншини трактують В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка у праці «Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії». Етнічну меншину вони вважають різновидом етнічної групи, спільнотою людей, «яка базується на їхньому спільному походженні, має спільні для її членів мовно-культурні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти». Термін «етнічна меншина», на відміну від терміну «етнічна група», на думку вказаної групи авторів, «підкреслює певний статус групи в ієрархії поліетнічного суспільства та її місце у системі міжетнічної взаємодії з домінуючою більшістю, іншими меншинами» [4, с. 40]. Національну меншину вони визначають як «вкраплення уламків інших етносів з власною самосвідомістю, історико-культурною самобутністю в межах однієї національної держави, що утворилися внаслідок виникнення націй-держав, для яких важливим був збіг державної самоорганізації й етнічної приналежності їхнього населення» [4, с. 41]. В. Котигоренко для визначення національних меншини України пропонує формулювання, зазначене у Законі України «Про національні меншини в Україні», згідно з яким до цих категорій відносяться «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [6, с. 21].

На думку авторів довідника «Етнонаціональна структура українського суспільства», підхід, зазначений у нормативно-правовій базі України, дає можливість зарахувати до меншин представників практично усіх етносів, які нині проживають в Україні (а їх понад 130, відповідно до результатів всеукраїнського перепису населення 2001 р.). Аналіз етнополітичних процесів у поліетнічних країнах протягом останніх років вимагає чіткішого визначення критеріїв, за якими представників тих чи інших етносів України можна було б зарахувати до етнічних меншин. Проте вищезазначені автори констатують відсутність «чітких критеріїв визначення поняття «етнічна меншина» в українському політико-правовому полі» [4, с. 5] і пропонують скористатися критеріями, покладеними свого часу в основу визначення поняття «національна меншина» учасниками спільної робочої групи Ради Європи і України в рамках праці над пілотним проектом «Освітня політика і меншини. Україна». Відповідно до цього визначення етнічна меншина – це «група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінантної позиції в країні; демонструє бажання зберігати свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх емігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)» [5, с. 5–6]. Слід зазначити, що визначення «етнічна» та «національна» щодо меншин ця група авторів вважає тотожними. Проте на практиці, як справедливо зазначає О. Антонюк, «визначення частини населення як національної (етнічної) меншини стосовно її правового статусу в суспільстві є більшою мірою політичним, ніж науковим завданням» [1, с. 39].

У міжнародній юридичній практиці прийнято користуватись уявленнями про етнічну меншину, в основу яких покладено тлумачення, запропоноване в 1977 р. членом Підкомісії у справах запобігання дискримінації і захисту меншин та Комісії з прав людини ООН Ф. Капороті.

Відповідно до нього етнічною меншиною прийнято вважати групу людей, яка:

1) кількісно менша, ніж інша частина населення держави, що становить більшість;
2) не перебуває у панівному становищі;
3) складається з громадян цієї держави;
4) володіє етнічними (національними), релігійними, культурними, мовними рисами, відмінними від відповідних рис іншої частини населення;
5) виявляє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культурної традиції, релігії, мови [1, с. 40].

Сформульоване Ф. Капороті визначення етнічної меншини має велике значення для практичної етнополітики: по-перше, обмеження статусу меншини громадянами держави у більшості випадків виводить за межі цього поняття робочих-мігрантів, осіб без громадянства та біженців (права цих категорій захищені низкою міждержавних конвенцій та декларацій); по-друге, визнання наявних у меншин спільних «етнічних, релігійних або мовних рис» відрізняє їх від груп, які можуть бути ідентифіковані за іншими спільними рисами [1, с. 40].

Аналіз визначень, які сьогодні існують в науковій літературі, показує, що питання правової дефініції понять «етнічна» і «національна» меншина

залишається не з'ясованим повною мірою. Але у політологічному розумінні саме лише вживання термінів «етнічна» або «національна» меншина в режимі протиставлення здатне справити негативний вплив на процеси формування політичної нації. Адже, розрізняючи етнічні та національні меншини за суто формальною ознакою (наявність чи відсутність відповідних держав), ми по-різному визначаємо стартові позиції цих груп населення відносно процесів націотворення у нашій державі. Якщо ж в основу розрізнення ми покладемо суб'єктивний чинник – наявність у національних меншин, на відміну від етнічних, певних політико-автономістських прагнень, то, очевидно, саме присвоєння такого статусу вже означатиме своєрідне відокремлення, визначення відповідної групи населення як опозиції проекту утворення єдиної політичної нації. Такий контекст слововжитку обов'язково провокуватиме і підсилюватиме подібні устремління. Через це слушною, на нашу думку, є ідея про те, що поняття «етнічна меншина» є логічно більш широким поняттям, ніж «національна меншина», і включає в себе останнє. При цьому співвідношення понять «національна меншина» і «етнічна меншина» не є дзеркальним відображенням співвідношення понять «етнос» і «нація», адже термін «нація» може мати подвійне (етнічне або політичне) звучання, тоді як вирізнення національних меншин завжди буде мати етнічне підґрунтя. З цієї точки зору, розширене вживання терміну «етнічні меншини» – без протиставлення його терміну «національні меншини» – стає виправданим його більшою толерантністю.

У науковому обігу часто зустрічається термін «етнічна група», яку І. Варзар визначає як «спільність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезом), мовою спілкування, теперішньою або минулою територією проживання, рисами матеріальної, духовної та моральної культури, побутовими звичаями та іншими рисами та ознаками» [3, с. 33]. При цьому він закликає не змішувати поняття «етнічної групи» з «етнічною меншиною», оскільки, на його думку, у визначенні етнічної групи як етнополітичної спільності її фізична величина великої ролі не відіграє; суттєвими є лише якісні показники такої спільноти.

Більш детальний аналіз цієї категорії подає І. Кресіна, визначаючи етнічну групу як спільноту людей, споріднених або близьких за історичним походженням, етногенезом, мовою спілкування, нинішньою або колишньою територією проживання, рисами матеріальної і духовної культури, звичаями та іншими ознаками. І. Кресіна також вважає, що у визначенні спільноти як групи її розмір не відіграє ролі, важливі лише риси й ознаки однотипної характеристики цих людей. У політико-етнологічному плані статус етнічної групи визначається трьома основними параметрами: 1) складові етнічного цілого живуть на великих географічних просторах, зберігаючи типологічні риси своєї етногенетичної організації; 2) вони не мають єдиного державного утворення, що суверенізує їхню політичну волю і забезпечує правове самовизначення; 3) покинувши родову етноойкумену, вони створили (або створюють) нові етнокультурні ареали далеко за її межами [7, с. 80].

На нашу ж думку, відмінність між «етнічною групою» та «етнічною меншиною» на практиці все ж виявляється доволі примарною, і спроби розглядати ці категорії як дві окремі ланки етнонаціональної структури здатні лише ускладнити етнополітичні дослідження. Те саме стосується і терміну «народність». І. Кресіна вважає: «Використання поняття «народність» є наслідком формаційного підходу до визначення суті етнонаціональних спільнот. Цього терміну можна просто уникнути, причому безболісно для наукового аналізу. Західна політологія не вживає його, оскільки це веде до певної дискримінації (не тільки в теорії а й на практиці) народів, які начебто «не доросли» до рівня націй» [7, с. 80].

На думку російського дослідника С. Рибакова, усі спроби структуризації інституційних форм етнічних спільнот обов'язково натикаються на «багатоповерхову схему з етносів, суперетносів, метаетносів, субетносів, етнічних груп, етнографічних груп», що все одно вимагає визначення базового поняття «етнос» [8, с. 9]. Шляхи ж до визначення поняття «етнос» російська етнополітологія вбачає у підходах Ю. Бромлея, який власне етносом вважав «етнікос» як «сукупність людей що мають загальну етнічність», а етносоціальні організми (ЕСО) вважав результатом сполучення етносу с протестними та політичними структурами. Останні виступають як «соціальні кістяки», каркаси для формування соціумів [8, с. 9].

Втім, поняття «етнічна меншина» та «етнічна група» можна чітко розрізнити, наповнити конкретним змістом, зробити тим самим придатними для застосування як у наукових дослідженнях, так і в етнополітичній практиці. Це можливо, якщо використання терміну «етнічна група» обмежити сферою етнодемографії і визначити як суто статистичний показник частки осіб певної національності серед населення держави або її окремої частини (історичної, географічної, адміністративної). А термін «етнічна меншина» слід розуміти як суто етнополітичну категорію, яка визначає якісні показники етнічної групи – етнічність разом з усіма її ознаками і складовими: ступенем ідентичності, історичною пам'яттю про походження та прабатьківщину, ступенем збереження й користування рідною мовою, ступенем консолідації етнічної групи. Тобто етнічна меншина – це етнічна група, яка усвідомлює свою окремішність і неповторність на підставі етнокультурних та історичних ознак; здатна виступати як дійова особа у соціально-політичному житті країни проживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Політологічний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

2. Антонюк О. Національна меншина як етнополітичний феномен / О. Антонюк // Нова політика. – 2000. – №2. – С. 39–43.

3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренко та ін. – К. : Довіра ; Ґенеза, 1996. – 942 с.

4. Євтух В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Євтух. – К. : Видав. УАННП «Фенікс», 2003. – 228 с.

5. Єрмолова В. Українське республіканське товариство російської культури «Русь» / В. Єрмолова // Вісник Міністерства України у справах національностей та міграції. – 1996. – № 4. – С. 12–15.

6. Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20–43.

7. Кресіна І. Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика / І. Кресіна // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.]. – К. : Фонд «Європа XXI», 2002. – С. 65–90.

8. Рыбаков С. Этничность и этнос / С. Рыбаков // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 3. – С. 3–24.

9. Товт М. Захист прав національних меншин у законодавстві України (практика застосування та питання розвитку) / М. Товт // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві [О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.]. – К. : Фонд «Європа XXI», 2002. – С. 93–150.

Наукове видання

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 1

Коректура • *С. Корзун*

Комп'ютерна верстка • *Н. Ковальчук*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arimo.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 32,46. Ум.-друк. арк. 29,76.
Підписано до друку 04.05.2016. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.